LUND UNIVERSITY

Normvetenskap

Hydén, Håkan

2002

Link to publication

Citation for published version (APA):
Hydén, H. (2002). *Normvetenskap.* (Lund Studies in Sociology of Law). Sociology of Law, Lund University.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Håkan Hydén

Normvetenskap

Copyright © Håkan Hydén 2002

Grafisk formgivning Kjell E. Eriksson

Tryck Sociologiska institutionen, Lunds universitet 2002

Till minnet av

Anna Christensen

Förord

1997 i anledning av rättssociologiämnets 25 årsjubileum, skrev jag en artikel i Jubileumsskriften *Rättssociologi – då och nu* om ”Rättssociologins forskningsuppgifter – nu och i framtiden” (Lund Studies in Sociology of Law nr 1), där jag framhöll tre olika huvudinriktningar för rättssociologin. Dessa har jag sedan följt upp och tilldelat var sin monografi. Detta är den sista boken i trilogin om rättssociologiämnets karaktär och innehåll. Den första monografin, som kom ut 1998, tog upp *Rättssociologi som rättsvetenskap* och angav den gränsyta ämnet har mot juridiken. Även den andra boken, *Rättssociologi som emancipatorisk vetenskap*, utgiven 1999, har juridiken som utgångspunkt, men med syfte att belysa rättens begränsningar och alternativ. Dessa böcker har nu sammanslagits till en, varvid några kapitel lyfts ut.

Denna tredje monografi har jag valt att kalla för *Normvetenskap*. Med det har jag velat markera tre saker. För det första behövs det en förnyelse av samhällsvetenskapen för att den skall kunna bidra till förståelsen av vår samtid. Rättssociologin har möjlighet att lägga grunden för en sådan om man utvecklar och tar vara på normen som centralbegrepp och utgångspunkt för samhällsanalysen. Samhällsvetenskapen har idag inte särskilt mycket att erbjuda i sökandet efter svaren på vår tids (kunskaps) utmaningar. Den håller sig till gamla beprövade sanningar och teorier. Jag kommer i sammanhanget att tänka på en gammal historia av Albert Engström, som vanligt illustrerad med en teckning. Den handlar om barberaren L. som betydligt överförfriskad och följaktligen något omtöcknad i skenet av en gaslykta är sysselsatt med att leta efter något. Stadens polis som en stund åsett hans bemödande finner sig föranlåten att biträda och inskrider med en förfrågan vad letandet gäller, varvid L. meddelar att det är en klocka. Efter en stunds fåfängt sökande frågar konstapeln:

– Är det säkert att det var här herr L. tappade klockan?
– Nej, svarar L., det var där borta, men där är så mörkt.

För det andra behövs det en utveckling av rättsvetenskapen. Det saknas en rättsteori som har med rättens relation till samhälle och samhällsutveckling att göra. Genom frånvaron av samhällsteori blir rättshistoriska framställningar mer kalendariska än förklarande. Sett i trilogins perspektiv hänger det tredje motivet för boken samman med strävan efter att skänka rättssociologin ett eget kunskapsfält, normens och normernas, inklusive rättsreglernas, betydelse i samhället. På detta sätt skulle rättssociologiämnet kunna hävda en självständig ställning av relevans såväl för rätts- som samhällsvetenskapen. För rättsvetenskapen genom att tillhandahålla en teoretisk grund för förståelsen av rättsregler, deras uppkomst och förändring. För samhällsvetenskapen genom att utveckla en vetenskap som genom normmodellen förmår att beakta såväl individernas subjektiva utgångspunkter för handlandet som de premisser i form av strukturella systemförutsättningar detta vilar på.

Idén till en bok om *Normvetenskap* fick jag första gången redan 1993 i samband med att jag skrev en rapport inom ramen för ett forskningsprojekt tillsammans med bl a Margareta Bertilsson och Karsten Åström. Det projektet handlade om *Rätten i förvandling* och jag skrev ett avsnitt i en gemensam antologi som skulle handla om ”Jurister mellan stat och marknad”. Idéerna kändes dock inte fulländade vid denna tidpunkt. Jag skrev ett utkast som jag bara till en del använde i den nämnda antologin. Resten sparade jag för kommande bruk. I denna bok har jag i kapitel 5.2 byggt vidare på den statistik som togs fram inom ramen för det nämnda projektet och som finns publicerade i boken, Margareta Bertilsson (red), *Rätten i förvandling. Jurister mellan stat och marknad*, (1995).

Sedan dess har jag haft anledning att utveckla idéer om normer i olika sammanhang och har, utöver i den nämnda Jubileumsskriften, skrivit härom i antologin *Rättssociologiska perspektiv på hållbar utveckling* (Sociology of Law Research Reports 1998:1) i en artikel om ”Hållbar utveckling ur ett normvetenskapligt/rättssociologiskt perspektiv”. Den i detta sammanhang utvecklade normmodellen har också tillämpats på fallet med Hallandsåsskandalen i en underlagsrapport till Tunnelkommissionens arbete (tillsammans med Matthias Baier). Nämnda artikel finns också publicerad i Sociologiska institutionens Research Reports 1998:14 *Lagen, rätten och den sociala tryggheten: Tunnelbygget genom Hallandsåsen*. Kapitel 6 i föreliggande bok bygger vidare på en artikel till en festskrift till Anna Christensen, *Normativa perspektiv.*

Dessa artiklar har publicerats inom ramen för den forskning om hållbar utveckling som jag, genom att på halvtid varit tjänstledig från min profes-

sur i rättssociologi, kunnat ägna mig åt under de senaste åren. Jag vill därför passa på att rikta ett tack till det konsortium av finansiärer med Mistra i spetsen inom det s k Utvägarprogrammet som gjort denna forskningsledighet möjlig. Många av de tankar som uttrycks i denna bok är inspirerade av de forskningsfrågor jag arbetat med inom ramen för Utvägarprogrammet. Begreppet hållbar utveckling ”skriker efter” en syntetiserande vetenskaplig ansats, något som jag berör redan i inledningskapitlet..

Jag har under våren 1998 hållit en forskarkurs på Rättssociologiska avdelningen om Normvetenskap, något som resulterade i en skrift *Aspekter av och perspektiv på normer* (Rättssociologiska avdelningen Research Report 1999:3) under medverkan av de 11 doktorander som gick kursen. Detta arbete och de diskussioner som hållits i anslutning till både kursen och boken har för mig varit inspirerande och lärande.

Värdefulla har de diskussioner om normer varit med Minna Gillberg och Per Wickenberg som vi haft, ursprungligen i anslutning till deras respektive avhandlingsarbeten och som vi sedan har fortsatt i det gemensamma forskningsprojektet kring Citytunneln i Malmö, MiC-projektet, finansierat av Sparbanksstiftelsen Skåne. Per har i särskilt hög grad bidragit med lästips och synpunkter i riktning mot en utveckling av normvetenskapen och kan därför sägas aktivt ha bidragit till densamma. Det som betytt mest för mig när det gäller skrivandet av denna bok är de teorier om samhällsutveckling som min vän Anders Ewerman utvecklat. Det har gjort att jag kunnat se mönster och mening i samhälls- och rättsutvecklingen och därmed förstått behovet av en normvetenskap i den tid vi lever. Jag är också tacksam för de synpunkter som Anders fört fram angående föreliggande manuskript. Samma sak gäller de kloka och ingående kommentarer som Claes Edlund lämnat. Här kan också nämnas den inspiration som Anna Christensens tillsammans med Ann Henning utvecklade teorier om normativa grundmönster har inneburit.

Claes Edlund menade att slutkapitlet har karaktären av en plädering som i en rättegång. Och det är klart, visst finns det mycket i boken som påminner om scenariot för en rättegång. Boken är upplagd som en (rätts)process. Den börjar i kapitel 1 med ett yrkande på införande av en ny vetenskap, normvetenskapen, och fortsätter i kapitel 2 till och med 4 med den sakframställning som ligger till grund för yrkandet. I kapitel 5 och 6 läggs bevisning fram i de delar sakframställningen är stridig. Det sker genom vittnesförhör med företrädare för historien och med stöd av indicier från det normsystem som har varit föremål för den mest ingående elaboreringen över tid, rättssystemet. Slutligen övergår boken i sista kapitlet till en plädering för saken, normvetenskapen. Till stöd härför pekas på normvetenskapens relevans. Den är nödvändig i den tid vi lever och som vi

har framför oss; därav titeln: En vetenskap för det 21:a århundradet. Här presenteras normmodellen som det analysinstrument varigenom mänskligt handlande kan rekonstrueras och förstås i termer av normer och här återfinns också strategin SNT, strategiskt normativt tänkande, till stöd för förståelsen av självreglerande processer i samhället.

Huruvida jag ”vinner målet” är upp till er läsare att avgöra. Dom avkunnas i framtiden. Osäkert när. Vem är då min motpart? Är det mina kollegor inom akademin? Eller är det staten? ”Huvudförhandling i målet, Hydén vs staten, påkallas i sal 1”. Jag tror mest på det sistnämnda. Men det är inte säkert det finns en motpart. Jag argumenterar för en sak jag är övertygad om. Det ovanliga med detta fall är att det antingen inte finns en motpart eller så framträder han/hon/det under processens gång. Men det behöver inte vara så. Det är kanske ett fall utan motpart, en plädering där vi alla på sikt är vinnare. Målets funktion är i så fall att göra oss uppmärksamma på under vilka förutsättningar som den samhälleliga och därmed individuella processen fortskrider. Tanken är inte att alla får det bättre, men väl att vi bättre förmår att orientera oss mot den osäkra framtiden.

Normalt sett brukar man alltid kunna hänvisa läsaren till vissa avsnitt för att få det huvudsakliga innehållet klart för sig. I detta fall har jag emellertid byggt upp de olika elementen i såväl förståelsen av norm- och rättsutvecklingen som i beskrivningen av Normvetenskapens karakteristika i slutet av boken på sådant sätt att det kan vara svårt att tillgodogöra sig utan helheten. Det är den vetenskapsteoretiska utgångspunkten som smittar av sig. Dessutom kan man aldrig hoppa över något led i en (rätts)process. Då får hela målet tas om. Det är en helhet. Den som inte läser hela boken får med andra ord skylla sig själv.

Denna första tryckning är en preliminär upplaga som har till syfte att spridas för inhämtande av synpunkter inför en slutlig bokutgivning. Jag vill också passa på att tacka Lilian Dahl för det slit hon lagt ner på noter och litteraturlista. Kjell E Eriksson har som vanligt på ett förtjänstfullt sätt bidragit till layout och tryckning, vilket jag tackar honom för.

Lund 02-02-02

Håkan Hydén

Innehåll

KAPITEL 1
Varför normvetenskap? 13
1.1. Allmänt om behovet av normvetenskap 13
1.2. Samhällsutveckling – en teoretisk positionsbestämning 20
1.2.1. Behovet av ihopsättning 20
1.2.2. Samhällsutveckling som S-kurvor 24
1.3. Informationsåldern 42

KAPITEL 2
Två konkurrerande normativa världar
och deras inbördes förändring över tid 59
2.1. Introduktion 59
2.2. Livsvärld och system 61
2.2.1. Den mänskliga dualismen 61
2.2.2. Social integration 63
2.2.3. Systemintegration 69
2.2.4. Relationen livsvärld och system 73
2.3. S-kurvan och de två världarnas utveckling över tid 82

KAPITEL 3
Om normer och handlingssystem 95
3.1. Vad är och hur uppstår en norm? 95
3.1.1. Sociologiska och socialpsykologiska normer 95
3.1.2. Spelteoretiska normer 101
3.1.3. Andra typer av normer 109
3.2. Normer och handlingssystem 114

KAPITEL 4
Rätten som normsystem 129
4.1. Rättsregler som normer 129
4.2. Rättsliga egenskapsrymder 133
4.3. Rättsreglernas innehåll och fördelning på handlingssystem 142
4.4. Vad innebär det att en norm blir en rättsregel? 157
4.5. Vilka normer blir rättsregler? 161

KAPITEL 5
Norm- och rättsutveckling över tid 171
5.1. Rättens utveckling under marknadsepoken 171
5.1.1. Rättskulturer som format den Västerländska rätten 171
5.1.2. Marknadsepoken som rättskultur 182
5.2. Rättsutveckling under industrieran 187
5.3. Övergångssamhällets rätt 198
5.3.1. Intervenerande regler och intersystemkonflikter 198
5.3.2. Intervenerande reglers särart och problem 205
5.3.3. En diskussion om alternativa lösningar av intersystemkonflikter 207

KAPITEL 6
Normativa grundmönster. Mot en teori om rättsliga förändringsprocesser 219
6.1. En teori om normativa grundmönster 219
6.2. Miljörättens framväxt och rörelsemönster – ytterligare ett exempel på ett normativt grundmönster 230
6.2.1. Äganderättens två sidor 230
6.2.2. Immissionsinstitutet 231
6.2.3. Skadeståndsinstitutet 232
6.2.4. Intervenerande regler 234
6.3. Finns det normativa grundmönster som går igen inom olika rättsområden? 239
6.4. Rättens utveckling genom bipolära värden 243
6.5. En teori om rätts- och samhällsutveckling 248
6.5.1. Rättsutveckling i faser 248
6.5.2. Rättsutvecklingens lokomotiv 252

KAPITEL 7
Normvetenskap 267
7.1. Rättssociologi som normvetenskap 267
7.1.1. Normer som disponibilitet för handling – parallellen till gener 267
7.1.2. Normer mellan rätt och samhälle 271

7.2. Normmodellen 280
7.2.1. Normens tre dimensioner 280
7.2.2. Normmodellen mellan aktörs- och systemteori 288
7.3. Strategiskt normativt tänkande (SNT)
– normativ design till stöd för självreglering 294
7.3.1. Strategiskt normativt tänkande som
komplement till rättslig reglering 294
7.3.2. Normativ design till stöd för självreglerande processer 297
7.3.3. Förutsättningar för självreglering
på trafikområdet m fl områden 302
7.3.4. Om att upptäcka en norm eller ett normsystem 313

Litteratur 317

KAPITEL 1

Varför normvetenskap?

”Detta är inte en bok om böcker”
Manuel Castells[1]

1.1. Allmänt om behovet av normvetenskap

Jag bär med mig minnet av en episod från privatlivet som påverkat min syn på vetenskap. Det hände sig när våra döttrar var små. En dag berättade jag vid middagsbordet, förmodligen mer exalterat än vanligt, för min fru om något som jag hade varit med om som hade med mitt jobb att göra. Mångordigt och ingående redogjorde jag för det hela. Jag har glömt detaljerna vad det handlade om. Men det rörde sig om något som hade med jobbet att göra. Våra döttrar satt tysta och lyssnade och förstod att det var något viktigt som avhandlades. När jag efter viss tid avslutat min berättelse utbrister den yngsta dottern, som då kan ha varit 5 – 6 år: Pappa, pappa, var det bra eller dåligt?

Det slog mig då att jag hade utelämnat en dimension av det jag hade att berätta, vilken måhända för oss vuxna framstod av sammanhanget, men som inte desto mindre förblev outtalad och som tarvade sin särskilda motivering och argumentering; en värdemässig och en känslomässig dimension. Var det bra eller dåligt? Inte varför det hände och hur det gick till, utan – bra eller dåligt?

1 Castells 2000, bd 2:16.

Så här i efterhand har det slagit mig att det rör sig om en aspekt som sällan har sin plats i vetenskapliga sammanhang. Det framstår kanske som en barnets förenkling, en reducering av problematiken, att inskränka sig till att ta ställning till om det är bra eller dåligt, men så är det ingalunda. Pröva själv! Ett ställningstagande fordrar ett annat tänkesätt och en annan argumentation. Denna kan dock visa sig vara både mångfacetterad och avancerad. Dimensionen ”bra eller dåligt” kan utvecklas till en väl så omfattande karta över olika handlingsalternativ. I den mån vetenskapen behandlar denna dimension så är det inom moralvetenskapen. Inte ens juridiken har som utgångspunkt att bestämma vad som är bra eller dåligt. Den håller sig till dikotomin, lagligt respektive icke-lagligt. Juridiken utgår från vad som är rätt eller fel med hänsyn till ett givet regelsystem. Själva regelsystemets karaktär av bra eller dåligt, dess moraliska dimension, diskuteras inte. Den tas på sin höjd för given. Det är skillnaden mellan ett internt och ett externt perspektiv på rätten.

Att ta ställning till vad som är bra eller dåligt har en normativ prägel och det som är normativt bestämt är ovetenskapligt. Vetenskapen är och skall vara neutral, anses det. En vetenskap som innehåller normativa utsagor kan accepteras om den utgår från vissa värdemässigt bestämda normativa dogmer, såsom teologin eller juridiken. Vad som förvånar är dock att värderingar och känslor, som är så bestämmande för människors och även organisationers handlingar, inte har en plats inom samhälls- och beteendevetenskapen, med undantag för psykologin. Denna sistnämnda vetenskap tappar emellertid värdedimensionen så snart den genom socialpsykologin går över i en handlingsteori.

Vad som behövs är med andra ord en vetenskap som förmår att tillmäta värderingar och känslor en betydelse för människors handlande. Värderingar och känslor verkar emellertid inte direkt bestämmande för en människas handlande. Det hjälper inte att undersöka vilka attityder människor har för att förstå deras handlande. Man måste hitta ett begrepp som ligger närmare själva handlingen och det begreppet är norm. Människors handlande kan förstås med utgångspunkt från att normer styr handlandet. Det är då att märka att normen kan vara individuell eller allmänt omfattad. Den kan vara medveten eller omedveten. I sistnämnda fall kan normen vara så starkt internaliserad och införlivad i våra tankemönster, att den tas för given och därför inte uppmärksammas. Den kan också vara en del av traditionen och därför inte problematiserad eller medveten för den som handlar.

Denna bok vill lyfta fram normen som förklaringsfaktor för förståelsen av människors handlande genom att introducera ett nytt vetenskapligt synsätt, normvetenskap. Denna vetenskap kan primärt betraktas som en

samhällsvetenskap i en vid mening inkluderande både beteendevetenskap och rättsvetenskap. Låt mig redan inledningsvis betona, till undvikande av missförstånd, att normvetenskap inte är en normativ vetenskap, dvs en vetenskap som föreskriver vad som är rätt och fel i olika situationer. Normvetenskapen intresserar sig för vad människor anser vara bra eller dåligt, rätt eller fel i olika situationer och hur det påverkar deras benägenhet att handla på visst sätt. I den mån normer som vägleder handlandet är allmänt utbredda och omfattade kan människors handlande måhända förutses. Detta är dock något annat än att handlandet föreskrivs. Det är bara ett konstaterande av att vissa värden och normer gör sig gällande i en viss samhällssituation i tid och rum.

En av vetenskapens stora utmaningar är hur man skall handskas med värderingar. Vetenskapen får inte vara subjektiv och godtycklig. Vetenskapligt arbete konstitueras tvärtom av objektivitet och opartiskhet. Samtidigt handlar vetenskap om mänskligt handlande och vad som bestämmer detta. Kan vetenskapliga analyser då vara annat än deskriptiva utan att bli subjektiva? Dilemmat är att vetenskapen har mänskligt handlande som objekt samtidigt som detta i sig är subjektivt bestämt. Det finns en risk att vetenskapen stannar, när den upptäcker lagbundenheter i mänskligt handlande, gör halt vid analysen av kontextuella faktorers betydelse i och med att dessa är lättare att identifiera och bestämma och därvid utelämnar det subjektiva. Denna problematik handlar om hur vetenskap skall förhålla sig till det subjektiva och det värdeladdade. Svaret på denna fråga leder oss till paradoxen att vetenskapen måste utgå från det normativa, ta det normativa på allvar och öppet redovisa vilka premisser som det normativa vilar på i det enskilda fallet.[2]

Normbegreppet kan uppfattas utifrån olika aspekter och den aspekt man lägger i begreppet tenderar att bestämma hur man definierar det. Således kan man uppfatta normen som ett uttryck för det normala eller accepterade beteendet. I detta perspektiv blir norm lika med måttstock, något man mäter normaliteten med. Normen kan också förstås som en regel, som en handlingsanvisning. Normen har då en föreskrivande karaktär. Den är ett uttryck för hur aktörer bör handla.

Therborn har markerat att normer också är med och definierar vad någonting är och hur det ser ut.[3] Vi kan i detta sammanhang tala om att nor-

2 Här handlar det inte om huruvida vetenskapsmannen själv har olika värderingar som riskerar att påverka det vetenskapliga resultatet, den problematik som varit central inom inte minst samhällsvetenskapen och som bl a tagits upp av Myrdal 1983, där han menade att det viktiga är att vetenskapsmannen öppet redovisar vilka värderingar han själv utgår ifrån, utan om att redovisa de normativa premisser som kännetecknar det handlande eller skeende som studeras. Se också Myrdal 1958.

3 Therborn 1993.

men har en beskrivande karaktär. I rättsliga sammanhang talar man här om legaldefinitioner. En grundläggande skillnad i studiet av normer går mellan en normativ och en deskriptiv ansats. Den förstnämnda kännetecknas av en ambition att analysera och komma fram till vad som bör ske, hur man bör handla i vissa situationer, där själva det vetenskapliga arbetet går ut på att finna det rätta svaret på hur ett visst problem skall behandlas eller hur man förväntas handla i en viss situation. Denna ansats förekommer främst inom dogmatiska vetenskaper såsom teologi och juridik. Var och en av dessa har sina givna normativa utgångspunkter i en överhöghets påbud, det religiösa respektive det politiska systemets. Ur dessa kan härledas olika mer eller mindre konkreta dogmer. Inom dagens rättsvetenskap är rättspositivismen inte bara en accepterad utan en dominerande gren av juridiken. Utgångspunkten för den positiva rätten är politiska ställningstaganden av olika slag. Teologin och juridiken är uttryck för konstruerade medvetet normativa system. Moralfilosofi har också denna karaktär. Normativa ställningstaganden följer av slutsatser inom ramen för konsistenta moralsystems logiska uppbyggnad. Normativiteten i dessa fall bygger, på samma sätt som inom teologi och juridik, på det tros-, rätts- eller moralsystem man håller sig inom. Men det är viktigt att understryka att normativiteten alltid skapas i ett ömsesidigt beroende av system och aktör. Normen har sin ontologiska hemvist i skärningspunkten mellan system och aktör.

Normativa vetenskapliga ansatser förekommer även inom ramen för eljest empiriska vetenskaper. Som exempel kan nämnas analyser av sociala dilemman inom psykologi, sociologi eller ekonomi. Dessa bygger ofta på spelteori och vilar på det underliggande antagandet att det finns vissa lösningar som är mer rationella än andra. Analysen av sociala dilemman resulterar därför i normativa ställningstaganden om hur man bör handla i en viss situation, vilket som är den rätta lösningen. På samma sätt är det delvis också, om än inte så uttalat, beträffande ekonomiska analyser. Dessa bygger på att det finns en underliggande rationalitet som talar om vad som är rätt och fel. Under vissa omständigheter är det rätt att investera och under andra är det inte rätt. Företagsekonomins kostnads/intäktsanalyser och nationalekonomernas övergripande *cost/benefit*-analyser syftar till att ge oss det rätta svaret på valet mellan olika handlingsalternativ. *Public choise*-skolan inom statsvetenskapen kan också nämnas i detta sammanhang. I samtliga fall finns en underförstådd rationalitet som ger den normativa grunden.

Det intressanta i dessa och liknande fall är att själva det vetenskapliga arbetet är empiriskt och syftar till att kartlägga och analysera sakförhållanden som underförstått leder till vissa normativa slutsatser. Hur är detta möjligt? Hur kan man gå från den rena deskriptionen till den normativa

anvisningen? Kort sagt, hur kan man gå från varat till börat? Svaret är detsamma som i spelteorifallen. Det finns inom det undersökta systemet en underliggande, för-givet-tagen, rationalitet som bestämmer svaret på vad som är rätt och fel. Det den empiriskt orienterade vetenskapen sysslar med i dessa fall är att finna ut hur systemet gestaltar sig i det konkreta fallet. Den ekonomiska vetenskapen ägnar sig åt att analysera hur det ekonomiska systemet ser ut och fungerar i olika fall, allt i syfte att på ett så tillförlitligt sätt som möjligt ge normativa råd om hur man bör handla i olika situationer. Det är denna del av den vetenskapliga aktiviteten som legitimerar den som icke-normativ, neutral och objektiv, vetenskap.

Rationalitet är således systembundet. Ju entydigare systemet är konstruerat desto starkare normativitet följer på analyser av systemets relation till en viss empirisk verklighet. Kanske tydligast blir denna normativitet i de system som hänger samman med naturlagarna. Företeelser som tyngdlagen, termodynamiken, fotosyntesen, etc ger upphov till kunskapssystem om hur naturen är beskaffad i olika hänseenden. Genom en förståelse av hur dessa företeelser fungerar kan man också ge anvisningar om hur man skall förhålla sig för att uppnå olika syften. Dessa normer är lika osynliga som okända innan de artikuleras genom vetenskapen. Systemen ger således upphov till en slags villkorad normativitet. Givet att man vill åstadkomma något visst måste man beakta naturlagarna. Dessa genererar därmed handlingsanvisningar om hur man skall agera för att uppnå eller tillgodose ett visst mål eller värde. Vill man bygga en bro så måste man t ex beakta de naturvetenskapliga insikter som har med hållfasthet att göra för att lyckas med sitt syfte. Dessa insikter ger då upphov till anvisningar om hur bron måste konstrueras för att hålla, etc. Dessa naturvetenskapligt genererade, tekniska anvisningar uppvisar samma kännetecken som det rättsfilosoferna kallar för äkta rättssatser, dvs de är uppbyggda som konditonalsatser: Om vissa förutsättningar föreligger, så skall en viss effekt inträda. I båda fallen går man från det abstrakta till det konkreta. Skillnaden består i att den äkta rättssatsens förutsättningar bestäms av regelns öppet normativa rekvisit, medan förutsättningarna i tekniska och liknande kunskapssystem hämtas från kunskapssystemets vetenskapligt bestämda och kausalt orienterade relationer.

Den typ av normativitet som jag nu talat om manifesterar sig praktiskt inom ramen för olika professionella kunskapssystem. Naturvetenskapen lägger grunden för tekniska applikationer, där ingenjörer inom olika områden följer handlingsanvisningar som stämmer ur avgränsade normsystem knutna till ett visst kunskapssystem rörande en viss naturligt bestämd företeelse. Det normativa bestäms med denna utgångspunkt av det kognitiva. Kunskap fungerar i dessa fall och har samma funktion för tolkningen

av tekniska normer som förarbetena till en lag har för juristen när denne skall förstå lagstiftningens innehåll.[4]

System som är mindre strukturerade ger upphov till mindre absolut bindande normativitet. Det politiska systemet, som i sig själv syftar till att avgöra normativa frågor, skapar inte normativa förväntningar på samma sätt som ett naturvetenskapligt bestämt fysiskt system. Villkoren är helt enkelt för många för att normativiteten skall inträda. Men eftersom politiken tenderar att gruppera sig efter ideologier eller efter intressen följer också möjligheten av att specificera normativitet med hänsyn till viss antagen politisk tillhörighet. Det kan här anmärkas att detta antagande bygger på att ideologierna respektive intressegrupperingarna är adekvata återspeglingar av hur ett visst samhälle ser ut vid en viss given tidpunkt. Det finns nämligen alltid ett krav på att det system som analyseras och den rationalitet som förutsätts inom systemet har empirisk förankring. Saknas denna uppstår svårigheter att ange rationella positioner och handlingsanvisningar såsom tillhörande en viss politisk hemvist. De politiska ideologier som gör sig gällande och de intressegrupperingar som idag bestämmer den politiska arenan svarar inte, som skall kommenteras längre fram, mot hur samhället ser ut och inte heller på vart det är på väg. Den bristande kongruensen mellan systemantaganden och systemutseende skapar bristande överensstämmelse mellan förväntningar på och riktningen i den aktuella utvecklingen och därmed förvirring i dagens politiska liv.[5]

Som minst strukturerat och därmed minst normativt framstår det sociala systemet.[6] Det hindrar emellertid alls inte att ett socialt system kan vara och verka normerande. Det finns sociala sammanhang där det kan framstå som klart för inblandade aktörer vilka förväntningar som finns på hur man skall bete sig. Finns inget annat att ta fasta på brukar traditionens och vanans makt vara stor. Mindre oskyldig kan den makt vara som med utövande av sanktioner av olika slag skapar förväntningar på hur man skall bete sig. Makten kan i sig således vara bestämmande för normbildningen. Drivkraften eller den bestämmande faktorn i dessa fall är att de aktörer som följer normerna gör det för att de annars utsätts för någon form av bestraffning eller kritik. En dominerande form för bestraffning bygger på våldsanvändning. Förmågan att förfoga över våld kan vara en avgörande faktor för upprätthållandet av ett normsystem.[7] Den statliga monopoliseringen av

4 Jfr Wickenberg 1999:266 ff, samt 1999:470 ff.

5 Jfr vad som sägs på denna punkt i kapitlet om ”Nya normer, nya regler – om arbetsrättens upp- och nedgång” i Hydén 1999, där det talas om fyra olika parallellt existerande världsbilder som bestämmer hur vi uppfattar rätten och politiken.

6 Det är förmodligen orsaken till t ex Jürgen Habermas och andras faiblesse för det han kallar livsvärlden och för det han kallar för den herredömefria diskursen.

7 Detta understryks av Stephen K. Sanderson i boken *Social transformations: a general*

våld är inte bara, såsom rättsvetaren Karl Olivecrona uttryckt det, en förutsättning för rättsstaten, utan även en garant för den demokratiska normbildningen som sådan.[8] Det är därför som rädslan för att enskilda eller grupper skall ta till våld av olika slag för att driva sina egna normativa uppfattningar upplevs som ett hot både mot demokratin och statsmakten. När grupper som Hells Angels och nazirörelser tar lagen i egna händer är detta ett symptom på att statsmakten försvagats, att en ny tid kan vara i vardande. Även terrordåden den 11 september 2001 i USA är tecken på att statsmaktens suveränitet utmanas.

Den rättssociologiska normanalysen går ut på att studera och analysera förekomsten och användningen av normer. Den inledningsvis nämnda paradoxen – om att det subjektiva och värdeladdade i vetenskapen hanteras bäst genom att man öppet redovisar vilka normativa premisser som det handlande som studeras utgår ifrån – kan dras ett steg vidare. Den enda vetenskapliga ansats som inte är implicit normativ är den som explicit handlar om normer. Normvetenskapen handlar alltså om att förstå vad det är som är drivkraften bakom människors handlande. Handlandet är subjektivt förmedlat även om det till dels är bestämt av sociala faktorer. Samhällsvetenskapen måste därför arbeta med kategorier och begrepp som förmår att förhålla sig till det subjektiva på en generell nivå. Det är här som normerna kommer in. Normbegreppet kan ses som den förmedlande länken mellan det faktiska och det önskvärda, mellan varat och börat eller, uttryckt i samhällsvetenskapliga termer, mellan aktör och system. Systemen objektifieras och artikuleras inom vetenskapen och de vetenskapliga slutsatserna är sedan med och formar de normativa anvisningarna bakom människors handlingar. Normen fungerar som en gränsyta mellan kunskap om varat och olika värdemässiga ställningstaganden om hur vi bör handla i olika situationer.

Det är också viktigt att inledningsvis understryka att normer inte bara är bestämda av vad människor vill och vilka värden som verkar bestämmande på detta på ett samhälleligt plan. I den s k normmodellen, som presenteras avslutningsvis i kapitel 7.2, kommer jag att utveckla nödvändigheten av att beakta ytterligare två dimensioner i normbegreppet. Dessa har att göra, dels med det handlande subjektets kunskap och därmed förmåga att handla, dels med möjligheterna överhuvudtaget att göra det man vill och har kunskap om. I sistnämnda hänseende handlar det om att fastslå de objektiva förutsättningarna och möjligheterna för en viss handling. Detta har med systemvillkor och systemförutsättningar att göra med beaktande

theory of historical development, 1999:57, där han framhåller monopoliseringen av våld som en generell faktor som kännetecknar alla samhällen.

8 Olivecrona 1966.

av såväl naturgivna – ovillkorliga – system som samhälleliga – av människan skapade, villkorliga – system. Både naturlagar och samhälleliga lagar sätter gränser för den enskilde individen samtidigt som de lägger grunden för vad som är möjligt mänskligt handlande.

I etablerandet av normvetenskap gör jag bl a något så ovanligt som att lära av rättsvetenskapen för att utveckla samhällsvetenskapen och inte tvärtom. Men det är inte bara behovet av att stärka det subjektivas roll, genom vetenskapliga verktyg som förmår att föra in värderingar och känslors betydelse för mänskligt beslutsfattande, som drivit mig i riktning mot en normvetenskap. Det är också vår tids behov av en syntetiserande vetenskap, dvs vetenskap som förmår att sätta ihop istället för att ta isär.

Normvetenskap innebär ett nytt sätt att se på saker och ting som har koppling till de flesta vetenskaper. Normer hänger ingalunda enbart samman med det sociala livets handlingar. I den mån vi delar in samhället i ekonomi, politik, administration, teknik, etc så kan vi också räkna med ekonomiska normer, politiska och administrativa normer, tekniska normer, etc. Fördelen med normbegreppet är att det har gränsytor, samröre, med i stort sett alla de subsystem med tillhörande vetenskaper som utvecklats genom den funktionsspecialisering som under de senaste seklerna skapat det materiella välstånd som välfärds- och industrisamhället fört med sig. Genom normbegreppet får vi en gemensam nämnare som gör det möjligt att översätta och förstå mänskligt och organisatoriskt handlande som har skilda och ibland konkurrerande bakgrunder. Normbegreppet kan också användas som en slags *screening device*, ett redskap som gör oss lyhörda för vad som driver fram nya handlingsmönster och nya praktiker i samhället. Detta blir särskilt viktigt i den brytningstid vi lever och som kännetecknas av nya sätt att tillgodose mänskliga behov i takt med att informationssamhället tränger undan de praktiker och tankemönster som verkar bestämmande i industrisamhället. Normvetenskapen är i den meningen en vetenskap för det 21 århundradet.

1.2. Samhällsutveckling – en teoretisk positionsbestämning

1.2.1. Behovet av ihopsättning

Under de senaste drygt 100 åren har samhället i olika hänseenden dominerats av isärtagning. Denna isärtagning är en följd av tilltagande specialisering, såväl på ett mikro- som ett makroplan. Det har bl a handlat om att lära sig att förstå naturen genom en nedbrytning av materia i mindre be-

ståndsdelar[9]. Detta skedde på biologins, kemins och fysikens områden. Atomfysiken utvecklades och blev till kvantfysik, elektronik och genteknik. Med datorns hjälp har gränserna för makro- och mikrokosmos vidgats. En extrem ”isärtagning” har givit upphov till en ny ”ihopsättning”. Denna tendens har också påverkat samhälls- och humanvetenskaperna, som dock i och för sig har behållit en makro-orientering, men som i gengäld differentierats på en rad subdiscipliner som var och en tar upp olika aspekter av mänskligt beteende. Ur juridiken har såväl statsvetenskap som sociologi och ekonomi vuxit fram.[10] Vi har under 1900-talet fått discipliner som informatik och socialt arbete. Ekonomiämnet har delats upp i företagsekonomi och nationalekonomi vilka i sin tur kompletterats med ämnet ekonomisk historia. Sociologi är en samlingsbeteckning för en rad olika vetenskapliga ansatser med skilda fokus, såsom religion, familj, boende, etc. Hit hör även rättssociologin.

Denna splittring av samhällsvetenskaperna är en återspegling av processer i samhället. Anders Ewerman har i boken *Marknaden 1000 år* laborerat med en teori om samhällsutveckling i termer av cykler. Industrieran är en sådan cykel. Varje era genomgår fyra faser: Etablering, tillväxt, mognad och nedgång. Under de två första faserna dominerar, menar han, en strategi av ihopsättning och uppbyggnad, medan under de två senare faserna isärtagning och nedmontering gäller. Den mest intensiva perioden för ihopsättning är etableringsfasen och för isärtagning mognadsfasen. Vår industrieran uppvisar, även den, detta mönster. Då den nu nått sin höjdpunkt och är på väg att ersättas av informationseran, innebär det att vi står på tröskeln till en övergång från isärtagning till ihopsättning.

Man kan fråga sig vad som utgör drivkraften bakom denna utveckling. Det är en sammansatt och komplex fråga. Inledningsvis kan vi konstatera att det har med nyttoaspekter att göra. Stephen K. Sanderson har uttryckt det på följande sätt:[11]

> As the point of diminishing marginal returns is reached a society is in a weakened condition that makes it especially vulnerable to any particular stresses or shocks, and it is probably only a matter of time before it collapses. In essence ... a kind of dialectic in which societies are hoist to the own petard; the more they invest in complexity, and the very nature of the evolutionary trajectory they follow is self-undermining in the long run. Social evolution thus proceeds from lower to higher cost, a fact that Tainter regards as an ”immutable fact of societal evolution”.

Uttryckt i S-kurvans termer förklaras drivkrafterna av marginalnyttokurvorna. Då marginalnyttan av ytterligare en isärtagning överträffas av mar-

9 Ewerman 1996:406.
10 Se Murphy 1997.
11 Sanderson 1999:128. Se också Tainter, Sanders och Webster 1978.

ginalnyttan vid ihopsättning av de söndertagna delarna till nya kommersiella tjänster och produkter flyttas focus i samhället från isärtagning till ihopsättning. Den funktionella differentieringens frågeställningar ersätts då av frågeställningarna om funktionell koordination.[12] Vi står med denna utgångspunkt inför en utmaning, att kapitalisera, d v s nyttiggöra, det som tagits isär. Det sker av olika personer. De aktörer som tar isär är administratörer och profitörer med enda målet att ta isär (detaljmänniskor), medan de som sätter ihop är uppfinnare, entreprenörer och innovatörer (helhetsmänniskor).[13] De lever dock under en tid sida vid sida och kämpar om utrymmet. När samhällets ekonomiska kaka inte längre växer måste ett större utrymme ges åt de människor som vill nyskapa. Så småningom leder detta till att en ny tillväxtfas kan komma igång.

Dessa förhållanden påverkar också vetenskapen. Det skulle innebära att vi bevittnar ett ställningskrig mellan reduktionism och holism, mellan kvantitativa och kvalitativa metoder, mellan vetande och tro, etc. Sociologin, skriver Ulrich Beck, ”behöver ett stycke konst, den måste bli lekfull för att kunna befria sig från sina egna tankeblockeringar”?[14] Han ställer sig också – i polemik mot Niklas Luhmann och dennes dikotomisering av världen i sant/falskt, lagligt/olagligt, etc – frågan: ”Vore det inte på tiden att bryta mot detta stora sociologiska förenklingstabu och exempelvis fråga efter kod-synteser och sedan undersöka var dessa prövas redan i dag och hur? Är kombinationen av konst och vetenskap, av teknik och ekologi, av ekonomi och politik med något tredje, obekant, något ännu oupptäckt verkligen utesluten,...”.[15] Sociologin måste förändra sig, om den vill förstå och kommentera förändringsbehovet i samhället, menar Beck.[16] Detta är emellertid bara möjligt, framhåller han, om man frigör sig, dels från industrisamhällets sociologiska teorier ifråga om familj, industriarbete, organisation, socialpolitik, klass- och skiktanalys, dels från de institutioner, som är de centrala adressaterna, uppdragsgivarna, finansiärerna och användarna av sociologisk kunskap. Detta har också präglat den rättssociologiska vetenskapens utveckling. Beck skräder inte orden när han i slutorden av sin bok *Att uppfinna det politiska. Bidrag till en teori om reflexiv modernisering* ger följande uppgivna beskrivning av sociologin:[17]

> Den administrativa sociologin, som gjort förvaltningens apparat, mentalitet och blanketter till begrepps-, specialiserings- och kooperationsgrundval för sin förgrena-

12 Beck 1995:74.
13 Ewerman 1996:478 ff.
14 Beck 1995:153.
15 Ibid.
16 Beck 1995:231.
17 Ibid.

> de forskning, blir till industrisamhällets antikvariat, till alltmer föråldrade institutioners ståthållare, till producenter av dataverkligheter, vilkas institutionella kategorikonstans bekräftar den substanslösa inbilskheten hos ´självrefererande´ system och organisationer.

Reduktionism står för detalj, delning, specialisering och isärtagning. Tankekedjan är att i en statisk ekonomi fokuserar man på kedjan effekt och problem och låter den vara själva studieobjektet, medan man i en dynamisk ekonomi utgår från orsaken när man letar efter en lösning. Vi står inför behovet av en övergång från en isärtagande, reduktionistisk, till en ihopsättande, holistisk vetenskap.

En sådan vetenskap kräver två saker. Det ena är att man arbetar med problem som från början inte är vetenskapligt definierade och därmed faller in i en eller flera etablerade vetenskapliga traditioners/discipliners (reduktionistiska) teoriram. Framtiden är teorilös och måste först skapas innan vi kan ge teoretiska förklaringar.[18] Den andra förutsättningen är att man arbetar med problemet med utgångspunkt från flera olika befintliga vetenskapers erfarenheter som sålunda måste sättas samman för att nå ett helhetligt svar. Ihopsättare och isärtagare är därmed beroende av varandra. De beståndsdelar som upptäckts vid isärtagningen, används av nästkommande generations ihopsättare. Den nya vetenskapen kräver således att man arbetar som en slags problemlösnings- eller åtgärdsgrupper (task-forces).

Det kommer alltså att ta tid innan vi får så mycket erfarenheter av det nya samhällets relationer att vi kan klä dem i vetenskapliga begrepp och teorier. Ulrich Beck använder termen ”reflexiv modernisering” på den process varigenom det moderna industrisamhället är på väg att bli självkritiskt och därmed berett till förändring. Vi skall komma ihåg att när Henry Maine skrev sin bok *Från status till kontrakt* och när Emile Dürkheim beskrev framväxten av industrisamhället som en utveckling från mekanisk till organisk solidaritet, då hade denna utveckling pågått ett tag och bl a manifesterat sig i framväxten av en ny typ av rättslig reglering, civilrätten, som visserligen hade funnits redan under romarrättens dagar, men som fick en renässans under 1800-talet med början i den franska Code Civil, utfärdad av Napoleon år 1804. Vad vi kan göra idag är att försöka etablera en vetenskaplig grundsyn som kännetecknas av att ha så många gränsytor med andra kunskapsfält och discipliner som möjligt för att därmed kunna ha samröre med och tillgodogöra sig mesta möjliga av den fragmenterade kunskap som isärtagningens period har samlat på sig. Det är dags för nya vetenskaper att se dagens ljus.

18 Jfr Ewerman 1996:477.

Dessa nya kunskapsområden bör kännetecknas av ett holistiskt perspektiv. Holistiskt som i helhet, helig, hälsa, ihopsättning och inte minst syntes. Det är idag viktigare att sätta samman befintlig kunskap till nya bilder av världen, vilket kräver nya vetenskapliga perspektiv, än att skapa ny kunskap genom befintliga teorier och metoder.

1.2.2. Samhällsutveckling som S-kurvor

Den rysk-amerikanske samhällsvetaren Pitirim A. Sorokin har utvecklat en teori där han hävdar att den västerländska kulturen under de senaste 2 500 åren har förändrats från att ha varit en ideationell kultur via en idealistisk till en sinnlig kultur, för att på nytt bli ideationell, etc. Ideationella värden är sådana som har med det gudomliga och andliga att göra. Sinnliga värden är knutna till den värld som låter sig uppfattas med sinnena, dvs den som är materiell till sin karaktär. De idealistiska värdena förenar det ideationella och det sinnliga genom att lyfta fram de upphöjda och estetiska sidorna hos det materiella.[19] Sorokin menar att vår nuvarande sinnliga kultur tog sin början under 1200-talet och nådde sin höjdpunkt under 1600- och 1700-talet och som nu löpt till ända, vilket förebådar en ny ideationell era.

Stig Lindholm delar på likartat sätt upp historien i ungefärliga tusenåriga civilisationer.[20] De längsta svängningarna kan med detta synsätt räknas i 1000 år och är knutna till olika civilisationer. För västerlandets del och de kulturer som direkt och indirekt påverkat vårt land kan hänvisas till den grekiska kulturen, den (väst)romerska kulturen, kristendomen och marknadssamhället. Dessa kulturer eller epoker lever under en tid sida vid sida och kämpar om det ideologiska och dominerande utrymmet. Epokerna har olika inriktning och karaktär. Lindholm skiljer på, å ena sidan, troskulturer, som är icke materiella och, å den andra, sinneskulturer, som är materiella. Denna uppdelning är närbesläktad med Sorokins teori. De olika kulturerna pendlar över tid mellan en troskultur och en sinneskultur. Vi kan således konstatera att kulturer med en logisk eller andlig inriktning (religiös dogmatism) ersätts av kulturer som har en materiell eller fysisk orientering (politisk dogmatism) som i sin tur följs av en kultur som har en logisk och andlig inriktning, etc. En kultur växer fram som en reaktion på en tidigare.[21]

Den grekiska kulturen var t ex logiskt inriktad. Det var den tid då filosoferna lade grunden för förståelsen av mänsklighetens stora livs- och samhällsfrågor. Denna epok konkurrerades långsamt ut av den romerska kul-

19 Østerberg 1991:81.
20 Lindholm 1985.
21 Jfr även Alexander 1989 och Eder 1990.

turen, som var fysiskt och materiellt inriktad. Vid tiden för Jesu födelse dominerade det romerska riket fysiskt över stora delar av Europa. Den romerska kulturen var en materiellt inriktad och för sin tid högstående. Den kom att ersättas av kristendomsepoken som var en troskultur. Kristendomen upphöjdes till statsreligion år 380, varefter kyrkan inledde sin maktkarriär och geografiska expansion, som så småningom även nådde Skandinavien. Kristendomen etablerades under folkvandringstiden 375 till 568 e Kr. och hade sin mognad och dominans under de första århundradena på 1000-talet med viss eftersläpning ju längre norrut i Europa man kommer. Den mest betydelsefulla händelsen i denna utveckling var den påvliga revolution som Gregorius VII satte igång 1075, när han proklamerade påvens suveränitet över kyrkan och dess oberoende av och överhöghet över den världsliga makten.[22] Denna revolution pågick till 1122 då en slutlig kompromiss nåddes mellan den påvliga och den kejserliga makten. Europa var då helt underkastat den katolska läran och Bibeln hade ersatt myntet som värdebärare. Mekanismerna för denna transformation har Ewerman (a.a.) beskrivit på följande sätt:

> Den romerska statens ensidiga satsning på internationell handel och storskalighet skapade en obalans mellan ´det lilla lokala´ och ´det stora globala´, varvid den lilla, d v s avsättningsmarknaden, tillintetgjordes och därmed försvann också förutsättningen för ”det stora”, d v s produktion och handel. Det lantliv de forna romerska stadsborna levde innehöll större mentala inslag än materiella – något som starkt bidrog till att den Kristna troskulturen fick fotfäste och kunde breda ut sig. Först på 1100-talet, d v s 900 år senare, kom handel och hantverk åter igång och städerna började bli så stora att de åter sträckte sig ut till de gamla romerska murarna.

Samtidigt hade därmed en ny materiell epok börjat växa fram, nu som en reaktion mot kristendomens troskultur. Det var marknadsepoken. Denna epok initierades genom köpmannaeran som var parallell till kristendomens dominansperiod i början av förra milleniet. De kurvor som uttrycker respektive epok överlappar med andra ord varandra. Man kan i enlighet med Ewerman räkna med att samhället genomgår olika stadier med cyklisk karaktär som har olika lång periodicitet. De två första faserna i en cykel kan betecknas som holistiska till sin grundkaraktär och de två sista som reduktionistiska.

Marknadsepoken har liksom övriga kulturer i sin tur genomgått olika eror.[23] Ewerman räknar – utöver köpmannaeran – med handelshuseran, maskineran och industrieran. Den sistnämnda växte fram under 1700-talet och dominerade under det förra milleniets sista sekler. Genom informationstekniken, som lägger grunden för informations-, tjänste- eller

22 Detta är ett genomgående tema i Berman 1983, se bl a 1983:99 ff.
23 Jfr Schön 2001:526.

kunskapssamhället, vad vi nu väljer att kalla det, skönjer vi en ny 1000-årig epok, som vi kan kalla för cyberepoken. Med den erfarenhet som finns från tidigare epoker är det dags för pendeln att återigen svänga mot en logisk eller andligt inriktad troskultur, en cyber(doms)epok. Denna bygger vidare på den isärtagningsstrategi som dominerat under marknadsepokens specialiserade industriteknik. Den 1000-åriga cyberepoken kan därför sägas initieras samtidigt med Marknadsepokens sista era, industrieran och befinner sig för närvarande i en övergång till en andra era, informationseran, som samtidigt innebär slutet på Marknadsepoken. Ewerman beskriver utvecklingen genom följande figur:[24]

Figur 1.1 *Tre tusenåriga epoker i Europas utvecklingshistoria*

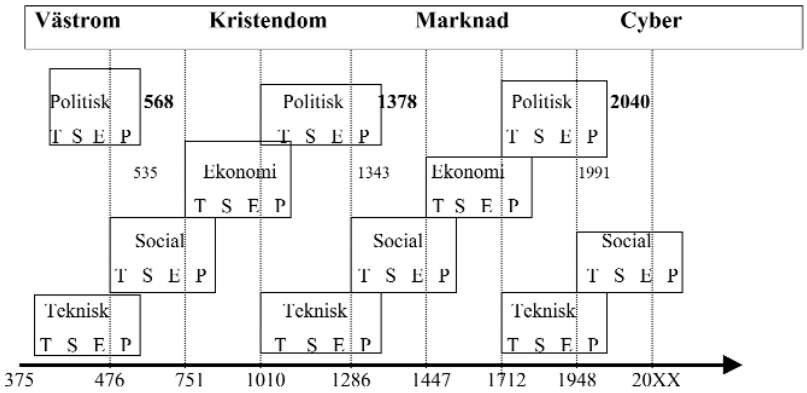

I figuren betecknar T teknologi, S står för social, E för ekonomisk och P för politisk fas inom erorna. Vid skifte av 1000-årsperiod råder en slags dualism mellan den avträdande och den tillkommande epoken. En 1000-årig epok kan i sin tur, som nämnts, delas upp i fyra vågor om ca 300 år vardera. Dessa vågor representerar var och en sin era. Förhållandet av dualism är detsamma inom ramen för en epok, d v s när en era står på sin topp initieras en nya era som en slags motpol till den gamla. Ulrich Beck talar om att vi lever i en tid av ”både och” som har ersatt den industriella modernitetens rationalitetstro, ”antingen eller”.[25] Denna period i utvecklingen har sådana särdrag att det kan finnas anledning att ge den en särskild beteckning som övergångssamhälle mellan två olika eror. Utvecklingen är under dessa perioder, dels politisk och knuten till den avträdande epoken,

24 Ewerman 1996:50.
25 Beck 1995:57.

dels teknisk och relaterad till den kommande erans initialskede. Vi får därigenom en tid av konkurrerande ”både och”. Samtidigt står vi inför ett megasocialt skifte genom övergången från en epok till en annan. Marknadsepoken lider genom industrisamhället mot sitt slut och är på väg att ersättas av en ny kulturepok, cyberepoken. Vad denna för med sig och vad som kommer att kännetecknа den är ännu för tidigt att yttra sig över.

Denna teori har en avgörande betydelse för förståelsen av vår samtid och därmed för behovet av en normvetenskap. Det är den teoretiska utgångspunkten för detta arbete som gjort det möjligt att se etablerad kunskap inom samhällsvetenskaperna i ett nytt ljus. Ewerman har beskrivit och analyserat samhällsutvecklingen som S-kurvor.[26] Idén är hämtad från Joseph Schumpeters *business cycles* som bygger på studiet av konjunkturväxlingar.[27] S-kurvan baserar sig på lagen om tilltagande avkastning och lagen om avtagande avkastning. S-kurvan genomlöper en inflexionspunkt, vilket markerar övergången från tilltagande till avtagande avkastning. En S-kurva beskriver för Ewerman huvudsakligen en era i samhällets utvecklingshistoria. Men S-kurvan kan också markera den längre tidsperioden som vi talat om i termer av epok eller kortare faser i utvecklingen som också uppvisar ett cykliskt förlopp. En era under marknadsepoken initieras genom framväxten av en viss kärnteknologi i enlighet med figur 1.2.[28]

Figur 1.2

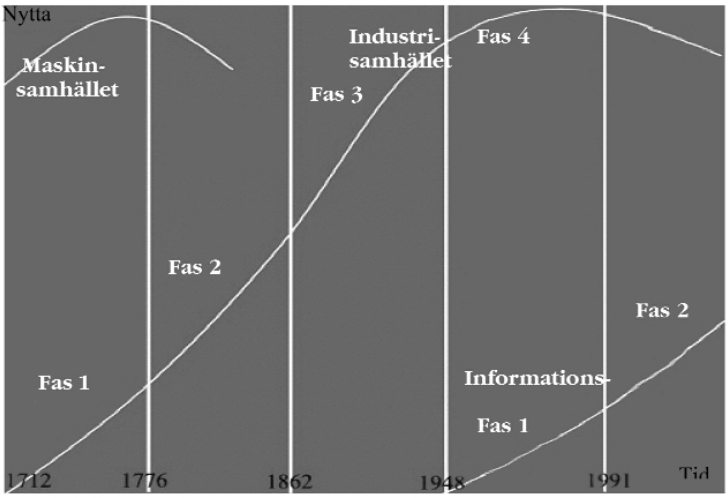

26 Ewerman 1996.
27 Schumpeter 1939. Se även Schumpeter 1934/1983.
28 Ewerman och Hydén 1997:8.

Ett samhällssystem utgör en reaktion på ett tidigare och initieras således när det tidigare systemet står på sin topp. Var och en av dessa utvecklingskurvor genomlöper i sin tur fyra stadier. I biologiska termer kan vi tala om födelse, uppväxt, mognad och död. Sett i ett förändringsperspektiv är utvecklingsförloppet en fråga om en inledande teknologisk förnyelsefas, följt av en social anpassningsfas, varefter den nya tekniken är mogen för ekonomisk exploatering i full skala (investeringsfas). I takt med att ekonomin genererar ett kollektivt överskott växer fördelningsfrågorna fram och politiken tar över rollen som dominerande system (konsumtionsfas). Ewerman ser historiens utveckling ur ett evolutionsperspektiv i enlighet med följande figur:[29]

Figur 1.3 *Evolutionsmönster*

Perspektiv	Fas 1	Fas 2	Fas 3	Fas 4
Biologiskt	Födelse	Uppväxt	Mognad	Död
Tekniskt	Kärnteknologi	Organisation	Administration	Kapitalisering
Ekonomiskt	Etablering	Tillväxt	Mognad	Nedgång
Förnyelse	Teknisk	Social	Ekonomisk	Politisk
Debatt	Ekonomi	Politik	Teknik	Socialt
Aktör	Uppfinnare	Entreprenör/ Innovatör	Administratör	Profitör

Det som påkallar en ny era är under marknadsepoken behovet av teknologisk förnyelse, vilket hänger samman med marknadsepokens materiella och handelsmässiga orientering. Drivkraften utgörs ytterst av handeln som i sin tur kräver nya varor. En ny fas konstitueras av att en ny kärnteknologi etableras, varigenom produktiviteten ökar. Varje era under marknadsepoken bygger således på sin teknologiska världsbild i enlighet med följande figur:[30]

29 Ewerman 1996:23.
30 Ewerman 1996:25.

Figur 1.4 *TOAK-Modellen*

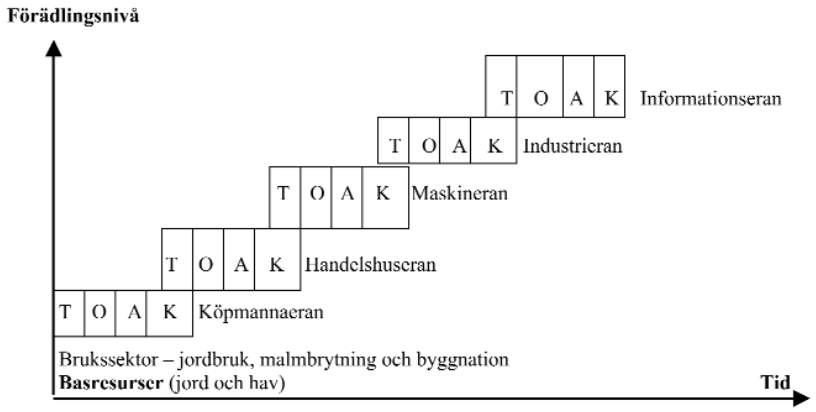

Figuren visar en nivåvis förädling av basresurser med hjälp av tekniska redskap. Den högsta nivån kallas alltid för "High Tech". Förädlingsvärdena är alltid högst i utvecklingens framkant. T i figuren står för teknologi, O för organisation, A för administration och K för kapitalisering.[31]

Detta innebär att samhällsutvecklingen i och för sig är teknikdriven, men därmed inte sagt att det är tekniken som bestämmer samhälls- och kulturutvecklingen. Detta sker i ett samspel som är mer sofistikerat än så. För att förklara finns det anledning att betrakta samhällsutvecklingen som en evolutionär process och samhället snarare som en del av ett ekologiskt system än som en organism, vilket har varit det vanliga inom samhällsvetenskapen.[32] Parallellen är då att reproduktionen av människan motsvarar det ekologiska systemets könscell-linje som där står för kontinuiteten, medan samhället har sin motsvarighet i den somatiska linjen. Den sistnämnda kännetecknas av dödlighet, dvs att den har begränsad livslängd samt att den under sin livscykel går från ett odifferentierat stadium till ett differentierat. Torbjörn Fagerström skriver i sin informativa bok, *Den skapande evolutionen* följande:

31 För en härledning av dessa resonemang, se Ewerman 1996:44 f.

32 Se t ex Durkheim 1982, Luhmann 1989 och Teubner 1988. Teubner är inspirerad av Humberto R. Maturana och andras teorier om självorganisering eller autopoiesis. Se t ex Zeleny 1981. När man vill se sambanden mellan olika delar i "samhällskroppen" och vad som håller dessa samman, kan det vara ändamålsenligt att se samhället som en organism, men inte som här när vi vill belysa förändringsprocesser, då ett samhällssystem ersätts av ett annat och vilka mekanismer som då gör sig gällande.

> Sedd över många generationer kan vi därför säga att livets kontinuitet hos en organism åstadkommes genom en ständigt pågående pendelrörelse – en ontogenetisk pendel – mellan ett odifferentierat och ett differentierat stadium. Visserligen varierar detaljerna i det differentierade stadiets egenskaper, den karakteristiska tidsskalan för pendelrörelsen, m m från art till art, men principen om pendelrörelsen är universell.

På samma sätt är det med samhällets utveckling. Sedd över flera generationer av samhällen kan vi se hur samhällets kontinuitet åstadkommes genom en ständigt pågående pendelrörelse mellan ett förhållandevis odifferentierat stadium till ett alltmer differentierat stadium som så småningom överlever sig självt och leder till samhällssystemets död, samtidigt som ett nytt samhällssystem växer fram i myllan av det gamla. För att skapa ny komplexitet krävs ett ständigt återkommande ontogenetiskt förlopp som för tillbaka fenotypen till ritbordet.[33] ”Denna ständigt återkommande nystart av ontogenin medger uppkomsten av en organism som är skild från sina förfäder”, skriver Fagerström.[34] Förhållandet är detsamma för samhället. Varje ny S-kurva i resonemanget ovan är en nystart, där man börjar om från början med en annan kärnteknologisk bas. Men det nya samhället som tar form startar från ett mer eller mindre odifferentierat stadium där mänskligheten med stöd av den nya tekniken söker nya sätt att tillgodose de mänskliga behoven. Vi kan här tala om en slags *forward to basics*-princip, dvs en återgång till gamla principer men nu med nya redskap som markerar rörelsen framåt.

I den ekologiska parallellens fria makrosociologiska tolkning är således människan genotypen och samhället fenotypen. Precis som i ekologiska system så är vissa fenotypiska drag helt och hållet en funktion av individens genotyp medan andra är mer eller mindre oberoende av denna. Det finns alltså ett samband mellan fenotyp och genotyp som kan vara olika starkt för olika egenskaper. Men det är inte så att teknikutvecklingen är bestämmande för samhälls- och kulturutvecklingen. Varje ny fenotyp, dvs samhälle, har att handskas med samma mänskliga problematik, men skillnaden är att det sker på olikartade premisser i takt med att nya kärnteknologier växer fram som ändrar förutsättningarna för den mänskliga behovstillfredsställelsen i materiellt hänseende. Inom ekologin kallar man detta förhållande för principen om en ontogenetisk funktion hos generna, en funktion som får konsekvensen att en individs fenotypiska egenskaper delvis bestäms av dess genotypiska.[35] I parallellen till samhället visar sig den ontogenetiska principen i alla samhällens brottande med de s k eviga frå-

33 Fagerström 1995:30 f.
34 Ibid.
35 Ibid.

gorna om gott och ont, rätt och fel, demokrati eller diktatur, etc. Jag återkommer delvis till denna aspekt på samhällsutvecklingen under avsnitt 6.5 om rätts- och samhällsutveckling nedan. Låt mig här avsluta med ett citat från Fagerströms bok som ytterligare understryker parallellen mellan samhällen och ekologiska system, där DNA-molekyler står för dess individer, zygoter för människor och fenotypiska utvikningar för olika samhällen:[36]

> Sett på detta sätt, (att det är generna i könscell-linjen som är själva kontinuiteten, min anm), blir livet ett kontinuerligt flöde av DNA-molekyler förmedlat av en i princip oändlig serie av på varandra följande zygoter, medan ontogenin ”bara” blir en ständigt återkommande återvändsgränd av fenotypiska utvikningar från serien av zygoter, utvikningar som innehåller DNA-kopior som alltid är dömda att gå under.

Ett nytt samhällssystem föds genom uppkomsten av en kärnteknologi, som under marknadsepoken bildar basen för fenotypen. En kärnteknologi är en teknologi som behöver sig själv för att utvecklas och som är tillräckligt bred och djup för att sysselsätta människors fantasi och skaparkraft under tillräckligt lång tid. Med teknologi, förtydligar Ewerman, menas ”den tekniska tanken”, inte de enskilda tekniker eller tillämpningar denna ger upphov till. Informationstekniken, representerar en ny kärnteknologi. I detta perspektiv kan man inte, som många gör, betrakta informationstekniken som ”en tredje industriell revolution”. Visserligen tillämpas informationsteknologin även – och till och med i en första fas – inom ramen för industrisamhällets produktionstekniska och administrativa system, men med ett helt annat resultat än tidigare ”industriella revolutioner” och med en helt annan konsekvens för samhällsutvecklingen. Och det beror på att en kärnteknologi ger upphov till kunskap och färdigheter som kan appliceras direkt på den nya kunskapen själv. Ewerman skriver:[37]

> Det behövdes handverktyg för att göra nya, fler och bättre verktyg. Det behövdes finmekaniska instrument för att göra nya finmekaniska instrument, t ex klockor. Det behövdes maskiner för att göra nya maskiner. Det behövdes ångmaskiner för att bygga fler och bättre ångmaskiner. Datorer behövs för att utveckla fler och bättre datorer. Den tekniska livslängden för datorer och komponenter har de senaste decennierna varit ca 18 månader, (Moores lag, min anm[38]). Vi kanske tycker att utvecklingen går fort, men det kommer att ta lång tid för oss att exploatera datakraften fullt ut.

36 Fagerström 1995:27.
37 Ewerman 1996:26. Se också Forbes 1958:150.
38 Efter Gordon Moore, f.d. ordförande i Intel – det legendariska företaget i Silicon Valley som i dag är världens största tillverkare av processorer och ett av de lönsammaste – som myntade detta uttryck.

Det handlar om – som Bodil Jönsson uttryckt det[39] – att göra en 180° sväng i kunskapshänseende. Informationsteknologin är inte i första hand en ”industriell revolution” utan en ”kunskapsrevolution” med en helt annan inriktning än den som det gamla industrisamhället lärde oss. [40] Nu handlar det om ”sökologi” och ett återuppvaknande av det gamla Aristoteliska begreppet Fronesis.[41] Bildningsidealen och metoderna härför kommer att ändras radikalt. Men sånt tar tid och måste få ta tid. Vi befinner oss därför även i detta hänseende i en dualistisk fas, ett kunskapens övergångssamhälle.

Om vi ser till de tre senaste stegen i marknadssamhällets utvecklingsgång, kan konstateras att övergången från maskinsamhälle till industrisamhälle kännetecknas av att människan lärde sig att bemästra och utnyttja energi för egna ändamål. Därav startpunkten i figur 2 ovan förlagd till år 1712, symboliskt för det år som den första ångmaskinen uppfanns. Det fortsatte med den mekaniska vävstolen 1738 och med Watts ångmaskin, patenterad i två etapper 1769 och 1781. Produktionen kunde härigenom frigöras från den geografiska förbindelsen med naturkrafter, knutna till bestämda orter. Ångmaskinen blev den viktigaste av alla stadsbildande faktorer under 1800-talet i och med industristädernas skapande.[42] Den blev den gemensamma motorn för nästan allt mekaniskt arbete. På detta sätt kunde nya järnmetoder utvecklas inom järnindustrin som i sin tur medgav leverans av den plåt och de precisionsdelar som möjliggjorde en vidareutveckling av ångmaskinen. Vi fick ånghammaren 1781 och det första ångvalsverket 1786. Det som var mest karakteristiskt för denna tid var att det byggdes upp en särskild maskinindustri som fullbordade maskinerans utvecklingspotential.

Effektiviteten i denna process utvecklades senare med explosionsmotorn, de kemiska processerna, oljan och elektriciteten. Den allmänna användningen av elektricitet från och med 1870-talet förändrade transporter, telegrafi, belysning och inte minst fabriksarbete genom att sprida kraft i form av elmotorn.[43] På detta sätt byggdes det upp en för industrin nödvändig infrastruktur. Det var elmotorn som både möjliggjorde och stimulerade storskalig arbetsorganisation.[44] Medan ångmaskinen kan ses som en

39 Se Jönsson 1999.
40 Sålunda skriver Manuel Castells, i Castells 1998:30, följande: “Det för det informationella utvecklingsmönstret specifika är emellertid kunskapens handlande mot kunskapen själv som huvudkälla till produktivitet”.
41 Jfr Flyvbjerg 1991, Gillberg 1999, Jönsson och Rehman 2000, Nussbaum 1997, Wickenberg 1999.
42 Se Heckscher 1953:81 f.
43 Se Castells 1999:50 f.
44 För en översikt, se Forbes 1958.

”rumsligt” inriktad teknik som gav upphov till järnvägar och ångfartyg, så kan elektriciteten sägas ha gjort ångkraften portabel vilket har lagt grunden för en ny tidsteknik, den digitala tekniken. Det sista steget i energiutvecklingen är kärnkraften, den atomdrivna ånggeneratorn. Med denna tycks vi ha nått vägs ände. Den symboliserar industrierans dilemma, nämligen att människan har lärt sig att behärska tekniken för egna ändamål, men hon kan inte överblicka konsekvenserna av dess användning, en problematik jag skall återkomma till under kommande kapitel.[45] Därmed är vi också inne på frågan om vad det är som får ett samhällssystem att upplösas och ersättas med ett nytt?

Det allmänna svaret på den frågan hänger samman med alla systems tendens till att växa sig över huvudet och så småningom rasa samman under sin egen tyngd. De eror som mer specifikt växt fram under marknadsepoken är betingade av deras stigande nytta i materiellt hänseende. Det innebär att marginalnyttan vid en viss given tidpunkt tippar över från det gamla systemets teknik över till den nya tekniken, som helt enkelt framstår som mer effektiv och nyttoskapande. Detta hänger samman med, dels det gamla systemets övermognad, dvs den kontraproduktivitet som inträder när systemet överlever sig själv, jfr den nedåtgående utvecklingskurvan i figuren ovan, och dels med den nya teknikens ökade förmåga att tillgodose mänskliga behov och teknikens successiva sociala acceptans. Manuel Castells visar i sin bok om *Nätverkssamhällets framväxt*, att även om vi tar hänsyn till vissa länders specifika karaktär framgår det klart att vi iakttar en avstannande produktivitetsökning, som inleddes ungefär samtidigt som den informationsteknologiska revolutionen tog form i början av 1970-talet.[46] ”Det är inte målrationaliteten (som i teorin om enkel modernisering) utan bieffekterna som blir till samhällshistoriens motor”, skriver Ulrich Beck.[47] Receptet för förändring består enligt Beck i reflexivitet som inriktar sig på medvetande om dessa externa effekter. Under loppet av reflexiv modernisering är det Becks förhoppning att industriepokens självklarheter faller sönder och lämnar plats för individernas handlande.[48] Jag återkommer längre fram med en mer förfinad analys om samspelet mellan olika faktorer i förändringsprocessen.

Det kan i detta sammanhang understrykas vad som framgår av tabellen ovan, att det krävs lika lång tid för social anpassning till den nya tekniken som det tar att utveckla densamma innan det är dags för ekonomisk explo-

45 Jfr Beck 1986 och Bauman 1995:247, där han i kommentar till Becks arbete framhåller att av definitionen av risk följer att det som gör faror till risker är att de är problem för tekniken, inte bara problem som följer av tekniken. Se även Douglas 1992.
46 Castells 1999:81.
47 Beck 1986:80.
48 Ibid s 85.

atering i full skala av den nya tekniken. Vi talar om perioder på ca 60 år. De sociala förändringarna är omfattande och dramatiska. I samband med industrisamhällets etablering kan vi peka på, att framväxten av industristäder jämte inflyttningen från landsbygden till städerna i takt med att mekaniseringen av jordbruket, gjorde den mänskliga arbetskraften näst intill överflödig i jordbruket samtidigt som industrin efterfrågade fabriksarbetare. Denna omställningsprocess ställde stora krav på social anpassning. Den ledde också till uppkomsten av en arbetarklass, som bildades genom den storskaliga fabriksproduktionen och hölls ihop av gemensamma arbets- och levnadsvillkor. Vi kan tala om en allmän proletarisering som fabriksarbetet innebar. Detta gav upphov till att den s k arbetarfrågan eller den sociala frågan dominerade den politiska agendan under andra halvan av 1800-talet.

Även om vi laborerar med systemiska och strukturella förklaringar får vi inte tappa bort att historiska förändringar förutsätter människors agerande. Det sker inte av sig självt. Ett sätt att betona detta är vad jag sagt ovan om den sociala fasens betydelse för teknik- och samhällsutvecklingen. Men låt mig kort kommentera denna faktors betydelse här. Den inverkar naturligtvis också det som är huvudföremålet med denna bok, normutvecklingen. En framträdande plats i mänsklighetens medvetande om krafter i samhällsutvecklingen utgörs av klasskampen; kampen mellan klasser, mellan de som har och de som inte har i samhället, i industrisamhället huvudsakligen mellan arbetare som sugs ut och kapitalister som njuter arbetets sötma. Karl Marx' och andras teorier om klasskampen som historiens motor har ju även manifesterat sig i politiska grupperingar och i åtskilliga konkreta konflikter under industrisamhällets gång. Medan Marx såg framför sig hur denna konflikt mellan arbetar- och kapitalistklassen och deras allierade, borgarklassen, skulle skärpas över tid och vara den kraft som kastade det gamla industrisamhället över ända, så kan vi, med det facit i hand som Marx av naturliga skäl inte hade tillgång till, konstatera att så inte blev fallet. Arbetare och kapitalister har tvärtemot kommit varandra allt närmare över tid, förenade i värnandet av industrisamhällets institutioner och strukturer med ekonomisk tillväxt som ledstjärna. Samtidigt har nya motsättningar sett dagens ljus i form av spänningar både mellan tillväxt och ekologi på ett makroplan, mellan minoritets- och majoritetsbefolkning på en mesoplan och mellan könen på ett mikroplan. Manuel Castells menar att under nätverkssamhällets villkor samordnas kapitalet globalt medan arbetet individualiseras. Kampen mellan kapitalister och arbetarklassen inordnas, enligt Castells, i den mer grundläggande motsatsen mellan kapitalflödenas rena logik och den mänskliga erfarenhetens kulturella värden.[49]

49 Castells 1999:477.

Man kan fråga sig vad detta beror på. De nya motsättningarna hänger samman med övergångssamhällets problematik när vi går från industri- till informationssamhälle. Som i alla sådana övergångar går man från storskaligt till småskaligt. Det har med själva logiken i utvecklingsgången att göra, att det storskaliga samhället blir övermoget och till dels kontraproduktivt, inte minst på grund av de oförutsedda externa effekter som den blinda teknikfixeringen, i kombination med bristen på politiska alternativ, ger upphov till.[50] I detta läge uppstår det behov av "*forward to basics*" som jag talade om ovan. Man börjar om på nytt och letar efter nya sätt att tillgodose mänskliga behov med hjälp av den nya tekniken. Behovstillfredsställelse blir ledord istället för ekonomisk tillväxt. Denna kommer med den nya tekniken ändå, men är inte det som styr produktionsutvecklingen. Det blir istället konsumtionen och människors efterfrågan som med den nya tekniken får chansen att verka styrande. På detta sätt kommer också miljö- och konsumentrörelser i gammal eller ny tappning att kunna utmana industrisamhällets ekologiskt och hälsomässigt förkastliga produktionsmetoder och produkter. Men detta förklarar inte varför huvudmotsättningen, klasskonflikten mellan arbete och kapital, kom att upplösas och inte vara historiens förändrade kraft.

Min uppfattning är densamma som Manuel Castells, nämligen att det inte finns någon på förhand bestämd riktning för historien.[51] Här tror jag istället, återigen, att en parallell från ekologin kan vara på sin plats. Torbjörn Fagerström, professor i teoretisk ekologi, som jag presenterat ovan, har ett favoritexempel på att evolutionen saknar framförhållning och det exemplet gäller vår vanliga nattviol och dess relation till sina pollinatörer.[52] Denna folkkära orkidé som sprider sin vanilj-doft i försommarnätterna är försedd med en extremt lång sporre. I dennas botten presenterar blomman nektar till de det fåtal nattfjärilar av svärmartyp som har tillräckligt lång sugsnabel för att nå ner till den begärliga vätskan. Ur blommans synvinkel är det ett överlevnadsvillkor att svärmaren vid sitt besök tvingas att komma så nära blomkalken att den frigör två stycken klibbiga pollenbehållare – pollinier – som den sedan kan avsätta på nästa blomindivid och därmed sörja för pollineringen. Dilemmat är att ur nattfjärilens synvinkel gäller det att kunna komma åt nektarn helst utan att bli drabbad av problemet med att frakta de för fjärilen besvärande pollenbehållarna. Det är ur deras perspektiv därför ändamålsenligt med så långa sugsnablar som möjligt. Sett ur

50 Jfr Beck 1995:231, där han kritiserar tekniken för att ha blivit ett slutet system som endast leder till att ju fler problem som tekniken alstrar, desto mer teknik behövs det. Se också Becks redogörelse för Hans Jonas teknologikritik i sammanhanget, ibid s 26 f.

51 Castells 2000, bd 3:380 ff.

52 Fagerström 1995:63 ff.

nattviolens synvinkel blir det i gengäld rationellt att utveckla så djupa sporrar som någonsin går, så att nattfjärilen tvingas att suga så långt ner att pollenbehållarna fastnar. Hur löses denna problematik i naturen?

Ja, det är här som evolutionens blinda utvecklingslogik kommer in i bilden. Fagerström skriver:

> Antag, att det finns en genetiskt betingad variation i sporrlängder i populationen av nattvioler. De varianter som har en något längre sporre än genomsnittet kommer med säkerhet att pollineras i större utsträckning än de varianter som har en något kortare sporre än genomsnittet, eftersom de förra tvingar svärmaren att gå nära blomkalken för att nå ner i sporren. Gener för lång sporrlängd kommer alltså att spridas vidare till nästa generation i större utsträckning än gener för kortare sporrlängd.

Fagerström konkluderar med att konstatera att den enda möjliga evolutionära förändringen av sporrlängden är den som leder till att att den genomsnittliga sporrlängden gradvis ökar för varje generation. Alltså kan man tänka sig att nattviolen går segrande ur striden. Arbetarklassen har segrat. Men då har vi inte sett utvecklingen inom den utsugande populationen nattfjärilar. Vad händer med dem? Fagerström förklarar att eftersom det ur nattfjärilens synvinkel är en styggelse med långsporrade varianter av nattvioler leder det till en genetiskt betingad variation i sugsnabelns längd till förmån för längre sugsnablar, alltså utsugning med så liten motprestation som möjligt.

Den poäng som Fagerström vill lyfta fram med exemplet är att blomman och fjärilen är inbegripna i en ömsesidig evolution, där den ena arten utgör selektionstryck för den andra. Man talar i ekologiska sammanhang om samevolution, en process som Fagerström menar har likheter med kapprustning. Denna samevolution kan inte pågå hur länge som helst i det att varken sugsnablar eller sporrar kan bli hur långa som helst. En dag bryts därför relationen mellan arterna och den som då blir förloraren är den nektarproducerande nattviolen. Den utsugande svärmaren till nattfjäril har många andra nektarproducerande blomarter som han kan besöka. Nattviolerna, å andra sidan, är helt beroende för sin pollinering av det fåtal svärmare som har tillräckligt lång sugsnabel. Den dag dessa ”tröttnar”, som Fagerström skriver, upphör reproduktionen hos nattviolen att fungera och arten dör ut.

I förhållandet mellan arbetare och kapitalister finns en parallell till nattviolen och nattfjärilen i just begreppet samevolution. De befinner sig i ett delvis antagonistiskt förhållande samtidigt som de är beroende av varandra. Detta leder till en process av ömsesidig utveckling som slutar med att båda når en maximal utvecklingsnivå som innebär att deras historiskt betingade förhållande bryts och ersätts med nya relationer. Arbetare och ka-

pitalister konstituerar själva industrins produktionsrelationer och därmed klasstrukturen för hela industrisamhället. Denna motsättning framstod i ett inledningsskede, den tid som bl a Karl Marx upplevde, som antagonistisk och oresonlig. Ju längre tiden gick desto mer beroende av varandra blev emellertid de båda klasserna och när industrieran befann sig på sin topp i början på 1970-talet hade arbetarklassens fickor blivit så djupa att kapitalisterna inte längre förmådde att fylla dem på samma sätt som förut, vilket i sin tur ledde till att kapitalet inte längre befruktades i samma utsträckning. Vi har på senare tid fått bevittna en allmän relativ löneminskning inom fabriksarbetet.

Frågan är hur stora frihetsgrader som aktörerna har i klassexemplet i jämförelse med blomman och fjärilen. Torbjörn Fagerström använder det som ett favoritexempel på att den evolutionära processen på det sätt som exemplet antyder saknar förutseende och därför bara följer en utvecklingskurva till det bittra slutet. Skulle utvecklingen kunnat se annorlunda ut i relationen mellan arbetare och kapitalister? Nattviolerna kunde inte förebygga katastrofen, men kunde arbetarklassen? Det finns ett fullskaligt experiment varigenom arbetarklassen försökt att göra sig av med konflikten med kapitalisterna och borgarklassen och det är det maktövertagande som ägde rum i Ryssland 1918 genom bildandet av den kommunistiska staten, det forna Sovjetunionen. Detta försök till att överbrygga konflikten mellan arbete och kapital höll dock inte längre när informationsteknologin började göra sig gällande *world wide*. I detta läge upphörde bokstavligen kapprustningen och det kalla kriget var slut vid den tidpunkt som kan räknas som informationssamhällets egentliga genombrott, år 1991. Kapitalet var, liksom nattfjärilen, tvungen att söka sig andra jaktmarker. Det politiskt tungrodda sovjetiska systemet förmådde inte göra de anpassningar som den nya ekonomin kräver vilket ledde till en stark tillbakagång för den sovjetiska modellen som upplöstes i sina delar efterlämnande överdimensionerade fabriksanläggningar som likt förstenade Dinosaurier påminner om det system som varit.[53]

Det tycks således som om relationen mellan arbete och kapital är intimt förbunden med industrieran och dess strukturer. Det hjälper inte om endera sidan tar makten. En ensidig dominans i ett samevolutionärt förhållande leder enbart till att systemet som sådant bringas till sitt slut i det att ena sidan överexploaterar den andra, vare sig det nu gäller arbete eller kapital, nattvioler eller nattfjärilar. En skillnad är den att medan den evolutionära processen är blind och utan framförhållning så kan den samhälleliga processen påverkas inom ramen för de gränser som respektive system

53 Jfr Castells 2000, bd 3, där han bl a tar upp ”Den industriella etatismens kris och Sovjetunionens sammanbrott”. Jag har själv kommenterat frågan i Hydén (red) 1997a.

sätter upp. Frihetsgraderna minskar dock i takt med ekonomins tilltagande globalisering. Som exempel kan hänvisas till den anpassningsförmåga som de västerländska och då inte minst de skandinaviska industrisamhällena visar upp. Genom etablerande av välfärdsstaten har kapitalisterna i dessa lyckats flytta över en stor del av bördan med ”pollenbehållarna” till staten som fått bära ansvaret för att arbetarklassen fått ett drägligare liv. Detta är i samhällets modell så sinnrikt anordnat att man t o m låter arbetarklassen själv vara med och administreradet system som krävs för att bära dessa behållare med AP-fonder, A-kassor, etc. Om detta påskyndar eller fördröjer industrisamhällets mognads- och förrutnelseprocess är svårt att entydigt värdera. Ur arbetarklassens synvinkel fördröjs processen i det att den gärna värnar om välfärdssystemet. Sett ur kapitalets och industrins synvinkel leder det dock till att förruttnelseprocessen späds på i det att priset på arbetskraften ökar i takt med att staten intervenerar i processen. Det leder i sin tur till att innovationsbenägenheten ökar för att ersätta människan med maskinen. I takt med att den digitala tekniken förs in och rationaliserar bort människor får vi ett tillstånd av *jobless production,* med en produktivitetsökning kombinerad med minskat antal anställda i industrin. Den fortgående omstruktureringen av arbetskraften till följd av den tekniska utvecklingen i kombination med samhällsförändring, framgår av följande diagram:[54]

Figur 1.5 *Andelar av sysselsättningen 1870-1995*

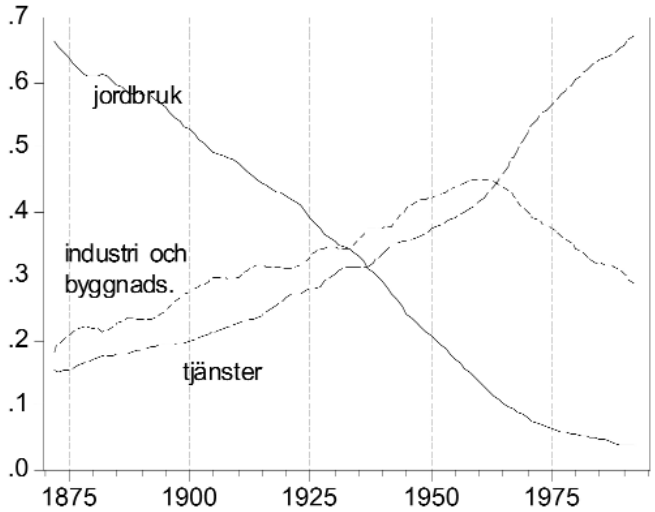

54 Schön 2000.

Genom det politiska systemet har man också lyckats formellt upplösa identiteten av att tillhöra den ena klassen eller den andra. På det viset upphör det kulturella selektionstryck som eljest skulle kunna uppstå. Men även detta har ett evolutionärt pris. En socialdemokrati som uppträder som ett statsbärande parti kan inte annat i den brytningstid vi lever än att ge upp den del av gamla politiska ideal som är relaterade till det utvecklingsskede av antagonism som inte längre existerar. De konservativa krafter som håller fast vid de gamla motsättningarna flyttar då över till ett vänsterparti som både vill och inte vill kalla sig kommunistiska samtidigt som detta även lockar väljare med stöd av ställningstaganden i det nya samhällets mikroorienterade politiska konflikter som är relaterade till motsättningen mellan man och kvinna. I takt med att industrisamhället upplöses och ersätts av informationssamhället kommer också den egna rollen för socialdemokratin i evolutionsprocessen att försvinna i ett töcken. Jämför vad som nedan sägs om den s k tredje vägens politik.

Poängen med den historiesyn som presenteras i detta arbete är att man inte kan lära något av historien bara genom att göra en linjär framskrivning i tron att samhället skall utvecklas i den riktning man vant sig vid. Detta är möjligt under vissa historiska perioder, när S-kurvan och det nya samhällssystemet s a s har etablerats och skall reproduceras i stor skala. Men ser vi till den tid vi lever i idag, övergången från en era till en annan, kan vi bara lära genom att gå tillbaka i historien till motsvarande brytningsskeden. Om vi ser till tidigare utvecklingskurvor finner vi att vi idag bevittnar ett megasocialt skifte, dels mellan marknadsepok och cyberepok och dels mellan industriera och informationsera. Jfr följande figur:

Figur 1.6 *Civilisationernas framväxt*

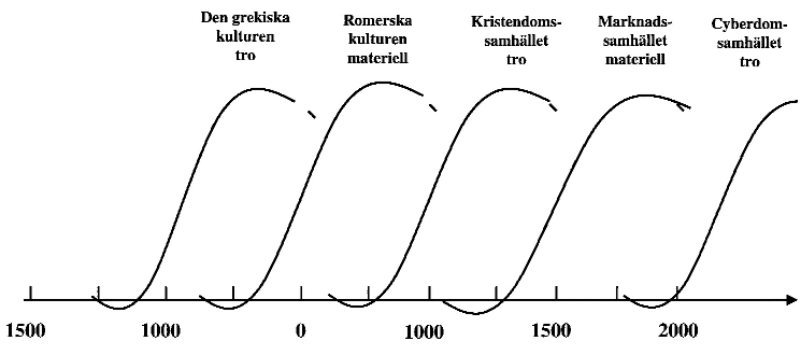

Om vi först ser till brytningen mellan epoker, indikerar det, i enlighet med vad som sades tidigare, en övergång till en troskultur, en mer andligt inriktad eller logisk kultur. Denna andlighet behöver inte handla om religion i den mening vi lärt känna utan kan ta sig mer sekulariserade uttryck, såsom fallet skulle kunna sägas vara med den grekiska kulturen. Även om man måste vara försiktig med intryck i samtiden för ställningstaganden till frågor som rör sig över så långa tidsperioder som vi talar om, kan man inte undgå att lägga märke till det intresse för nyandlighet, där *New Age* utgör ett framträdande exempel, som idag breder ut sig och som pekar i riktning mot en religiös inriktning. Att svenska kyrkan skiljts från staten är i detta perspektiv bara något som förstärker detta intryck. Samtidigt skall man inte vara främmande för att ett ökat miljöintresse kan leda till en ekologisk rörelse, som kvasireligiös rörelse[55] och som då skulle kunna ses som en sekulariserad variant av en logisk struktur. Detta är frågor som vi inte kan uttala oss säkert om idag, men som vi kan utveckla en mental beredskap för och därmed lyhördhet inför de förändringar i normer och institutioner som detta kan komma att medföra. Det är i vart fall något som aktualiserar och understryker behovet av en normvetenskap.

De paralleller vi kan utnyttja i detta perspektiv är således för svenskt vidkommande tiden för marknadsepokens etablering och perioden mellan 800- och 1200-talet i Sverige eller kanske ännu hellre tiden för kristendomsepokens initiering, även om vi då får söka oss till andra länder. Vi kan också dra lärdomar från den grekiska kulturens etablering på sin tid. Här kan finnas en förklaring till det nyvaknade intresset för Aristoteles som återfinns hos många framstående forskare idag.[56] Jag återkommer till dessa aspekter i samband med diskussionen om rätts- och samhällsutveckling under avsnitt 4.1. nedan.

I det något kortare tidsperspektivet av övergång från en era till en annan kan vi konstatera att tidpunkten för initieringen av informationseran daterar vi till år 1948, det år då transistorn såg dagens ljus i Bells laboratorier i USA och den tid vid vilken halvledartekniken lade grunden för elektroniken. Transistorn skall då ses som föregångaren till microchipet. Det innebär att vi ca 60 år senare, dvs. en bit in på det nya milleniet har anledning att räkna med en övergång till en social fas i informationssamhällets utvecklingsgång. Det innebär inte att den tekniska utvecklingen stannar av utan endast att den vid denna tidpunkt har kommit så långt, är så etable-

55 Jfr det sätt som veganer och djurrättsaktivister uppträder och formulerar sig.

56 Här vill jag i första hand nämna den amerikanska rättsfilosofiprofessorn, Martha Nussbaum och för skandinaviskt vidkommande, Bernt Flyvbjerg, som båda använt sig av den av Aristoteles utvecklade Nichomachiska etiken, där begreppet fronesis används som komplement till de i vår tid mer kända begreppen episteme och techne. Se även kunskapsfilosofen Bernt Gustavssson 1996, 2000.

rad och utvecklad, att den sätter spår i de sociala mönstren. Vi har anledning att räkna med befolkningsomflyttningar, vare sig detta nu blir tillbaka till landsbygden eller över landsgränser eller något annat som bryter mot det vi vant oss vid. Vi får nya vinnare och förlorare i samhället, nya klassmönster helt enkelt. Nära till hands ligger då att förvänta sig att konflikten kommer att stå mellan de som har och de som inte har tillgång till information. Man kan dock tänka sig en rad andra konfliktlinjer, såsom mellan de som arbetar virtuellt och de som arbetar reellt. Det kommer alltid att finnas behov av konkret mänskligt (hantverks)arbete och frågan är vilka som kommer att utföra dessa arbeten och till vilket pris. Om vi bortser, vilket vi i och för sig kanske inte skall göra, från möjligheten av legal eller illegal arbetskraftsinvandring från fattigare länder, så borde det som idag betraktas som ”skitjobb” att vara bland framtidens mer välbetalda. Under en övergångsperiod kommer motsättningen definitivt att stå mellan de som företräder den s k gamla respektive nya ekonomin, mellan de som företräder vad Bodil Jönsson påpassligt har kallat för sköldpaddans respektive harens ekonomi.[57]

Manuel Castells anger motsättningen i det han kallar för nätverkssamhället till förhållandena mellan globaliseringsprocessen och identiteten. Titeln på band två i hans trilogi om *Informationsåldern* heter just *Identitetens makt*.[58] Castells menar att grundmotsättningen i det informationella samhället går mellan ”nätet” och ”självet” och en av huvudtankarna i hans arbete är att avståndet mellan dessa två poler växer. Motsättningen i övergångssamhället mellan system och livsvärld, som Habermas pekat på, skulle m a o i informationssamhället ”skalas upp” ytterligare och anta formen av en konflikt mellan ett opersonligt nät som inte går att få grepp på och ett jag som genom bristen på interaktion med andra blir allt mer isolerat och osäkert i sin identitet. Jag återkommer till denna problematik i nästa kapitel.

Med människans förmåga att utnyttja energin utvecklades mekaniken som kärnteknologi för industrieran. Kopplingen av artificiell energi till de maskiner man tidigare uppfunnit gjorde det möjligt att förändra samhället radikalt. Produktiviteten ökade något enormt. Man brukar räkna med att genom byte av S-kurva, dvs. av produktions- och därmed indirekt samhällssystem, så ökar produktiviteten med faktor 100. Så var det genom övergången från maskin- till industriteknik. Idag, när mekanik ersätts av elektronik, talar vi om den gamla och den nya ekonomin. Dessa har t o m fått skilda börser i USA (NYSE respektive Nasdaq). Men än så länge lever de sida vid sida. ”Den pågående teknologiska utvecklingsprocessen växer

57 Jönsson & Örnfjäll 1997 .
58 Castells 2000.

dessutom exponentiellt tack vare sin förmåga att skapa en kontaktyta mellan tekniska områden med hjälp av ett gemensamt digitalt språk i vilket information genereras, lagras, hämtas tillbaka, behandlas och förmedlas" på det sätt Castells beskriver det.[59] Även om det finns dem som frågar sig hur länge det skall hålla att två ekonomiska system lever parallellt och bedöms efter samma måttstock, pengar, så dröjer det innan vi kan tala om en produktivitetsökning på faktor 100.[60]

Genom den digitala tekniken förmår människan att använda sig av information för produktions- och kunskapsutveckling som går långt utöver vad som varit möjligt i tidigare samhällsskeden. Låt oss spekulera över frågan om vad den brytningstid vi befinner oss i kan tänkas föra med sig. Det finns inte särskilt mycket vetenskapligt arbete som behandlar frågan. Sociologin och samhällsvetenskapen i övrigt, möjligen med undantag för ekonomisk historia, har enbart upptäckt att det gamla är på väg att försvinna. Man talar om post-industrialism, postmodernism och postfordism, etc. Men man har inte ännu givit sig i kast med informationssamhällets karakteristika. En orsak härtill kan vara den empiriska "belastning" som vidlåder vetenskapen. Man har därmed svårt att förhålla sig till något som är i vardande och än svårare att spekulera över något som ännu inte inträffat. I och med att det inte syns, trots att det är där, artikuleras det inte heller så att det blir synligt. Denna situation gör också att vetenskap inom området beträder osäker mark. Det betalar sig bättre i vetenskapssamhället att köra vidare på gamla, etablerade teorier som alla känner igen och kan förhålla sig till. Finansieringssystemets uppbyggnad garanterar också att forskningen håller sig till det politiskt korrekta. Men detta tillstånd kan inte fortgå hur länge som helst. Förr eller senare kommer industribubblan att spricka.

1.3. Informationsåldern

En ny värld tar form vid detta milliniumskifte, skriver Manuel Castells i avslutningen av sin trilogi om informationsåldern.[61] Den har uppstått, menar han, genom den historiska sammankomsten av tre sinsemellan oberoende processer, den informationsteknologiska revolutionen, den ekono-

59 Castells 1999:42.

60 Redan idag visar detta sig i den storlek som IT-företagen uppvisar. Bilen som industrisamhällets guldägg har fått en efterföljare i datorn som informationssamhällets guldägg. De stora bilföretagen kommer att reduceras till lilleputtar i jämförelse med IT-branschens storbolag som Microsoft, Intel, Oracle, Broadcom, Cisco, etc.

61 Castells, Manuel 2000, bd 3:380.

miska krisen för både kapitalism och etatism (de forna kommunistiska staterna) samt uppblomstringen av kulturella sociala rörelser såsom feminism och ekologism, för mänskliga rättigheter och individens frihet. ”Samspelet mellan dessa processer och de reaktioner som de utlöst har lett till uppkomsten av en ny dominerande samhällsstruktur, nätverkssamhället, till en ny ekonomi, den informationella/globala, och till en ny kultur, den verkliga virtualitetens”, förklarar Castells.[62]

Det övergripande teoretiska perspektiv som Castells utgår från är att samhällen organiseras kring mänskliga processer som struktureras av historiskt bestämda relationer av *produktion, erfarenhet och makt*. Castells utvecklar enligt följande:

> *Produktion* är människosläktets handlande gentemot materien (naturen) för att tillägna sig den och omvandla den för att erhålla en produkt, konsumera (ojämnt) en del av denna och ackumulera överskottet för investeringar, i enlighet med diverse socialt bestämda mål. *Erfarenhet* är de mänskliga subjektens handlande mot sig själva, bestämd av interaktionen mellan deras biologiska och kulturella identitet och i relation till deras sociala och naturgivna miljö. Den byggs upp kring den ändlösa jakten på tillfredsställelse av mänskliga behov och önskningar. *Makt* är den relation mellan mänskliga subjekt som, på basis av produktion och erfarenhet, påtvingar vissa subjekt andra subjekts vilja genom potentiellt eller faktiskt bruk av fysiskt eller symboliskt våld. Samhällets institutioner är uppbyggda för att genomdriva de maktrelationer som existerar under respektive historiska period, inklusive de kontroller, begränsningar och sociala kontrakt som har uppnåtts i maktkampen.

Grundingredienserna i Castells analys kretsar kring ett nyckelord, nätverket, exemplifierat av Internet.[63] Den första delen av trilogin handlar om nätverkslogiken. Nätverket är öppna strukturer med förmåga att expandera utan gräns och integrera nya noder så länge dessa omfattar samma kommunikationskoder även i form av t ex värderingar och/eller resultatmål.

Informationsteknologin skapar en ny materiell grund för den sociala utvecklingen som leder till en omstrukturering av närings- och arbetsliv och så småningom av hela samhället. Resultatet är bl a en ny arbetsdelning som mer baseras på varje medarbetares erfarenhet och egenskaper än på organisering av uppgiften. Under nätverkssamhällets villkor samordnas kapitalet globalt medan arbetet individualiseras. Vem som är ägare, vem som är producent, vem som ger order och vem som lyder blir samtidigt alltmer oklart i ett produktionssystem med skiftande geometri, grupparbete, nätverkssamarbete, utlokalisering och underleveranser. Kampen mellan olika kapitalister och diverse arbetarklasser inordnas i den mer grundläggande motsatsen mellan kapitalflödenas rena logik och den mänskliga erfarenhetens kulturella värden, menar Castells.[64]

62 Ibid.
63 Se särskilt Castells 2001.
64 Castells 1999, bd 1:477.

Ett annat nyckelbegrepp för Castells är flödesrummet. Nätverkssamhället bygger på en ny rumslig form, flödesrummet. Detta definierar Castells som ”den materiella organisationen av tidsdelande sociala praktiker som verkar genom flöden.[65] Det första skiktet av flöden utgör flödesrummets materiella underlag i form av elektroniska impulser. Denna tekniska infrastruktur som nätverket byggs upp av definierar det nya rummet, på samma sätt som järnvägarna skapade de ekonomiska regioner och nationella marknader som den industriella ekonomin en gång gav upphov till. Flödesrummets andra skikt konstitueras av dess nav och noder. Vi talar här om produktionsplatser och kommunikationsnav vilka förenas till en gemensam logik. Varje nätverk definierar sina platser utifrån platsens funktioner och hierarki och utifrån egenskaperna hos de produkter eller tjänster som nätverket hanterar. Till det tredje skiktet av flödesrum räknar Castells den rumsliga organisationen av de dominerande, ledande eliter som utövar de styrfunktioner genom vilka detta rum förenas. De kulturella koderna är enligt Castells inbyggda i samhällsstrukturen på ett sådant sätt att innehavet av dessa koder skapar tillträde till maktstrukturen utan att eliten behöver konspirera för att stänga vägen till sina nätverk.[66] Alltsammans bygger på symboler för en internationell kultur vars identitet inte är knuten till något specifikt samhälle, utan till medlemskap i den informationella ekonomins ledande kretsar tvärs över ett globalt kulturellt spektrum. Min hypotes, skriver Castells, är att flödesrummet består av mikronätverk som projicerar sina intressen på funktionella makronätverk via hela det globala komplexet av interaktioner i flödesrummet.

Temat följs upp av Manuel Castells i ett avsnitt om ”Identitetens makt” där Jagets formande och interaktionen mellan Jaget och Nätet analyseras inom ramen för två centrala samhällsinstitutioner, den patriarkala familjen och nationalstaten. Castells hävdar i detta sammanhang att erfarenhetsrelationerna omvandlas till följd av patriarkatets kris, som utgör grunden för en djupgående omdefiniering av familj, genusrelationer, sexualitet och därmed också personlighet.[67] Det är i kampen mellan nätverkslogiken och de kulturella erfarenheterna som förändringen uppstår. Ju känslomässigt starkare de livsvärldsbundna erfarenheterna är desto större sannolikhet för att de bryter igenom systemens logik, för att använda Jürgen Habermas terminologi för samma sak. Castells ser därför återuppbyggda familjer i jämställda former som en nödvändig grund för en förändring av samhället underifrån. ”Jag ser faktiskt tecken till en omformning av familjen i och med att miljoner män verkar beredda att uppge sina privilegier och arbeta

65 Castells 1999, bd 1:415.
66 Castells 1999, bd 1:419.
67 Castells 2000, bd 3:392.

tillsammans med kvinnorna för att hitta nya sätt att älska, dela och ha barn", skriver Castells[68] i sammanfattningen av sitt verk om Informationsåldern.

I vad avser nationalstaten argumenterar Castells för att den kommer att överleva men inte dess suveränitet. Nationalstaterna kommer att gå samman till multilaterala nätverk i en skiftande geometri av ansvar, allianser och åtaganden. EU nämns i detta sammanhang. Denna förändringsprocess kommer inte att formas av vare sig nationalstatens aktörer inklusive de politiska partierna, fackliga organisationer eller det civila samhällets institutioner. Förändringsagenter kommer istället att återfinnas bland kulturella sociala rörelser utanför nätverken som bygger på en rekonstruktion av mening på basis av alldeles egna system av värderingar och föreställningar.[69] Han nämner i sammanhanget sociala rörelser knutna till religiös fundamentalism, nationalism, lokalism, etnisk separatism och kulturella kollektiv, liksom pro-aktiva rörelser som feminismen och miljörörelsen. Dessa förändringsagenter bryter mot samhället i stort och återuppbygger dess institutioner inte nedifrån och upp utan inifrån och ut. Feminismen eftersträvar att omvandla det allmänna mönstret av sociala relationer mellan människor på samma sätt som miljörörelsen börjar med att förkasta de grundprinciper som våra samhällen är uppbyggda på. Såväl patriarkat som produktivism, vilka enligt Castells hänger samman, förkastas till förmån för andra värden och organisationsprinciper.

De kulturella sociala rörelserna rekonstruerar samhällets institutioner genom att låta tekniken styras av människors behov och begär. För att kunna spela rollen av förändringsagenter måste de dock gå den långa vägen från kollektiv uppbyggda kring en motståndsidentitet till en projektidentitet, menar Castells. De måste m a o ta steget från det motstånd mot systemen som formade modernismens rekonstruktion (68-rörelsen) och postmodernismens dekonstruktion över till en konstruktiv ansats som bygger på egna visioner och värderingar odlade i en kulturell process. Nyckelfrågan blir därmed, betonar Castells, uppkomsten av projektidentiteter med potentiell förmåga att bygga ett nytt civilt samhälle av något slag och eventuellt en ny stat.[70] "I den frågan vill jag varken ge recept eller bli profetisk", skriver Castells, som därmed på ett avgörande sätt skiljer sig från marxismen.

I det avslutande tredje bandet, *Millenniets slut*, försöker sig Castells på en tolkning av den pågående historiska omvandlingen som ett resultat av de processer som studeras i de två första banden. Det är här som de tre as-

68 Ibid s 393.
69 Castells 2000, bd 3-:395.
70 Castells 1999, bd 2:365.

pekterna, produktion, erfarenhet och makt förs samman till de slutsatser rörande maktförhållandenas karaktär och förändring som antytts ovan. Nätverkssamhällets förhärskande logik utlöser sina egna utmaningar i form av kollektiva motståndsidentiteter och projektidentiteter. För att motståndsidentitet skall omvandlas till projektidentitet måste, enligt Castells, en ny politik växa fram.[71] Han fortsätter: ”Det kommer att vara en kulturell politik som utgår från premissen att den informationella politiken till helt övervägande del iscensätts i medierummet och utkämpas med symboler, men som ändå knyter an till värderingar och frågor som uppstår ur människors livserfarenheter i informationsåldern.” Makten styr fortfarande samhället, den formar och behärskar oss ännu, skriver Castells.[72] Den nya makt som krävs för att förändra samhället ligger i de informationskoder och representerande bilder kring vilka samhällena organiserar sina institutioner, och kring vilka människorna bygger sina liv. Denna makt är en funktion av en ändlös strid om samhällets kulturella koder. Det är en kamp mellan underkastelse av systemimperativ kontra självständigt, i en kommunikativ process, gjorda ställningstaganden till livets villkor. Arenan för denna maktkamp, menar Castells, ligger sist och slutligen i människors inre.

”Detta är inte en bok om böcker”, deklarerar Castells i denna boks inledande citat.[73] Med detta uttalande menar Castells bl a att han låter sig inspireras av den verklighet vi lever i och inte av de teorier om densamma som redan finns. Detta är särskilt viktigt då alltfler pekar på att vi lever i en tid av systematisk förändring. Vi står helt enkelt inför ett gigantiskt paradigmskifte som inte drivs fram av (samhälls)vetenskapen utan av samhällets egna förändringar. I ett sådant läge är det inte särskilt fruktbart att titta i backspegeln och göra en linjär framskrivning av det som sker. Manuel Castells’ viktigaste förtjänst är att han visar oss att vi står inför delvis andra förutsättningar än de som existerande samhällsvetenskap vilar på. Problemen må vara desamma, men förutsättningarna och lösningarna ser annorlunda ut. För mitt eget bidrag om normvetenskap gäller samma förutsättningar. Det innebär att det ofrånkomligen finns ett visst mått av spekulation i det som förs fram. Men jag ser det som samhällsvetenskapens uppgift att bidra till att producera bilder av framtiden för att vi skall kunna orientera oss i samtiden. Det gör att jag medvetet av utrymmesskäl tvingas att prioritera och föra fram argumenten för mina hypoteser framför att lägga fram mothypoteser. Det är något som jag menar måste ske inom ramen för ett empiriskt inriktad arbete.

71 Castells 2000, bd 2:396.
72 Castells 2000, bd 2:368.
73 Castells 2000, bd 2:16.

Bland de samhällsvetare som kommit längst i uppmärksamheten av att något nytt är på gång finns den tyske samhällsvetaren, Ulrich Beck. Han har redan i boken om risksamhället 1986 uppmärksammat att vi står inför något nytt. Hans beteckning – risksamhälle – är dock enbart en beskrivning på något som hör övergångssamhället till. I själva verket är det just övergångssamhällets problematik som Beck fångar i sin bild av risksamhället. Beck tycks själv ha insett detta vilket han markerar i boken *Att uppfinna det politiska* som utkom på tyska 1993.[74] Beck lanserar här begreppet ”reflexiv modernisering” som han menar är lösningen på risksamhällets problem, som även han själv i efterhand tycks uppfatta som ett slags övergångssamhälle. Han inser rörelsen mot ett annat samhälle,[75] men ser det ändå inte. Reflexiv modernisering innebär inte revolution men ett annat samhälle, menar Beck. Han ser övergången från en samhällsera till en annan som något som sker *o*avsiktligt, vid sidan av alla politiska beslutsfora, konfliktlinjer och partipolitiska kontroverser och något som därför motsäger detta samhälles demokratiska självuppfattning liksom grundföreställningarna i dess sociologi.[76] Beck verifierar därmed den bild av samhällsutvecklingen som oplanerad och i viss mån tillfällig på det sätt som jag beskrev den ovan. Paradoxalt nog föreslår han en metod för att ”komma till rätta” med detta sakernas tillstånd, den reflexiva moderniseringen. Detta ser jag dock främst som ett uttryck för den empiriska vetenskapens inneboende tendens att vara normativ. Min fråga skulle bli, för att använda samma kritik som Beck själv gav uttryck för ovan i kritiken av Luhmann: Var finns denna reflexiva moderniseringstendens, vilka uppbär den och med vilka resultat?

Om vi bortser från denna invändning och följer Beck i hans resonemang så fångar dessa en del centrala element i övergångssamhällets dilemman. Han skriver bl a följande:[77]

> Upptäckten av immanenta motsättningar mellan institutioner som fortfarande styrs av industrisamhället, institutioner som redan är föremål för reflexion och kritik med utgångspunkt från vad som ligger i begreppet risksamhällets självhot, gör att normer, grundvalar och praktiker på alla samhälleliga handlingsområden blir motsägelsefulla, och detta i relation till immanenta normer och anspråk.

Beck betraktar utvecklingen från industri- till risksamhälle som självgående och han får uttryckligt stöd av Zygmunt Bauman för denna uppfatt-

74 Här hävdar t ex Beck att ”begreppet risksamhälle betecknar bara en aspekt; teorin om reflexiv modernisering går, som nu ska visas, mycket längre.
75 Beck 1995:65.
76 Beck 1995:65.
77 Beck 1995:52.

ning.[78] Båda skulle förmodligen säga samma sak om övergången till informationssamhället, i den mån de höll med om den. Beck understryker därmed utvecklingen som blind och icke förutseende och hänför denna orsak till det storskaliga industrisamhällets inneboende logik:[79]

> Det är icke-seendet, detta att man tittar bort, som alstrar och påskyndar dynamiken i världsrisksamhället. Denna ”mekanik” har sin grund i den industriella egendynamiken, som från sin position ovanför farornas ”bieffekter” upphäver sina egna (kalkylerings)grundvalar.

Fortfarande uppenbarligen med övergångssamhället för ögonen men ändå med ett perspektiv som sträcker sig bortom horisonten, hävdar Beck, att ”(i)ndustriepokens politiska konstellation blir apolitisk, medan det som var opolitiskt i industrialismen blir politiskt”.[80] Beck menar därför att vi måste söka det politiska på nya ställen. Det gäller att upptäcka det politiska och som ett tips skriver han:

> Just beslutsberedskapen, som i industrikapitalismens modell ligger på det politiskas läsida – privatliv, ekonomi, vetenskap, kommuner, vardagsliv o.s.v. – hamnar i den reflexiva moderniteten i de politiska konfrontationernas stormvirvlar.

Figur 1.7

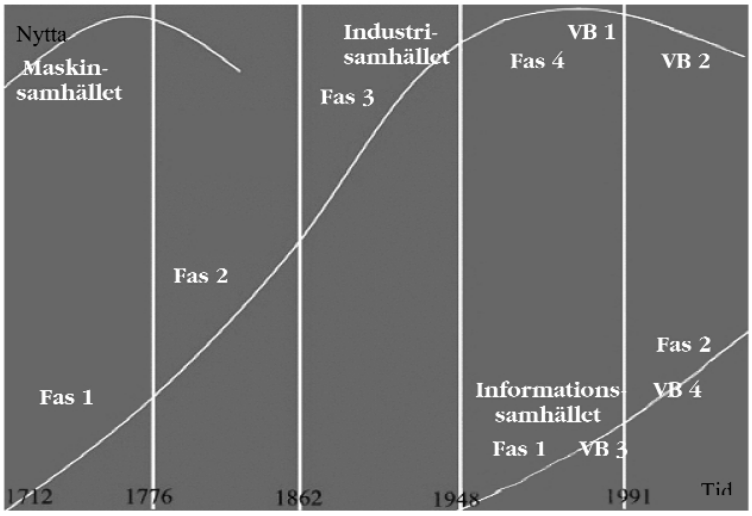

78 Se Bauman 1995:247 ff under ett avsnitt som Bauman kallar för ”Risksamhället: teknikens sista bålverk”.
79 Ibid.
80 Beck 1995:139.

Som en följd av övergångssamhällets problematik får vi räkna med att människor lever med olika tids- och rumsuppfattningar. Idag återfinns olika identitetsuppfattningar knutet till vilken egen lokalisering individen gör på samhällets utvecklingskarta. Man kan laborera med åtminstone fyra idealtyper av bilder av den tids- och rumsmässiga omvärlden, vilka kan anges som världsbild 1, 2, 3 och 4 i den tidigare använda figuren (se figur 1.7).

Vi kan notera en grundläggande motsättning mellan en storskalig industriell världsbild som står mot en småskalig informationell världsbild. Vi kan inom denna också differentiera. I den övre kurvan finns de som tror att vi lever kvar i en tid där industriproduktionens storskaliga utveckling fortsatt skall rulla på, världsbild 1. I denna står det hyperindustriella samhället som modell. Ekonomisk nedgång uppfattas som en tillfällig svacka i konjunkturen. Här finns de som tror på fortsatt industrialisering, oändlig tillväxt, evig förbättring i en linjär process, fullt produktionsutnyttjande och full sysselsättning, rättvis fördelning, centralistisk politik, trygghet och fackföreningar. Världsbild 2 motsvarar det post-industriella samhället. Här återfinns de som i brist på annat håller fast vid industrialismen, men som uppfattat nedgången och som förstår att man inte längre kan tjäna pengar genom att köra på som förut. Den ekonomiska vinsten för dessa ligger framförallt i minskade kostnader. Det leder bl a till ett politiskt och ekonomiskt intresse för återvinning som affärsidé. Här finns pengar att tjäna på att hushålla med råvaror, vilket gynnar miljöintresset. Bortsett från dessa konstruktiva tolkningar av vad världbild 2 innebär finns det anledning att peka på mer negativa faktorer såsom industriell nedgång, knapphet, arbetslöshet, bidragsberoende, ökad kriminalitet, tilltagande risker, olyckor och katastrofer, politisk korruption och ”roffarmentalitet”, där de som en gång satts att producera (industrin) respektive fördela välstånd (politiker och myndigheter) nu i större utsträckning ser till det egna välmåendet genom fallskärmar respektive konsumtion på det allmännas bekostnad. Hit hör också många av dagens fragmentariska enfrågerörelser av typen Greenpeace, Attac, m fl. De vegeterar på det sönderfallande systemet. Även många av dagens ”välgörenhetsfonder” kan nämnas i detta sammanhang. Samma mekanismer kan säkert också förklara varför så liten del av forskningen präglas av entreprenörskap. Den samhällsvetenskap som bidrivs sträcker sig på sin höjd till att studera entreprenörskap som sådant, inte att aktivt själv utöva det.

Båda dessa världsbilder som berörts tillhör platsrummet, med Castells terminologi. Mot dessa världsbilder kan vi ställa världsbild 3 och 4, som båda kan sägas tillhöra det Castells kallar för flödesrummet.[81] Världsbild 3,

81 Castells 1999:414 ff.

det preinformationella samhället, företräds av uppfinnare och amatörer som söker sig fram efter nya vägar. Här finns vidare programmerare och dataexperter. Det är oftast ungt folk som står bakom denna världsbild där arbetet är en livsuppgift, något som inte ifrågasätts. Vi får genom världsbild 3 också en ny företeelse i form av distansarbete och hemarbete, vilket innebär att arbetstagaren utför hela eller del av sina arbetsuppgifter i bostaden. Här finns paralleller till förhållandena inom tidigare utvecklingsskeden knutet till andra S-kurvor. Prototypen för världsbild 4, utgörs av entreprenören och innovatören. Världsbild 4, det informationella samhället, handlar om att söka sig fram till vilka applikationer den nya tekniken kan tänkas ha. De första småföretagen växer sig snabbt större i takt med att man exploaterar den nya tekniken för tillgodoseende av mänskliga behov på ett nytt sätt. Men det är inte alla satsningar som håller, vilket gör den nya ekonomin ryckig och lite äventyrlig. Det rör sig om småskaliga applikationer som kan få stor betydelse. Sociala kontrakt och relationer är nyckelord för denna världsbild, vilka dominerar över ekonomi och tillväxt. Normbildning och eget ansvar är andra viktiga faktorer. Den nya tekniken har effekter inte bara på industriproduktionen utan också på jordbruksproduktionen. IT gör det för första gången möjligt att på allvar ägna sig åt bioteknik. På så sätt förändras förutsättningarna för livsmedelsproduktion radikalt. Biotekniken i kombination med genteknikens utveckling kommer också att förändra sjukvården i grunden. Den storskaliga på fabriksmodellen organiserade sjukvården kommer sannolikt att ersättas med större inslag av egenvård och mindre sjukvårdsenheter i privat regi.

Jag har i en genomgång av arbetslivets reglering haft anledning att närmare undersöka vad den positionering som världsbild 1 – 4 innebär för folk i synen på arbete.[82] Med en viss förenkling av intervjusvaren från företrädare för de olika världsbilderna kan övergången från världsbild 1 till 3 karakteriseras som ”från arbetsrätt till rätt att arbeta”. På samma sätt kan övergången från världsbild 2 till 4 beskrivas som ”från rätt till arbete till rätt arbete”.

Det är inte bara ekonomin som förändras i övergången från industrisamhälle till informationssamhälle. Så gör som vi sett även arbetslivets förhållanden och så kommer det sociala livet att göra. Det är idag en genomgående tendens i den industrialiserade världen att den traditionella arbetsformen, som bygger på heltidssysselsättning, tydlig yrkesidentitet och ett karriärmönster över livscykeln sakta men säkert håller på att urgröpas.[83] Enligt den tes som Manuel Castells driver i sin bok om Nätverkssamhället karakteriseras den informationella ekonomin av att det utvecklas en ny or-

82 Se Hydén 1999, kap 8.
83 Castells 1999:275. Se också Ewerman 1996, kap 12 och Ewerman-Hydén 1997:41 ff.

ganisatorisk logik som hänger samman med den pågående tekniska förändringsprocessen men som samtidigt inte är beroende av den. Det är enligt Castells i konvergensen och interaktionen mellan ett nytt tekniskt paradigm och en ny organisatorisk logik som förklaringen ligger till framväxten av den informationella ekonomin.[84] Genom samspelet mellan å ena sidan organisationernas kris och förändring, å andra sidan den nya informationsteknologin har det uppstått en ny organisationsform ”som är karaktäristisk för den informationella/globala ekonomin: nätverksföretaget”.[85] Castells förutspår en ekonomisk utveckling som går från multinationella företag till internationella nätverk.[86] Han menar också att nätverkssamhället präglas av en nedbrytning av den biologiska och sociala rytmicitet som hänger samman med begreppet livscykel.[87]

Vad beträffar informatonsteknologins sociala effekter menar Manuel Castells att omfattningen är en funktion av informationens förmåga att genomsyra hela samhällsstrukturen. ”Industrisamhällets utbildning av medborgarna och successiva organisering av ekonomin kring kunskap och information beredde alltså marken för det mänskliga medvetandets nya förmögenheter när väl den nya informationsteknologin blivit tillgänglig, skriver Castells.[88] Vilka sociala förändringar vi har att vänta oss kan vara för tidigt att sia om, men vissa tendenser kan redan skönjas. En sådan är den fortgående utvecklingen från kollektiva mot individuella lösningar och individuell orientering. Här har vi en koppling till arbetslivet och utvecklingen från fack och avtal till tillit och ansvar.[89] En rörelse från städerna ut på landsbygden är inte otänkbar. En annan värdeförändring utgörs av övergången från centralism till lokalt och från offentligt till privat ansvar. I rättsligt hänseende innebär det bl a att vi rör oss från styrande till stödjande strukturer.[90]

Överhuvudtaget finns det anledning att förvänta sig att statens roll och politiken kommer att förändras. Statens uppgifter kommer att på nytt inskränkas till upprätthållande av de mest basala frågorna, såsom lag och ordning och ansvar för infrastruktur jämte tillhandahållande av spelregler för marknaden, även om dessa också i ökad utsträckning kommer att bli föremål för olika typer av självreglering, samtidigt som politiken, som Ulrich Beck antydde, både kommer att utvidgas till nya domäner och söka sig till nya arenor. Detta påverkar också det politiska systemet. Partipoliti-

84 Castells 1999:162.
85 Castells 1999:179.
86 Castells 1999: 200.
87 Castells 1999:449.
88 Castells 1999:43 not 11.
89 Ewerman-Hydén 1997:42 f.
90 Se härom Per Wickenbergs avhandling 1999.

kens uppbyggnad utgår från de intressegrupperingar som industrisamhället genererar. Det finns åtskilliga forskare och andra som pekat på det (parti)politiska systemets upplösningstendenser. Den tyske författaren Hans Magnus Enzensberger skriver om Tyskland – och underförstått även om andra länder – följande:[91]

> Politikerna är sårade över att folk intresserar sig allt mindre för dem ...(men) det var ett tag sedan det kom några nya tankar eller beslut som rör framtiden från den politiska klassen ...

Avståndstagandet från politiken blir inte mindre av att det är lierat med en många gånger maktfullkomlig byråkrati, vars omfattning vuxit kraftigt under 1900-talet.[92] Tanzi och Schuknecht har undersökt de offentliga utgifterna i västvärldens industrialiserade länder under 1900-talet.[93] De lyfter fram att i början av 1900-talet låg de genomsnittsliga offentliga utgifterna i västvärldens industriländer på en nivå under 13 % av BNP. Denna steg successivt så att den 1937 var 23 % för att i slutet av seklet ligga på 46 %. Det var framförallt världskrigen och tiden efter det att industrisamhället nått sin topp, 1973, som bidrog till de största utgiftsökningarna. Mönstret går igen i alla industrinationer även om nivåerna ser lite olika ut. 1999 låg nivån för de offentliga utgifterna i förhållande till BNP i USA på 30 %, i Frankrike 52 %, i Danmark 54 % samt i Sverige på 56 %. Det har också ägt rum ett skifte i regeringsmaktens funktioner över tid. En stor del går idag åt till transfereringar från ”den enskildes investering” till ”kollektiv konsumtion”. Denna andel av de totala utgifterna har stigit från i genomsnitt mindre än 5 % av BNP på 1930-talet till 23 % på 1990-talet. I Sverige omfördelades i mitten på 1990-talet en tredjedel av de totala inkomsterna. Trots detta blev den faktiska omfördelningen relativt begränsad på grund av det ”spill” som äger rum på vägen. Tanzi och Schuknecht pekar på siffror från mitten av 1980-talet som visar att 57 % av transfereringarna gick till ett mellanskikt av 60 % av inkomsttagarna, 16 % gick till den övre femtedelen samt 27 % till den lägre femtedelen. Det är alltså så, som påpekats av och till, att en stor del av befolkningen får tillbaka lika mycket som de släpper ifrån sig i ett transfereringssystem som i åtskilliga hänseenden är betungande och därför bidrar till att minska populariteten hos det politiska systemet. Saken blir inte bättre av att författarna menar att den offentliga sektorns prestationsförmåga inte ökat i takt med att resurserna och därmed kostnaderna ökat.

91 Enzensberger 1992:230 f.
92 Jfr Martin Wolf i *Financial Times* i juli 2000 där han skriver en artikel under rubriken ”The Golden Age of Government”.
93 Tanzi & Schuknecht 2000. Tanzi är knuten till IMF och Schuknecht WTO.

För svenskt vidkommande kan hänvisas till sociologen Anders Perssons studie som just handlar om krispolitik.[94] Persson menar att dagens industrisamhälle kan liknas vid ett cykelhjul där navet i mitten representerar lönearbetet och ekrarna alla de politiska åtgärder som vidtas för att hålla det kvar i centrum och, därigenom, säkra samhällets stabilitet.[95] Tillväxt- och lönearbetsreligionen, skriver Persson, ersätter realismen. Vi får en ond cirkel istället för ett cykelhjul. En hög ekonomisk tillväxt krävs för att generera de skattemedel som krävs för den synnerligen aktiva arbetsmarknadspolitik som måste till för att lönearbetet återigen skall kunna placeras i centrum. Det hela leder till att vi enligt Persson får ett tillstånd av krissamhälle där det individuella och samhälleliga väljandet ifrågasätts till förmån för olika nödvändigheter.[96] I takt med att krismedvetandet breder ut sig upplöses skillnaderna mellan olika politiska alternativ och de politiska alternativen allt färre. Demokratin blir härigenom allt mer av en chimär. Persson avslutar sin bok med en profetia om att 1980- och 1990-talens ekonomiska kris förebådar en total omvandling av det industriella, lönearbetande och storskaliga, samhället.[97]

I SNS demokratiråds rapport för år 2000 har man undersökt medlemsutvecklingen för de politiska partierna och konstaterat att med nuvarande trend skulle de politiska partierna vara utraderade till år 2013. Den amerikanske Harvardprofesson i statsvetenskap, Robert Putnam, har utkommet med ett samlingsverk där han tillsammans med forskarkollegor från olika länder försöker bedöma tillståndet i dagens demokratier.[98] Forskarna har där anledning att revidera gamla slutsatser för att konstatera att bilden under det senaste decenniet blivit mörkare. I 12 av 13 länder där det finns tillgängliga data registreras sjunkande förtroende för politiker. Ökningen av misstroendet är särskilt tydligt i Japan, Italien, Tyskland och Sverige. I 17 av 19 länder försvagas stödet för de politiska partierna. Allt färre uppger sig vara anhängare till något parti. I USA, Storbrittanien och Sverige rör det sig om en långvarig och relativt stadig erosionsprocess, medan i andra länder nedgången har kommit hastigare. Under 1990-talet drabbades särskilt partierna i Kanada, Japan och Österrike av en förtroendekris. I 11 av 14 undersökta länder uppmäts således sjunkande tilltro till den representativa demokratins främsta institution, parlamentet. I de länder där det finns flest mätningar, Storbrittanien, Kanada, Tyskland, Sverige och USA, är minskningen markant och statistiskt säkerställd. Forskarna har också spe-

94 Persson 1997.
95 Ibid s 262.
96 Ibid s 265 f.
97 Ibid s 272.
98 Putnam et al 2000. Professor Bo Rothstein ingår som svensk representant.

kulerat över vad som kan vara orsakerna till förtroendekrisen och därvid kommit fram till att det lönar sig föga att försöka spåra förtroendekrisens orsaker i olika yttre omständigheter. Det är istället de interna faktorerna som visar sig vara avgörande. Slutsatsen blir därför att politikens förtroendekris har skapats av politiken själv.

Olof Petersson sammanfattar forskarrapportens resultat som att partier, politiker och parlament har blivit sämre på att identifiera de samhällsproblem som medborgarna anser vara mest angelägna, vilket skulle – om vi vänder på det – lika väl kunna uttryckas som att de politiska partierna dåligt återspeglar de intressen som medborgarna upplever som angelägna.[99] Som en följd härav följer också enligt forskarrapporten att politikerna blivit sämre på att kunna genomföra de politiska målsättningarna och på att förklara vad som händer i politiken. Även om det är i linje med dessa slutsatser att hävda att eftersom problemet orsakats av det politiska systemet ligger också lösningen inom politikens möjligheter,[100] så framstår denna slutsats i historiens ljus som tveksam. Det finns i ett längre tidsperspektiv anledning att räkna med andra vägar för politiken än de som det representativa politiska system vi vant oss vid erbjuder.[101] Manuel Castells menar att den klassiska liberala demokratin hör industrisamhället till och att en reformering av dess institutioner därför är utsiktslös. Hans analys utmynnar i tankar om att det är på ”samhällets bakgator, i alternativa elektroniska nätverk eller i det kollektiva motståndets gräsrotsfästa nät” som man kan finna ”embryon till ett nytt samhälle”.[102] Castells tror att nya kollektiva gemenskaper uppstår ur oppositionen mot globaliseringen och nyckelfrågan är om dessa olika motståndsidentiteter i form av ekologistiska, feministiska, nationalistiska eller fundamentalistiska rörelser kan utveckla vad Castells kallar för projektidentiteter med en förmåga att bygga ett nytt civilt samhälle och eventuellt en ny stat.

På 1700-talet, i samband med övergången från maskin- till industriera, växte två nya politiska grupperingar fram som kallades för hattar och mössor. Hattarna var de som stod för nytänkandet och mössorna var de som talade i nattmössan. Idag talar vi om förnyare och traditionalister, något som ursprungligen hänfördes till diskussionen inom det socialdemokratiska partiet, men som idag med all tydlighet genomsyrar alla politiska partier. Klyftan har blivit så stor att det finns skäl att hävda att avståndet mellan förnyare och traditionalister inom ett parti, socialdemokrater eller mode-

99 Dagens Nyheter 2000-08-06.

100 Det är i vart fall den slutsats som Olof Petersson drar i den i föregående not angivna artikeln.

101 Detta är en aspekt som kan vara svår att upptäcka för en (stats)vetenskap som har det etablerade politiska systemet som utgångspunkt för sina studier.

102 Castells 2000:371.

rater, är större än mellan förnyare respektive traditionalister tillhörande olika partier. Idag förenas storkapitalets företrädare med fackföreningsrörelsens ledande skikt i syfte att värna om industrialismen och tillväxten, världsbild 1 och 2, medan förespråkare för världsbild 3 och 4 är spridd på olika personer tillhörande olika partier, vilka icke desto mindre eller kanske just därför, känner sympatier för varandra. Införande av personval är måhända den mekanism som gör det möjligt för dessa nya grupperingar att på ett individuellt plan bryta det partipolitiska mönstret. För att så skall komma att ske krävs dock förmodligen att olika ”nya politiska frågor” enligt Becks terminologi uppvisar ett mönster som bryter mot de etablerade partisympatierna. På längre sikt kommer emellertid det politiska att söka sig andra och i vart fall kompletterande vägar än genom folkvalda parlament. Politiken kommer med all sannolikhet att bli mer knuten och uppsplittrad på olika sakfrågor, något som också kommer att påverka den politiska organiseringen.[103]

Övergångssamhället tycks i och för sig redan ha fått sin politik genom vad som kallas för tredje vägens politik, ett uttryck som myntats av Tony Blair och som utöver honom själv står för olika socialdemokrater eller social-liberaler, såsom Gerhard Schröder i Tyskland, Bill Clinton i USA och Göran Persson i Sverige. Tredje vägens politik, som fått sin ideologiska artikulering genom den brittiske sociologiprofessorn Anthony Giddens, beskylls av dess kritiker för att sakna substans och visioner. Giddens har skrivit en bok som heter *Tredje vägen. Om förnyelsen av socialdemokratin*.[104] Det intressanta med denna bok är att den inte alls förhåller sig till vad vi talat om i termer av informationssamhälle. För Giddens är det individisering och globalisering som är problemen. Välfärdsstaten måste utvecklas i riktning mot välfärdssamhälle där den civila sektorn involveras. Giddens menar att tredje vägens politik kan sägas stå för en ny blandekonomi, där syftet är att åstadkomma en dynamisk samverkan mellan offentlig och privat sektor.[105]

Tredje vägens politik, sådan den praktiseras av nämnda politiker, försöker tillgodose både den övre och den undre utvecklingskurvan, dvs både industrisamhällets och informationssamhällets krav. Dess enda konsekventa linje är att inte ta definitiv ställning för någondera. Tredje vägens politik försöker på detta sätt fullborda övergångssamhällets behov av politik. Med den pragmatiska historia som socialdemokratin kännetecknas av i politiskt och rättsligt hänseende, inte minst i Skandinavien, finns det förutsättningar för att man skall klara av att spela denna roll. Att sedan klyf-

103 Jfr statsvetaren Olof Petersson i Dagens Nyheter 2000-08-06.
104 Giddens 1999.
105 Giddens 1999:109.

torna i samhället ökar och orättvisorna blir större, liksom kriminaliteten, spelar liksom mindre roll, eftersom man inte längre har en bestämd valmanskårs intressens att förvalta.

En sak som tycks kännetecknа alla övergångsfaser, så också den vi befinner oss i, är att man i ett inledningsskede kommer att värdera det nya samhället genom det gamla samhällets glasögon. Detta gäller alltifrån teknikutveckling till de samhällsproblem man ser framför sig i det nya samhället. När således bilen uppfanns gav man den en design som påminde om hästdroskor. Det påstås t o m att den första bilen var försedd med tömmar. När energitekniken utvecklades mätte man framstegen med det gamla samhällets måttenheter, hästkrafter. Vi talar än idag om att en bil har si och så många hästkrafter. På samma sätt är det med de förändringar som äger rum i övergången från en era till en annan. De värderas och bedöms med utgångspunkt från den tidigare erans horisont. Som jag skall utveckla nedan i samband med avsnitt 6.5 om rätts- och samhällsutveckling tenderar utvecklingen av IT-rätten att följa samma mönster. De rättsliga problem som identifieras utgår från de problem som industrisamhället lämnat efter sig. När man ska försöka ge en bild av vad som kännetecknar informationssamhället leder det därför lätt till politiskt motstånd, inte minst på grund av att det nya hotar det gamla samhällets institutioner och värderingar.

När jag således i denna skrift lyfter fram vissa drag i samhällsutvecklingen, så sker det inte som ett uttryck för egna preferenser utan som en tolkning av tendenser där dessutom avsikt och mening lyser med sin frånvaro. Manuel Castells uttrycker det målande i sin beskrivning av vår samtid: ”Vid detta milleniumskifte är både kejsaren och kejsarinnan, staten och det civila samhället, nakna, och deras medborgare/barn vandrar runt mellan olika fosterhem”.[106] Det hindrar inte att samhällsvetenskapen, ställd inför denna situation, kan bidra till en ökad förståelse av vilka processer som gör sig gällande. I detta perspektiv riskerar en positivistisk samhällsvetenskap att antingen leda till produktionen av plattityder eller till förvanskningar. Nyckelordet för vetenskapen måste istället vara lyhördhet för de värdemässiga förändringar som än så länge ligger dolda eller är i vardande i den utveckling vi bevittnar. Då är vi framme vid behovet av en normvetenskap.

Att uppfatta samhällsutvecklingen i termer av normer och normativa förskjutningar blir särskilt viktigt då samhället byter sociala och kulturella koder. Det är dessa som bildar den sammanhållande ramen för förståelsen av vad som kännetecknar det nya samhället. Manuel Castells empiriska lyhördhet bör således kompletteras med en känslighet inför de normativa

106 Castells 2000, bd 2:364.

förändringar som äger rum. Tänk bara på de förskjutningar som ägt rum i och under t ex tidskriften Retfaerds 25 åriga historia, från en marxistisk, till en feministisk och ekologisk, till en postmodernistisk, till en pluralistisk. Under 1970-talet hade vi en statsminister som uttalade skällsord över den amerikanska presidenten (Olof Palme i samband med Vietnamkriget). Idag välkomnas Amerikas president vid EU:s toppmöte i Göteborg närmast som en hjälte och i vart fall en hedersgäst – dessutom i samma sits som Rysslands president. Sveriges statsminister gläds åt att vi får vara delaktiga i Natos krigsmaterialutvecklingsprogram. Nog har värderingarna svängt. Anders Ewerman skriver i slutet av hans bok, apropå att handel utgör den primära drivkraften i marknadssamhällets evolutionsprocess och att tekniken utgör den sekundära, följande:[107]

> Under 1980- och 1990-talen har talats mycket om alla de nya möjligheter som elektroniken ger för att skapa nya arbetsformer, t ex distansarbete. Detta resonemang har sin grund i ett rent tekniskt perspektiv. Om vi ser tillbaka på tiden efter studentrevolutionernas år 1968, så har på arbetsmarknadens område en dramatisk förändring skett i vad som anses socialt acceptabelt och inte. Att sälja sig själv, sitt eget kunnande, var närmast (socialt) omöjligt i Sverige år 1970, något som tjugo år senare var helt accepterat (och nödvändigt). Denna förskjutning av de sociala normerna utgör den primära drivkraften i dagens samhällsutveckling, tekniken är bara en materialisering av denna förskjutning! Det är i ljuset av denna normförändring vi skall se på framtiden, inte i ljuset av det sista decenniets utveckling av den digitala tekniken.

Detta låter kanske inte så heroiskt för de som är uppfostrade i och fortfarande befinner sig i den historieuppfattning där samhällsförändring var (är) förknippat med solidaritet och kamp mot allehanda förtryck. Det är inte desto mindre uttryck för de realiteter som gör sig gällande i vår tid. Det är i sig varken bra eller dåligt, men något som måste beaktas för var och en som vill orientera sig i samtiden. Ewerman framhåller också att det som tekniken hittills löst är relationen mellan människa och maskin, gränssnittet mot användaren, interface. Vi har också nöjaktigt löst kopplingen mellan två maskiner, den materiella integrationen, internet. Det som återstår är att skapa kopplingen mellan individer, den sociala integrationen.[108] De kommande decennierna kommer med all sannolikhet att just behöva ägnas relationsfrågor, åt interrelationen, som är en ny slags relation mellan människor betingad av den nya tekniken. Allt pekar på att relationerna till den nära kretsen hamnar i fokus medan industrimodellens sociala ideal med dess konflikt- och konkurrenspräglade arbetsrelationer hamnar i skymundan. Att sedan utvecklingen är olika långt kommen globalt

107 Ewerman 1996:489.
108 Ewerman 1996:490.

sett och att vi därför kommer se ”våra egna historiska konflikter” spelas upp på världsscenen påverkar inte dessa förhållanden.

KAPITEL 2

Två konkurrerande normativa världar och deras inbördes förändring över tid

2.1. Introduktion

Man måste skilja på norm som faktisk företeelse och som analysinstrument. Precis som pengar existerar i den dubbla egenskapen av att vara både en fakticitet, ett betalningsmedel som används i samhället och en parameter för att mäta ekonomiska förlopp och transaktioner, så har normer den dubbla rollen att vara något existerande samtidigt som begreppet kan användas för att värdera och förstå mänskliga handlingar i olika sammanhang. Svaret på frågan om vad normer är för något blir i ett första skede beroende av om vi betraktar normen som en faktisk företeelse eller som ett analysinstrument. Som faktiskt existerande kan normer vara deskriptiva eller preskriptiva, dvs beskrivande eller föreskrivande. I sistnämnda hänseende är normer något som styr och påverkar vårt beteende. Normer innehåller då handlingsanvisningar och varierar med hänsyn till inom vilket system de uppträder.

En föreskrivande norm består av ett förbud eller påbud.[1] Nils Kristian Sundby använder termen pliktnorm för denna typ av normer. Som synonym används i den rättsfilosofiska litteraturen uttryck som förhållnings-

1 Se Sundby 1974, kap 3 om Direktiviske normer (Pliktnormer) och MaCormick 1999.

normer (Alf Ross) och handlingsnormer (Torstein Eckhoff).[2] Påbudet föreskriver att en viss handling skall komma till stånd, medan normsubjektet vid förbud påbjudes att avhålla sig från en viss aktivitet. Pliktnormernas särdrag ligger i karaktären. Handlingen regleras som en plikt.[3] Påbudet ställer sig positivt till handlingen, medan förbudet är negativt inställt. Sundby laborerar också med vad han kallar för en noll-modalitet, dvs. en norm där handlingen är neutral i förhållande till plikten.[4] Handlingen är i dessa fall varken påbjuden eller förbjuden, den kan sägas vara tillåten, och vi kan tala om en tredje typ av normer som tillåtande normer.

Som analysinstrument sammanfattar normen information om vad som ligger bakom en viss handling eller hur ett visst normsystems uppbyggnad skall uppfattas. I detta perspektiv finns det anledning att skilja på normer ur ett kausalt respektive finalt perspektiv. Det handlar då om att i analysen antingen se till normens orsaker, vad som drivit fram normen, eller att se till vilka förväntade konsekvenser som normen får i sitt genomförande. I sistnämnda fall är förförståelsen att normen resultatorienterad. Normen bestäms av att ett visst förhållande framstår som önskvärt eller något som skall undvikas.

En norm består emellertid inte bara av värderingar och preferenser. Den innehåller också olika kognitiva element. I och med att normen är systembunden så är den också beroende av de systemförutsättningar som gäller i det särskilda fallet. Förståelsen av normen som analysinstrument faller tillbaka på analysen av normen som fakticitet. Den normmodell som presenteras i kapitel 7.2 innehåller tre dimensioner, när det gäller förståelsen av normen som fakticitet, (V), vilja, (K), kunskap och (SM) systemmöjligheter. De tre dimensionerna ingår på ett integrerat sätt med varierande styrka och betydelse i alla normer, men de förekommer inte i praktiken som separata funktioner. Ur ett analytiskt perspektiv kan det däremot vara fruktbart att skilja dem åt för att få en tydligare och mer differentierad bild av hur normer fungerar. Normen som analysinstrument skall ses i ett metodologiskt perspektiv.

Normmodellen gör anspråk på att fungera som ett metodologiskt redskap i förståelsen av normers funktion och uppbyggnad. Vi skall dock i detta kapitel betrakta normen som en fakticitet för att därigenom lägga den teoretiska grunden för förståelsen av normmodellens olika komponenter. När det gäller de teoretiska utgångspunkterna skall vi i detta kapitel lyfta fram två olika världar inom vilket normativitet skapas. Därefter

2 Se Ross 1953:45 och Eckhoff 1987:45. Se också Strömholm 1981.
3 Jfr Hart 1961:147 ff och Raz 1990:27 ff, där författarna talar om “norms of duty” respektive om “duty-imposing norms”.
4 Sundby 1972:51.

skall vi i nästa kapitel diskutera vad normer är och vad det finns för olika typer av normer.

2.2. Livsvärld och system

2.2.1. Den mänskliga dualismen

Den mest betydelsefulla faktorn för förståelse av mänskligt liv utifrån ett samhälleligt perspektiv hänger samman med frågan under vilka reproduktiva förutsättningar som detta äger rum, dvs vad som kännetecknar återskapandet av mänskligt liv. Djuren behöver kortare tid än människan hos sina föräldrar, oftast modern, för att lära sig att klara sig själva, dvs. för att anpassa sig till de naturgivna förutsättningar som gäller för arten i fråga. Det handlar då främst om att den unga individen skall växa till sig tillräckligt för kunna undvika faror och för att skaffa föda på egen hand, allt i syfte att arten skall reproduceras. Under denna tid för föräldern också över viss kulturellt betingad information om hur man bäst agerar för att klara sig i livet.[5] Det kan handla om hur man bäst jagar eller undviker andra djur. Utgångspunkten för djuren är att levnadsbetingelserna är naturgivna. De varierar inte särskilt mycket över tid och population. För djuren räcker det med att merparten av de egenskaper som den biologiska varelsen kräver för sin egen och artens reproduktion är genetiskt bestämda och nedärvda.

Människan är den art som kräver mest av kulturell inlärning för att växa upp och klara sig själv. I människans fall handlar det inte så mycket om att skydda avkomman som att föda (förse med mat) och uppfostra den. Men även för människans del gäller att den så småningom måste lära sig att klara sig själv. Den måste lära sig att skapa levnadsbetingelser som gör att den kan reproducera sig som individ och som art. Människan har unika möjligheter till kulturell kommunikation genom att ha ett medvetande om sig själv och de villkor som präglar hennes liv.[6] Kulturell kommunikation är

5 Se Bonner 1980, särskilt kap 2 om *Cultural and Genetical Evolution*. Som kultur definierar Bonner det beteende som förs över från en individ till en annan genom lärande. Han använder termen meme för att beteckna den överförda informationen, a a s 18. Meme kan vara en idé, en sedvana, en trossats eller en läroprocess. Bonner konstaterar att i fråga om kulturell evolution så förmedlas informationen genom meme, medan vid genetisk evolution den förmedlas genom gener.

6 Jfr Johnsons definition av kulturstudier i Johnson 1996, där han skriver: "For me cultural studies is about the historical forms of consciousness or subjectivity, or the subjective forms we live by, or, in a rather perilous compression, perhaps reduction, the subjective side of social relations", citerat ur Trondman 1999:60.

meningsskapande genom att skapa medvetande om människans livsbetingelser. Ett djurs beteende är en sak, medan människornas handlingar är något helt annat. Människornas handlingar karakteriseras av att vara meningsbärande, målbestämda, överskridande, osv.[7] Det är i denna betydelse som normvetenskapen kan betecknas som en handlingsteori.

Människan bär också på genetiskt bestämda förutsättningar för sin existens. Hur stor betydelse den genetiska präglingen har i det individuella fallet i jämförelse med kulturella förutsättningar varierar. Läkarvetenskapen är osäker på proportionerna, även när det gäller en sådan sak som disponibilitet för sjukdomar av olika slag. Vårt beteende är till viss del bestämt av den genetiska uppsättning som våra föräldrar är bärare av. Det viktiga i detta sammanhang är dock att konstatera att människan har en variation, och dessutom en förhållandevis stor sådan, inom arten ifråga om den genetiska uppsättningen. Hur stor del som är genetiskt bestämd är en kontroversiell fråga vilket också berör frågan om socio-biologins berättigande, dvs hur mycket av det sociala beteendet som faller tillbaka på vår genetiska prägling som homo sapiens. Vissa särdrag för människan kan dock konstateras. Peter Gärdenfors lyfter i boken *Hur Homo blev sapiens* fram den speciella förmågan att tänka och att skaffa sig kunskap om världen.[8] Genom hjärnans och tankeförmågans utveckling har människan en föreställningsförmåga som vida överstiger andra djurs. Våra nära släktingar aporna, skriver Gärdenfors, kan visserligen planera, men det är bara människor som kan planera för sina framtida behov. Detta leder oss också till förmågan att välja. Vi måste välja mellan att handla för nuet eller för framtiden, när det gäller att tillgodose våra behov.[9] Människan är också ensam om att kunna reflektera över sina egna tankar. Detta ger henne ett självmedvetande, vilket är en förutsättning för den fria viljan. ”Förmågan till självmedvetande är nära förbunden med det episodiska minnet”, skriver Gärdenfors[10] och han fortsätter:

> För att kunna minnas sig själv vid olika tillfällen måste man kunna se sig själv utifrån. Den mänskliga tankens frigörelse, både evolutionärt och i individens utveckling, består i att man blir allt skickligare på att rikta sin uppmärksamhet mot sin inre värld och att samtidigt koppla bort intrycken från den yttre. Lite tillspetsat skulle man kunna säga att självmedvetandet består av en inre inre värld som används för att betrakta individens inre värld.

När det gäller människan är således en stor del av de egenskaper och förutsättningar som krävs för reproduktionen betingade av kulturell överföring

7 Østerberg 1991:72.
8 Gärdenfors 2000.
9 Ibid s 80 f.
10 Ibid s 110 f.

från en tidigare generation till en senare. För människans del är därför samhället en lika viktig faktor som naturen när det gäller förutsättningarna för överlevnad. Människan är en social varelse. ”En individ lösriven från samhället har samma odds som en levercell lösriven från kroppens kollektiv”, skriver Dag O. Hessen.[11] Den mänskliga reproduktionen handlar således dels om att socialiseras in i ett samhälle och dels om att inom ramen för detta tillgodose materiella behov. Det rör sig om två olika aspekter som ställer krav på olika kompetenser hos individerna. Durkheim talar om dualismen i den mänskliga naturen och menar att denna korresponderar till den dubbla existensen vi har som människor, dels som biologiska varelser rotade i vår organism och dels som sociala varelser tillhörande ett samhälle.[12] Durkheim framhåller också att det kan uppstå spänningar och motsättningar mellan de två aspekterna av mänskligt liv.

2.2.2. Social integration

Jürgen Habermas gör en distinktion mellan vad han kallar livsvärld och system.[13] Samhället kan betraktas samtidigt både som livsvärld och system.[14] Enligt Habermas konstitueras livsvärlden med hjälp av språk och kultur. Det är något som människan måste tillgodogöra sig för sin reproduktion. Livsvärlden består av de inte ifrågasatta övertygelser som individerna i ett samhälle har gemensamma och som kan förväntas vara gällande. Dessa kan rikta sig mot den yttre världen och/eller den inre världens moraliska förväntningar som uppstår i mänskliga relationer. Övertygelserna är inte ifrågasatta i o m att de internaliserats, dvs. genom kulturell inlärning och socialisation blivit en del av individens självklara levnadsförutsättningar. Livsvärlden bärs enligt Habermas upp av tre faktorer: *samhälle, kultur och personlighet.*[15]

Samhället är för Habermas den legitima ordning genom vilken individerna reglerar sitt medlemskap i sociala gemenskaper för att därigenom säkra en samarbetsinriktad solidaritet. Nyckelbegreppet för förståelsen av detta samhälleliga kitt är tillit. Barbara A. Misztal urskiljer tre typer av tillitsskapande sociala ordningar:[16]

11 Hylland Eriksen och Hessen 2000:201.
12 Ur Bellah 1973:149 ff.
13 Habermas 1987, Vol 2.
14 Ibid s 118.
15 Ibid s 138. Jfr också Alexander 1990:4, som i sin översiktsartikel av kulturbegreppet företräder en liknande syn, när han menar att allt handlande är socialt, symboliskt och motivbestämt på en och samma gång, varför man måste ta hänsyn till samtliga dessa tre analytiska nivåer vid en empirisk analys.
16 Misztal 1996:101.

Ordning	*Tillit*	*Praktik*
Stabil	Habitus	Vana, Rykte, Minne
Sammanhängande	Passion	Familj, Vänner, Samhälle
Samarbetsinriktad	Politik	Solidaritet, Tolerans, Legitimitet

Den grundläggande normvetenskapliga frågan gäller hur den sociala ordningen skyddas och reproduceras. Det svar som Misztal ger är att tillit spelar en avgörande roll i sammanhanget. Tillit kan betraktas som sociala rutiner, som ligger bakom vardagliga handlingar och interaktionen mellan människor.[17] Det är härigenom som, skriver Misztal, ”den kollektiva ordningens förutsägbarhet, tydlighet och tillförlitlighet upprätthålls, medan en uppfattning om den som komplex och osäker begränsas”.[18] Tillit skapas bl a genom vad Pierre Bourdieu kallar för habitus.[19] Misztal betraktar habitus som dispositioner hos oss själva som vi socialiserats till och som har sin grund i samhälleliga strukturer. Habitus är för Bordieu på en och samma gång en genererande princip för uppkomsten av praktiker och system för att klassificera och därmed uppfatta dessa praktiker. [20] Bordieu menar att det är i relationen mellan dessa båda förmågor som habitus definieras och den sociala världen representeras, dvs rummet av livsstilar, konstitueras.[21] Habitus skulle i en överförd mening kunna ses som uttryck för den sociala praktikens kärnteknologi. Tillit är enligt Misztal en särskild form av habitus, som disponerar oss att uppfatta den sociala världen, livsvärlden med Habermas terminologi, som stabil och att handla utifrån denna uppfattning.

Tillit som habitus är således den mekanism som säkrar den sociala ordningens stabilitet. Detta sker med stöd av olika praktiker eller integrationsmekanismer, för att återigen relatera till Habermas tankeschema. Dessa mekanismer är vanan, ryktet och minnet. Vanorna rutiniserar vardagslivet. Ryktet värderar den tillförlitlighet som kan tillskrivas grupper eller kategorier av människor. Den bidrar därmed till att klassificera våra erfarenheter på ett sätt som gör världen begriplig för oss och som underlättar interaktionen och kommunikationen mellan människor. Minnet innebär

17 Se Aronsson och Karlsson 2001:16.
18 Misztal 1996:97.
19 Se Bordieu 1977:82 f, där han beskriver habitus som ”a system of lasting, transposable dispositions which, integrating past experiences, functions at every moment as a matrix of perceptions, appreciations and actions and makes possible the achievement of infinitely diversified tasks, thanks to analogical transfers of schemes permitting the solution of similarly shaped problems..”.
20 För en översikt av Bourdieus texter, se Broady och Palme 1994.
21 Ibid s 298.

att det förgångna konstrueras och förs vidare i nuet, så att det sociala livet inte framstår som fragmentariskt och kaotiskt.

Ett andra krav, enligt Misztal, på en social ordning är att denna är eller framstår som sammanhängande, främst i moraliskt och värderingsmässigt hänseende.[22] Tilliten är här verksam, menar Misztal, genom ett moraliskt engagemang. Det är den passion som sammanbinder känslor, motiv och försanthållanden som verkar tillitsskapande. Man skulle också kunna tala om värdemässiga kärnområden. Denna passion eller värdemässiga kärnområde återfinner vi i våra nära relationer, dvs framförallt till familj och vänner, men även till den del av samhället som Tönnies kallar för *Gemeinschaft*.[23] Misztal skriver:[24] ”Det finns ett tydligt kontinuum av en känsla av förtröstan på andra som delar vissa av våra karakteristika (religion, etnicitet, nationalitet och så vidare)”.

Den tredje faktorn av betydelse för social ordning gäller ett fungerande samarbete människor emellan. Tillit som mekanism härför är frivillig, spontan, samverkan, inte sådan som kommer till stånd genom straff eller belöning. Misztal menar att denna form av samarbete kräver solidaritet, varigenom individuella intressen underordnas gemensamma intressen hos större sociala enheter. Den kräver vidare tolerans, som innebär att alla kan integreras i det sociala systemet på lika villkor.[25] Slutligen krävs att det sociala systemet är rättvist och har stöd av de människor som ingår i det, dvs är legitimt. Gunnar Aronsson och Jan Ch. Karlsson sammanfattar enligt följande:[26]

> De olika sociala ordningarna åstadkommes således genom var sin specifika tillitsform: Den stabila ordningen via habitus, som genom det sociala livets regelbundenhet förmedlar dess stadga; den sammanhängande genom ett emotionellt grundat normativt system – en moralisk passion; och samarbetet baserat på en politik med en icke-personell tillit utifrån planering och rationalitet.

Med *kultur* förstås i detta sammanhang den kunskap som samhällets medlemmar faller tillbaka på när de tolkar världen på ett sätt som möjliggör kommunikation mellan människorna. Kulturbegreppet refererar till människors samhälleligt överförda (inlärda) levnadssätt och vanor.[27] Kultur är mänsklig aktivitet till den del som inte kan sägas vara biologiskt styrd. En kultur fyller två funktioner. Dels ger kulturen meningssammanhang och dels tillhandahåller den normer för socialt handlande. Jon Elster betraktar

22 Aronsson och Karlsson 1999:17.
23 Tönnies 1963.
24 Misztal 1996:99.
25 Aronsson och Karlsson 1999:18.
26 Ibid.
27 Østerberg 1991:169.

samhället som den större referensgrupp och kulturen som den lokala referensgrupp med hänsyn till vilka normer och motiv som gör sig gällande.[28] Kultur kan ses som summan av den kunskap som möjliggör för individen att fungera i sitt samhälle.[29] Kulturbegreppet är annars ett av de mest svårdefinierade i och med att det används i så många olika sammanhang. Ordet kultur kommer från det latinska ordet *colere*, som betyder odla, vårda, dyrka. Det kan användas som beteckning på allt från det som skapas av människor för att ge andliga upplevelser till den form i vilken en större grupp människor ordnar sin försörjning och organiserar sina gemensamma angelägenheter.[30] I sistnämnda hänseende kan man säga att en viss given kultur såväl identifierar som speglar ett folks tankar, begrepp, vanor, färdigheter, vetenskaper och institutioner vid en viss given tidpunkt.[31]

Ann Swidler betonar i en numera klassisk artikel att kulturen inte styr beteende genom att tillhandahålla ultimativa värden som individerna orienterar sitt handlande mot, utan att den skapar en repertoar innehållande vanor, stil, kompetenser m m med vars hjälp människor formar handlingsstrategier.[32] Kultur är, menar Swidler[33] med hänvisning till Hannertz,[34] inte ett enhetligt system som driver handlandet i en bestämd riktning, utan en slags verktygslåda ur vilken individerna väljer ut olika komponenter när de konstruerar sina handlingsalternativ. Kulturen som verktygslåda består av symboler, berättelser, ritualer och världsbilder, som folk använder i olika konfigurationer i syfte att lösa allehanda problem som kommer i deras väg. Dessa handlingsstrategier uppträder, enligt Swidler, som beständiga sätt att organisera mänskligt handlande över tid. Kulturens kausala signifikans, hävdar Swidler, består inte i att definiera mål för handlandet, utan i att tillhandahålla kulturella redskap som används för att konstruera olika handlingsstrategier.[35] Swidler menar att kulturen i denna mening mer har med livsstil och kompetensprofil än preferenser eller önskningar att göra.[36] Det viktiga är att se till hur handlande är organiserat istället för handlandets mål och syften. För mig, skriver Swidler, är strategier det överordnade begreppet när det gäller att förstå hur mänskligt liv är organiserat. Det är mot bakgrund av en viss strategi som olika handlingsval blir meningsfulla. Stra-

28 Elster 1989:250.
29 Nationalencyclopedin, bd 11:161.
30 Ibid s 162.
31 Chorafas & Binder 1992:24.
32 Swidler 1986, vol. 51:273 ff.
33 Ibid s 277.
34 Hannertz 1969:186 ff,.
35 Ibid.
36 Swidler hänvisar i detta sammanhang till släktskap med Pierre Bourdieu begrepp praktik. Se Bordieu 1977. Bordieu understryker även uppfattningen om kultur i termer av strategier.

tegin bestämmer också vilken kompetens och vilka vanor som blir praktiserade.[37] Detta överensstämmer med vad Bordieu kallar för habitus.[38]

Med *personlighet* menar Habermas de färdigheter som gör det möjligt för individen att kommunicera och handla för att därigenom etablera sin egen identitet. Det är genom det vardagliga kommunikativa handlandet som samhälle, kultur och personlighet återskapas. ”A self can arise only where there is a social process within which this self has had its initiation”, skriver George Herbert Mead.[39] För denna process är, enligt Mead, kommunikation och deltagande centralt. Han fortsätter: ”That is the way in which selves have arisen. That is where the individual is in a social process in which he is a part, where he does influences himself as he does other. There the self arises”. Dessa reproduktionsprocesser vilar på vad Habermas kallar för livsvärldens symboliska strukturer. Det rör sig om igenkänningsmekanismer av olika slag alltifrån gester, handlingar som uttryck för omsorg till mer organiserade ritualer och sedvänjor, men även i form av organisationsmönster. Den symboliska reproduktionen äger rum i nätverk av personliga relationer mellan människor.

Livsvärldens symboliska strukturer skall förstås i ljuset av den materiella reproduktionen av samhället som sker genom mer fysiskt påtagliga och konkreta handlingar. Det rör sig här om de ändamålsbestämda aktiviteter varigenom människorna uppfyller sina materiella behov. Weber talar om att tillgodoseendet av människans behov kan delas upp i inre och yttre behov. Man skulle i förlängningen härav kunna tala om att Habermas delar upp individernas livsvärld i en inre och en yttre värld. Habermas använder begreppen symbolisk respektive materiell reproduktion för att markera skillnaden. Alla levande system har två parallella processvägar, en fysisk eller materiell och en logisk.[40] I den materiella processen förädlas mineraler och andra naturresurser till material och energi och vidare till de fysiska varor människan efterfrågar för sin behovstillfredsställelse. I den logiska eller inre processen förädlas idéer och föreställningar till kunskaper och information och sedan vidare till logiska varor och tjänster.

Den materiella reproduktionen som hänger samman med den yttre världen och tillgodoseendet av människans materiella behov har ställt och ställer varierande krav på mänskligheten över tid. Människan påverkar löpande och är med och skapar den värld som individen föds in i. Det innebär att den kulturella kompetens som individen skall tillgodogöra sig för att kunna reproduceras ändras över tid. Detta gäller både i förhållande till

37 Ibid s 276 not 9.
38 Jfr not 19 ovan.
39 Mead 1936:42.
40 Ewerman 1996:47.

den inre, symboliska, världen och den yttre, materiella världen. Den kulturellt skapade och symboliskt uppbyggda världen har en längre livslängd än den materiella världen som förnyas snabbare. Man talar om kulturell eftersläpning när samhällets materiella och teknologiska bas förändras snabbare än dess kulturella överbyggnad i form av värderingar och normer.[41] Detta anses kunna hota samhällets integration och leda till social oro. Jag återkommer till detta längre fram.

Habermas lyfter fram vad han kallar för kommunikativt handlade som den mekanism genom vilken livsvärlden skapas och upprätthålls. Kommunikativt handlande, menar Habermas, är inte bara en fråga om att uppnå samförstånd. Individerna deltar också i ett samspel med andra genom vilket de utvecklar och förnyar sitt medlemskap i den sociala gruppen och deras identitet.[42] Genom kommunikationen förmedlas den kulturella kunskapen för att därigenom åstadkomma social integration och socialisation av individerna.

I ett reproduktionsperspektiv tillhandahåller kulturen enligt Habermas tolkningsschema för gemensam förståelse av världen. Kulturen kan ses som ett nätverk av interrelaterade schema, där analogier utgör bindemedel som skapar de linjer utefter vilka generaliseringar och innovationer uppträder.[43] Samhället består av de legitima sociala ordningar som Misztal berörde ovan. Personligheten bygger på interaktiva färdigheter som är förutsättningen för det nödvändiga identitetsskapandet.[44] Om någon av dessa reproduktiva mekanismer inte fungerar uppstår kriser av olika slag. Misslyckas kulturen att ge människorna tolkningsschema så uppstår vilsenhet och meningslöshet. Detta leder i sin tur till legitimitetsstörningar i samhället. Fungerar inte den sociala integrationen i samhället uppstår anomi, dvs. ett tillstånd av normlöshet och främlingskap för individen. Det finns således ett samband mellan individernas möjligheter att orientera sig i samhället och samhällets reproduktionsmöjligheter. Alfred Schutz talar om att kriser uppstår när ”thinking-as-usual” och beprövade recept för handling inte längre stämmer.[45] Om individernas socialisationsprocess misslyckas uppstår på ett individuellt plan psykopatologiska tillstånd. Emile Durkheim studerade frekvensen av självmord som en indikator på denna typ av tillstånd. I vår tid skulle man kunna använda förekomsten av självsvält bland unga flickor liksom självdestruktion i form av att man skär sig och tilldelar sig själv smärta.

41 Nationalencyclopedin, bd 11:163.
42 Habermas 1987, vol 2:139.
43 DiMaggio 1997:281.
44 Ibid s 143.
45 Schutz 1964.

2.2.3. Systemintegration

Vi kan i dessa fall tala om interna begränsningar i samhällets reproduktion. Den materiella produktionen, däremot, skapar yttre begränsningar för samhällets reproduktion. Den måste betraktas i perspektivet av individer som är upptagna med målinriktade aktiviteter inom ramen för de olika system människan etablerat. Om vi ser till hur samhället reproduceras med denna utgångspunkt finns det anledning att tala om systemintegration istället för social integration. Det rör sig här om handlingssystem av olika slag som människan har byggt upp för sin materiella behovstillfredsställelse. Dessa system följer en självreglerande modell vars logik och uppbyggnad är beroende av systemets funktion, uppbyggnad och komplexitet. Man kan konstatera att ju mer utvecklade desto självständigare är de system i form av teknik, ekonomi, politik och byråkrati som människan har skapat. Handlandet inom systemen drivs av intressen knutna till de ändamål som systemen tillhandahåller. Inom systemen finns vad Habermas kallar för styrningsmedia. Inom det ekonomiska systemet fungerar enheten pengar som styrningsmedel. Vad som är bra och dåligt, vad som är ett rationellt beteende, etc. bestäms av ekonomiskt utfall i termer av pengar. Detta ersätter då den kommunikativa konsensus som styr handlandet inom livsvärlden. Det politiska och byråkratiska systemet styrs av maktförhållanden. Här är det position inom byråkratin eller inom det politiska systemet som avgör handlandet och relationen till andra människor. Habermas berör inte det tekniska systemets styrningsmekanismer, eventuellt beroende på att de är underordnade styrningsmedia inom ekonomi och politik. Inom ramen för dessa normativa utgångspunkter är det tekniska systemet underordnat de naturgivna förutsättningar som bestämmer vad som är möjligt att rent tekniskt åstadkomma. Drivkraften är att nå och utvidga denna gräns.[46] Detta påverkas i sin tur av den systematiskt givna naturvetenskapliga kunskap som finns i samhället vid en viss historisk tidpunkt.

På samma sätt som livsvärlden konstitueras av samhälle, kultur och personlighet kan den samhällsgemenskap som systemen är uppbyggda av sägas bestå av systemlogik, profession och roll. Ett system är som ett spel. Det konstitueras av vissa konstruktiva normer inom vilka beteendet äger rum. Dessa normer är stabila och formella till sin karaktär. Vi kan jämföra det med spelregler som beskriver vad som är tillåtna handlingar och vilka kriterier på framgång som gäller inom systemet/spelet. Själva spelet/systemet utvecklas dock innehållsmässigt med utgångspunkt från något helt annat, nämligen systemets/spelets idé.[47] Det handlar om att spela spelet så

46 Svenning 2000.
47 Jag har utvecklat dessa tankegångar i Hydén 1985, kap 2.

effektivt och bra som möjligt för att – givet spelets/systemets logik – få bästa möjliga utfall. Denna typ av normer är inte möjliga att formalisera på samma sätt. De bygger på omständigheterna i det särskilda fallet. De är beroende av motpartens agerande. De är betydligt mer mångfacetterade och flexibla än spelreglerna som är fasta och formaliserade. Man kan säga att normerna etableras under spelets gång och utvecklas genom ökad kunskap och skicklighet när det gäller att skapa framgång i spelet (i de aktiviteter som systemet påbjuder).

Normer som utvecklas ur spelets/systemets idé är vad Elster kallar för *outcome*-orienterade, dvs. de är materiellt ändamålsbestämda, till skillnad från livsvärldens sociala normer som är ett självändamål.[48] Systembundna normer är framtidsinriktade och konditionala till sin karaktär. Då vissa omständigheter föreligger, så förväntas det utlösa en viss handling. Det konditionala elementet är kognitivt till sin karaktär. Det innebär att normen aktiveras när vissa faktiska förhållanden identifieras av aktören. Normens tillämpning är således beroende av ett moment av kunskap rörande bestämda faktiska förhållandens ändamålsenliga betydelse inom ramen för systemets logik. Drivkraften för tillämpningen av normen är intressen bundna till spelets/systemets logik. Aktören förutsätts m a o ha kunskap om vad som är det mest rationella förfarandet i en viss situation, givet systemets logik och premisser, för att tillgodose ett (egen)intresse. Tillämpning av livsvärldens normer förutsätter endast insikt om normens konditionala program. Denna kännedom innefattar många gånger en omedvetenhet om den sociala normen som sådan. Normen kan vara internaliserad och framträda som en naturlig del av det sätt som livet är organiserat på. Det är så man handlar helt enkelt. Livsvärldens kulturellt bestämda normer ligger som outtalade förutsättningar för det sociala livet. Dessa normer måste accepteras av de berörda individerna för den gemensamma överlevnadens skull. Det är en annan sak hur de skapas. De kan innehålla skillnader i makt och status, men de är inte desto mindre gemensamma sett ur kollektivets synvinkel.

Jag ser det som att kunskap om de inom systemet etablerade normerna utvecklas genom bildandet av särskilda professioner som blir experter på att spela spelet, dvs att fullgöra de funktioner som följer av spelet/systemet. Ett system sammanhålles av de normer som utgör spelregler. Dessa definierar själva spelet/systemets uppbyggnad. Det spelas/handhas av professioner som utvecklar verksamheten med hänsyn till spelets idé. Vi har således en ekonomisk profession som är experter på det ekonomiska systemets funktionssätt. De kan med hjälp av styrningsmediet pengar som parameter ta ställning till vad som är optimalt beteende och mot bakgrund härav

48 Elster 1995,1989:98.

ge bestämda handlingsanvisningar om vad som är rationellt beteende. På så sätt artikuleras normer för involverade aktörer för hur man ska bete sig inom ramen för det ekonomiska systemet. På samma sätt finns det tekniska professioner som var och en mot bakgrund av sin specialitet etablerar normer för vad som är nödvändigt handlande för att uppfylla de krav som det tekniska systemet ställer. Inom det politisk/administrativa systemet finns professionella byråkrater som artikulerar vad som är formellt rationellt ur ett normativt perspektiv. Den juridiska professionen kan ses som ett specialfall som auktoritativt fastställer innehållet i de formella regler som rättssystemet tillhandahåller. Socialtjänstemannakåren är en profession som gör anspråk på att på bästa sätt bestämma vilka normer som är mest ägnade på det sociala området, o s v. Inom ramen för systemen finns det således två typer av normer. Dels normer i form av spelregler som de professionella aktörerna s a s ”föds in i” och är underordnade och som de har små möjligheter att påverka. Dels normer som följer av spelets/systemets idé, som således bestäms av systemets logik och som de professionella företrädarna själva är med och utvecklar.

Inom systemen motsvaras personligheten med livsvärldens terminologi av rollbegreppet. Detta utesluter inte att det finns anledning att använda rollbegreppet även inom ramen för sociala system, vilket också sker. Man talar i sociala sammanhang om att man spelar olika roller i sökandet efter den egna identiteten. När jag här använder rollbegreppet så är det i en mer formell mening. Man spelar inte en roll, man innehar en viss roll. Det är den av systemet genom professionen bestämda rolluppsättningen som i detta perspektiv skapar identiteten och självuppfattningen. Normtillämpningen bestäms således av det (offentliga) intresse som är knutet till den publika rollen och inte till det individuella intresse som stämmer från den privata personlighet som tillhör livsvärlden. Den identitetsuppfattning som rollen ger kan harmoniera med eller stå i konflikt med den identitet som individen erhåller genom den kulturella reproduktionen inom livsvärlden. Berger-Luckmann använder begreppen primär och sekundär socialisation för att markera skillnaden mellan den socialisation som är knuten till livsvärlden respektive systemens krav.[49] Den primära socialisationen handhas främst av familjen men också av skolan, när det gäller inlärningen av kommunikativ kompetens knuten till basfunktionerna läsa, skriva och räkna.[50] Den primära socialisationen är en i huvudsak meningsskapande process i enlighet med vad vi talade om ovan, varigenom individens jag och självuppfattning formas.

49 Berger och Luckmann 1966.
50 I vad avser begreppet primär socialisation, se Berger och Luckmann 1966:149 ff.

När individen sedan växt upp och går ut i ett yrkesliv övergår socialisationen i en sekundär fas på det sätt som Berger-Luckmann beskriver det.[51] Den sekundära socialisationen handlar om internalisering av institutionella subsystem, vars karaktär och utbredning är beroende av komplexiteten i den samhälleliga arbetsfördelningen och fördelningen av kulturellt kapital i samhället. Sekundär socialisation syftar till att individen tillgodogör sig rollspecifik kunskap. Berger-Luckmann framhåller att den sekundära socialisationens subsystem är uttryck för begränsade verkligheter i motsats till den totala livsvärld (*base-world*) som förvärvas genom den primära socialisationen. Den sekundära socialisationens internalisering kan omfatta skilda verkligheter utan att individen behöver identifiera sig med dem. Individen kan internalisera den nya verkligheten utan att denna behöver uppfattas av individen som hans verklighet. Det är istället en verklighet som kommer till användning för de specifika ändamål som följer med själva rollfunktionen. Berger-Luckmann hänvisar i sammanhanget till det begrepp i form av rolldistans som Erving Goffman utvecklat.[52] Om detta uppkommer inom ramen för den primära socialisationsprocessen uppstår psykopatologiska störningar av den typ som Habermas talade om ovan. Jag återkommer till den rolldistans som kan uppkomma till följd av disharmoni mellan den primära och sekundära socialisationens krav på individerna.

Berger-Luckmann, till skillnad från Habermas, karakteriserar både livsvärlden och de delvärldar som skapas av den sekundära socialisationsprocessen, som bestående av normativa och affektiva såväl som kognitiva komponenter. Berger-Luckmann framhåller att ”this process of internalization entails subjective identification with the role and its appropriate norms”.[53] Berger-Luckmann påpekar också att den sekundära socialisationen är beroende av den kulturella kompetens som är knuten till den primära socialisationens symboliska universum. Denna skiftar över tid. ”There is a great deal of socio-historical variability in the representations involved in secondary socialization”, skriver Berger-Luckmann.[54] Författarna framhåller skillnaden mellan den sekundära socialisationens anonyma rollbegrepp och den primära socialisationens identitetsskapande funktion. Bäraren av rollfunktionen förväntas enkelt kunna bytas ut mot en annan individ. Han kan utan vidare etablera distans mellan sig själv och sin egen verklighet, å ena sidan och det partiella jag som bestäms av den specifika rollen, å andra sidan. Rollfunktionens sekundära socialisations-

51 Ibid s 157 ff.
52 Ibid s 230 not 15. Berger-Luckmann hänvisar till Goffman 1961.
53 Ibid s 159.
54 Ibid.

process kännetecknas av att vara rationell och känslomässigt kontrollerad. Inskolningen i den professionella rollen är en i högsta grad formell, känsloneutral och rationell inlärningsprocess.[55]

2.2.4. Relationen livsvärld och system

Det finns inte särskilt mycket empirisk forskning när det gäller relationen mellan de båda normativa världarna. Det närmaste man kommer är måhända den tradition inom sociologin som kallas för livsformsanalys. ”Livsformsbegreppen är analysredskap som gör det möjligt att koppla samma livets olika delar till en sammanhängande helhet av olika praxis,” skriver Gunnar Andersson in sin bok *Leva för jobbet och jobba för livet*.[56] En praxis anses bestå av olika delar, såsom arbete, familjeliv och fritid. Varje livsform har en grundform som bygger upp dess praxis och denna grundform är som regel den arbetsform som individerna praktiserar. Arbetsformen tillhör någon av de ändamålsbestämda system vi tidigare talat om.

Gunnar Andersson behandlar också frågan om varifrån livsformerna kommer. Den livsformsspecifika verklighetsuppfattningen tänkes växa fram som en internalisering av normer och värderingar genom den speciella typ av socialisation som barnet genomgått under uppväxten. Denna kompletteras med de erfarenheter som individerna får när de träder in i yrkeslivet. Det är individens ställning i produktionen som genom att vara garanten för existensvillkoren också är avgörande för livsformen. Detta kan leda till en motsägelsefull process som inte alltid ger upphov till en homogen verklighetsuppfattning. ”Överhuvudtaget är livsformsanalysen relativt tystlåten när det gäller att förbinda socialisationen under barndomen med den vuxnes praxis eller för övrigt förmedlingen mellan den materiella sidan och den ideologiska sidan i livsformen,” skriver Andersson.[57] De olika formerna för praxis kan härledas utifrån fundamentala olikheter i relationen mellan arbete och fritid. En dominerande faktor i detta perspektiv är den betydelse som den grundläggande arbetsformen, lönearbete, har för livsformen och de ideologier som formas härav. Fritiden är underordnad arbetets krav och utgör närmast ett understödjande komplement till arbetet.[58]

Det fundamentala problemet för samhällsvetenskapen, menar Habermas, är frågan om hur man på ett tillfredsställande sätt förmår att förena de två begreppen livsvärld och system för förståelsen av människans livsvillkor och samhällets reproduktion. Han uttrycker det som att ”(t)he his-

55 Ibid s 163 f.
56 Andersson 1993:48.
57 Ibid s 49.
58 Ibid s 50.

tory of social theory since Marx might be understood as the unmixing of two paradigms that could no longer be integrated into a two-level concept of society connecting system and lifeworld".[59] Habermas talar om att det rör sig om två olika begreppsmässiga strategier för att förstå samhället.[60] Normvetenskapen gör anspråk på att bidra till en utveckling av vetenskapen i denna riktning. I ett normvetenskapligt perspektiv kan man tala om två olika världar som bildar utgångspunkten för en bestämning av det normativa. I det första fallet, systemutgångspunkten, bestäms det normativa således av vad som är rationellt givet systemets logik och uppbyggnad. I det andra fallet, den kulturellt präglade livsvärlden, bestäms det normativa av de sociala normer som konstituerar (den symboliska) samhällsgemenskapen. Den normvetenskapliga ansatsen innebär att man får redskap att studera konflikten mellan dessa två olika världar och hur den löses i mänsklig praxis. Vi skall titta lite närmare på hur de två världarna ser ut, innan vi anvisar de analytiska redskapen för att undersöka konfliktens karaktär.

Utgångspunkten för Habermas är att samhället består av "systematiskt stabiliserade komplex av handlingssystem knutna till socialt integrerade grupper".[61] Habermas menar vidare att samhället under dess sociala utveckling blir mer och mer differentierat både som system och livsvärld. Systemen utvecklas genom en tilltagande intern (egen) styrningskapacitet som gör det alltmer självständigt. System, profession och roll knyts därmed hårdare samman, medan livsvärldens utveckling tvärtemot tar sig uttryck i en separation av samhälle, kultur och personlighet. Man kan uttrycka det som att systemintegrationen stärks medan den sociala integrationen löses upp. I moderna samhällen tenderar livsvärld och system således att gå skilda vägar.[62] Under denna process nedvärderas livsvärlden enligt Habermas i takt med tilltagande differentiering av samhället från att ha varit dominerande till att bli ett system bland andra. De system människan skapat för sin materiella behovstillfredsställelse blir mer och mer frikopplade från de sociala strukturer genom vilka den sociala integrationen äger rum. Habermas uttrycker det som att livsvärlden inte längre är nödvändig för koordinationen av handlingar. Han skriver vidare apropå styrningsmedierna, pengar och makt, att "(s)ocietal subsystems differentiated out via such media can render themselves independent of a lifeworld pushed out into the system environment".[63] Habermas använder i samman-

59 Habermas 1987, vol 2:202.
60 Habermas 1987, vol 2:151.
61 Ibid s 152.
62 Ibid s 154.
63 Ibid s 281.

hanget uttrycket "technicizing of the lifeworld". På samma sätt har Niklas Luhmann framhållit att den sociala integrationen inte längre upprätthålles av de människor som interagerar med varandra inom ramen för sociala system utan genom mekanismer i samhället som är bestämda av funktionella samband och av strukturella förhållanden.[64]

Habermas tankar om livsvärlden överensstämmer med vad Ann Swidler talar om i termer av två olika situationer i vilka kulturen spelar olika roller.[65] Swidler skiljer på instabila (*unsettled*) och stabila kulturella situationer och hon menar att vi behöver olika modeller för att förstå dessa olika situationer. De instabila kulturella faserna uppvisar de egenskaper som återfinns i vad jag med utgångspunkt från Habermas har talat om som livsvärld. Swidler sätter de instabila faserna i samband med tider av samhälleliga förändringar. I dessa situationer är kulturen expressiv. Då spelar ideologier och religioner en framträdande roll i organiserandet av det sociala livet. Dessa bidrar till att etablera nya livsstilar och/eller handlingsstrategier.[66] Kulturens betydelse i dessa situationer hänger samman med att när människor håller på att lära sig nya sätt att organisera individuellt och kollektivt handlande, när de praktiserar något de inte är vana vid, då kommer doktrin, symboler och ritualer att direkt medverka till att forma beteendet, menar Swidler. Hon menar också att det finns ett kontinuum från ideologi, via tradition till sunt förnuft.

En ideologi är ett i högsta grad artikulerat självmedvetet trossystem med sina egna ritualer, vilka kan förväntas ge entydiga svar på hur individen skall handla. Swidler ser ideologin som ett stadium i utvecklandet av ett kulturellt meningssystem. Framväxten av ideologier sker i perioder då det förekommer konkurrerande sätt att organisera handlandet. Kulturen påverkar handlandet direkt. Doktrin och propaganda talar om för folk hur de skall bete sig och tillhandahåller modeller för samhälleligt leverne. Intressen spelar in när det gäller samhällelig förändring. Ideologins roll i detta sammanhang är att fungera som en förstärkning av intresset genom att konstruera och reglera det nya – önskvärda – beteendemönstret. Tradition, å andra sidan, är en gång i tiden artikulerade kulturella idéer och praktiker som nu tas för givna och därför framstår som en obönhörlig del av livet. Genom att vara diversifierade istället för enade, partiella istället för universella, så väcker de långt ifrån alltid entusiasm. Folk vet att de finns, men deltar nödvändigtvis inte själva i dem. Sunt förnuft är den uppsättning av antaganden om världen som är så omedvetna att de framstår som en naturlig och odisputabel del av samhällsstrukturen.

64 Luhmann 1986:234.
65 Swidler 1986, vol. 51:278 ff.
66 Jfr t ex Max Webers analys av religionens roll i Weber 1978.

Sammanhållande ideologier utvecklas först efter det att alternativa sätt att organisera mänskligt handlande uppkommit. Sådana ideologier, som ofta uppbärs av sociala rörelser, modellerar nya organisationsmönster och påverkar samhällsstrukturen, menar Swidler.[67] Här finns det anledning att koppla till Manuell Castells distinktion mellan vad han kallar för motståndsidentitet och projektidentitet.[68] Castells framhåller för det första att man måste göra en skillnad mellan sociala rörelser som är en del av en befintlig samhällsstruktur, såsom arbetarrörelsen är under industrialismen, och på sådana som bygger på en alternativ logik. Han hänvisar till nationalismen, lokalism, etnisk separatism och kulturella kollektiv som exempel på rörelser som bryter med samhället i stort och som återuppbygger dess institutioner inte nedifrån och upp utan inifrån och ut. Det handlar, skriver Castells, om vilka vi är kontra vilka som inte hör till. Han fortsätter med att exemplifiera med feminismen och miljörörelsen. Båda dessa rörelser börjar med att förkasta de grundprinciper som våra samhällen är uppbygga på: patriarkat och produktivism. Detta har i dessa rörelsers etableringsskede givit upphov till en motståndsidentitet, dvs. de identifierar sig genom att vara motståndare till befintligt system och kultur. För att spela en roll som en förändrande ideologisk kraft måste dock dessa rörelser, omdefiniera sin strategi från reaktiv till pro-aktiv, dvs. från att säga nej till det befintliga till att säga ja till något nytt. Detta nya kan då vara uppbyggt kring de värderingar som dessa sociala rörelser omhuldar och formulerade på ett sådant sätt att de får en kulturell betydelse, dvs. att de är med och formar människors liv.[69]

I samhälleliga situationer av stabilitet (settled lives) är kulturen en oskiljaktig, men omedveten, del av människors handlande. Här är det som svårast att skilja ut vad som är specifikt kulturellt eftersom kulturen i dessa skeden är en integrerad del av samhällsstrukturen. Clifford Geertz har beskrivit det så att kulturen i dessa fall både är en modell för och en modell av erfarenheten.[70] Det är också svårare att särskilja kulturens betydelse för mänskligt handlande i dessa fall med tanke på den lösa koppling som finns mellan kultur och handling. ”People profess ideals they do not follow, utter platitudes without examining their validity, or fall into cynisism or indifference with the assurance that the world will go on just the same”, skriver Swidler.[71] I perioder av kulturell stabilitet är kulturen och samhälls-

67 Swidler 1986, vol. 51:280.
68 Castells, 2000, bd 3:395 f.
69 Ett exempel på hur miljörörelsen kan utvecklas i denna riktning genom att påverka de aktörer som man är motståndare till i en för rörelsen positiv riktning, ges av Minna Gillberg i hennes avhandling 1999.
70 Geertz 1973.
71 Swidler 1986, vol. 51:280.

strukturen alltför sammanblandade och alltför separerade för att möjliggöra en analys. I stabila perioder finns inga konkurrerande rörelser för hur samhället skall organiseras. Normaliteten härskar. Vad kulturen framförallt gör under dessa perioder är att begränsa antalet strategiska handlingsalternativ. Swidler lyfter också fram vad hon kallar för en "*cultural lag*", dvs en slags tidsförskjutning mellan vad som är kulturellt möjligt sett utifrån samhällsstrukturen och vad som är faktisk livsstil. Detta beror inte, enligt Swidler, på att folk håller fast vid gamla kulturella värden, utan på att de drar sig för att överge välkända och beprövade strategier.

Om vi knyter Swidlers resonemang till Habermas diskussion om livsvärld och system, så skulle resultatet bli att livsvärlden uppvisar de kännetecken som Swidler förknippar med instabila situationer. Här skulle man kunna göra en parallell till vad som kännetecknar den primära socialisationen tillämpat på samhället i en överförd bemärkelse i form av känslomässigt engagemang, alternativa möjligheter och aktivt inlärande. När sedan samhällsutvecklingen går över i en fas präglad av systemen så drar kulturen "ihop sig". Den förlorar i betydelse och blir ett marginalfenomen. I denna process samverkar kulturens egen transformation och betydelse med den roll som systemen tilldelas i strävan efter mänsklig behovstillfredsställelse.

System, som är inriktade på den yttre världens materiella behovstillfredsställelse, har sin egen logik och sina egna mekanismer för kommunikation skilda från normer och värden. Samtidigt är det livsvärlden som definierar det sociala systemets normer för vad som är bra och dåligt. Den yttre världens ändamålsbestämda system måste förankras i den kulturellt präglade livsvärlden. De måste institutionaliseras. Detta kan vara en mer eller mindre konfliktfylld process. Habermas hävdar att livsvärldens symboliska reproduktion inte kan läggas till grund för systemintegrationen utan att det får patologiska konsekvenser.[72] Erich Fromm ställer sig i boken *Ett friskare samhälle,* kapitel 2, uttryckligen frågan: Kan ett samhälle vara sjukt? – Det normalas patologi.[73] Med ett friskt samhälle menar Fromm ett samhälle som svarar mot människornas behov. Med denna utgångspunkt skriver Fromm bl a följande:[74]

> När människan byggde upp det nya industriella maskineriet blev hon så upptagen av den nya uppgiften att den blev tillvarons främsta mål. Hennes energi som förut inriktats på att söka Gud och frälsningen inriktades nu på herraväldet över naturen

72 Ibid s 357.
73 Fromm 195.
74 Ibid s 145 f. Fromm var upptagen av konflikterna mellan samhället och naturen, mer än kulturen. Att samhället och den mänskliga naturen kan ställa motstridiga krav och att sålunda ett helt samhälle kan vara sjukt, hävdas uttryckligt av Sigmund Freud i boken *Das Unbehagen in der Kultur*, som finns i svensk översättning: *Vi vantrivs i kulturen*, Stockholm 1929.

> och allt större bekvämlighet. Hon upphörde att begagna produktionen som medel till ett bättre liv och upphöjde den i stället till ett självändamål som sattes högre än livet. Människan själv blev, genom den fortgående arbetsfördelningen och mekaniseringen och samhällsbildningarnas tillväxt, en del av maskineriet mera än dess herre. Hon uppfattade sig själv som en vara, en investering, hennes mål blev att ha framgång, att sälja sig så lönande som möjligt på marknaden. Hennes värde som person ligger i säljbarheten, inte i sådana mänskliga tillgångar som kärlek, förnuft eller konstnärliga gåvor. Lyckan identifierades med förbrukning av nyare och bättre varor, konsumtion av musik och film, nöjen, sexualliv, sprit och cigaretter. Då hon saknar jagkänsla, utom den som anpassning efter flertalet kan ge, blir hon otrygg och ängslig, beroende av andras gillande. Hon blir främmande för sig själv och dyrkar sina egna verk och de ledare hon själv valt, som om de stod över henne snarare än hade henne att tacka för sin existens. I viss mening har hon fallit tillbaka till det stadium hon intog innan den stora utvecklingen började under andra årtusendet före Kristus.
>
> Hon förmår inte älska och använda sitt förnuft eller fatta beslut, hon kan inte värdesätta livet och blir därmed i stånd, ja traktar efter att förstöra allt. Världen bryts åter sönder i fragment, den mister sin enhet. Människan dyrkar ånyo tingen, bara med den skillnaden att de nu är hennes eget verk i stället för naturens. Nutidens samhälle har utgått från drömmen om en kultur som kan uppfylla människans behov. Dess ideal är harmoni mellan individens och samhällets behov, ett slut på konflikten mellan människans natur och samhällets ordning.

Habermas menar att de moderna välfärdsstaterna särskilt tydligt kännetecknas av att systemen koloniserar livsvärlden. Han uttrycker det bl a så här:[75]

> In modern societies there is such an expansion of the scope of contingency for interaction loosed from normative contexts that the inner logic of communicative action "becomes practically true" in the deinstitutionalized forms of intercourse of the familial private sphere as well in a public sphere stamped by the mass media. At the same time, the systemic imperatives of autonomous subsystems penetrate into the lifeworld and, through monetarization and bureaucratization, force an assimilation of communicative action to formally organized domains of action – even in areas where the actionscoordinating mechanism of reaching understanding is functionally necessary.

I samhällen med låg grad av differentiering är relationen mellan den yttre och inre världens system tätt sammanvävda med mekanismerna för social integration, dvs. det sociala systemets normer. I moderna samhällen, menar Habermas, byggs istället relationen mellan system och livsvärld upp av handlingssystem som styrs av medier som makt och pengar. Habermas kallar, enligt mitt förmenande felaktigt, dessa system för normfria strukturer.[76] De är emellertid inte normlösa. Skillnaden mot de explicit normativa moraliska systemen är att normativiteten för den materiella (re)produktionen ligger inbäddad i själva systemkonstruktionen. Det normativa ele-

75 Ibid s 403.
76 Ibid s 307.

mentet är en implicit del av spelets/systemets idé. Systemen fungerar som premissleverantör för vad som är rationellt beteende inom ramen för systemets logik. Normativiteten uttrycks därför inte explicit som en böra sats utan den utgår från en kunskapssats om hur verkligheten ter sig vid en viss handlingstidpunkt sett ur ett systemperspektiv. Denna insikt leder då till slutsatser i normativt hänseende om hur man bör handla. Det är funktionaliteten som bestämmer rationaliteten som bestämmer normen. En normvetenskaplig ansats kan bidra till att synliggöra och sammanföra dessa samhälleliga influenser.

Den omständigheten att Habermas och andra samhällsvetare inte uppfattar handlingsimperativen inom ramen för systemen som normer är förmodligen en effekt av en underförstådd uppfattning av normer såsom bestämda och konstituerade av värderingar. I samband med systemimperativen är istället värderingarna överbestämda och inbäddade i systemens funktionella konstruktion. Det är intresset knutet till den materiella (re)produktionen i kombination med systemkonstruktionen som skapar normen. Detta förhållande framkommer tydligare i samband med genomgången av normen som ett analysinstrument, då jag presenterar normmodellen.

Som vi skall se i nästa kapitel är det gängse sättet att definiera normer inom sociologin att ta utgångspunkt i sociala förhållanden som vilar på socialpsykologiska teorier. Habermas förklarar bl a att han ser handlingsnormer som ”temporally, socially, and substantively generalized behavioral expectations”.[77] Det innebär att normbegreppet per definition får en slagsida åt det sociala hållet, där strukturella förhållanden utelämnas. Habermas skriver t ex följande:[78]

> Via the media of money and power, the subsystems of the economy and the state are differentiated out of an institutional complex set within the horizon of the lifeworld; *formally organized domains of action* emerge that – in the final analysis – are no longer integrated through the mechanism of mutual understanding, that sheer off from lifeworld contexts and congeal into a kind of norm-free sociality.

Jag kan acceptera att man här talar om en normativitet som inte är socialt bestämd. I den meningen kan jag hålla med om att det föreligger en normfri socialitet. Men poängen är att det finns en annan normativitet, som är systembestämd. Habermas’ definition implicerar att normer tillkommer genom ömsesidig förståelse för att kunna klassificeras som norm. Inom ekonomi, teknik och politik används som regel inte normbegreppet för beskrivning av kausala relationer. Inte desto mindre har de ställningsta-

77 Habermas 1997:107.
78 Ibid.

ganden som följer på analysen av kausala förhållanden inom dessa system samma karaktär som ömsesidigt överenskomna normer. Ömsesidigheten i dessa fall kan möjligen sägas vara fingerad genom acceptansen av själva de system som byggts upp för den mänskliga behovstillfredsställelsen.[79] Det visar sig bl a i att det är när acceptansen brister som systemen förlorar sin legitimitet och därmed sin normativa kraft.

Ett ytterligare skäl till att systemimperativen inte uppfattats i termer av normer är förmodligen kopplat till uppfattningen av normer i termer av sändare och mottagare. För att en norm skall föreligga krävs med detta synsätt att det finns en normsändare och en mottagare. I samband med systemnormer finns dock ingen uttalad normsändare, eftersom normerna ligger inbäddade i de strukturer som följer av systemkonstruktionen. Det handlar inte om att följa order från en normsändare utan bygger på en uttydning av spelets idé tillämpat på den särskilda situation som föreligger. Det kan visserligen finnas en *coach* som lägger upp taktiken och som ger instruktioner men i själva handlingsögonblicket finns det ingen yttre normsändare. Man kan här tala om ”fristående imperativer”.[80] Normen om hur man skall handla kommer inifrån och bygger på en egen praktik av spelet som ger rutiniserade handlingsanvisningar med utrymme för variationer inom ett av spelet bestämt tema.

Habermas menar att formella organisationer inte bara frikopplar sig från kulturellt präglade förpliktelser och från attityder som är specifika för individuella personligheter.[81] De frigör sig också från livsvärldens krav genom att neutralisera den normativa matta av informella, på sedvana grundade och moraliskt reglerade, handlingskontexter. Livsvärld och system står inte i något hierarkiskt förhållande till varandra. De står mot varandra som socialt respektive systemiskt integrerade handlingssfärer. Man kan enligt mitt förmenande tala om att de står mot varandra som två normativa världar, var och en med sina normativa kännetecken.

Relationen mellan system och livsvärld är inte densamma som mellan offentligt och privat. Gränsen mellan system och livsvärld går mellan privat ekonomi och byråkratisk statsadministration, å ena sidan, och såväl privata livssfärer såsom familjen, grannarna, frivilligorganisationer som offentliga sfärer ej underkastade styrningsmedia, å andra sidan. Tendenser till tilltagande byråkratisering uppfattas både som ökad självständighet för och ökad standardisering av det administrativa systemet i jämförelse med

79 Jfr här teorier om samhället i termer av socialt kontrakt, där Thomas Hobbes, *Leviathan*, är ett framträdande exempel.

80 Jfr här Olivecrona 1966, där Olivecrona använder denna benämning på rättsreglerna, enär dessa saknar ett befallande subjekt. Se vidare Hydén 1985:27.

81 Habermas 1987, vol 2:309.

livsvärldens kulturellt präglade krav. Det handlar om framväxten av de tendenser till formell rationalitet som Max Weber förband med det framväxande moderna samhället, där också rättslig reglering spelar en framträdande roll.[82] I ett ämbetsmannaperspektiv, liksom enligt rättsstatens ideal, är just denna gränsdragning eftersträvad och viktig. Habermas lyfter för övrigt också fram skillnaden mellan Karl Marx och Max Weber i termer av att Marx hade systemintegrationen för ögonen i sina analyser, medan Weber hade de problem som hänger samman med den sociala integrationen som utgångspunkt.[83] Separationen mellan system och livsvärld framträder enligt Habermas hos Marx i den metafor han använder för att beteckna nödvändighetens respektive frihetens värld (”realm of necessity” and ”the realm of freedom”).[84]

Habermas framhåller att även om de moderna samhällena domineras av system som koordinerande mekanism för samhällets sammanhållning så är den relativa vikten mellan social integration och systemintegration, mellan livsvärld och system, en fråga som bara kan besvaras empiriskt.[85] Habermas berör endast perifert utvecklingen i detta hänseende över tid. För honom är det den samtida motsättningen mellan de två världarna som tilldrar sig intresse. Varje samhälle måste integreras i båda hänseendena och konfronteras därför med det fundamentala problemet att kombinera dem.[86] Det är detta problem som Habermas adresserat i sina skrifter. Som antytts ovan ser Habermas en utveckling i det moderna samhället och välfärdsstaten i termer av tilltagande systemdominans. Han tycks dock företräda en linjär historieuppfattning som därmed lämnar honom och läsaren i ovisshet om hur den kommande utvecklingen kan tänkas se ut. För Habermas blir därför problemet att lösa motsättningen mellan system och livsvärld. Att döma av Habermas senare produktion tycks han i detta perspektiv sätta sin tilltro till innovationer inom det rättsliga systemet. I den under 1990-talet utgivna boken *Fakticitet und Geltung*, som för övrigt på amerikanska fått titeln *Between Facts och Norms*, utvecklar Habermas, som komplement till rättsstatens formella, konditionala rätt och välfärdsstatens ändamålsstyrda lagstiftning, ett proceduralt baserat, rättsligt paradigm som bygger på reflexiva processer.[87]

82 Weber 1983, bd 1:144 ff.
83 Ibid s 313.
84 Ibid s 340. Habermas kritiserar Marx för att klumpa ihop system och livsvärld och därigenom missa skillnaden mellan systemdifferentiering i det moderna samhället och den klassmässiga form i vilket denna institutionaliseras.
85 Ibid s 312.
86 Se McCarthy 1985:29.
87 Habermas 1992 och 1996.

Det problem som Habermas adresserar beskriver han i termer av behovet av rekonstruktion av villkoren för den sociala integrationen som han ser som hotad i vår tid. Han skriver bl a följande:[88]

> The starting point is the problem of how social order is supposed to emerge from proceses of consensus formation that are threatened by an explosive tension between facticity and validity. The double contingency that every interaction must absorb assumes an especially precarious form in the case of communicative action, namely, the ever-present risk of disagreement built into the mechanism of reaching understanding, where the costs of dissension are quite high from the viewpoint of action coordination.

Men Habermas sätter inte in dessa resonemang i ett historiskt perspektiv, vilket leder till en statisk syn på samhället. Det är något jag skall försöka mig på längre fram i texten. Habermas behandlar konflikten mellan system och livsvärld och inte minst rättens förhållande till denna, som om den vore evig, trots att han påpekar att den växt fram under det moderna samhället. För Habermas existerar inte tanken att problemet kan betraktas som ett historiskt tillfälligt men olösligt problem, som följaktligen inte går att lösa, det kan endast komma att avvecklas under historiens gång.

Habermas citat aktualiserar skillnaden mellan det sätt på vilket lagstiftningen introducerades i vårt land och sådant det står till idag. Jag tänker mig en jämförelse mellan Magnus Erikssons ”Allmänna landslag” vs 2000-talets ”Svea rikes lag”. Magnus Eriksson kan tänkas ha deklarerat: ”Låt oss nu redigera samman i en text allt det vi är överens om och kalla det en ”Allmän landslag”. 2000-talets lagstiftning bygger på följande rationalitet: ”Allt detta – Sveriges rikes lag jämte alla dess förordningar och föreskrifter – har jag (lagstiftaren) bestämt att ni skall följa – alldeles oberoende av ert eventuella rättsmedvetande – eftersom det är överenskommet genom den demokratiskt/byråkraktiskt överenskomna process som finns eller i vart fall kan tolkas finnas i våra grundlagar”.

2.3. S-kurvan och de två världarnas utveckling över tid

För att få en dynamisk samhällsteoretisk grund för den fortsatta analysen finns det anledning att återvända till den beskrivning av samhällsutvecklingen i termer av S-kurvor eller vågor som presenterades i kapitel 1. S-kurvan beskriver ett samhälleligt förlopp från småskaligt till storskaligt

88 Ibid s 21.

med de fyra stegen, födelse, uppväxt, mognad och död. Om vi sätter in diskussionen om livsvärld och system i detta perspektiv finns det anledning att hänföra livsvärlden till den grundläggande etableringen av samhällssystemet. Precis som en individs levnadslopp kännetecknas av en inledande fas av primär socialisation, varigenom individens livsvärld byggs upp, så kan en ny samhällsera sägas genomgå en första formering där livsvärlden byggs upp. Ett samhälle föds, enligt det synsätt som presenterades i kapitel 1, genom framväxten av en ny kärnteknologi. Detta är steg 1 i etablerandet av en ny era. Denna ger upphov till sociala förändringar. Samhället måste anpassas till den sociala organisation som den nya teknologin kräver, vilket i sin tur skapar ett behov av inlärning av nya sociala mönster, steg 2. Denna fas i samhällsutvecklingen kännetecknas av uppbyggnaden av det som Habermas kallar för social integration.

När väl förutsättningarna för denna stabiliserats övergår samhället till steg 3, en mognadsfas, som innefattar skapande av behov och krav på kärnteknologin samt en ekonomisk exploatering av den. Under denna tid skiftar den sociala utvecklingen fokus från att ha dominerats av den primära socialisationens krav på social integration till att utveckla sociala anpassningar till de ekonomiska system för exploatering som växer fram. Det är här som den sekundära socialisationen gör sig gällande både på ett samhälleligt och ett individuellt plan. System byggs upp som kräver alltfler professioner för sin hantering. Ju mer differentierat och funktionsspecialiserat samhället blir desto större kunskapsfragmentering och speciell inlärning i form av sekundär socialisation. När väl det ekonomiska systemet med dess olika kompletterande delsystem utvecklats så långt dess potential medger, så inträder det politiska systemet på arenan. Det har visserligen funnits redan i tidigare faser, men då framförallt som komplement till den sociala ordningen. Den primära socialisationens kulturella attribut har en längre periodicitet än den sekundära socialisationens med skifte av kärnteknologi varierande systemkaraktär. Uttryckt på ett annat sätt, den primära socialisationen pågår hela tiden och är relativt oförändrad, medan den sekundära socialisationen framförallt växer fram efter det att en ny samhällsera etablerats och vuxit till sig, steg 3 och 4 i figuren nedan.

Med Swidlers resonemang som utgångspunkt kan man på ett individuellt plan hävda att den kulturella uppfostran som hänger samman med den primära socialisationen är lika nödvändig över tid oavsett samhälleligt utvecklingsstadium, medan den sekundära socialisationens av samhällsstrukturen präglade krav på ett samhälleligt plan innebär att kulturen förlorar i betydelse. Systemen tenderar att i den storskaliga fasen kolonisera livsvärlden och den primära socialisationens normala mekanismer genom att infiltrera livsvärldens institutioner. För att uttrycka det med konkret

exempel, att staten genom skolan som institution övertar uppgifter från familjen i fråga om uppfostran som förutsätter ett mer passionerat förhållande än vad staten kan erbjuda. Det framstår sålunda i vår tid för många som en uppgift för det offentliga att ombesörja den primära socialisationen. I välfärdsstaten lägger föräldrar i (alltför) stor utsträckning över ansvaret för uppfostran på det offentligas institutioner.

Sett i S-kurvans perspektiv är Swidlers viktigaste bidrag att hon klargjort att kulturen interagerar med samhällsstruktur och att detta förhållande varierar över tid och historisk situation. I början av en samhällsera spelar kulturen en viktig roll genom att synliggöra handlingsstrategier. Genom ideologier som uttrycker handlingsalternativ formas en ny samhällsstruktur. Ytterst menar Swidler att det är strukturella och historiska tillfälligheter som bestämmer vilka strategier och därmed vilka kulturella system som växer fram. När väl dessa etablerats och blivit stabila fungerar de tvärtom som restriktioner på beteendet. Den kulturella repertoaren begränsar de möjliga handlingsstrategierna. Samtidigt osynliggör samhällsstrukturen kulturen. Den blir ett system bland andra och förskjuts till systemens periferi, för att följa Habermas analys. I stabila historiska situationer bidrar kulturen enligt Swidler till att minska handlingsmöjligheterna på grund av att kostnaderna för kulturell nyorientering är för höga. Vad krävs det då för att åstadkomma förändring?

Det handlar om vilket system som vid en viss tidpunkt är drivande i samhällsutvecklingen. Detta skiftar över tid. S-kurvan bygger på logiken att ett system kan ge upphov till en viss optimal nytta, varefter det blir mer och mer kontraproduktivt. I det fjärde och sista steget inträder så det invanda samhället i en nedgångsfas som slutar med dess upplösning och död eller möjligen en transformering över i något nytt. Detta skede kännetecknas av att det politiska systemet intervenerar i och kompletterar det ekonomiska systemet, allt i syfte att ”suga ut” mesta möjliga av den existerande kärnteknologin. Under tiden har en ny samhällsera börjat leta sig fram, vilket gör att steg 4 i den gamla eran är densamma som steg 1 för den nya. Det är liktydigt med att den gamla samhällseran lägger begränsningar på den kulturella repertoarens strategiska handlingsmöjligheter. Den nya samhällseran växer dock fram som en reaktion mot den gamla. Denna reaktion kan ta sig uttryck i revolutionära förändringar eller mer reformistiska, där det gamla samhällets progressiva krafter, hattarna, ingår allianser med det nya samhällets entreprenörer. Man börjar s a s om på nytt, men nu med annan kärnteknologisk bas. En ny samhällseras innehållsmässiga motsats ligger dock i slutet av S-kurvan, dvs i högsta punkten i steg 4.

Man kan se samhällsutvecklingen i termer av övergång från en S-kurva till en annan som en dialektisk process, en logik genom motsägelser. Enligt

Friedrich Hegel kan den dialektiska logiken ge systematisk kunskap om hur ett visst historiskt skede, t ex upplysningstiden, övergick i ett annat skede, romantiken, som i väsentliga avseenden var det förras motsats. Det begrepp som bildar utgångspunkten är tesen. Denna tvingas så småningom över till sin antites och de båda stridande idéerna förenas slutligen i en syntes. Hegels framställning av tankens utveckling börjar med det abstrakta begreppet vara, som slår över i sin antites, intet. Syntesen är begreppet vardande, där båda motpolerna medverkar. Vardandet innefattar nämligen dels uppkomst och dels undergång. Dessa båda utgör S-kurvans ytterpunkter och markerar därmed att syntesen alltid ligger i mittpunkten av S-kurvan i den samhällsera som följer närmast efter.

Anders Ewerman har utvecklat S-kurvan enligt följande:[89]

Figur 2.1

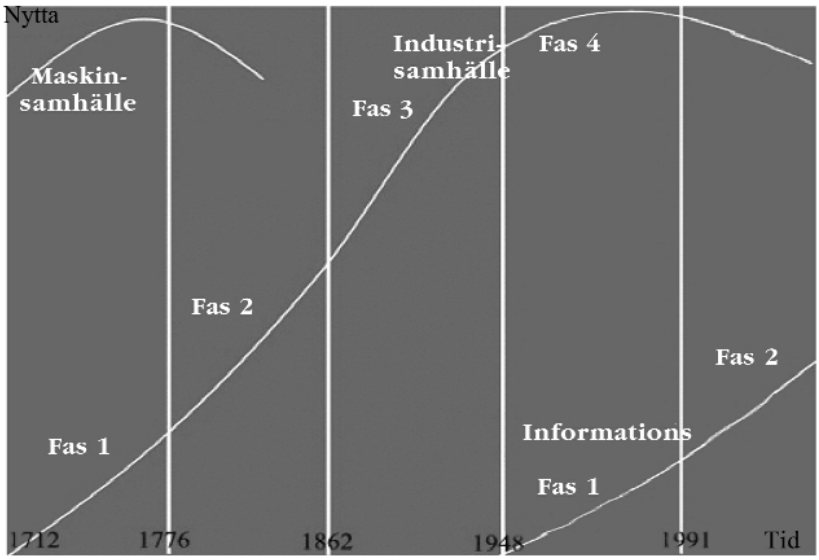

Under de två första faserna utvecklas kärnteknologins produktiva potential. Det sker lokalt, av amatörer som prövar sig fram. De är besjälade av en helhetssyn och strävar efter att producera nytt genom att sätta ihop saker på nya sätt. De använder sig då bl a av den isärtagna, specialiserade kunskap som den föregående eran lämnat efter sig i sin storskaliga fas. När S-kurvan nått mittpunkten och den nya eran stabiliserats övergår denna från

89 Ewerman 1999:8.

produktion till reproduktion, dvs den är inriktad på att exploatera den existerande kärnteknologin inom ramen för etablerade samhällsstrukturer. Utvecklingen kännetecknas då av utvidgade marknader, vilket leder till ett globalt fokus. Imitatörer upprepar i allt större skala den beprövade tekniken och dess administrativa rutiner. En ökad funktionsspecialisering leder till inriktning på detaljer och en isärtagande kunskapsstrategi på det sätt som beskrevs i kapitel 1.

Utvecklingen kan förklaras på olika sätt. Ett är att människan under en längre civilisationsepok, hela tiden strävar efter förnyelse och förbättring. Drivkraften i denna utveckling är enligt Anders Ewerman kulturen. John Huizinga driver tesen att kulturen i sin tur uppstår och utvecklas i leken, som lek.[90] Myter och riter är lek, ja själva språket är lek. Bakom varje abstrakt uttryck ligger en metafor, och varje metafor är en lek med ord, ett prövande av såväl begrepp som metaforer och ord. Snart sagt allting är i grund och botten lek: lag och ordning, kommers och profit, hantverk och konst, poesi och vetenskap, menar Huizinga.[91] Han karakteriserar leken som en frivillig aktivitet. Tvång är uteslutet. Leken har inga yttre mål eller syften utan utgör sin egen anledning. Den är för det tredje en avgränsad aktivitet i såväl tid som rum. Leken skapar vidare ordning eller är ordning. Den följer regler. Varje lek har sina regler och dessa är absolut bindande. Varje lek är som en kultur. Den får sin bestämda form och kan därefter bli till en tradition. Slutligen är leken spännande. Dess utfall är alltid en öppen historia.

Johan Asplund ställer sig frågan vad det är som gör leken till lek.[92] Vari består nöjet? Det svar han ger är att det är responsiviteten som är nöjet och drivkraften för att leka. Att leka är att respondera, skriver Asplund, dvs att svara med något mer än och utöver det som frågan kräver och att få den andres erkänsla. Han menar att spel, till skillnad från lek, är organiserad social responsitivitet. I spelet formaliseras den sociala responsiviteten. Den underställs bindande spelregler. Genom spelreglerna bestäms också indirekt spelets idé på det sätt vi varit inne på tidigare i detta kapitel. Spelets idé är relaterat till den logik som kännetecknar spelets uppbyggnad sådant det framstår enligt spelreglerna. Leken föregår spelet. I det ögonblick som allt har blivit till spel och all lek har upphört är kulturen avslutad, färdig. Från och med denna tidpunkt är kulturen ett enda stort avtalsverk. Spelarna har gått från att vara amatörer till att bli professionella spelare. Så småningom tar spelets idé överhanden och ändamålsbestämmer aktörernas handlande. Asplund förklarar det med att en levande kultur förutsätter redundans.[93]

90 Huizinga 1955.
91 Ibid s 4 f.
92 Asplund 1992:63.
93 Ibid s 64.

När man har förföljt och lagstiftat bort all redundans, återstår bara att ”flippa ut”. Det är vad som kännetecknar vår tids kultur. Den extrema individualismen är det enda som återstår för den som söker efter en kultur för sitt identitetsskapande. Den som ”flippar ut” leker måhända, men det är en lek som per definition inte kan bli till annat än flipperspel och följaktligen i bristen på responsivitet aldrig kunna upptas i kulturen.

En annan förklaring till övergång från en S-kurva till en annan är att när gapet blir för stort mellan livsvärld och system, när den primära socialisationens kulturella ideal inte längre stämmer överens med den sekundära socialisationens systempräglade ideal, då uppstår grogrunden för kulturell förnyelse. Alfred Schutz har uttryckt detta förhållande indirekt genom att påstå att när ”(t)he cultural pattern no longer functions as a system of tested recipes at hand; it reveals that its applicability is restricted to a specific historical situation”.[94] “Eftersom relationerna mellan olika sektorer i samhället förändras, förändras också de värderingar, som är ett uttryck för dessa relationer”, skriver Durkheim.[95] I denna förändringsprocess kommer sociala vetenskapsmän med självstyrka (engelskan Virtue) och principiell hållning, som bekänner sig till en etisk kod som är förenlig inte bara med gångna tiders teologiska läror utan också med vad som behövs för en moralisk förnyelse och överlevnad. Dessa kommer att följas av sociala rörelser sammanhållna av en gemensam ideologi.

S-kurvans fyra olika steg kan innehållsmässigt beskrivas på olika sätt beroende av vilket perspektiv som väljs. Samtliga av de perspektiv som Ewerman anger har normativa implikationer. Det finns dock anledning att lägga till ytterligare något perspektiv. Ett sådant perspektiv är moral. Ordet moral kommer från latinets moralis som betyder, ”som rör sederna”, dvs vad som människan vid olika tidpunkter har värderat som bra eller dåligt. Moralen och det närbesläktade begreppet etik, varmed brukar menas den systematiska behandlingen av moraliska fenomen,[96] anger handlingsanvisningar utifrån ett värdemässigt perspektiv. Moraliska värderingar kan vara av två slag. De kan antingen peka ut vilka handlingsmål som är goda eller åtråvärda eller så kan de föreskriva plikter, dvs. vad man bör eller inte bör göra. Man skiljer i enlighet härmed på konsekvensetiker eller teleologer och på pliktetiker eller deontologer (av grekiskans deon som är lika med plikt). Deontologer kan t ex betrakta det övervägande som ligger till grund för en handling som avgörande, medan teleologer hävdar att ett riktigt övervägande i sig aldrig kan göra en handling god. För detta krävs en värdeteori som säger vad som är gott (t ex hedonism).

94 Schutz 1964:96.
95 Durkheim 1968.212.
96 Filsosofiskt lexikon 1988:143.

Man kan vidare skilja på de som hävdar att det är den enskilda handlingen och dess resultat som räknas och på de som menar att man skall se till effekterna av att bryta en regel. De förra kallas för handlingsetiker och de senare för regeletiker.[97] På motsvarande sätt kan man bland deontologerna skilja mellan de som menar att plikterna kan anges med allmänna regler, såsom Kant, och de som menar att plikten visar sig i den enskilda handlingssituationen, såsom Adam Smith.

Frågan är vad som är god moral och etik. Den dygdetiska inriktningen företräder den uppfattningen att fundamentet för moralen är utvecklingen av en god karaktär hos individen, goda mänskliga drag och dygder. Dygd anses vara liktygdigt med mänsklig egenskap som är moraliskt god. Kritiker har hävdat att det kan vara svårt att med denna utgångspunkt avgöra vem som är dygdig. Går det avgöra med utgångspunkt från de handlingar individen vidtar eller krävs det något mer? Begreppet dygd ställs ofta i motsats till begreppet last. En person är god om han har dygder och saknar laster. Bland typiska dygder räknas mod, styrka, måttfullhet, ordentlighet, pålitlighet och generositet.[98] Vissa dygdetiker räknar med så många som hundratalet dygder som bidrar till att göra en person till en god människa. Platon (427 – 347 f Kr) hävdade att människans själ bestod av tre delar: förnuftet, modet och begäret. I anslutning härtill utvecklade Platon idén om de fyra kardinaldygderna. Visheten var förnuftets dygd, tapperheten modets, måttligheten begärets, medan rättrådigheten anger ett harmoniskt förhållande mellan de tre själsdelarna. Dygdetisk teori lägger tonvikten vid moralisk utbildning eftersom den dygdetiska personligheten utvecklas under uppväxten. Misslyckas man med att tillgodogöra sig dygderna blir man en lastbar person. Lasterna är oftast motsatsen till dygden.

Dygdetiken är den äldsta av de normativa traditionerna i Västvärlden och den har sina rötter i den gamla grekiska civilisationen. Grekiska epiker, såsom Homeros (700-talet f Kr.), som anses vara den som skapat eposet *Iliaden och Odysséen* och Sofokles (496 – 406 f Kr) i stycket *Antigone*, beskriver sina hjältar och anti-hjältar i termer av deras respektive dygder och laster. Överhuvudtaget spelar det narrativa en central roll i dygdetiken. ”Man is in his actions and practice, as well as in his fictions, essentially a story-telling animal”, skriver Alasdair MacIntyre.[99] Han fortsätter: ”To be subject of a narrative that runs from one´s birth to one´s death is ... to be accountable for the actions and experiences which compose a narratable life”.[100] Sett från ett handlingsteoretiskt perspektiv menar MacIntyre att

97 Ibid s 144.
98 The Internet Encyclopedia of Philosophy under Virtue Theory.
99 MacIntyre 1982:216.
100 Ibid s 217.

"(n)arrative history of a certain kind turns out to the basic and essential genre for the characterization of human actions".[101]

Det tidigaste och mest inflytelserika bidraget till en utveckling av dygdetiken är Aristoteles verk (384 – 322 f Kr) *Nichomakeanska Etik* och då speciellt dess andra del. Där argumenterar Aristoteles för ståndpunkten att moraliska dygder har en önske-reglerande karaktär. Det handlar om att finna den rätta balansen mellan dygd och last. Speciellt intressant är att Aristoteles skiljer mellan intellektuella dygder som människan kan få systematisk undervisning i och karaktärsdygder som uppövas genom regelbunden träning. Han tänker sig att dessa två dygder hänger ihop så att ingen av dygderna är möjlig utan den andra. I detta sammanhang för Aristoteles in begreppet phronesis, dvs det goda omdömet, som ledstjärna. Detta kan i själva verket ses som en argumentation för en förening av livsvärld och system, där båda måste tillåtas ha lika värde. Det goda omdömet är att inte låta den sekundära socialisationen och systemen ta överhanden utan att samtidigt ha den primära socialisationens kulturellt präglade och emotionellt förankrade värden intakta för bedömningen av vad som är bra eller dåligt. MacIntyre uttrycker det som att

> (t)he virtues therefore are to be understood as those dispositions which will not only sustain practices and enable us to achieve the goods internal to practices, but which will also sustain us in the relevant kind of quest for the good, by enabling us to overcome the harms, dangers, temptations and distractions which we encounter, and which will furnish us with increasing self-knowledge and increasing knowledge of the good.[102]

Aristoteles idéer togs sedermera upp av den medeltida filosofen Thomas Aquinas (1225 – 1274). Under denna tid utvidgades kardinaldygderna med teologiska dygder hämtade från Nya Testamentet såsom tro, hopp och kärlek. När medeltiden led mot sitt slut och renässansen tog vid började inflytandet från Aristoteles dygdetik att avta. Med den vetenskapliga revolutionen och upplysningstiden var den definitivt borta. Den utsattes för kritik och revision.[103] Sin största utmaning fick dygdetiken genom uppkomsten av naturrätten på 1600-talet. Det var den holländske filosofen Hugo Grotius som utvecklade en morallära som gick ut på att moralen handlar om att anpassa sitt handlande till moralnormer som är en del av naturen och som inte ens Gud kan ändra på. Under 1700-talet fick dygdetiken en förnyad aktualitet genom David Humes etiklära.[104] Hume menade att våra uppfattningar, perceptioner, bygger dels på intryck och dels på

101 Ibid s 208.
102 Ibid s 219.
103 Schneewind 1990.
104 Angående David Hume som dygdetiker, se Homiak 2001.

idéer. Men intrycken är starkare och livligare än idéerna. I sin moralfilosofi betonade Hume att värderingen av de båda sociala dygderna, välviljan och rättvisan, är beroende av den nytta de medför.[105] Hume hävdade att vi hade en naturlig känsla för andras väl och ve och att det var detta som lade grunden för samhället. Den moraliska känslan som ligger till grund för vårt bedömande av handlingar, dygder och laster, utvecklar sig ur en känsla för sympati för mänsklig lycka.

Under 1800-talet tog fixeringen vid regeletiken överhanden och trängde fullständigt ut dygdetiken. Det är först under de senaste decennierna som ett förnyat intresse för dygdetiken kan skönjas.[106] Här kan hänvisas till namn som Elizabeth Anscombe och Alasdair MacIntyre. Den sistnämnde menar att vi idag enbart har fragment av olika moraltraditioner och att vi behöver återerövra meningen med livet genom moralen och då framförallt dygdetiken. MacIntyre har i sin bok *After Virtue* gjort gällande att moralfilosofin idag befinner sig i samma situation som naturvetenskapen skulle göra om man först bränt ner laboratorierna, lynchat alla fysiker och förstört böcker och instrument och långt senare försökt rekonstruera ett idébygge ur de fragment som funnits kvar.[107] MacIntyre visar i en stor historisk genomgång att det som betraktas som dygder i ett givet samhälle bestäms av samhällets art och utvecklingsstadium.[108] Under Homerisk tid var det rådande människoidealet krigaren. Följaktligen värderas i första hand fysisk styrka och mod. Aristoteles beundrade de egenskaper som gjorde den frie atenaren till god medborgare. En egenskap som ödmjukhet blev en dygd först i och med kristendomens syn på varje människa som medlem av två olika gemenskaper, den ena jordisk, den andra himmelsk.

Det tycks som om dygden som moralisk princip har som starkast ställning i inledningen av en S-kurva. Det är helt enkelt i etablerandet av en ny samhällsera som de personliga kvaliteterna blir bestämmande för vilken moral som utvecklas i fråga om vad som är bra eller dåligt handlande. Dygd heter på engelska *Virtue* och det betyder också inneboende kraft och förmåga. I början av en era är man någon, dvs det är personligheten som är det viktiga. Då är det självstyrkan som gäller.[109] Införandet av något nytt förutsätter att personligheten tar initiativ på bekostnad av samhälle och kultur. För förändring krävs uppfinnare och innovatörer som tar egna initiativ. I slutet av en era är man något, dvs det är den tilldelade rollen som bestämmer vem man är. Då är man regelföljande och imitatör. De alterna-

105 Humes mest kända moralfilosofiska verk är *An enquiry concerning the principles of morals* som kom ut 1751.
106 Se t ex den danske historiken Østergaard i tidskriften Kritik nr 108, 1995.
107 MacIntyre 1982:1 f.
108 Ibid s 182 f.
109 Jfr Ewerman 1996:47.

tiva strategierna är få. Denna utvecklingstendens är parallell till en övergång från individuell till kollektiv samt till en samhällelig förändring från heterogenisering till homogenisering och därmed från multikultur till monokultur.

Man kan således konstatera att dygdetiken har kommit och gått över historiens gång. Varje gång den har förlorat sin centrala ställning har den, enligt MacIntyre, ersatts av ett Stoiskt tänke- och handlingssätt.[110] Stoicism representerar en av den västliga världens permanenta potentiella moraliska traditioner. Även dess tankegångar har genom historien haft sina upp- och nedgångar. Stoicismen har i en eller annan form, men med samma grundinnehåll, alltid efterträtt faser av dygdetiskt tänkande. Stoicismen är en filosofisk riktning som under antiken i Grekland kom att tränga ut Aristoteles läror om bl a dygdens betydelse. Dess upphovsman var den mindre kände Zenon som brukade samla sina lärjungar i Athen under 300-talet f Kr. Den kunskapslära som Stoicismen företrädde var empiristisk. Allt skeende ansågs vara bestämt av en gudomlig försyn och stå under nödvändiga lagar. Inom etiken ansågs ett liv i enlighet med förnuftet som det högsta goda. Man hyllade ett mer eller mindre kosmopolitiskt statsideal och man betraktade i människans natur grundade rättsregler som värdemätare på en positiv rättsordning. Detta är alla kännetecken på en storskalig fas i ett samhälles utveckling.

Under en eras förlopp sker en övergång från konsekvensetik till pliktetik samt från handlingsetik till regeletik. I samband med S-kurvans utveckling går vi från omdöme och självstyrka, fas1, som vägledande princip via självreglering, först utan statlig inblandning, fas 2, och sedermera med stöd av statens inträde som garant för spelreglers införande och upprätthållande, fas 3, över i fas 4 med politisk lagstiftning och regelföljande som ideal. Jag återkommer till frågan om rättens utveckling i kapitel 4. I övergången från lokal till nationell till global marknad uppstår behov av tillitsskapande mekanismer. Tilliten är, som vi sett ovan genom Barbara A. Misztals arbete, något som förmedlas genom olika former och praktiker. När den spontana tilliten inte längre är tillräcklig träder staten in med förstärkande former, t ex rättsliga åtgärder. Det nyvaknade intresse för tillitsbegreppet som kunnat skönjas under de senaste decennierna, kan ses som uttryck för att tilliten är alltmer hotad i vår tid.[111] S-kurvan beskriver också en utveckling från (individuell och lokal) marknad till centralisering och statlig byråkratisering. Denna sistnämnda innebär en accelererande likriktning som så småningom leder till att allt avstannar och systemet dör. Den

110 MacIntyre 1982:170.
111 Aronsson och Karlsson 1999.

standardisering som äger rum inom ramen för EU:s verksamhet uppvisar dessa tendenser.

Den ovan angivna S-kurvan och dess olika steg kan i normhänseende kompletteras med följande perspektiv:

Figur 2.2

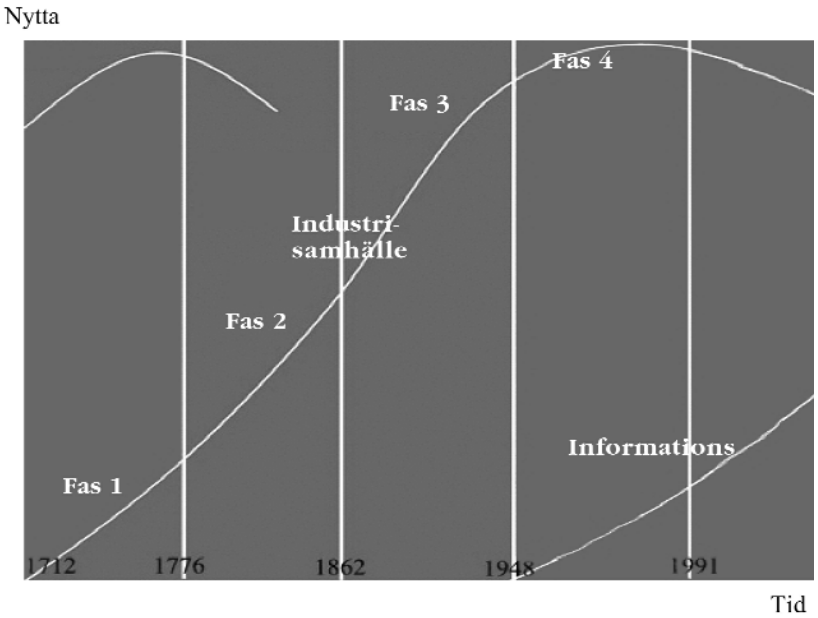

Figur 3

Perspektiv	**Fas 1**	**Fas 2**	**Fas 3**	**Fas 4**
meningsskapande	livsvärld	ideologi	ekonomisk	politiskt system
moral	dygdetik	handlingsetik	konsekvensetik	regeletik
koordinations-mekanism	kommunikation	solidaritet	pengar	makt
regleringsform	avreglering	självreglering	spelregler	politisk reglering (statlig intervention)
aktivitet	lek	spel (amatör)	proffsspel	doping (fusk)
drivkrafter	responsivitet	spelets idé	vinst	berömmelse
uttrycksformer	affektiva	expressiva	professionella	neutrala (indifferenta)
handlingssystems funktioner (jfr Parsons)	mönster-bevarande	integrerande	måluppfyllande	anpassning
vetenskap (jfr Thomas Kuhn)	förvetenskap	flervetenskap	normal-vetenskap	mångvetenskap (anomi)

En ny värld tar form vid detta millenniumskifte, skriver Manuel Castells i avslutningen av sin trilogi om informationsåldern.[112] Den har uppstått, menar han, genom den historiska sammankomsten av tre sinsemellan oberoende processer, den informationsteknologiska revolutionen, den ekonomiska krisen för både kapitalism och etatism (de forna kommunistiska staterna) samt uppblomstringen av kulturella sociala rörelser såsom feminism och ekologism, för mänskliga rättigheter och individens frihet. De kulturella sociala rörelserna rekonstruerar samhällets institutioner genom att låta tekniken styras av människors behov och begär. För att kunna spela rollen av förändringsagenter måste de dock gå den långa vägen från kollektiv uppbyggda kring en motståndsidentitet till en projektidentitet, menar Castells. De måste m a o ta steget från det motstånd mot systemen som formade modernismens rekonstruktion (68-rörelsen) och postmodernismens dekonstruktion över till en konstruktiv ansats som bygger på egna visioner och värderingar odlade i en kulturell process. Nyckelfrågan blir därmed, betonar Castells, uppkomsten av projektidentiteter med potentiell förmåga att bygga ett nytt civilt samhälle av något slag och eventuellt en ny stat.[113]

Den nya makt som krävs för att förändra samhället ligger i de informationskoder och representerande bilder kring vilka samhällena organiserar sina institutioner, och kring vilka människorna bygger sina liv. Denna makt är en funktion av en ändlös strid om samhällets kulturella koder. Det är en kamp mellan underkastelse av systemimperativ kontra självständigt, i en kommunikativ process, gjorda ställningstaganden till livets villkor. Arenan för denna maktkamp, menar Castells, ligger sist och slutligen i människors inre. Castells bekräftar därmed behovet av individuella initiativ och ställningstaganden i begynnelsen av en S-kurva och vid etablerandet av ett nytt samhälle. Han antyder även framväxten av en ny dygdetisk era.

112 Castells 2000 bd 3:380.
113 Castells 1999 bd 2:365.

KAPITEL 3

Om normer och handlingssystem

3.1. Vad är och hur uppstår en norm?

3.1.1. Sociologiska och socialpsykologiska normer

Normbegreppet har varit resistent mot definitioner, bortsett från allmänna definitioner i vardagsspråkets form och inom den idealistiska filosofin, skriver Jack Gibbs.[1] En översikt av litteraturen visar enligt samma källa hur traditionella begrepp har levt vidare. Tre författare kring sekelskiftet anses ha haft särskilt stor betydelse för den sociologiska förståelsen av normer. Det rör sig om fransmannen Emile Durkheim och de två amerikanerna William Graham Sumner och Charles H. Cooley.[2]

Läroböcker i sociologi har genom årtionden hänvisat till amerikanen William G. Sumner som en av de klassiska sociologer som har haft betydelse för uppkomsten av en sociologi om normer.[3] Sumners huvudsakliga verk heter *Folkways. A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals* och den utkom 1909. Dessa folkliga sedvanor får enligt Sumner en självständig makt och legitimitet, när de en gång har bildats.[4] Han menar att världsbilder, livssyn, det rätta, rättigheter och moral, är alltsammans produkter av folkliga sedvänjor. Många av Sumners tankegångar återfinns i senare tids normsociologi.[5] I interaktio-

1 Gibbs 1981:67.
2 Se Mortensen 1990:97.
3 Se Mortensen 1990:101.
4 Sumner 1959:28.
5 Se härom Mortensen 1990:103.

nismens normuppfattning, såsom hos Peter L. Berger, ses etik, ideologi och moral som överbyggnadsfenomen vilka vilar på en mer prosaiskt underlag. I den etnometodologiska inriktningen, såsom hos Harold Garfinkel kan de otaliga mikronormerna i vardagen härledas ur de folkliga sedvänjorna.[6]

Charles H. Cooleys bidrag till den senare normsociologin består främst i hans berömda begrepp primärgrupp. I 1950-talets amerikanska normsociologi är primärgruppen det kärnområde i vilket normer uppkommer. Detta tänkesätt har också inspirerat den interaktionistiska skolan inom sociologin genom framförallt Georg Herbert Mead med efterföljare till ett normbegrepp som kan härledas till samspelet mellan människor istället för behaviorismens mer deterministiska normbegrepp.

Om vi ser till olika försök till definitioner av normbegreppet finner vi att Talcott Parsons definierade en norm enligt följande:[7]

> A norm is a verbal description of a concrete course of action, ...regarded as desirable, combined with an injunction to make certain future actions conform to this course. An instance of a norm is the statement – "Soldiers should obey the orders of their commanding officers".

Blake och Davis har en liknande definition av normer, när de skriver att en norm anger en standard eller regel som föreskriver vad människor skall eller inte skall göra under givna förutsättningar.[8] George Homans består med en variant på samma tema när han definierar en norm enligt följande:[9]

> A norm is a statement made by members of a group, not necessarily by all of them, that its members ought to behave a certain way in certain circumstances. The members who make the statement find it rewarding that their own actual behaviour and that of the others should conform to some degree to the ideal behaviour described by the norm.

En knäckfråga under denna tid är om normer skall betraktas som internaliserade eller om de upprätthålls genom symboliska representationer av olika slag.[10] För egen del menar jag att normer kan vara internaliserade, men att detta inte är ett kriterium. Det kännetecknar möjligen en viss typ av normer, nämligen de som ingår i den första normativa världen, det vi i föregående kapitel talade om i termer av livsvärld knutet till den primära socialisationen.

6 Se Garfinkel 1967.
7 Parsons 1937:75.
8 Blake och Davis 1964:456.
9 Homans 1961:40.
10 Gibbs 1981:69.

Normbegreppet ingår framförallt i en behavioristisk sociologisk tradition i USA från 1950- och 60-talet, som inspirerades av Emile Durkheims klassiska teorier.[11] Inom behaviorismen uppfattas allt liv som styrt av normer. I överensstämmelse med denna uppfattning definieras en norm i sociologiska uppslagsverk som en standard, som delas av medlemmarna i en social grupp och som de förväntas att vara konforma med; konformiteten säkras genom positiva och negativa sanktioner.[12]

Den gängse uppfattningen är i detta perspektiv att en norm representeras av någon form av normativt uttalande. Detta definieras i sin tur som ett modalt predikat. De explicita eller implicita verben bör eller skall eller måste eller förtjänar skiljer normativa uttalanden från existentiella, dvs. sådana som avser faktiska omständigheter.[13] Som jag skall utveckla nedan menar jag att ett normativt ställningstagande också kan följa på påståenden om faktiska omständigheter, om det är så att de värdemässiga premisserna redan är klara och handlingen endast kräver ett tillskott av information i form av kunskap om relevanta faktiska förhållanden.

Gibbs definierar normer helt enkelt som ett mönster av sanktioner.[14] Han är i och för sig noggran att påpeka att normbegreppet är en abstraktion och att handlande normalt sett påverkas av flera normtyper. Det är ett genomgående drag i uppfattningen av normer att avvikelse från normen leder till sanktion. Men det viktiga är att sanktionen kan ha olika funktion och olika konstruktion i olika typer av normer. Emile Durkheim skiljer på två typer av normer, moraliska och tekniska regler.[15] När man bryter mot en teknisk norm så följer skadan automatiskt som en analytisk konsekvens av regelbrottet, menar Durkheim. Han nämner som exempel att om jag utsätter mig för smittorisk, vilket jag enligt en norm inte skall göra, så är sannolikheten hög för att jag blir sjuk. Detta är som jag skall utveckla ytterligare nedan fallet med normer som tillhör olika system av typen, ekonomi och teknik. Vid en moralisk norm föreligger däremot ingen koppling mellan handlingen och dess konsekvenser. Durkheim nämner som exempel, att om jag bryter mot den regel som förbjuder mord, har själva handlingen inget direkt att göra med det straff jag får. Det är inte handlingen i sig som utlöser den efterföljande skam jag känner eller det straff som utdömes. Därtill krävs det något ytterligare i form av den sociala omgivningens reaktioner t ex fördömanden av min handling. I dessa fall, menar Durkheim, är konsekvenserna relaterade till handlingen genom vad

11 Se Mortensen 1990 s.
12 Se Kolb 1964:472.
13 Ibid s 70.
14 Gibbs 1981:72.
15 Det sker i en liten skrift Durkheim 1906:35 ff.

han kallar för en syntetisk (konstgjord) förbindelse och inte en analytisk. Durkheim kallar sådana konsekvenser som är knutna till handlingar genom konstgjorda eller skapade förbindelseled för sanktioner.[16]

En annan knäckfråga har gällt om ett normativt uttalande är en norm endast om det har effekt på någons handlande, dvs om det leder till handling. Gibbs menar att ett normativt uttalande för att bli en norm måste ha konsekvenser på någon mottagares handlande. För egen del menar jag dock att det finns anledning att se en norm i relation till en potentiell handling, dvs som något som kan utlösa en handling. En norm konstitueras, som jag skall komma in på vid genomgången av normmodellen i sista kapitlet, av fler dimensioner än ”bara” en värdemässig. Det kan således finnas preferenser för att handla på visst vis som inte kan realiseras och därför inte uppkommer. Men det kan likväl sägas föreligga en norm i sammanhanget. Detta blir särskilt viktigt om vi ser till analysen av normsystem. Ett normsystem kan sägas bestå av normer som potentiellt kan leda till handling hos de som berörs av normsystemet.

Flyttar vi oss framåt i tiden finns det knappast en lärobok i sociologi under 1980-talet utan att den innehåller en definition av begreppet norm.[17] I en internationellt utbredd lärobok heter det t ex att en norm är specifik ledstjärna för handling som definierar acceptabelt och passande beteende i specificerade situationer.[18] Sanktionerna spelar en framträdande roll. Sålunda skriver samme författare:[19]

> Normer genomdrives av positiva och negativa sanktioner, dvs. belöningar och straff. Sanktioner kan vara oformella, såsom t ex ett erkännande eller avvisande ögonkast, eller formella, som t ex böter eller avgifter utdömda av officiella organ.

Norm är enligt en etablerad källa i vardagligt språkbruk liktydigt med den standard som av de flesta människor anses vara det vanligaste sättet att handla i en statistisk mening.[20] I sociologiska sammanhang betraktas norm dock enligt samma källa som en kulturell regel som förbinder folks handlande med förekomsten av sanktioner i form av straff eller belöning. Normer reglerar beteenden som därigenom skapar ett mönster som skiljer ett socialt system från ett annat.[21] På detta sätt upprätthåller normer de gränser som skiljer ut de som tillhör respektive inte tillhör ett visst socialt sammanhang. De som avviker riskerar att bli uteslutna ur gemenskapen. Nor-

16 Mortensen 1990:99.
17 Mortensen 1990:106.
18 Haralambos 1980:5.
19 Ibid s 6.
20 Blackwell Dictionary of Sociology 2000:190 f.
21 Ibid s 191.

mer bidrar också till att upprätthålla kulturella värden genom att med sanktioner markera vad som är önskvärt och icke önskvärt beteende. På så sätt förstärker normer förväntningar knutna till vissa beteenden. Det gäller enligt denna auktoritativa källa att särskilja mellan ett mer vetenskapligt normbegrepp och ett normbegrepp sådant det uppfattas och används i vardagliga sammanhang.[22] För egen del anser jag det angeläget, som framhållits ovan, att dels utsträcka normbegreppet till fler än det socio-kulturella området och dels att ta min utgångspunkt i hur normer verkar och används i samhället utan att nödvändigtvis betecknas som normer. I sistnämdna hänseende finns det anledning att framhålla att normer många gånger är dolda eller vilar på dolda premisser som till dels uttrycks som rena påståenden men med en inneboende förväntning om att följas av ett visst handlande.

Det gängse sättet att definiera normer tar sin utgångspunkt i sociala förhållanden och vilar på socialpsykologiska teorier som faller tillbaka på interaktionistiska teorier. ”Sociala normer er satt samman av forventningar”, skriver Vilhelm Aubert i en klassisk definition och han tillägger att om man skall kunna tala om en norm måste förväntningarna ha en viss grad av varaktighet och stabilitet.[23] Med utgångspunkt från teorier om Ego (jaget) och Alter (den andre) pekar Aubert i likhet med många andra på hur individen kan generalisera sig fram till regler på grundval av gjorda erfarenheter i form av sanktioner och meningsyttringar. Normen blir på detta sätt inte bara något som kan uppfattas i närvaro av någon annan närvarande eller tänkt person utan den får också en egen motivkraft. Kraven som omgivningen ställer på Ego har blivit till krav som Ego ställer på sig själv. Den har blivit en del av hans eget normsystem, av hans egen moral. Man säger att normen i detta skede har blivit internaliserad.[24]

Sanktioner spelar en större eller mindre roll i detta sammanhang. Sanktioner, skriver Johan Finley Scott i boken *Internalization of Norms*, kan betraktas som villkor för lärprocessen om det normala beteendet.[25] Sanktioner blir i detta perspektiv primärt mekanismer för social anpassning och normer liktydigt med mönster av sanktioner.[26]

Förväntningar och normer kan också komma från grupper. Det är i detta sammanhang vanligt att skilja på primärgrupper och referensgrupper, vilka spelar olika roller som normkällor för individen. Normsändaren har olika kraft beroende på olika faktorer som bl.a. hänger samman med nor-

22 Gibbs 1965 Se även Blake and Daves 1964.
23 Aubert 1964:30.
24 Ibid s 34 f.
25 Scott 1971:92.
26 Ibid s 65 och 72.

mens betydelse för mottagaren. Normen har delvis med behov att göra.[27] Likaså spelar tillgängliga kommunikationsmedel in för norminlärning. Inte minst har språket en betydelse. Habermas menar att språket fungerar som en transformator från individernas mångfasetterade subjektiva uppfattningar, värderingar och känslor, å ena sidan, till normerna som uppträder med krav på sig att vara generella, å andra sidan.[28] Språkregler i sig är som Therborn framhåller viktiga sociala normer. Här kan hänvisas såväl till Habermas kommunikationsteori som till Anthony Giddens betoning av samtalsnormers betydelse i det sociala livet.[29]

Förväntningar kan vara knutna till en viss ställning eller position i samhället som en individ innehar. Man talar då om att individen uppbär en viss roll. En roll definieras av Aubert som summan av de normer som knyter sig till en bestämd uppgift eller ställning.[30] Samhället kan betraktas som ett nätverk av rollpar och av ömsesidiga förväntningar som styr dessa relationer. En institution består i sin tur av en viss normuppsättning och därmed av roller som grupperar sig kring en viss uppgift eller funktion. Det sociala systemet är med detta synsätt liksom övriga system uppbyggt av rollpar och institutioner.

Det sociala systemet är vidare enligt Aubert att betrakta som ett handlingssystem, ett nätverk av samhandlingar, till dels bestämt av etablerade rollers krav och tillåtelser och till dels bestämt av andra målsättningar och val. Den generella process varigenom en individ växer in i ett socialt system och lär sig spela olika roller och iaktta normer, kallas i sociologin för socialisering.[31] Familjen, kamraterna, skolan och yrkeslivet brukar räknas till de institutioner som ombesörjer den viktigaste delen av individernas socialisering. Den inskolning som sker i andra system kan betecknas som professionalisering.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att det finns en relativt konsistent uppfattning om normer som handlingsdirigerande och där sanktioner spelar en viktig roll för upprätthållandet av normen. Det finns två olika sociologiska riktningar som skiljer sig åt när det gäller förklaring av uppkomsten av normer. Enligt den behavioristiska skolan är normer en del av det sociala livet som anger vad som är rätt och fel. Terminologiskt anses Muzafer Sherif vara den som har skapat det moderna normbegreppet i boken *An Outline of Social Psychology* (1948) som bygger vidare på hans bok

27 Jfr Aubert 1976:17 f.
28 Habermas 1979:10.
29 Habermas 1987 samt Giddens 1984.
30 Aubert 1964: 46.
31 Se den genomgång som sker i Habermas 1987 kap V.1:31 ff. Habermas följer här George Herbert Meads analyser av hur barn ”lär sig hur den sociala världen är konstruerad i Mead 1934.

The Psychology of Social Norms (1936). I 1936 års bok använder Sherif normbegreppet för att beteckna de normer som uppstår i osäkra perceptionssituationer och som bygger på enighet till följd av grupptryck. Han utnyttjar här ett normbegrepp som kan föras tillbaka till antiken och som betyder överenskommen måttstock för mål, betydelse och andra karakteristika som omgärdar ett objekt.[32] Nils Mortensen menar att det förmodligen är denna syntes mellan idén om moraliska regler och ett gammalt begrepp för värdering av objektiva egenskaper, som är det avgörande momentet i det moderna normbegreppet inom sociologin.[33] På detta sätt kan sociologin frigöra sig från moralfilosofins begreppsapparat och inta ett empiriskt förhållningssätt till moraliska reglers vara eller icke vara.

3.1.2. Spelteoretiska normer

Edna Ullmann-Margalit framhåller i boken *The Emergence of Norms* att normer inte bara skapas av förväntningar utan också är kapabla att kanalisera förväntningar och därmed valet av handlingar hos anonyma aktörer.[34] Normer bidrar med andra ord till att konstituera och koordinera handlingssystem. Jag återkommer till detta i nästa avsnitt. Vi skall i detta avsnitt ta upp en särskild tradition som intresserar sig för normer, nämligen den spelteoretiska.

Robert Axelrod definierar en norm på ett likartat sätt, nämligen som något som existerar i ett givet socialt sammanhang i den mån individer tenderar att agera på ett särskilt sätt och där de individer som inte agerar på detta sätt som regel blir bestraffade.[35] Axelrod har undersökt framväxt och utveckling av normer genom att formulera ett spel om normer i vilket varje spelare kan välja mellan att bryta mot en norm eller att bestraffa dem som bryter mot normen. Syftet med undersökningen som baserar sig på simuleringar av situationer är att lära under vilka förutsättningar som normer utvecklas så att samarbete kan uppkomma där det annars inte skulle förekomma. Axelrod använder sig av vad han kallar för en evolutionär metod, vilket innebär att de strategier i spelet som visar sig vara relativt sett framgångsrika kan förväntas få större användning än de som visar sig vara mindre effektiva. Vidare undergår strategierna slumpmässiga förändringar så att nya förutsättningar alltid då och då införs hos befolkningen, den simulerade undersökningspopulationen.[36]

32 Mortensen 1990:106.
33 Ibid.
34 Ullman-Margalit 1977:85.
35 Axelrod 1986:1095 – 1111.
36 Ibid s 1109.

Axelrod kom i sina undersökningar fram till att det förelåg en intressant dynamik i normspelet. Först tenderar frekvensen av normbrott sjunka kraftigt på grund av en ökad straffbenägenhet hos befokningen. Men sedan sjönk också gradvis antalet straffbenägna, då det inte längre fanns motiv att betala genomförandekostnaderna när det gäller upprätthållande av straffsystemet. Så när straffbenägenheten blev sällsynt inleddes en process varigenom den genomsnittliga "brottsfrekvensen" ökade igen på ett sådant sätt att normen kollapsade. Detta resultat ledde Axelrod till att leta efter mekanismer som skulle kunna få en etablerad norm att stabiliseras. En sådan mekanism som Axelrod laborerade med var införandet av en metanorm, en norm som föreskrev att man inte bara skulle vidta straffåtgärder gentemot de som bryter mot normen utan också mot dem som inte medverkar till att straffa de som bryter mot normen. Simuleringar med denna tilläggsförutsättning i form av en metanorm visade sig kunna bidra till att den etablerade normen kunde stabiliseras. Den nya förutsättningen gjorde att motivet för att utöva sanktioner mot dem som bryter mot normen ökade på ett sådant sätt att "brottsfrekvensen" kunde hållas nere konstant.

Andra situationer som visade sig kunna leda till samma resultat var om en grupp dominerade över en annan eller om benägenheten att bestraffa avvikare internaliserades och därmed blev automatisk. På samma sätt kan idéer om straffets avskräckande verkan leda till ett genomslag för normen liksom att se andra personer, inte minst sådana som har ett gott socialt anseende, fördöma brott mot normen. Det spelar också in i vilken utsträckning brottet förmedlar en signal om vilken social ställning den som begår brott anses ha. Om brottet betraktas som deklasserande verkar det avskräckande, medan om det anses socialt acceptabelt så har normen svårare att få fotfäste. Ett annat stöd för en norm uppkommer genom samarbete i en frivillig organisation som arbetar för ett gemensamt ändamål. Detta leder till solidaritet som gynnar upprätthållandet av normen. Slutligen framhåller Axelrod att lagstiftning kan vara en mekanism som kan skapa stabilitet i upprätthållandet av en norm. Om den sociala normen har fått stöd i lagstiftning vinner den styrka genom att bl.a. att kombineras med ett formaliserat genomförandesystem, genom att erhålla respekt – rättens symbolvärde – och genom att vinna i klarhet, menar Axelrod.

I Axelrods evolutionära liksom i socialpsykologiska teorier om normers uppkomst är utgångspunkten att individernas samhandlande genererar normer som ingår som viktiga komponenter i det sociala handlingssystemet, nerifrån synen på normer. Dessa teorier går från mikro till makro i förklaringen av det sociala systemet. Det hindrar inte att normbegreppet inom samhällsvetenskapen i flera fall har sin huvudsakliga hemvist och utgångspunkt i det sociala systemet, dvs. på makroplanet, uppifrån synen på

normer. Durkheim frågade sig hur individers beteende påverkas av det sociala system de befinner sig inom. För många, t.ex. för Talcott Parsons, utgör analysen av sociala normer ett sätt att förstå vilka faktorer på makroplanet som påverkar folks beteende. Normbegreppet har på detta sätt också kommit till användning för att förklara människors beteende på mikroplanet med utgångspunkt från förhållandet på makroplanet, varvid normer ofta har tjänat rollen som en förmedlande länk.

En författare som tagit både mikro- och makroförhållande som utgångspunkt för en teori om sociala system är James Coleman. Han har som ett led i analysen av sociala system utarbetat en mycket sofistikerad teori om normer, där han menar att normer är konstruktioner på makroplanet som baserar sig på ändamålsstyrda handlingar på mikroplanet men som för att manifestera sig som normer kräver en transformering från mikro- till makroförhållanden.[37] Processen i samband med normbildning måste således, enligt Coleman, ha sin utgångspunkt i individuella handlingar som när de formuleras i systemtermer får en självständig karaktär som i sin tur påverkar individernas fortsatta handlande i en slags dialektisk process.

Coleman menar att en norm föreligger då rätten att kontrollera en aktörs handlande inte innehas av aktören utan av andra.[38] Med denna utgångspunkt anger Coleman sitt problem rörande existensen av normer till att gälla frågan om under vilka villkor som det kan uppstå enighet om att rätten att kontrollera handlingar tillkommer andra än den handlande själv samt under vilka villkor som denna enighet kan upprätthållas.

För detta ändamål inför Coleman en distinktion mellan normens adressater och de som drar nytta av normen, normens målgrupp (*targets* respektive *beneficiaries*). För de fall då dessa sammanfaller talar Coleman om gemensamma normer (*conjoint norms*) och då de är skilda åt för icke gemensamma normer (*disjoint norms*).[39] Däremellan räknar Coleman med ett antal mellanformer i enlighet med följande figur:

37 Coleman 1990:244.
38 Ibid s 266.
39 Ibid s 247 f.

Figur 3.1

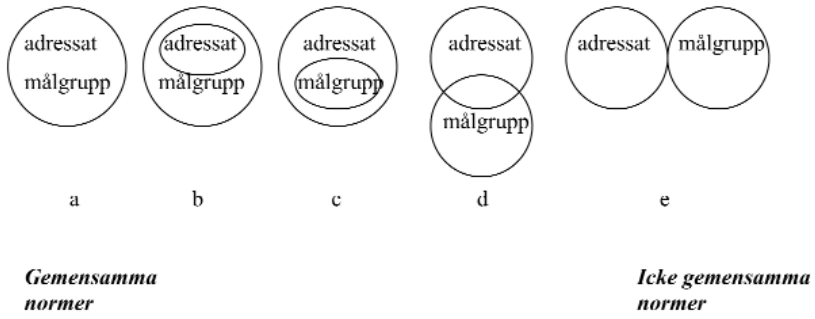

Gemensamma normer föreligger då de intressen som gynnas genom normen och de som missgynnas berör samma aktörer eller aktörskategori. Var och en tillhör i dessa fall samtidigt både gruppen adressater och normens målgrupp. Icke-gemensamma normer är de normer som gynnar en grupp av aktörer, målgruppen, medan den missgynnar eller i vart fall riktar sig till en annan grupp i samhället, normens adressater. Normens adressater och dess målgrupp tillhör således olika aktörskategorier.

Coleman menar att man i sociala sammanhang lika lite som i ekonomiska kan tala om optimala lägen utan att beakta den existerande fördelningen av rättigheter och resurser.[40] Om skillnaden är stor, dvs. om vissa gruppers intressen tillmäts mycket större betydelse än andra gruppers, finns det en möjlighet att den gruppen med mest makt kan framtvinga icke-gemensamma normer som styr handlandet hos den gruppen som saknar makt. Coleman framhåller att möjligheten att analysera dessa normer i termer av social optimalitet förutsätter att man tar den ojämlika fördelningen av makt för given. Denna typ av normer kräver oftast att tvång kan utövas över den svagare gruppen eller att den ojämna maktfördelningen är en del av den existerande samhällsstrukturen, såsom i extremfallet med gruppen slavar. De exempel Coleman nämner handlar om kvinnors ställning i olika samhällssystem.

Mellan de här två extremfallen av gemensamma och icke-gemensamma normer finns det olika blandformer som figuren visar. I fallet b ovan finns det några i målgruppen som inte tillhör normens adressater men som alltså ändå gynnas av normen. Fallet c kännetecknas av att några är inkluderade bland normens adressater utan att deras intressen samtidigt gynnas genom normen. Slutligen kan vi som i fallet d tänka oss en kombination av

40 Ibid s 262.

de två tidigare, nämligen att vissa av normens adressater inte tillhör målgruppen medan vissa inom målgruppen inte tillhör normens adressater.

Coleman betonar att konstaterandet av det intresse som vissa aktörer har i en norm inte är tillräckligt som förklaring till att normen växer fram och upprätthålles. Man måste också analysera under vilka förhållanden de berörda intressena realiseras, vilket är något annat. Detta kräver att man övergår från funktionella förklaringar på en makrosociologisk nivå till ett aktörsperspektiv som bygger på mikrosociologisk handlingsteori.

Framväxten av normer har för Coleman samband med att en handling medför positiva eller negativa externaliteter som inte kan lösas genom parvisa utbytesrelationer (*transactions*), varigenom de som berörs av externaliteterna erhåller kontrollen över handlingen.[41] Uttryckt på ett annat sätt kan man säga att behovet av en norm enligt Coleman uppkommer när en parvis relation eller annat handlande medför konsekvenser för andra än de närmast inblandade. I parvisa relationer antas i utgångsläget vardera parten ha tillgång till resurser som gör det möjligt att förhindra uppkomsten av negativa externa effekter på en själv. Så är inte situationen i en relation som innefattar tre och fler aktörer.

Coleman ställer med sin definition av normer den tidigare refererade teorin inom socialpsykologin om normers uppkomst på huvudet, när han påstår att normens adressater försöker undvika normen, medan det ligger i målgruppens intresse att normen upprätthålles. Det är uppenbart att Coleman här har andra än sociala normer i sikte. Med denna enkla utgångspunkt förmår Coleman bygga upp avancerade s.k. *pay-off* matriser baserade på spelteoretiska analyser av under vilka förutsättningar som normer kan förväntas fungera respektive inte fungera. I fallet med gemensamma normer, menar Coleman, att om de fördelar varje aktör erhåller genom sitt eget handlande är mindre än de kostnader som alla andra aktörers liknande handlande medför så föreligger det ett behov av en norm för att åstadkomma ett socialt optimalt utfall.[42] Eftersom alla i detta läge kommer att tjäna på normen föreligger det förutsättningar för att den uppkommer spontant. Alla har intresse av normen. Detta kan också ses som ett exempel på skapade normer inom ramen för det sociala systemet.

För att normen skall vara effektiv krävs det dock att den är förenad med möjligheten av att genomdriva en sanktion mot den eller de som indikerar att de inte frivilligt vill medverka till att åstadkomma det socialt optimala tillståndet för samtliga inblandade. Detta kräver i Colemans spelteoretiska resonemang att det föreligger en social relation mellan två av de aktörer som påverkas av en tredjes agerande. Ett villkor för att det skall spontant

41 Ibid s 251.
42 Ibid s 260 och Tabell 10.2 på s 256.

uppstå en effektiv norm är att de som tillhör målgruppen antingen kan dela på kostnaderna för att sanktionera normens adressater eller att de i vart fall lyckas mobilisera tillräckligt många för att genomdriva sanktioner mot normens adressater. Förutsättningarna för detta är beroende av att det förekommer sociala relationer inom målgruppen.

Coleman hävdar med stöd av tillgänglig empirisk forskning att de personer som har makt i ett samhälle är de som med lägsta sannolikhet blir straffade samtidigt som de är den grupp som med högsta sannolikhet inte kommer att följa existerande normer.[43] Vidare gäller att de som står lägst på den sociala rangskalan riskerar att utsättas för sanktioner, men de är inte en grupp som är mindre normbunden i sitt agerande än de som står ovanför på rangskolan. En annan iakttagelse som påverkar sanktionsanvändning är förekomsten av kontakter med omvärlden. De personer som har kontakter med personer utanför lagens adressatkrets och målgrupp har visat sig vara mindre benägna att följa en norm än övriga personer som socialt är hänvisad till enbart kontakter med personer som omfattas av samma normer.

Det problem som Coleman diskuterar i samband med externaliteter är detsamma som man inom ekonomisk teori talar om i termer av *freerider*, dvs. att det finns situationer då ett antal personer är intresserade av samma sak, som emellertid bara kan komma till stånd genom åtgärder som för var och en framstår som mer kostsamma än vad fördelarna skulle vara. I frånvaron av en organisation som kollektivt kan ta ställning till och lösa problemet kommer nödvändiga åtgärder därför inte att uppkomma spontant trots att det skulle kunna gå att åstadkomma resultatet genom en lämplig allokering av individuella insatser till en kostnad för var och en som understiger de fördelar var och en skulle få genom åtgärden.[44]

Denna typ av situation kan överkommas genom normer och åtföljande sanktionssystem. Då åstadkommes samma effekt som genom tillskapandet av en formell organisation, nämligen att externaliteterna internaliseras hos aktörerna. Normen gör att fördelarna med det kollektiva agerandet medvetandegörs och därmed skapas förutsättningar för att aktörerna accepterar den aktuella åtgärden. För att normer skall komma till stånd i en sådan situation krävs dock att det finns en organisation eller en överhöghet som av de berörda aktörerna erkänns som legitim och som därmed kan ta initiativ till att utfärda normer. Dessa har emellertid inte bara med det sociala livet att göra. Förväntningar kan vara av två slag, normativa och kognitiva.[45] En normativ förväntning handlar t ex om att en annan person skall

43 Ibid s 286 ff.
44 Jfr Hardin 1968:1243 – 1248 och Hardin & Baden (eds) 1977. Se också Ostrom 1990.
45 Sundby 1974:139.

bete sig på ett visst vis. Om man har en kognitiv förväntning, så väntar man sig en handling eller annat förhållande kommer att äga rum mot bakgrund av den insikt man har om berörda sakförhållanden av typen naturlagar, statistiska samband, m m. Om kognitiva förväntningar inte inträffar är det en god idé att ändra på förväntningen, dvs. att anpassa denna till verkligheten istället för tvärtom. Är det däremot en normativ förväntning som brister, kan det likväl finnas skäl att upprätthålla denna. För att skapa överensstämmelse mellan förväntning och verklighet i dessa fall brukar man snarare med hjälp av sanktioner och andra medel försöka få verkligheten att harmoniera med förväntningen. För Niklas Luhmann konstitueras hela rättssystem av dylika förväntningsstrukturer.[46]

Det finns anledning att nämna en med spelteorin besläktad forskningstradition som också visat intresse för sociala normer. Det är den forskningstradition som intresserar sig för analysen av s k sociala dilemman. Detta är något som växt fram inom beslutsteori och som framförallt intresserat (social)psykologer och ekonomer. Intresset för sociala dilemman utgår från tanken att man inom spelteorin i stor utsträckning bortsett från sociala och moraliska faktorers betydelse i beslutshänseende, dvs när det gäller vilka beslut människor gör. Detta gäller framförallt i situationer som kännetecknas av storskalighet. Här lämpar sig en analys av sociala dilemman särskilt väl.[47] Ett socialt dilemma är en situation i vilken egenintresset står i strid med allmänintresset. Vidare kännetecknas dessa situationer av att ”payoff” för individen är högre om han följer ett självviskt i jämförelse med ett osjälviskt beteende, medan allmänintresset förlorar på om de flesta individerna agerar självviskt. Det är detta som konstituerar dilemmat. I sociala dilemman är det individuella utfallet inte bara påverkat av individens eget val utan även av hur andra medlemmar i gruppen eller i samhället väljer.[48] Det är detta som gör det till ett socialt dilemma. Individen har att välja mellan att maximera sitt egenintresse eller allmänintresset.

Det är här som sociala normer kommer in i bilden. Spelteorin gör anspråk på att tillhandahålla rationella kriterier för beslutsfattande i sociala situationer där det i övrigt inte finns någon entydighet. Detta gör man genom att stipulera egenintresset som överordnat värde. Forskningen kring sociala dilemman problematiserar denna utgångspunkt genom att peka på situationer där egenintresset inte ger ett entydigt normativt utfall. Detta gäller t ex där egenintresset kan vara beroende av allmänintresset, inte minst beroende på vilket tidsperspektiv som anläggs. Då är vi tillbaka till ruta ett, dvs individen måste göra ett ställningstagande. Detta är i större el-

46 Luhmann 1985.
47 Se Biel, von Borstede och Dahlstrand 1998.
48 Se Biel, Ek och Gärling 1987.

ler mindre utsträckning beroende av hur man relaterar till andra inom ramen för det sociala system man lever. I den mån man utgår från att gemensamma uppfattningar uppkommer och styr dylika ställningstaganden finns det anledning att tala i termer av sociala normer som styrande av beteendet. Man skulle kunna säga att forskningen om sociala dilemman destillerar fram situationer och beslut, där sociala normer ”verkar fritt” utan inverkan från övriga normsystem.

Forskningen om sociala normers betydelse har emellertid i dessa sammanhang varit begränsad.[49] Några utvecklade teorier finns ännu inte inom området. Bakgrunden till det intresse som dock visats på senare tid är att sociala normer utgör restriktioner på egenintresset. Med normer menas då främst förbud och moraliska standards. Sociala normer uppstår med detta synsätt som svar på kollektiva behov. I sinom tid, menar Biel et al att vi efter mer forskning inom området kan förvänta oss en utveckling som gör det möjligt att konceptualisera och mäta effekten av sociala normers inverkan på beteende och beslutsfattande i samband med sociala dilemman.

Som exempel på sociala normer nämner Biel et al äktenskapsbrott. Detta är i vissa länder straffbelagt och i andra inte. Oavsett detta kan folk uppfatta det som fel att vara otrogen. Ett skäl till detta hänger samman med betydelsen av familjesammanhållningen för de inblandade. Som en normstödjande faktor kan känslomässiga reaktioner som skuld och skam uppträda.[50] Dessa känslomässiga faktorer återspeglar den dubbla funktionen hos normen av att vara på en och samma gång en intern standard som individen ställer på sig själv (skulden) och en anteciperad extern reaktion från omgivningen (skammen).

Den sociala normens styrka påverkar dess genomslagskraft. I situationer där folk upplever att det finns en norm om lämpligt beteende och att denna är stark, blir de mer benägna att samarbeta för allmänintressets bästa i jämförelse med situationer där normen är vag eller frånvarande. Här finns anledning att erinra om Robert Axelrods simuleringar av laglydighetens beroende av omgivningens aktiva fördömanden av en brottslig handling för att normen skulle upprätthållas på sikt.

Kerr menar att det är framförallt tre normer som påverkar utfallet av beslutsfattande i sociala dilemman. Det är rättvisa (*Equity*), ömsesidighet och engagemang (*commitment*).[51] Rättvisa aktualiseras i situationer av resursallokering bland gruppmedlemmar. Ömsesidighetsprincipen föreskriver att berörda individer skall återgälda förmåner eller tjänster i framtiden. Om man i sociala dilemman förväntar sig att andra skall samarbeta, så måste

49 Kerr, 1995.
50 Ibid.
51 Ibid.

man också själv vara inställd på att göra samma sak. Ömsesidighetsprincipen utsträcks således till att gälla även ”generaliserade andra”. Engagemang, slutligen, innebär att folk skall agera i enlighet med sina ord och uppfattningar. Ett problem i sammanhanget är dock att denna sociala norm närmast förutsätter en primärgruppssituation, vilket inte är fallet med storskaliga sociala dilemman. I dessa situationer agerar individer med hög grad av anonymitet, solidariteten med gruppen saknas, låg grad av kommunikation mellan individerna samt låg individuell effektivitet.[52] I dessa fall finns det därför anledning att räkna med att de sociala normerna har som minst effekt.

Merparten av forskningen om sociala dilemman har ägt rum i experimentella spelsituationer i vilka individer har fått välja mellan väldefinierade alternativ. I verkligheten föreligger inte alltid dessa förutsättningar. På senare tid har därför intresset ökat för att genomföra studier av verkliga situationer som uppvisar drag av sociala dilemman. Många miljöproblem är av denna karaktär. Som exempel kan hänvisas till hur många som väljer bilen istället för kollektiva färdmedel, något som baseras på upplevd bekvämlighet och tidsbesparing. Särskilt vanlig blir analyser av sociala dilemman i de fall dessa handlar om resursproblem. Fiskare som maximerar sin fångst trots föreliggande risk av att hela fiskbeståndet försvinner, är en typ av fall som kan analyseras. Man kan jämföra dessa fall med luftföroreningar som uppstår genom biltrafiken. Eftersom vars och ens bidrag till den samlade miljöförstöringen är så liten att den upplevs som försumbar, framstår det inte för den enskilde individen som lönt att avstå från den egna bilen. Detta trots att alla får sämre luftmiljö på grund av bilåkandet. En annan typ av socialt dilemma hänger samman med kollektiva varor, till vilka gruppmedlemmar har fri tillgång oavsett om de bidrar till upprätthållandet av densamma eller inte. Det finns alltid en risk för överutnyttjande av den gemensamma resursen i dessa lägen. I sådana situationer uppstår ett intresse av samarbete av olika slag eller gemensam avsättning av ekonomiska medel genom skatter eller avgifter.

3.1.3. Andra typer av normer

Inom sociologin finns enligt sociologiskt lexikon en glidande övergång mellan tre huvudsakliga normtyper.[53] Konstruktiva normer fastställer hur interaktionen förväntas äga rum, som fotbollsregler, grammatikaliska språkregler eller reglering av marknadsbeteende. Kompetensnormer anger vem eller vilka som skall eller bör fatta beslut, utföra bestämda handlingar eller ta ansvar för resultatet. Dessa anses vara en viktig del av de sociala rollerna.

52 Ibid s 35.
53 *Sociologiskt lexikon* 1998:221.

Handlingsnormer är den tredje kategorin. De föreskriver hur människor skall eller bör handla. Dessa kan i sin tur delas in efter om de är resultatorienterade eller inte.

Det är också enligt samma källa vanligt att skilja mellan moraliska och sociala normer. Det finns två typer av moraliska normer som vi delvis var inne på i föregående kapitel, dels konsekvensetiska normer som är resultatorienterade och dels sinnelags- eller dygdetiska normer, där att följa normen är ett värde i sig. De flesta sociala normer är inte resultatorienterade och inte heller rationella. De anger vad som uppfattas som rätt och riktigt uppförande. Normbrott manifesterar sig i förlust av socialt anseende eller social respekt. Sociala normer anses vara verksamma eftersom de internaliserats. Individerna upplever därmed normens föreskrifter som något de önskar efterleva. Dessa normer ligger, som vi berört i föregående kapitel, inom ramen för det vi tar för givet. De är inte alltid medvetna för oss och är ofta oklara eller mångtydiga. De måste därför kommuniceras, tolkas och förstås för att kunna tillämpas i konkreta situationer. Överväganden och diskussioner om hur normer används är därför en viktig del av det sociala livet.

Den svenske sociologen Göran Therborn menar i en översiktsartikel, liksom många andra, att normer har med det normala att göra.[54] Att uppträda enligt det med normen överensstämmande är att handla normalt. Therborn hävdar att normen framförallt har tre olika budskap till oss.[55] Normen definierar vad någonting är, hur det ser ut och hur aktörer bör handla. Den anger ”något som vi aktörer och iakttagare har anledning att förvänta oss”.[56] Alla tre normaliseringsprocesserna har enligt Therborn som funktion att reducera ovissheten i det sociala livet och därmed att bidra till social ordning, i betydelsen förutsägbarhet. Men det normala kan många gånger ligga mellan väldigt breda marginaler. Normernas funktion blir då att ange gränser för tolerabelt beteende. Normerna medverkar därvid till att snarare utpeka de som är avvikare genom att bryta mot det underförstått normala beteende som ospecificerat ligger inom normernas gränser.

Schwartz gör en distinktion mellan personliga normer, sådana som har blivit internaliserade, och sådana sociala normer där konsekvenserna av normbrottet administreras av andra.[57] Denna distinktion påminner om Durkheims skillnad på tekniska normer där sanktionen är en inbyggd del av normen och moraliska normer som upprätthålls genom ”konstgjorda”

54 Therborn 1993:4.
55 Ibid s 3 ff.
56 Ibid s 3.
57 Schwartz 1977:221-279.

sanktioner som s a s påförs utifrån. De personliga normer som internaliserats skulle i så fall vara sociala normer och följas av individen på grund av att denne är medveten om sanktionen i form av risk för uteslutning ur den sociala gemenskapen. Här föreligger således en analytisk, inbyggd, koppling mellan normen och sanktionen.

Vissa författare har tagit fasta på andra än sociala förhållanden i synen på uppkomsten av normer. Per Stjernquist skriver t.ex. i boken *Rättens ursprung och grund* följande:[58]

> För att tillfredsställa sina många varierande behov samverkar människorna med varandra. Om denna samverkan varar längre än för stunden, utbildas bestämda normer för vad var och en skall göra för fördelningen av utbytet. Dessa normer utgörs från början av gemensamma åsikter och attityder men kan senare formuleras i regler. Normerna efterlevs därför att eljest upphör sammanhållningen och alla förlorar på det.

Stjernquist menar att det ytterst är så att sammanhållningen inom gruppen beror på att den fyller starka praktiska och emotionella behov hos medlemmarna. Stjernquist ger också exempel på hur elementära behov spontant skapar normer, där han bland annat hänvisar till Malinowskis studie av folkslaget melanesierna på Trobriandöarna nordost om Nya Guinea, och det sätt på vilket de i samband med fiske genom nedärvda normer strikt förhöll sig till hur varje deltagare skulle handla och hur fångsten skulle fördelas. Normerna var nödvändiga för att det skulle kunna bli ett gemensamt fiske och det var den enskildes behov som tvingade honom att hålla dem, menar Stjernquist. Man kan i detta fall se normerna som ett slags rutiniserade beteenden som vuxit fram ur praktiska behov. Om någon handlade i strid med reglerna fick han inte vara med i fiskeföretaget och kom då att lida brist på föda.

Ullmann-Margalit talar om att en av de funktioner hon tillskriver normer är att lösa återkommande koordinationsproblem. Hon ser detta som en särskild kategori av normer som hon kallar koordinationsnormer.[59] Ullmann-Margalit urskiljer två typer av koordinationsnormer, dels sådana som representerar accepterade lösningar på etablerade problem, konventioner, och dels sådana som avser nya koordinationsproblem som därför måste genom dekret introduceras i samhället.

Många av de exempel som Stjernquist refererar till handlar om annat än rent sociala förhållanden. Det tycks med andra ord som om det finns anledning att skilja på normers uppkomst och framväxt beroende på sammanhang. Normer har också med det ekonomiska och politiska livet att

58 Stjernquist 1976:35.
59 Ullman-Margalit 1977:72.

göra. Utgångspunkten är att normer uppkommer och fyller en funktion inom handlingssystem och att dessa handlingssystem kan vara centrerade kring olika funktioner vilket skiljer dem åt. Normer kan betraktas som värdemässiga generaliseringar inom dessa handlingssystem eller som den tyske rättsfilosofen Josef Esser har hävdat, som operationaliserade värden.[60] Det föreligger ingen principiell skillnad mellan normer som tillhör dessa handlingssystem och sociala normer. När de uppträder inom ramen för primitiva samhällen smälter de samman som en följd av att den sociala integrationen och systemintegrationen, som vi talade om i föregående kapitel, flyter samman. När de i moderna samhällen går olika vägar finns det ingen anledning att förbehålla normbegreppet för de imperativ som hör till det sociala systemet.

De analyser av normer som dominerar har sin utgångspunkt i sociala handlingssystem. Dessa kan emellertid vara i större eller mindre grad intresse- eller ändamålsbestämda och därigenom mer eller mindre öppna för individuella preferenser.[61] Jag betraktar det som att sociala handlingssystem skapas genom interaktion mellan människor på det sätt som socialpsykologiska teorier förklarar och utvecklas i enlighet med de drivkrafter som lyfts fram genom spelteorin. Det innebär att normer i varje särskilt fall får sitt innehåll bestämt av de samverkande individerna, även om företeelser som vana, sedvanor och konventioner kan få den enskilde individen att känna sig mer eller mindre bunden i sin möjliga normuppsättning.[62] Det finns dock handlingssystem som är ändamålsbestämda och som därigenom binder upp individernas handlande. Jag tänker i första hand på det ekonomiska och det politiska systemet men även på vad jag vill kalla för det naturgivna systemet. I fortsättningen kommer jag därför att skilja på olika sociala handlingssystem.

Det kan således finnas anledning att studera och analysera normer både med utgångspunkt från ett mikro- respektive ett makroperspektiv, både från ett aktörsperspektiv och ett systemperspektiv. Vilket perspektiv som väljs blir beroende av dels vilken typ av system som studeras och dels syftet med analysen i varje särskilt fall. De båda perspektiven kompletterar varandra.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att det finns olika typer av normer. Det finns normer på olika nivåer i samhället. Vi har således normer på en samhällelig makronivå som rör kollektiva intressen av olika slag. Det

60 Esser 1964.

61 Detta betraktar jag som en av orsakerna till Habermas ambition inom ramen för den kritiska teorin att argumentera för ett paradigmskifte från ändamålsbestämda, instrumentella aktiviteter till kommunikativt handlande, se Habermas 1987, kap V och 1996.

62 För en beskrivning av dessa begrepps innebörd, se Lloyd 1964:228.

finns normer på mesonivå, framförallt i anslutning till olika organisationers inre uppbyggnad och externa relationer. Slutligen existerar det normer på mikronivå som gäller människors inbördes förhållanden men även i förhållande till de övriga nivåerna, som vi sett när det gäller t ex sociala dilemman. I detta första avsnitt är det framförallt denna sistnämnda typ av normer som vi uppehållit oss vid.

På samma sätt som vi har normer på olika nivåer så finns det normer som täcker olika områden, dvs. normerna har olika applikationsområden. Det innebär att det finns parallella normsystem, där de olika normerna påverkar olika företeelser i mänskligt liv. I det första fallet kan vi tala om en dignitetsordning, en slags vertikal dimension, medan vi i det andra fallet har att göra med en funktionsfördelning, en horisontell dimension. Denna sistnämnda dimension skall skiljas från de fall vi har att göra med konkurrerande normer inom ramen för ett och samma normsystem. Vi kan i sådana situationer närmast tala om att det föreligger normpluralism, där flera normer gör anspråk på att lösa ett och samma problem. Det är särskilt vanligt i skeden av samhälleliga förändringar, i s k övergångssamhällen med terminologin använd i kapitel 1. Detta behöver inte leda till konflikter. Det beror på graden av tolerans i det sociala systemet och normens betydelse i sammanhanget. Man kan tänka sig att normer som spelar mindre roll för ett systems reproduktion tillåtes vara pluralistiska. På sikt tenderar normpluralismen övergå i en homogen fas där en typ av normuppsättning blir dominerande och så småningom allenarådande.

I båda fallen kan man dock tänka sig att normkonflikter uppstår i mänsklig praxis. När det gäller den vertikala aspekten avgörs dessa konflikter i storskaliga samhällsperioder genom den hierarkiska principen, vilket innebär att norm på högre nivå har företräde framför lägre. Detta är inte givet i samhälleliga utvecklingsskeden som kännetecknas av småskalighet och underifrånperspektiv. En konkurrerande princip är då subsidiaritetsprincipen som utgår från att en fråga skall handläggas på den nivå där den bäst låter sig avgöras och/eller hanteras. Denna princip har sin hemvist framförallt inom katolskt inspirerat rättstänkande.[63] Ifråga om den horisontella aspekten är det normernas inbördes styrka som avgör normkonflikten. Vi skall diskutera detta i nästa avsnitt.

Den gemensamma utgångspunkten för normer är att de direkt eller indirekt innehåller handlingsanvisningar. Normer skiljer sig åt beroende på vilket sammanhang de uppträder i. Här finns det anledning att återknyta till distinktionen i föregående kapitel mellan de två normativa världarna, livsvärlden och systemens värld. Normerna inom dessa skiljer sig åt med hänsyn till sanktionens karaktär på det sätt som Durkheim lyft fram i frå-

63 Se om subsidiaritetsprincipen, SOU 1995:123.

ga om den skillnad han gjorde mellan moraliska regler och tekniska regler. I fråga om moraliska regler är sanktionen inte en automatisk följd av handlingen utan något syntetiskt. Sanktionen måste skapas och s a s föras in utifrån. Detta till skillnad från tekniska normer där sanktionen är en naturlig del av själva normen. Om man bryter mot en teknisk norm så inträder sanktionen spontant som en följd av själva normbrottet. Vi skall i följande avsnitt utveckla dessa tankegångar ytterligare i samband med att vi nu går över till denna typ av normer för att se vilka kännetecken de har.

3.2. Normer och handlingssystem

Normer är grundläggande beståndsdelar i det vi kallar för handlingssystem. Det som gör ett system till ett handlingssystem är just att systemet är uppbyggt av normer, av handlingsanvisningar. Genom normerna synkroniseras och samordnas våra och andras beteenden som därigenom kommer att bilda sociala handlingssystem. Dessa handlingssystem kan vara sociokulturellt, politiskt, ekonomiskt eller naturligt bestämda. Normer kan vidare sägas vara systembundna, dvs. beroende av det system de tillhör. Det politiska systemet följer egna normer, det ekonomiska systemet har liksom det sociala systemet sina normer och de naturgivna systemen, de levnadsförutsättningar som naturen tillhandahåller, är underkastat sina lagbundenheter. Vart och ett av dessa system har särskilda förutsättningar och sätt att vara och reproducera sig på och normer spelar – i varierande grad i form av rättsregler till vilket jag återkommer – en roll i systemets uppbyggnad och reproduktion.

Lägg märke till att jag inte nämner rättssystemet självt i detta sammanhang. Det har inte den ställningen och betydelsen för människors dagliga handlande att det kan räknas till de egentliga normproducerande systemen. Rättssystemets normunderlag produceras inte inom rätten själv utan inom ramen för övriga subsystem i samhället eller på grund av motsättningar mellan dessa. När rätten väl medverkat till att formulera och förtydliga den sociala, politiska eller ekonomiska normen får denna dock sin egen ställning till en del oberoende av sitt ursprung. Rätten medverkar till, genom att själv fungera som ett system med egen uppbyggnad och funktionssätt, att delvis omformulera och påverka innehållet i den ursprungliga normen. Mer härom längre fram.

Vi tänker oss relationen mellan de olika systemen och de funktioner som huvudsakligen tillkommer dessa i enlighet med följande figur:

Figur 3.2

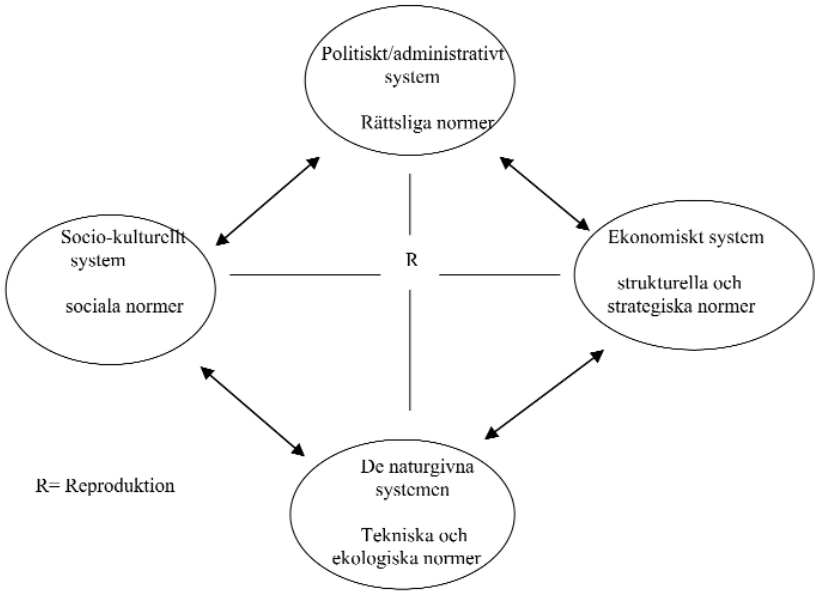

Uppkomsten av normer inom *sociala system* har enligt Therborn med tre faktorer att göra. För det första hänger det samman med aktörernas socialisation. Ett socialt systems funktion är just att socialisera, att få individer att uppträda socialt, dvs. att följa vissa socialt (kollektivt) betingade umgängesnormer. Individerna socialiseras in i ett visst samhälle och lär sig därmed vissa normala handlingssätt. Vidare bestäms normerna av den sociala handlingsmiljö i vilket individen uppträder. Ju större social kontinuitet mellan socialisationen och det aktuella handlingssammanhanget som föreligger desto effektivare normativ prägling, menar Therborn. På samma sätt påverkar graden av homogenitet i kulturellt hänseende. Ju större social differentiering desto svagare normstyrka. Det leder oss till den tredje faktorn av betydelse för normbildningen, handlingssituationens placering inom ramen för olika sociala handlingssystem. Therborn lyfter fram tre aspekter på hur aktörernas handlingssammanhang påverkar normefterlevnaden: hur synligt aktörens handlande är, hur beroende aktören är av en normbärande sociala omgivningen samt hur mycket aktören identifierar sig med normkällan.

Att tillhöra ett socialt system innebär att man underkastas mer eller mindre bestämda normkonstellationer i fråga om beteende. Therborn ta-

lar om uppträdande-, utförande- och fördelningsnormer, där uppträdande- och utförandenormerna uttrycker vilka förväntningar som det sociala kollektivet ställer, medan fördelningsnormerna handlar om rättvisa och orättvisa inom systemet ifråga om möjligheter, risker, belöningar och straff. Det gemensamma för normbildningen inom sociala system är dock att de är beroende av mänsklig interaktion såväl för sin etablering som för deras upprätthållande.

Det politiska systemet är liksom det ekonomiska systemet i betydligt högre grad ändamålsbestämt än det sociala systemet. Det politiska systemet är skapat för att representera det kollektiva intresset, allmänintresset, i mellanmänskliga relationer. Upprättande av ett politiskt system är ett uttryck för behovet av en kollektiv beslutsordning vars funktion är att ta ställning i värdemässiga och normativa frågor av betydelse för de människor som omfattas av systemet.[64] Det manifesterar sig implicit i en konstitution som medlemmarna av samhället skapat genom normer. Genom konstitutionen har medlemmarna i samhället med Colemans terminologi överfört rätten att kontrollera vissa individuella handlingar till kollektivet.[65]

Det politiska systemet kan därför sägas vara speciellt inriktat på normproduktion i de fall det påkallas av det sociala eller annat handlingssystem. Det innebär att det politiska systemets egna normer i mångt och mycket handlar om under vilka förutsättningar och på vilket sätt beslut om normer skall tas. Dessa normer är således inriktade på att reglera frågan om vem eller vilka som skall anses behöriga att fatta politiska beslut och hur detta skall gå till, dvs. i vilken ordning och på vilket sätt beslut skall fattas. Normerna har karaktären av kompetensregler, dvs. de förmedlar en tillåtelse till handling samt anger formerna och procedurerna för detta. Det politiska systemets egna normer är därför speciella som socialt handlingssystem betraktat. De ger inga konkreta handlingsanvisningar. Tvärtom är det politiska systemet tillskapat på ett sådant sätt att man genom detta system skall kunna besluta om vad det är som skall ske. Det är istället så att det politiska systemets *output* i stor utsträckning är (skapade) normer.

Till den del individerna beslutar om att lägga uppgifter på kollektivet aktualiseras emellertid handlingsanvisningar och det politiska systemet får karaktären av ett handlingssystem. I den mån det sociala systemet är tillräckligt omfattande för att kräva en uppdelning mellan beslutande och verkställande funktioner måste nämligen de beslutade uppgifterna anvisas

64 Detta utesluter inte att det finns åtskilliga exempel på att det politiska systemet är underkastat perverterade former till följd av enskildas eller gruppers utnyttjande av det politiska systemet för tillgodoseende av egna maktintressen. Angående politiska systems rättsliga konstituering, se Montesquieu 1990 och med en inledning av Stig Strömholm.

65 Coleman 1990:326.

för de som tilldelats den verkställande funktionen och detta sker genom normer. Dessa normer har då en påbjudande karaktär, dvs. de anger vilka handlingar som förväntas vidtas.[66] Vi får därmed en uppdelning på politik och administration, där det administrativa systemet kan betraktas som ett för bestämda ändamål tillskapat handlingssystem.

De politiskt-administrativa systemen är uppbyggda av normer vars funktion är att dra upp riktlinjer och principer för kollektivt beslutsfattande. Det handlar i grova drag om att organisera frågor om vem eller vilka som skall vara med och besluta, valfrågor, beslutsförsamlingar, etc; hur beslutsfattandet skall gå till, dvs. vilka principer beslutsprocessen skall följa samt vad det är för typ av frågor som skall behandlas kollektivt, inom ramen för de politiskt-administrativa systemen. Vidare krävs normer för fördelning av uppgifter mellan det beslutsfattande politiska systemet och det verkställande administrativa systemet. Överhuvudtaget leder varje organisation som är tillräckligt stor för att separera beslutsfattandet från verkställandet till att normativa budskap överförs från beslutsfattare till verkställare. Ju större organisationen är och ju mer differentierade uppgifter den har desto större sannolikhet för att de normativa budskapen får en generell karaktär, dvs. förändras från kasuistiska order till fasta normer. I takt härmed överförs en del av de normativa ställningstagandena till den verkställande makten, som får en högre grad av självständighet att efter egna värdemässiga ställningstaganden utforma den slutliga uppgiften.

Det ekonomiska systemet är extremt handlingsinriktat. Behovet av normer är av naturliga skäl beroende av systemets uppbyggnad och karaktär, vilken typ av ekonomiskt system det handlar om. Här är inte platsen att närmare utveckla vad som skiljer olika ekonomiska system från varandra i normativt hänseende. Låt mig bara peka på att ett feodalt system liksom ett hantverksmässigt produktionssystem förutsätter en funktionsuppdelning som baserar sig på statushierarkier. Dvs. det ekonomiska systemet är så konstruerat att människor är indelade i grupper som tilldelats olika status och uppgifter. Det bygger på en statisk rollfördelning. Ett ekonomiskt system kan vidare vara starkt centraliserat, såsom i fråga om de f.d. planekonomierna. Ett sådant ekonomiskt system får en övervägande politisk slagsida och hamnar därmed i samma situation som ett politiskt-administrativt system, dvs. uppdelningen i beslutande och verkställande funktioner ställer krav på att de normativa budskap som det politiska beslutsfattandet avger överförs till det verkställande systemet. Graden av distans och komplexitet i det ekonomiska systemet blir avgörande för behovet av normer i detta sammanhang.

66 Det finns därför ett utrymme för moralisk diskussion och moraliska argument även inom det politiska systemets sfär, se härom Mathieu 1999.

I decentraliserade ekonomiska system finns inget behov av motsvarande typ av normer. I ett marknadsekonomiskt system minskar betydelsen av uppdelningen i beslutsfattande och verkställande funktioner. Det blir på sin höjd en intern angelägenhet för privata organisationer, företag. I övrigt förmedlar den s.k. prismekanismen, dvs. utbud och efterfrågan, information om preferensen. Marknadssystemet ställer dock krav på andra typer av normer. Så här kan det låta i ett typiskt ekonomiskt sammanhang. [67] Marknaden är uppbyggd kring idén om konkurrens mellan olika privata aktörer som var och en strävar efter att tillgodose sina önskemål. Avstämning genom prismekanismen garanterar positioner av jämvikt mellan utbud och efterfrågan. En varas jämviktspris är det pris vid vilket de efterfrågade och utbjudna mängderna är lika stora. Jämviktskvantiteten är den efterfråge- och utbudsnivå som svarar mot det priset. Vidare gäller att om kostnaderna för produktionen av en vara ändras, kommer dess jämviktspris att ändras i samma riktning men med ett mindre belopp och dess jämviktskvantitet kommer att ändras i motsatt riktning. En minskning i den mängd av en vara som efterfrågas vid varje pris kan representeras av en förskjutning neråt av efterfrågekurvan. Detta resulterar i minskningar både av jämviktspris och av försäljningens jämviktsnivå. En ökning i efterfrågan har motsatt verkningar.

Alla de som köper och säljer en vara som ett led i sina normala affärer, kan betraktas som en grupp som kan kallas för marknaden för den varan. En beskrivning av antalet köpare och säljare och deras relationer med varandra konstituerar själva marknadsstrukturen. För att det här systemet skall kunna fungera fordras att det finns vissa spelregler som aktörerna är beredda att iaktta, annars fungerar det inte. Samverkan under konkurrens, som är mottot för marknadsekonomin, förutsätter att det finns gemensamma spelregler som förmår att synkronisera aktörernas handlande. En marknad kännetecknas av fri konkurrens om köpare och säljare är så många att ingen av dem eller ingen grupp av dem har ett märkbart inflytande på priset eller på den utbjudna eller efterfrågade kvantiteten. I den mån detta system störs, t.ex. genom monopol eller oligopolsituationer, uppstår behov av korrigerande normer som strävar efter att uppnå jämviktslägen på marknaden.

Här föreligger paralleller till de spelteoretiska analyser om normers sociala effektivitet som Coleman genomfört och som vi talade om ovan. Coleman framhåller för övrigt att han hämtat sina principer om social effektivitet från vad som gäller ifråga om ekonomisk effektivitet. I själva verket vilar många av de spelteoretiskt genererade handlingsanvisningarna just på ekonomiska kalkyler om nytta. Det ekonomiska systemet är inriktat på

67 Se för det följande, Dorfman 1968:25 ff.

hur man kan uppnå ekonomisk optimalitet. Det är därför adekvat att tala om det ekonomiska systemets normer i termer av *strategiska normer*. De strategiska normerna inom ett ekonomiskt system vilar på rationella kalkyler som har egennyttan till utgångspunkt för bedömningen av optimala resultat. Logiken är att genom utbyte av varor och tjänster mellan människor som har olika preferenser kan flera samtidigt tillgodose sitt egenintresse. Det anses också vara marknadens förtjänst att många individer kan föras samman för att åstadkomma en ur social synpunkt så optimal situation som möjligt. Genom expansion av marknaden och genom konkurrens åstadkommes effektiva lösningar.

Marknaden som sådan konstituerar dock inte ett ekonomiskt system. Den är bara en större eller mindre del i ett ekonomiskt system. Marknaden som idé och konstruktion anses vara indifferent till det ekonomiska systemet. Detta hindrar inte att marknaden får sin speciella prägel av det ekonomiska system den opererar inom. När vi talar om marknadsekonomin som en specifik företeelse förknippas den med ett på privatkapitalistiska principer baserat ekonomiskt system. Det är vad som kännetecknar vårt eget land och numera, efter öststatsekonomiernas fall och efter Världsbankens och Internationella Valutafondens agerande, en allt större del av världsekonomin.[68] Denna utveckling har sådan omfattning att vi kan tala om en globaliseringsfas.

Vad innebär då marknaden i privatkapitalistisk tappning i termer av handlingssystem? Vad är det för normer som genereras inom ramen för detta ekonomiska system?

Jag har tidigare analyserat samhället i analogi med ett spel.[69] Ett spel konstitueras genom dess normer, dvs. det som t.ex. avgränsar fotbollsspel gentemot andra närliggande spel är de normer som definierar just fotbollsspelet. På samma sätt kan marknadsekonomin sägas vara konstituerad av sina särskilda normer. Själva idén med marknadsekonomi baserad på kapitalistisk grund är produktionen av bytesvärden, antingen varor eller tjänster. Produktionen sker för att säljas på en mer eller mindre anonym marknad. Så länge varan kan säljas på marknaden till ett pris som överstiger de kostnader som lagts ner på varan är det lönsamt att tillverka varan, vilket är detsamma som att säga att så länge någon vill köpa varan till detta pris är det lönsamt att tillverka den.[70] Det finns således entydiga kriterier som kan ligga till grund för normbildningen i det särskilda fallet. För den enskilde företagaren ter sig processen i enlighet med Marx´ mervärdesteori enligt följande:

68 Detta har tagits uttryck i krav på s k SAP, *Structural Adjustment Program*.
69 Hydén 1985.
70 Dorfman 1968:45 f.

Figur 3.3

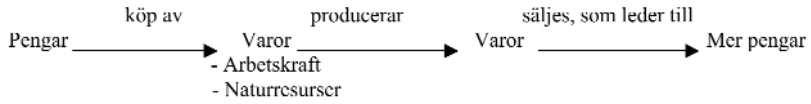

Figuren representerar den cirkulations- och ackumulationsprocess som kapitalet måste genomgå för att leda till produktion och därmed behovstillfredsställelse. Denna är således i detta ekonomiska perspektiv underordnad tillväxt som drivkraft.

Det utmärkande för den kapitalistiska varuproduktionen är att produktionen är uppbyggd som lönearbete. Det leder till att produktionsförhållandena är underkastade en särskild organisatorisk princip. Även den grundläggande fördelningen av det sociala överskottet kommer härigenom att bestämmas enligt marknadsmekanismen. Arbetare och tjänstemän får betalt efter vad den vara de säljer på arbetsmarknaden anses vara värd. Lönearbetets pris bestäms efter samma principer som varuutbytet i övrigt. Detta gör det lönsamt för arbetskraften att organisera sig och uppträda kollektivt på arbetsmarknaden, vilket ger dem en starkare ställning generellt sett gentemot de som köper deras tjänster. Men man kan också vända på det och säga att lönearbetet i kombination med penningekonomin gör det nödvändigt för den enskilde individen att för sin försörjning sälja sin arbetskraft. I detta perspektiv blir den som köper arbetskraftens tjänster närmast en välgörare inte minst i tider av tilltagande arbetslöshet. Det är förmodligen denna omständighet som ligger bakom benämningen arbetsgivare på den part som köper arbetskraftens tjänster och inte arbetsköpare vilket vore ett med marknadsekonomin mer överensstämmande språkbruk.

Man kan ställa sig frågan om det finns några normer som motverkar total exploatering av arbetskraften. Med en arbetslöshet i Europa som varit uppemot 20 % kan man ju fråga sig varför priset på arbetskraften, lönerna, inte pressas ner till det för individens försörjning orimliga, åtminstone för de grupper som är utsatta för konkurrens och inte tillhandahåller någon form av efterfrågad specialistkompetens. Till detta kan med Keynes sägas att marknadsekonomin inte bara förutsätter att varor kan tillverkas utan de måste också kunna säljas på marknaden, dvs. finna en köpare. Detta förhållande förutsätter i sin tur en köpkraft hos befolkningen i en omfattning som motsvarar den stigande produktiviteten.[71]

71 Jfr resonemanget hos Mathiesen 1980:209.

En massproduktion kräver en spridning av köpkraften på så många individer som möjligt eftersom konsumtionsmöjligheten hos enstaka individer trots allt är begränsad. Häri ligger incitament för kapitalets företrädare att sluta sig samman och tillsammans med företrädare för den kollektiva arbetskraftens organisationer upprätthålla någon form av balans och rimlig nivå på lönens storlek. Det medför till och med intresse för kollektiva arrangemang varigenom de som inte får plats eller av annan orsak – sjukdom, ålder, etc. – inte uppträder på arbetsmarknaden och därigenom blir utan den revenue som det marknadsekonomiska systemet erbjuder, erhåller någon form av understöd. Dessa situationer till gagn för samtliga inblandade kräver dock att fördelarna görs tillräckligt tydliga för normens adressater som annars endast indirekt tillhör normens målgrupp. Jämför ovan figur 1 i detta kapitel och situationen under e.

För den enskilde individen ter sig de existentiella förutsättningarna i det ekonomiska systemets termer i enlighet med följande figur:

Figur 3.4

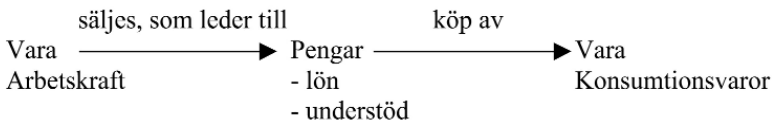

Det som skiljer det ekonomiska systemet från det sociala är att normerna följer på en rationalitet som ligger inbäddad i själva systemet. Sociala system är uppbyggda av normer som skapas då två eller flera individer interagerar med varandra av den ena eller andra orsaken, godtyckligt vilken. Normerna skapas av individerna och blir beroende av de inblandade aktörernas värderingar och ambitioner i det särskilda fallet. I det ekonomiska systemet är normerna givna genom den grundläggande princip som kännetecknar systemet.[72] Det ekonomiska systemet är ändamålsstyrt genom sin konstruktion. Det tillhandahåller, som vi varit inne på, själv de värdemässiga premisserna för aktörernas handlande. Marknadsekonomin innehåller motiv och drivkrafter för aktörernas handlande[73]. Rambeslutet, dvs. att välja att spela ett visst spel, t ex ”marknadsekonomins spel”, har vissa dynamiska effekter i det att den mänskliga aktiviteten kan sägas vara bestämd av spelets idé. Stig Strömholm har i en strävan att förklara ett samhälles regler talat om att normer är beroende av beslut på olika nivåer.[74]

72 Jfr den tidigare angivna analogin med spel.
73 För en diskussion härav, se Dorfman 1968:16, 44 ff. Se även Coleman 1988.
74 Strömholm 1975.

Det ursprungliga beslutet är ett rambeslut om vilket spel som skall spelas. Strömholms poäng är att genom detta beslut bestäms hela uppsättningen av normer som reglerar relationen mellan de medverkande individerna. Bestämmer man sig för att spela t ex fotboll så följer med detta beslut de bestämda regler som konstituerar just fotbollsspelet. Därutöver följer också behovet av en tredje part, en domarfunktion, som kan avgöra alla de beslut som gäller tolkningen av normernas tillämpning i det särskilda fallet. Var bollen utanför spelplanen, tog spelaren bollen med handen, var bollen över mållinjen, etc.?

Marknadsekonomin gynnar också vissa egenskaper hos individerna samtidigt som den – utan att förbjuda dem – är likgiltig för andra kvaliteter. Sålunda är tillväxt en sådan värdemässig premiss i den på kapitalistisk varuproduktion baserade marknadsekonomin som gör att mycket är bättre än lite, etc. Har man bestämt sig för att spela ett visst spel blir vissa egenskaper mönsterbildande. På samma sätt är det med det ekonomiska systemet. Det lägger ett visst mönster som mall för individernas beteende. I det exempel med fotbollsspel som jag tidigare refererade till kan man konstatera att bestämda kvaliteter såsom benstyrka, snabbhet, kondition, bollkänsla, etc., blir de som utvecklas, medan andra kvaliteter såsom armstyrka, skriv- och läskunnighet, simkunnighet, för att ta några exempel ignoreras. De är inte normativt förbjudna, men de kommer inte ha anledning att utvecklas av det enkla skälet att det spel som spelas inte premierar dessa egenskaper

Om en spelare t.ex. under pågående match skulle stanna upp på fotbollsplanen, böja sig ner, plocka upp en blomma, lukta på den och njuta av dessa färger, så skulle det inte vara en uttryckligen förbjuden handling, men väl framstå som så absurd att den i praktiken skulle betraktas som utesluten. Den skulle helt enkelt inte förekomma av det skälet att den inte skulle te sig som rationell visavi den verksamhet som pågår. Det behövs därför varken (externa) normer eller sanktioner för att påverka beteendet. På samma sätt är det med den kapitalistiska marknadsekonomin. Den premierar vissa mänskliga egenskaper och ignorerar andra vilket har en betydelse för inriktningen av det som produceras och därmed på det som är tillgängligt för konsumtion i samhället. De som handlar inom ramen för ett ekonomiskt system internaliserar de normer som det specifika ekonomiska systemets framgångskriterier erbjuder. Det är denna omständighet som ligger bakom den moderniseringsprocess som den kapitalistiska marknadsekonomin fört med sig och den uniformering för att inte säga likriktning som på gott och ont löper över den kapitalistiska världen i dag. Marknadsekonomin fungerar som ett slags rambeslut som när den väl är

upprättad skänker bestämda strukturer åt den fortsatta verksamheten genom att den skapar en mall för den mänskliga aktiviteten.[75]

Rambeslutet marknadsekonomin påverkar således verksamheten i två ömsesidiga hänseenden, dels ger den upphov till drivkrafter som påverkar verksamhetens inriktning och dels skapar den ett mönster för beteende vid skilda tidpunkter. Tillsammans bildar de det kraftfält i vilket sociala skeenden utspelar sig. Det här kraftfältet konstituerar vad jag kallar för *strukturella normer*. De bygger på en spelteoretisk analys av annat slag än de gängse av Axelrod och Coleman tidigare omnämnda spelteorierna. Den utgår från att spelet självt innebär implikationer för aktörernas handlande. Spel är konstruerade och uppbyggda på olika sätt och de ställer därför olika krav på aktörerna. Dessa är inte bara underkastade spelreglerna som sådana utan också de värdemässiga premisser som ligger inbäddade i respektive spel. I brist på lämpligare term betecknar jag dessa normer för strukturella i det att de är en effekt av spelets struktur. Det ekonomiska systemet tillhandahåller således, dels vissa umgänges- eller spelregler och dels vissa strategiska och strukturella normer, vilka båda är en del av systemet; spelreglerna genom att definiera själva systemet och de strukturella normerna genom att uttrycka spelets idé.

De strukturella normerna skall dock inte uppfattas som deterministiska i detalj. De tillhandahåller de normativa förutsättningarna men föreskriver inte vilka konkreta åtgärder som skall vidtas. Det kräver ställningstaganden i två kompletterande hänseenden, dels i fråga om vad som är strategiskt riktigt och dels vad som är faktiskt möjligt. Jag utesluter inte heller att det strategiska handlandet kan bryta mot de strukturella normerna. Det tycks dock som de strukturella normerna intar en ställning av metanorm på det sätt som Axelrod talar om.

Den norske rättssociologen Thomas Mathiesen har beskrivit ett motsvarande fenomen i samband med att han talar om olika idésystem. Mathiesen skiljer på överbyggande, utvecklande och upphävande idésystem.[76] Det överbyggande idésystemet motsvaras av de strukturella normerna, medan de utvecklande och upphävande ligger inom det strategiska handlandets domäner. Skillnaden mellan det utvecklande och det upphävande är att det förstnämnda förstärker och utvecklar det överbyggande systemets normer för att göra detta än mer ändamålsenligt, medan det upphävande idésystemets normer utmanar och hotar att upphäva det överbyggande idésystemet.[77] Mathiesen framhåller att upphävande idésystem och deras normer (mitt tillägg) har svårigheter att överleva i vårt samhälle. De

75 Hydén 1985:19.
76 Mathiesen 1980:163 ff.
77 Jfr Hydén 1985:196 f.

utsätts hela tiden för påtryckningar och hot, vilket enligt mitt förmenande i detta sammanhang skall uppfattas som ett uttryck för de strukturella normernas dominans. Mathiesen diskuterar emellertid tänkbara strategier för att ge de upphävande idésystemen livskraft, som jag dock av utrymmesskäl inte skall gå in på här.[78]

Inom ramen för de strukturella normerna och med beaktande av de av systemet definierade umgängesreglerna finns det ett utrymme att göra strategiska bedömningar till stöd för en optimalisering i varje särskilt fall. Det är dessa strategiska överväganden som lägger grunden för spelteorins kalkyler av vad som är socialt eller ekonomiskt effektivt handlande, något som kan komma att generaliseras som strategiska normer. Ullmann-Margalit har till och med döpt en särskild kategori av normer till vad hon kallar för PD-normer, där PD står för *Prisoners Dilemma*, dvs. det välkända teorem som gärna diskuteras i spelteoretiska sammanhang.[79]

Dessa strategiska överväganden sker dock alltid, som Coleman också framhållit, givet vissa samhälleliga förhållanden. Enligt den terminologi som här använts skulle man kunna uttrycka saken så att de strategiska normernas tillämpning sker på marginalen av vad de strukturella normerna påbjuder. Inom national- och företagsekonomi sysslar man med att systematisera kunskap i dessa hänseenden. Denna insikt har samma normativa funktion som en rättsregel; den syftar till att vägleda aktörernas handlande. Jag använder termen fristående imperativer på dessa det ekonomiska systemets påbud därför att de saknar ett befallande subjekt. Normsändaren är anonym. De hämtar sitt innehåll från det ekonomiska systemets förutsättningar.

Den andra kompletterande förutsättningen som måste vara uppfylld innan man kan ta ställning till ett konkret norminnehåll hänger samman med det naturliga systemets karaktär. Produktion av varor kräver insikt i naturvetenskapliga och tekniska förhållanden. En optimalisering av ekonomiska ställningstaganden kommer därför till stor del att vila på kunskap om vad jag vill kalla för *det naturliga systemet*, dvs. det system som den omgivande naturen med dessa miljöfaktorer och naturresurser utgör.

Normer inom ramen för det naturliga systemet har en kvalitativt annan karaktär jämfört med de normer som hör till de av människan skapade systemen. Medan normer i de fall som hittills berörts – det sociala, det politiskt-administrativa och det ekonomiska systemet – i större eller mindre grad har sin bakgrund i och bestäms av människors interaktion, har normer i det naturgivna systemet sitt ursprung i de lagbundenheter som naturen uppvisar i de hänseenden människan förmår att upptäcka och formu-

78 För detta ändamål, se Mathiesen 1980:289 ff och Hydén 1985:198 ff.
79 För en introduktion, se Ullman-Margalit 1977, kap II.

lera dem. Medan således mänskligt handlande stundtals visar upp regelbundenheter på ett sådant sätt att vi förmår att identifiera sociala eller andra normer som bakomliggande förklaring kan vi iaktta lagbundenheter i naturen som vi kan formulera i termer av normer och som antyder tillhörigheten till ett system. Dessa normer fungerar som imperativer för var och en som har anledning att bearbeta materien eller utvinna energi eller vad det nu i övrigt handlar om i människans erövringar av naturen. Vi kallar dessa normer för *tekniska normer.*

I detta sammanhang är det således ett måste att upptäcka normens existens och utröna dess innehåll. Normerna har i det naturliga systemet primat över den mänskliga viljan till skillnad från övriga system. Habermas har lyft fram en skillnad mellan de normer som handlar om kontroll av naturen och de som handlar om kontroll av mänsklig aktivitet. Habermas talar om kontroll av den yttre naturen och integration av det sociala systemets inre natur och att detta sker med olika medel.[80] Han menar att kontrollen av den yttre naturen sker genom medel som bygger på sanningskriterier, medan kontrollen av samhällets inre natur förutsätter normer som kräver rättfärdigande och bygger på intersubjektiv giltighet. En egenhet hos det naturliga systemet är emellertid att dess normer kan tillämpas var och en för sig och oberoende av deras tillhörighet till det naturliga systemet. Människan är underkastad både det naturliga systemets enskilda normer och systemet som sådant, men kan tillämpa normerna utan samband med det naturliga systemet och t.o.m. på ett sådant sätt att detta systems existens hotas. Detta beror på att det naturliga systemets normer bestäms av andra faktorer än deras systemtillhörighet eller uttryckt på ett annat sätt: Innehållet i det naturliga systemets för människan relevanta normer bestäms av andra faktorer än de som i sin tur skänker dessa normer deras systemtillhörighet.

Systemtillhörigheten innebär också i och för sig handlingsanvisningar för människan vilka är bestämda av kraven på systemets överlevnad. Vi kan kalla dessa normer för *ekologiska normer*. Dessa är dock inte så tydliga för individerna utan de överflyglas av de tekniska normerna som är det för människans handlande närmast till hands liggande. Vi kan i vissa hänseenden se en parallell till det ekonomiska systemets uppdelning på strategiska och strukturella normer, dock med den skillnaden att de strukturella normerna framstår som imperativer för aktörerna på ett helt annat sätt än de ekologiska normerna.

De olika systemens normer och deras relation till den individuella viljan kan klassificeras efter en glidande skala. Den enskilde individen är i och för sig beroende av i vilket socialt system hon ingår. Men det sociala systemet

80 Habermas 1979:10 f.

i sig kan betraktas som underordnat aktörernas viljor. I stort sett gäller detsamma för de politiskt-administrativa systemet, dock med den modifikationen att detta system uttrycker kollektiva preferenser, vilket gör att det kan uppstå glapp mellan individens vilja och kollektivets. I det ekonomiska systemet har den individuella viljan trappats ner ytterligare. Det ekonomiska systemet erbjuder vissa förutsättningar och dessa kan inte överges med mindre än att hela systemet måste ändras. Så är det inte med det sociala och de politiska/administrativa systemen. Dessa kan successivt anpassas till individuella och kollektiva preferenser. I det naturliga systemet är den individuella viljan helt underkastad systemets normer.

Man kan också vända på det och säga att de olika systemen påverkar och bestämmer individernas handlande i större eller mindre grad. Vissa av systemen ställer större krav på anpassning än andra. Systemen borde här komma i omvänd ordning, dvs. med det naturliga systemet först och därefter det ekonomiska och så vidare. Detta med tanke på det vi just sagt om att utrymmet för individuella preferenser är minst i dessa system. Men riktigt så enkelt är det inte. För att systemen överhuvudtaget skall ha någon betydelse för den enskilde individens handlande måste det vara viktigt och relevant för honom eller henne och det måste vara synbart och möjligt att förstå och rätta sig efter, etc.

Det naturliga systemet, som lägger de starkaste restriktionerna på mänskligt handlande, är dels inte skapat av människorna och dels svårt att upptäcka. Det kan vara relevant och viktigt i vissa hänseenden samtidigt som det är frånvarande och oviktigt i andra. Det kan vara nära och långt bort, etc. Man kan skilja på två aspekter av det naturliga systemets normer. Dels de tekniska normer som måste följas i samband med att människorna vill bemästra och utvinna fördelar ur naturen och dels de ekologiska normer som handlar om systemets egen fortlevnad. Beaktandet av tekniska normer sker så att säga automatiskt i takt med att mänskligheten tillgodogör sig och lär sig bemästra naturen, medan de ekologiska normerna inte påkallar någon uppmärksamhet förrän problemen är så påtagliga att de får konsekvenser för mänskligt handlande med stöd av något annat handlingssystem.

Det naturliga systemets normer måste således obönhörligen följas då man avser att använda sig av systemet samtidigt som man kan bortse från de andra av systemets normer som det naturliga systemet självt är beroende av. Detta är möjligt till en del men inte i all oändlighet. Det naturliga systemets reproduktion är oundgängligen nödvändigt för mänskligt liv. Det är således när man börjar närma sig denna gräns på olika områden, luft, vatten och mark, som det naturliga systemets ekologiska normer med nödvändighet påkallar uppmärksamhet. Det naturliga systemets normer

är för närvarande således bestämmande för det handlande som har samband med exploateringen av naturen, inte med bevarandeaspekterna. Det är istället det ekonomiska systemets normer som har det största inflytandet över det mänskliga beteendet. Det är relevant och viktigt för människornas reproduktion och det är dessutom synbart och påtagligt för de handlande subjekten. Det ekonomiska systemets ändamålsbestämning via drivkrafter som vinstmotiv och konkurrens har en dominerande ställning över de andra handlingssystemen och deras normer. Det försöker t.o.m. dominera över det naturliga systemets normer även om vi inte har sett slutresultatet i denna kamp ännu.

De politiska/administrativa systemen har, som vi har sett, en betydelse för de ekonomiska och sociala systemen. De kan dock inte betraktas som imperativa system på samma sätt som de naturliga och ekonomiska systemen. Det administrativa systemet har skapats för att komplettera de övriga systemen i olika hänseenden och det politiska systemet tjänar funktionen av att tillhandahålla och organisera en kollektiv beslutsmekanism i samhället. Det hindrar inte att det politiskt-administrativa systemets normer kan vara av betydelse för normbildningen inom andra handlingssystem. Sålunda menar statsvetaren Bo Rothstein i en artikel om välfärdsstatens moraliska logik att ”den generella välfärdsstaten som politisk institution har viktiga implikationer för bl.a. den sociala normbildningen.”[81] Det har för det första, hävdar Rothstein, med det politiskt-administrativa systemets allmänna rättvisa, dvs. med dess icke-diskriminerande karaktär, att göra.[82] Det handlar för det andra om procedurrelaterad rättvisa, dvs. rättvisa ifråga om politikens genomförande. Den tredje normen rör den allmänna uppfattningen, oavsett om den är riktig eller ej, att alla människor behandlas och själva handlar rättvist, dvs. varken bidrar med för lite eller får för mycket. Rothstein menar att det ”förefaller som om den generella välfärdsstaten när den väl blivit institutionaliserad frambringar en särskild uppsättning med sociala normer vilka fungerar som en positiv återkoppling mellan väljarnas politiska stöd och den förda politiken”.[83] Rothstein efterlyser i den nämnda artikeln närmare undersökningar inom statsvetenskapen av förhållandet mellan vad han kallar för verkliga politiska institutioner och sociala normer. Överhuvudtaget tycks undersökningar av de normativa influenserna inom och mellan olika handlingssystem vara påkallad. Det finns med andra ord behov av en normvetenskap.

När vi nu gått igenom de systemgenererade normernas karakteristika har vi tillhandahållit de redskap som behövs för att vi med en normveten-

81 Rothstein 1993a:5-21. Se också Rothstein 1998.
82 Rothstein faller här tillbaka på Levi 1991.
83 Rothstein 1993a:16.

skaplig ansats skall kunna analysera konflikten mellan de olika systemen inbördes och framförallt visavi det sociokulturella systemets livsvärldsorienterade synsätt. Vi har också lagt grunden för en förståelse av de krafter med vilka det gamla industrisamhället håller sitt grepp över det befintliga samhällets institutioner och funktionssätt. Slutligen har vi genom analysen av normbegreppet som sådant underlättat möjligheterna att upptäcka de normativa förändringar som äger rum i hägnet av det nya informationssamhället, men som ännu inte fullt ut trängt igenom och avsatt spår på ett samhälleligt makroplan. Innan vi går vidare i denna analys skall vi uppehålla oss vid rätten som normsystem och vad som kännetecknar dess uppbyggnad och förändringar. Detta har ett egenvärde men också ett mervärde när det gäller förståelsen av normer och normsystems sätt att operera. Rättsnormer är trots allt den mest elaborerade normtypen.

KAPITEL 4

Rätten som normsystem

4.1. Rättsregler som normer

Analyser av rättsregler kan inte ta sin utgångspunkt i det rättsliga systemet för att bli meningsfulla ur ett samhällsvetenskapligt perspektiv. Vi måste gå utanför rätten och ställa oss frågor av typen vad det är som kännetecknar regler, vilken funktion de i allmänhet har, varför och om vi behöver regler etc. För detta ändamål krävs det teorier **om rätten.** Vi har åtskillig kunskap **i rätten**, dvs i rättens tillämpning och uppbyggnad, men vi vet lite om rättsreglernas orsaker och konsekvenser.[1] De rättsteorier som finns har en rättsfilosofisk bakgrund och har därmed sina utgångspunkter i kunskap i rätten.[2] De handlar om rättens interna förhållanden. Denna skillnad mellan kunskap i och om rätten motsvarar skillnaden mellan ett rättsvetenskapligt och ett samhällsvetenskapligt perspektiv på rätten.[3] En teori om rätten måste se till rättens kontext, dynamik och sammanhang och utifrån dessa förhållanden bygga teoretiska förklaringar. Detta kan inte ske utan ett brett samhällsvetenskapligt perspektiv på rätten.

En teori om normer har mycket att vinna på den kunskap som byggts upp kring rättsregler. Dessa är den mest utvecklade och genomarbetade formen av normer. Vi skall komma ihåg att rättsregler som normer har en lång tradition och har bearbetats inom ramen för en egen vetenskap och hanterats av en speciell yrkesgrupp i samhället, juristerna. Detta är inte förhållandet för normer i allmänhet.

1 Strömholm 1988 gör denna distinktion mellan kunskap i och om rätten.
2 Se Soper 1984 och de kommentarer som inledningsvis där sker.
3 Se mer om detta i Hydén 2002.

Vissa ansatser till teorier om rätten förekommer i de studier av skilda rättsuppfattningar som gjorts inom rättsantropologin.[4] En av de mer intressanta analyserna görs av Sally Folk Moore i boken *Law* as *Process. An Anthropological Approach*, där hon för in begreppet *semi-autonomous social field* för att beteckna ett socialt område inom vilket normer och symboler etableras internt, samtidigt som det är beroende av regler och beslut jämte andra krafter från den värld som omger det sociala området. Dessa studier bidrar visserligen till förståelse av rättens funktioner och samband med andra delar av samhällsformationen, men de hjälper oss inte lägga grunden för kunskap om rätten i det moderna samhället. I övrigt har man inom kriminologin ett intresse för normer om vad som är tillåtet och inte. Detta intresse är dock främst inriktat på de som begår brott och inte på normerna som sådana.[5] Det närmaste vi kommer teorier om rätten sker i den diskussion om rättslig utveckling som startade med Marx och Webers analyser av rättens roll i samhällsutvecklingen[6] samt Durkheims och Maines studier av rättsutveckling som indikator på samhällsutveckling.[7] Det har sedan fortsatt med Parsons, Unger, Nonet och Selznick i USA och med Habermas, Luhmann och Teubner i Europa.[8] Vi skall återkomma till dessa i kapitel 6 nedan. För skandinaviskt vidkommande kan framförallt Jörgen Dalberg-Larsens arbeten nämnas i detta sammanhang.[9]

Trots att mycket har skrivits på temat och att mycket har varit intressant saknas grunden för en teori om rätten. Svagheten ligger enligt mitt förmenande framförallt i en bristande förståelse för rättens specificitet. Om vi vill etablera en teori om rätten finns det anledning att börja med det som särskiljer rätten och ger den dess samhälleliga roll. Viss vetenskaplig möda har lagts ner på att särskilja rättsregler från sociala och andra normer.[10] Hoebel hävdar att en social norm är rättslig om dess åsidosättande regelbundet möts med tvångsmässiga sanktioner som utövas av någon eller några

4 Se t ex Raz 1990.
5 Jfr. Therborn 1993 med där gjorda referenser.
6 Beträffande Marx' rättsteori, se Elvin-Victor 1979, Max Webers rättssociologi finns återgiven i "Ekonomi och Samhälle", *Försåendesociologins grunder* , del 2 1985.
7 Durkheim 1984. Se även Lukes & Scull 1984.
8 Parsons 1937, 1968, Unger 1976, Nonet & Selznick 1978, Habermas 1987, Teubner 1983, 1985, 1987, Luhmann 1987, Rottleuthner 1985.
9 Dalberg-Larsen 1991.
10 Sålunda har man inom rättsantropologin strävat efter att identifiera distriktioner mellan sedvanerätt och skriven rätt. Malinowski skriver i Malinowski 1962:63: "Rättsreglerna skiljer sig från övriga regler därigenom att de upplevs och betraktas som den enes skyldighet och den andres rättighet. De får sin styrka inte av rent psykologiska motiv, utan av bestämda socialt bindande mekanismer, baserade som vi tidigare sett, på ett ömsesidigt beroende och förverkligande genom likvärda tjäsnter som kombinationer av tjänster till ett nät av relationer".

som socialt tillerkänts denna rätt.[11] Vad man genomgående tycks fästa avseende vid i definitionen av rättsregler är sanktionsmekanismen. Max Weber skriver t.ex. att termen garanterad rätt skall förstås som att det föreligger en tvångsmakt, dvs att det finns en eller flera personer vars uppgift det är att genomdriva regeln.[12] Emile Durkheim lyfter också fram sanktionsmekanismen som det särskiljande för rättsregler i jämförelse med andra normer.[13]

Dessa strävanden att skilja ut rättsregler från andra normer är emellertid i en viss mening missledande. De riskerar att förmedla en bild av rättsregler som artskilda från normer i allmänhet. Rättsregler är enligt det synsätt som förfäktas i denna bok, inget annat än normer som genom att ha tilldelats statusen rättsregler har skänkts vissa särskilda egenskaper. Genom att ”upphöjas” till rättsregler kopplas en statlig tvångsmakt in till upprätthållande av normen.[14] Emile Durkheim menar att det som skiljer rättsregler från andra normer är att de handhas och genomdrivs i en särskild ordning.[15] Ett samhälle är, säger Francis Sejersted i boken *Demokratisk kapitalism*, konstituerat av de normer och regler som gäller i samhandling mellan individerna.[16] En del av detta normsystem kodifieras i ett mer formellt system av lagar. Denna del får, enligt Sejersted, en något speciell karaktär i det att den backas upp av en tvångsmakt. Den får också en särskild fasthet genom att den formuleras skriftligt och blir föremål för medveten tolkning och elaborering. Den kände engelske rättsfilosofen H.L.A. Hart har drivit tesen att rätten består av två typer av regler, primära regler om rättigheter och skyldigheter samt sekundära regler som handlar om hur man identifierar, tillämpar och ändrar primära regler.[17] De sekundära reglerna tjänar med andra ord syftet att upprätthålla åtskillnaden mellan normer och rättsregler.

Analysen av rättsregler har tenderat att fokusera det som s a s gör normen till rättsregel och inte till vilka faktorer som ger upphov till den norm som rättsregeln består av och inte heller vad som kännetecknar normer som sådana. En generell definition av rätten, menar Sejersted, måste se det formella rättssystemet först och främst som en del av det totala normsystemet.[18] Medan definitioner av normer i sig i stort sett saknas, kan definitioner av rätten kritiseras för att vara kontextuella och inte uppfylla kraven på

11 Hoebel 1954.
12 Rheinstein 1954.
13 Se Cotterell 1998:60 med där gjorda referenser.
14 Aubert 1976:23.
15 Durkheim 1984:29.
16 Sejersted 1993.
17 Hart 1961:91 ff.
18 Ibid.

att vara interkulturella.[19] Antingen tycks rätten bli liktydigt med normativ ordning i största allmänhet eller betraktas den som en statlig tvångsmakt. I ingetdera fallet finner vi någon vägledning för en teoretisk diskussion i frågan.

I de teorier om rätten som hittills sett dagens ljus har rätten relaterats till samhällsförhållanden av olika slag. Men det finns märkligt nog inga teorier som tagit fasta på rättsreglernas relation till förekomsten av normer i samhället. En förståelse av rättens utveckling måste i det rättssociologiska paradigm jag förespråkar i första hand ha sin utgångspunkt i en förståelse av de samhälleliga normernas utveckling. Jag efterlyser med andra ord en normvetenskap som förmår att gå längre än till distinktionen mellan formella och informella normer samtidigt som denna skillnad måste beaktas i de stycken den är relevant. När vi väl kommit så långt har vi lagt grunden för en vetenskaplig teori om rätten.

I förlängningen av denna bestämning av normvetenskapens uppgift måste vi utröna dels vad som kännetecknar normer i allmänhet och dels vad som gör att vissa normer s.a.s. upphöjs till rättsregler. Ingen av dessa frågor är särskilt väl analyserad. Det är som Therborn framhåller så att normbegreppet har spelat en tämligen undanskymd roll inom sociologiämnet.[20] Detsamma gäller för analyser av normers funktion och förekomst.[21] Inte heller inom rättssociologiämnet har man med undantag för Vilhelm Aubert särskilt uppmärksammat fenomenet.[22] Den första frågeställningen har jag försökt att belysa i kapitel 2 och 3 ovan. Vi skall nu gå över till frågan om vad som kännetecknar de normer som blir rättsregler, dvs vilka egenskapsrymder som tillkommer rättssystemets olika delar.

---

19 Se den intressanta diskussion som den holländske rättsantropologen Tamanaha för i artikel i Jornal of Law and Society, nr 2 1993.

20 Therborn 1993 i *Sociologisk Forskning* 2. Se också Rossi och Berk i Short 1986. Rossi och Berk framhåller att det empiriska studiet av normer har hindrats av inadekvat conceptualisering och att som en följd härav har förtusättningarna för att upptäcka och tolka normer förblivit osäkra.

21 De exempel som Therborn själv lyfter i sin översiktsartikel är Mertons 1957 arbete där Merton i kap. V ”Continuities in The Theory of Social Structure and Anomie” med utgångspunkt från Durkheims anomibegrepp diskuterar framförallt kulturella normers betydelse samt Coleman 1990. Coleman behandlar bl a problemen ”The demand for Effective Norms”, kap 10 och ”The Realization of Effective Norms”, kap 11.

22 Vilhelm Aubert är den som mest utförligt analyserat uppkomsten och förekomsten av normer. Han har alltsedan boken *Sociologi* kom ut 1964 återkommit till ämnet i sina böcker *Rettens sociale funksjon* 1976 och *Continuity and Development* 1991, som blev Auberts sista verk.

4.2. Rättsliga egenskapsrymder

Som utgångspunkt för denna fråga kan det finnas anledning att först framhålla en distinktion som en rad författare gjort med lite olika utgångspunkter, men som enklast i likhet med Vilhelm Aubert kan uttryckas i skillnaden mellan rättsregler som växer underifrån och sådana som införs uppifrån[23]. Den österrikiske juristen och samhällsvetaren, Friedrich A. Hayek talar om skillnaden mellan *Nomos* och *Thesis* som pekar i denna riktning. Skillnaden hänger samman med de olikheter som föreligger mellan rättsregler som bygger på normer skapade i interaktion mellan människor och sådana som initieras genom politiska beslutsprocesser. Den sistnämnda typen av rättsregler är framförallt relaterad till den politiska modell som vi känner i termer av representativ demokrati, där en central auktoritet, parlamentet, har tilldelats kompetensen att utge bindande normer för en viss given population. Hayek kallar *Nomos* för "*the law of liberty*" och *Thesis* för "*the law of legislation*". Skillnaden mellan *Nomos* och *Thesis* faller tillbaka på distinktionen mellan två typer av social ordning som Hayek urskiljer, sådan som växer spontant och sådan som är konstruerad. Hayek gör följande karakteristik:[24]

> The made order which we have already referred to as an exogenous order or an arrangement may again be described as a construction, an artificial order or, especially where we have to deal with a directed social order, as an organization. The grown order, on the other hand, which we have referred to as self-generating or endogenous order, is in English most conveniently described as a spontaneous order. Classical Greek was more fortunate in possessing distinct single words for the two kinds of order, namely taxis for a made order .... and *kosmos* for a grown order.

Normer och därmed rättsregler som har samband med interaktiva processer bildas av responser från de inblandade aktörerna som återspeglar deras spontana behov, medan normer som kommer uppifrån är skapade i en politisk beslutsprocess. Andra författare som gör samma typ av distinktion är Jürgen Habermas, när han skiljer på rätten som institution och rätten som (styrnings)medium[25] och Roberto Mangabeira Unger, som gör en åtskillnad mellan vad han kallar *legal order* å ena sidan och *regulation* å andra sidan.[26] Liknande distinktioner kan sägas ligga bakom begreppen autonom och responsiv rätt[27] och kanske även mellan begreppen formell rätt och reflexiv rätt, även om de sistnämnda gör anspråk på att vara "mer demokra-

23 Aubert 1990.
24 von Hayek 1993:37.
25 Habermas 1995.
26 Unger 1978.
27 Nonet och Selznick 1978.

tiska".[28] Även Sally Falk Moore laborerar med samma typ av distinktion, när hon talar om två typer av regler, en som är medvetet skapad av någon form av lagstiftare och domstolar i syfte att skapa en åsyftad effekt och en annan typ av regler som växer fram spontant i det sociala livet.[29] Mot detta svarar skillnaden mellan lagar som kan genomdrivas av domstolar och myndigheter, å ena sidan, och socialt bindande normer, å andra sidan.

Detta säger oss dock inget om varför vissa normer blir rättsregler och inte andra. Den iakttagelse som de refererade författarna gör antyder dock att rättsregler har endera av dessa två bakgrundshistorier och att dessa skiljer sig åt på olika punkter. Åtminstone har rättsregler av den ena eller andra sorten olika karaktär enligt litteraturen. Vi har anledning att hålla detta i minnet och återkomma till det längre fram.

Klart är att rätten handlar om regler och att dessa i vår tid formellt antas i det politiska systemet. I politiken handskas man med värden och värderingar. Politik är att välja mellan olika handlingsalternativ och politik är också att vilja, dvs. att artikulera och uttrycka olika önskvärda samhälleliga och individuella mål. I detta perspektiv är rätten vad den tyske rättsfilosofen Josef Esser kallat för operationaliserade värden.[30] Rätten är ett av politikens uttrycksmedel. Den ligger ett steg närmare handling än vad politiken i sig gör. Rätten deltar i genomförandet av politiken och uttrycker de handlingsanvisningar som följer av bestämda värdemässiga förhållanden. Om man t.ex. värnar om omsättningens intresse i politiskt hänseende så har det vissa konsekvenser, när det gäller anvisningar om hur affärsuppgörelser ska gå till. På samma sätt har det särskilda konsekvenser för hur frågor i arbetslivet skall lösas om man utgår från värdet eller principen att arbetsgivaren är den som i sista hand bestämmer över företags- och arbetsledningen.

I vissa stycken är rätten att betrakta som standardiserad politik.[31] Det innebär att politikerna genom lagstiftning slagit fast hur man ser på en viss fråga. Då behöver man inte i varje särskilt fall det reglerade problemet dyker upp i politisk ordning ta ställning till problemet på nytt. Det är i värdemässiga termer avgjort och rätten bidrar till att upprätthålla den beslutade politiska ordningen. Denna aspekt av rätten innebär administrations- och transaktionsekonomiska fördelar. Dels har man utarbetat ett system för hur vissa typer av problem i samhället skall hanteras och dels vet de som berörs hur man "normalt" ser på problemet ifråga. Frågan är så att säga redan tematiserad.[32] De standardiserade politiska lösningar rätten till-

28 Teubner 1983.
29 Moore 1978:80.
30 Esser 1964.
31 Jfr Hydén 1999, kap 2, där detta tema utvecklas.
32 Jfr. Luhmann 1981.

handahåller kräver en särskild beslutsteknik som tillgodoser förväntade resultat och därigenom uppfyller kraven på rättssäkerhet.

Rätten är ett medvetet skapat normsystem.[33] Det innebär att det till dels har sina egna språkliga definitioner. Förekomsten av legaldefinitioner är störst inom de rättsområden som tillhör vad vi med ovanstående terminologi kan kalla för den skapade rätten. Inom den moderna förvaltningsrätten är det vanligt att lagen inleds med ett avsnitt med legaldefinitioner som lagen använder sig av. Till dels beror detta på att det vanliga språket är för inexakt för att kunna tillgodose de krav på tydlighet som ett skapat normsystem – som dessutom skall upprätthållas med tvång – kräver. Ett klassiskt exempel som skulle kunna åskådliggöra detta utgörs av begreppet avfall. Vad är avfall? Detta har man haft anledning att ta ställning till i rättsligt hänseende. Det har med avgränsningen av ansvarsområden för olika myndigheter att göra. Är något att betrakta som avfall faller det på kommunala renhållningsverk att ta hand om. Är det inte avfall ligger ansvaret hos den enskilde individen som är i besittning eller ägare av föremålet ifråga. Första gången frågan aktualiserades var i samband med att tillämpningsområdet för renhållningslagen framstod som oklart i visst fall. Frågan fick avgöras i sista hand av regeringsrätten såsom varande högsta förvaltningsdomstol. I ett avgörande 1976 uttalade ett av regeringsråden, Gustaf Petrén, som i hög grad bidragit till rättsutvecklingen genom sina särskilda yttranden, följande:[34]

> Avfall är sådana rester av eller efter mänsklig aktivitet av olika slag som ägaren funnit definitivt onyttiga för honom och varifrån han därför vill befria sig. Ett föremål är sålunda icke i sig avfall utan blir avfall först genom en viljeakt av något slag av ägaren eller besittningshavaren. En söndrig möbel kan antingen sättas undan för senare reparation eller bortforslas som avfall. Ett utslitet klädesplagg kan antingen användas t ex som material för mattväv eller kastas bort som avfall. Matrester kan bli husdjusföda men också avfall. Gamla tidningar kan brukas för antändningsändamål eller utrangeras som avfall. Avfallna löv kan brukas för gödslingsändamål eller behandlas som trädgårdsavfall. Det är hela tiden ägaren eller besittningshavaren som bestämmer om ett föremål skall ha eller ges någon funktion eller om den skall förklaras helt onyttig och bli avfall.

Det intressanta med denna definitionen av begreppet avfall är att den går utöver det rent fysiska eller objektivt bestämda. Dvs man kan inte bara genom att iaktta ett föremål säga om det är avfall eller inte. Utan det beror på, som det ofta blir i juridiken. Avfall är inte något som primärt bestäms objektivt, utan det är subjektivt bestämt. Om något skall räknas som avfall beror på om innehavaren avser att göra sig av med saken eller inte, såsom

33 Se den indelning av regler som Peczenik presenterar i Peczenik 1995:167.
34 RÅ 1976:5 s 12.

regeringsrådet Petrén skriver i sitt särskilda votum. Att denna typ av legaldefinition kan få högst praktiska konsekvenser även i övrigt framgår av följande fall som i brev ”Från läsekretsen” under insändarrubriken ”Förstörda rullstolen” har kunnat läsas i Jönköpings-Posten:

> Jag känner djupt för Er och Er lilla dotter, som är handikappad och förstår att Ni alla inom familjen många gånger har det svårt. Så läste jag artikeln i Jönköpings-Posten om den förstörda rullstolen. Nu antar jag att Ni så som alla andra hushåll i kommunen har erhållit en broschyr, som meddelar när grovsopor hämtas och att grovsoporna ska vara väl synliga. Ni skulle ju med taxi till tandläkaren och kan det inte tänkas att Ni försökte lossa några skruvar på rullstolen för att lättare få in den i taxin fast detta misslyckades. Ni fick lämna rullstolen, som på grund av borttagna skruvar verkade vara lite söndrig. Då får man väl ändå förstå mannen som tog med den på sopbilen.

Även om man kan förstå mannen så var det följaktligen inte i enlighet med rättens definitioner. Det kan tilläggas att sedan Gustaf Petrén avgivit sitt votum, som för övrigt inte vann gehör i det aktuella målet, regeringsrätten sedermera anslöt sig till denna syn. Denna har också numera tagits upp i Miljöbalkens bestämmelser i 15 kap om avfall och producentansvar. Här sägs i 15 kap 1 §: ”Med avfall avses varje föremål, ämne eller substans som ingår i en avfallskategori och som innehavaren gör sig av med eller avser eller är skyldig att göra sig av med”. I takt med ökade inslag av miljöfarligt avfall har det som komplement till tidigare bestämmelser även införts skyldighet att göra sig av med avfall på visst sätt. Detta ändrar dock inte på den huvudsakliga poängen med exemplet, nämligen att åskådliggöra betydelsen av legaldefinitioner i rätten.

För att bättre förstå rätten som normsystem kan vi konstatera att rätten har en intern respektive en extern struktur. Rätten kan sägas ha, som jag varit inne på i annat sammanhang,[35] tre interna dimensioner, som hänger samman med frågorna om VEM som skall agera, HUR detta skall gå till samt VAD det är som skall göras. Vi talar i tur och ordning om kompetensregler, procedurregler respektive handlingsregler. Handlingsreglerna kan vara påbjudande eller förbjudande. Rättslig reglering och styrning handlar således om alla dessa tre dimensioner där tyngdpunkten kan variera.[36] Rättslig påverkan kan i vissa fall primärt vara knuten till kompetensreglerna, dvs i rättens utpekandet av vem eller vilka som skall anses behöriga att fatta en viss form av beslut. Rätten pekar ut vem eller vilka som skall ha makt i ett visst hänseende. Kompetensreglerna anger även inom vilka

35 Se för den fortsatta framställningen på denna punkt, Hydén 1984, som även finns med som kapitel 6 i Hydén 1998.

36 Den fortsatta framställningen utgår ifrån en civil law tradition av den typ som de Skandinaviska länderna tillhör. För en jämförelse med common law traditionen, se Pierre LeGrand 1996.

ramar som beslut och handlingar måste ligga i visst fall. Svein Eng talar om att kompetensregler bestämmer (1) vem som har eller inte har kompetens i förhållande till regeln, (2) vad vederbörande har eller inte har kompetens till samt (3) vilka förhållanden som måste föreligga för att vederbörande skall ha eller sakna den aktuella kompetensen.[37] Eckhoff och Sundby laborerar med motsvarande tre komponenter i termer av pliktsubjekt, handlingstema och situationsbetingelser.[38] En myndighet får alltid sin kompetens angiven dels i den instruktion varigenom myndigheten konstitueras och dels genom den speciallagstiftning genom vilken myndigheten får sina speciella uppgifter. Lantmäteriets uppgifter bestäms således, dels av instruktionen (1995:1418) med instruktion för det statliga lantmäteriet med ändringar (F:ar 1996:1205, 1997:58), dels av bestämmelserna i Fastighetbildningslagen om fastighetbildningsförrättningar.

Rättens utfall kan också vara bestämt av de procedurregler som satts upp. Klassiska procedurregler i förvaltningsrättsliga sammanhang är regler om partsinsyn och rätten till kommunikation rörande det som tillförts ett ärende av annan än parten själv. Än mer påtagliga blir effekterna av t ex regler om krav på miljökonsekvensbeskrivningar i miljösammanhang. I straff- och civilrättsliga sammanhang kan nämnas regler om bevisning av olika slag samt principerna för hur en rättegång skall gå till.

När man talar om rättslig styrning är det nog annars de materiella handlingsreglerna som folk tänker på. Det är dessa som talar om vad det är som skall ske. Det finns olika typer av handlingsregler. Den klassiska handlingsregeln är en förhållnings- eller en pliktregel. Denna är uppbyggd genom olika rekvisit som anger vilka rättsfakta som skall föreligga. Är dessa uppfyllda anger regeln också vilken rättsföljd som förväntas följa, dvs vad det är som skall ske. Det kan handla om att en påföljd skall utdömas, att ett avtal är ogiltigt eller att någon är berättigad till skadestånd. Pliktreglerna är s k äkta rättssatser som fullt ut specificerar under vilka villkor som en handling skall företas eller underlåtas. Utöver pliktregler återfinns också bland handlingsreglerna s k mål-medel regler och avvägningsregler. Mål-medel reglerna har en annan karaktär än pliktreglerna. De är framtidsinriktade till skillnad från pliktreglerna som bygger på bedömningar ex post, dvs efter det att något har hänt. Mål-medel reglerna anger, som framgår av beteckningen, vissa mål som beslutsfattaren skall sträva efter att uppnå samt de medel som står till förfogande för ändamålet.

Detta innebär att det normativa innehållet är svagare i mål-medel reglerna.[39] Dessa är policyorienterade och bygger på ställningstaganden som

37 TfR 1990:635 ff.
38 Eckhoff och Sundby 1991:89.
39 Att det finns där är dock viktigt att konstatera. Aleksander Peczenik skiljer på hand-

förutsätter kunskap i andra än rättsliga hänseenden.[40] Beträffande pliktreglerna så gäller att samtliga av den i slutkapitlet presenterade normmodellens tre dimensioner är uppfyllda. Regeln tar entydigt ställning till *viljan*, dvs vad som skall ske, förhållandena är sådana att *kunskap* finns och slutligen utgår den från att handlingsmöjligheter föreligger i det att *systemförutsättningarna* är uppfyllda. Mål-medel reglerna är vagare i viljehänseende, förutsätter för sin tillämpning kunskap i olika hänseenden samt är beroende av systemförutsättningarna.

Avvägningsreglerna är ännu lösare i normativt hänseende. Här saknas i dess renodlade form handlingsregler som anger vad som skall ske. Avvägningsreglerna pekar i materiellt hänseende endast ut vilka intressen som skall vägas mot varandra. Jag brukar använda mig av miljöskyddslagstiftningen som exempel. Där anges t ex i 2 kap 7 § Miljöbalken:

> Kraven på hänsyn enligt 2 – 6 §§ gäller i den utsträckning det inte kan anses orimligt att uppfylla dem. Vid denna bedömning skall särskilt beaktas nyttan av skyddsåtgärder och andra försiktighetsmått jämfört med kostnaderna för sådana åtgärder.

I 2 kap 3 § Miljöbalken finns exempel på krav på sådan hänsyn som paragrafen 7 syftar på. Den lyder som följer:

> Alla som bedriver eller avser att bedriva en verksamhet eller vidta en åtgärd skall utföra de skyddsåtgärder, iaktta de begränsningar och vidta de försiktighetsmått i övrigt som behövs för att förebygga, hindra eller motverka att verksamheten eller åtgärden medför skada eller olägenhet för människors hälsa eller miljön. I samma syfte skall vid yrkesmässig verksamhet användas bästa möjliga teknik.
>
> Dessa försiktighetsmått skall vidtas så snart det finns skäl att anta att en verksamhet eller åtgärd kan medföra skada eller olägenhet för människors hälsa eller miljön.

Det som kvarstår att ta ställning till är hur dessa olika hänsyn skall vägas mot varandra. Denna ur normativ synvinkel avgörande fråga regleras inte av lagen eller dess förarbeten. Det är en fråga som överlåtes åt tillämparen att ta ställning till. I detta perspektiv blir det således avgörande för rättens utfall och tillämpning vem eller vilka som genom kompetensreglerna pekas ut som behörig(a) att fatta beslut enligt lagen. Hur detta skall gå till kan också påverka utfallet.

Vi kan således konstatera ett dominerande samband mellan handlingsregler och pliktnormer, mellan procedurregler och mål-medel normer samt mellan kompetensregler och avvägningsnormer. Kopplar vi ytterliga-

---

lingsnormer och målnormer och använder uttrycket regulativa normer som gemensam beteckning på dessa, se Peczenik 1987:15. Jfr även Graver 1988.

40 Se om mål-medel regler som exempel på *The law of legislation* och vad som kännetecknar denna, von Hayek 1993:138 ff.

re argumentationsmodeller och beslutsmodeller till detta får vi ett mönster. Till pliktnormerna är knutet en bestämd form för normrationalitet. Enligt denna sker avgöranden utifrån regler som tillämpas på föreliggande fakta. Den argumentation som brukar föras är subsumtionslogisk till sin karaktär, dvs det gäller att underordna fakta under regeln som i sin tur innehåller svaret på hur problemet skall lösas. Den normrationella modellen bygger på en bedömning av vad som har hänt i efterhand, ex post. I denna är konsekvenserna av avgörandet irrelevant eller i vart fall av underordnad betydelse. Det avgörande är att normen har tillämpats på ett korrekt sätt, dvs att korrekt slutsats dragits på i förhand givna kriterier.

Till mål-medel reglerna hör den målrationella argumentationsmodellen. I denna träffas avgöranden med utgångspunkt från en förutsägelse av konsekvenserna av beslutet. Argumentationen är nyttoorienterad och syftar till ett optimalt uppfyllande av målangivelserna. De bedömningar som beslutsfattaren tvingas till kännetecknas av överväganden ex ante, dvs beslutsfattaren skall göra förutsägelser om framtiden av vilka nyttosynpunkter som är knutna till verkningarna av beslutet. Det rör sig om ställningstaganden till kausala relationer, som kräver kunskap om hur verkligheten är beskaffad. Idealt sätt skall alltså beslutsfattaren enligt den målrationella modellen ange de konsekvenser som olika handlingsalternativ kan ha, räkna ut sannolikheten för att de olika konsekvenserna kommer att inträffa samt välja det alternativ som kommer att ge störst nytta givet det mål regeln avser att främja.

Avvägningsreglerna är kopplade till en intresseavvägningsmodell, där meningen med beslutsprocessen är att nå en kompromiss mellan motstridiga intressen. Med avvägningsnormer avser Eckhoff och Sundby normer som är så öppna att de ger spelrum för skönsmässighet på sådant sätt att det rättsliga avgörandet blir beroende på avvägningar mellan olika faktorer, såsom reala hänsyn, intressen, argument, etc.[41] Den rättsliga argumentationen handlar i dessa fall om att explikera de olika intressen som förekommer i beslutssituationen samt att argumentera för hur de intressen som förekommer i beslutsprocessen skall viktas mot varandra i enlighet med de öppna normativa hänvisningar som avvägningsnormen kan innehålla. Till avvägningsreglerna kan hjälpnormer i form av rättningslinjer vara knutna.[42] Den rättsliga bedömningen sker mot bakgrund av den föreliggande situationen, en slags ex existere bedömning.

Till dessa regeltyper och rättsliga argumentationsmodeller kan fogas ett mönster för karaktären på de beslutsorgan som uppträder i dessa samman-

41 Se Eckhoff och Sundby 1991:108 ff.
42 Ibid. s 109. Det är en annan sak att det kan finnas behov av avvägningar också när man tolkar regler.

hang. När ett rättsligt beslutsfattande handlar om att fastslå gränser för tillåtet eller förbjudet beteende, dvs när det rör sig om beslutsfattande enligt den normrationella modellen, då innehar som nämnts juristerna sakkunskap. Juridiska metoder är avpassade för just dessa situationer och det är traditionellt domstolarnas uppgift att göra dessa bedömningar. Det sker genom användande av rättsdogmatisk metod där all nödvändig information anses finnas tillgänglig i rättskällorna. När det däremot gäller den målrationella modellen och intresseavvägningsmodellen minskar juristernas roll i beslutsfattandet.

I den målrationella modellen ökar betydelsen av fackmässig kunskap och expertmedverkan. I dessa sammanhang är det andra vetenskapliga och ideologiska system som ligger till grund för beslutsfattandet. Det gör att målrationellt beslutsfattande oftast sker inom ramen för myndigheter av olika slag, där tjänstemän fattar de avgörande besluten efter en byråkratisk beslutsmodell. Intresseavvägningsmodellen bygger i sin tur på partsrepresentation i den dömande eller beslutande instansen. Här kompletteras således juristerna med partsrepresentanter varierande efter vilken typ av fråga det gäller och det är hos dessa den egentliga beslutsmakten ligger.[43] I Sverige tillämpas denna modell bl a inom Arbetsdomstolen och Miljödomstolarna. Juristernas roll inskränker sig i dessa sammanhang främst till kontroll av att handläggningsreglerna tillämpats på ett korrekt sätt samt att beslut fattats av behörigt organ enligt kompetensreglerna.

Vi kan således konstatera ett mönster inom rättens interna strukturer mellan handlingsregler i form av pliktregler, normrationalitet och domstolars beslutsfattande, mellan kompetensregler, mål-medel regler, målrationalitet och myndigheter som beslutsfattare samt mellan procedurregler, avvägningsregler, intresseavvägning och partssammansatta beslutsorgan.

Bland de rättsliga egenskapsrymderna finns det också anledning att inkludera ett externt perspektiv på rätten. Rättens externa funktioner och struktur är kopplade till rättens förhållande till olika motivationssystem som ligger bakom mänsklig samverkan. Ett motivationssystem är enligt den norske sociologen Gudmund Hernes, en ordning för att befrämja bestämda mål genom att få personer att handla på ett särskilt sätt.[44] Han nämner marknaden som exempel. Genom de två huvudprinciperna, egenintresse och konkurrens, befrämjar marknaden effektivitet och ett decentraliserat beslutssystem. Inom ramen för den norska maktutredningen på 1980-talet diskuterades fyra sådana motivationssystem, marknaden, demokratin, byråkratin och intresseorganisationerna.[45] Denna indelning ut-

43 Se Aubert 1976:33, 171 ff.
44 Hernes 1983:108.
45 Denna maktutredning avrapporterades i NOU 1982:2.

går snarare från aktörsperspektiv än från idén om motivationssystem. Jag räknar med att det finns tre olika motivationssystem inom vilket den samhälleliga aktiviteten äger rum. Dessa tre samhällsorganisatoriska system utgörs av självreglerande system, planerade system och intervenerande system.

I självreglerande system vilar initiativ och handling hos de enskilda aktörerna. Det är dessa som fattar beslut och agerar. Men de gör det inom en ordning som koordinerar enskilt handlande i en gemensam riktning. Marknaden är ett viktigt exempel. De tre motivationssystemen kan ses som olika grader av samhällsreglering. De självreglerande systemen är spontana och kan så förbli, dvs de kan regleras autonomt utan politisk/rättslig inblandning. Ett självreglerade system kännetecknas av att det kan generera bindande regler och reproducera sig självt. De självreglerande systemen kan dock också gå över i en regleringsfas, varvid rättens funktion blir t ex att förstärka systemet och göra det mer stabilt genom att tillhandahålla spelregler i form av gränser för vad som är tillåtet respektive otillåtet samt instrument för samhandling. Rätten tillhandahåller formella spelregler medan systemet utvecklas i materiellt hänseende med utgångspunkt från spelets idé.[46]

I det planerade systemet överförs hela handhavandet av området till statlig eller kommunal förvaltning. Exempel på sådana områden är sjukvård, socialvård, infrastruktur av olika slag, såsom vägväsendet. Det är inom dessa som motiven för handlandet växer fram. Motivationssystemet utgår från de politiska beslut varigenom systemet bildats men får sin operativa kraft av de professionella motiv för handlande som förekommer beroende på inriktning. I de intervenerande systemen kvarstår i grunden beslutsfattande och verkställande hos enskilda individer och organisationer, medan de politiska och administrativa systemen skapar ramar och föreskrifter som i olika utsträckning begränsar de enskilda aktörernas handlingsfrihet. Exempel på sådana områden är miljöskyddsområdet, konsument- och anställningsskyddslagstiftningen, arbetsmiljöreglering och regler om konkurrensbegränsning. De intervenerande motivsystemen avser att påverka motivbildningen på någon bestämd punkt hos berörda aktörer men låter i övrigt denna fortgå utan inblandning.

46 Jfr vad som sagts härom i föregående kapitel.

4.3. Rättsreglernas innehåll och fördelning på handlingssystem

I syfte att närma mig frågan om uppkomsten av rättsregler tänkte jag inledningsvis gå till väga empiriskt genom att översiktligt ange vad rättsregler används till i vårt samhälle för att därefter försöka finna mönster och teoretiska förklaringar. Som kommentar till metoden vill jag göra några inledande reflexioner. Det föreligger en ganska hög grad av överensstämmelse mellan vad som är föremål för rättslig reglering i olika länder. Däremot kan naturligtvis innehållet i regleringen skifta från land till land. Men socio-ekonomiska, politiska och kulturella skillnader tycks inte återspeglas i själva rättsreglerna. Det finns med något enstaka undantag ingen jämförande rättsforskning som blottlägger fundamentalt olika rättsordningar i vart fall då vi rör oss med sekulariserade rättssystem.[47] Det tycks som om det finns någorlunda generella drag i de faktorer som genererar rättsregler.[48] Jag skall följa den uppdelning på system som vi laborerat med i kapitel 3 och börja med det sociala systemets rättsliga reglering. När jag i fortsättningen talar om regler så menar jag rättsregler och när jag använder beteckningen normer syftar jag på sociala, politiska, ekonomiska eller naturgivna normer, vilka primärt inte är men som också kan vara en del i rättsregler.

Det sociala livet är inte föremål för en särskilt omfattande rättslig reglering i det moderna samhället. Det finns överhuvudtaget inga regler som talar om hur du skall bete dig i det sociala livet om man inte räknar in trafiken i det sociala systemet. Det sociala systemets regler har inte karaktären ”Du skall”, utan ”Du skall inte”. Det handlar alltså så gott som uteslutande om förbud och inte påbud. Jag vill till undvikande av missförstånd framhålla att detta inte är något som specifikt gäller för Sverige. Detta är också förklaringen till att pliktreglerna enligt ovan kommer till användning ex post. De tjänar som måttstock för bedömning av om någon har brutit mot reglerna genom att gå över gränsen till det tillåtna.

Det är annars som sagt bara inom trafikens område som regler föreskriver vilket trafikbeteende som förväntas. Trafiksystemet kan för övrigt ses som ett socialt handlingssystem i sig, vars existens och uppbyggnad vilar på politiskt fastställda regler. Det är unikt i det att politikerna konstituerat

47 Se Moore i Lipson och Wheeler (ed) 1986. Ett svenskt exempel på en sådan jämförelse utgörs av Malmström 1966 *Rättsordningarnas system. Några synpunkter på ett klassifikationsproblem inom den jämförande rättsvetenskapen*. I de fall skillnader har kunnat lyftas fram har de framförallt avsett olika rättsordningar där religionen har en framträdande plats. Se t.ex Hjärpe 1995 studie av Islamisk rätt och Bogdan 1993.

48 Jfr Brusiin 1959.

handlingssystemet genom att sätta upp normer för beteende. Det politiska systemet kontrollerar också i stor utsträckning vad systemet kan användas till genom att man etablerar vägnätet som sådant, dvs. den materiella basen för trafiksystemet. Den rättsliga regleringen av trafiken tillhör bland de mest omfattande regelkomplexen i lagboken.

Trafiksystemet har det sociala systemets alla normativa kännetecken. Det innehåller regler om vem som är behörig att framföra motorfordon genom regler om körkort. Det finns vidare spelregler i form av umgängesregler i trafiken. En grundläggande sådan regel säger att man skall köra på höger sida av vägen. Denna regel kan sägas vila på en konventionellt bestämd norm. Man kan som bekant lika väl tänka sig att man kör på vänster sida. Huvudsaken är att man bestämmer sig för det ena eller det andra. Sedan följer automatiskt att man t.ex. har en högerregel i Sverige och inte en vänsterregel som reglerar vem som har förtur, s.k. förkörsrätt, i situationer av tveksamhet vid korsning.

Även om trafiksystemet är unikt i det att det innehåller påbudsregler om hur man skall bete sig, är dock dessa i minoritet. Trafikreglerna handlar om att man inte får köra vårdslöst i trafiken, smita från trafikolycksplats där man varit inblandad, bilen måste hålla viss standard och man måste själv ha viss kvalitet som förare manifesterat genom innehav av körkort, annars får man inte delta i trafiken, etc. Trafikreglerna har således till övervägande delen karaktären av förbudsregler. Tänk bara på alla förbudsskyltar som förekommer i trafiken, där även kommunerna själva har initiativrätt. En av de mer originella men kanske just därför väl så effektiv står polisen i Ystad för till förebyggande av brott mot de svenska internationellt sett stränga rattonykterhetsbestämmelserna. Det ovanliga med skylten är att den hos normmottagaren förutsätter viss förtrogenhet med rebusar. Skylten som polisen i Ystad satt upp i anslutning till färjeläget har följande utseende:

Figut 4.1

Av pedagogiska skäl har man varit tvungen att förenkla påföljdssidan något. Det är inte så enkelt som att man åker i fängelse så fort man har kört bil med mer än 0,2 promille alkohol i blodet. Påföljdssystemet är mer sofistikerat än så. Jag har dock full förståelse för att upphovsmännen till denna vägskylt skulle ha mött svårigheter om de i bild skulle visualisera villkorlig dom eller ännu värre, skyddstillsyn med övervakning.

De mest framträdande rättsreglerna rörande det sociala systemet i övrigt är de förbudsregler som förekommer i brottsbalken. Det är straffbestämmelser innehållande förbud mot att våldföra sig mot en annan människa, brotten mot person, förbud mot att beröva annan hans egendom i brotten mot egendom, som i och för sig framförallt har en betydelse inom det ekonomiska systemet. Här finns också bestämmelser om t.ex. hemfridsbrott och andra brott mot frihet och frid, våldtäkt och andra sexualbrott samt förargelseväckande beteende, vilka har med sociala relationer att göra. Livet och den kroppsliga integriteten tillhör de värden som rätten särskilt försöker värna om. Både livet och döden är omgärdade av rättsliga definitioner. En lag om abort tar ställning till förutsättningarna för rätten att avbryta ett havandeskap. Det finns också en hel del andra bestämmelser som tar ställning till konstgjord befruktning, m.m. Det har växt fram en flora av regler kring vad som kallats för reproduktionsteknologi.[49] I det s k

49 Se härom De Gama 1993. Se även Nordborg 1985.

HUGO-projektets förlängning aktualiseras en rad etiska ställningstaganden i relation till de gentekniska möjligheter som detta för med sig. Stamcellsforskning eller inte är ett färskt exempel på denna typ av problem. Kloning tillhör än så länge de mer spektakulära inslagen som påkallat rättsliga ingripanden i form av förbud mot experiment med foster.[50] Även döden har sin definition i det rättsliga systemet genom en särskild lag. Som en följd av den medicinska vetenskapens utveckling och framväxten av en transplantationsteknologi har det blivit rationellt att frångå det gamla hjärtdödsbegreppet och övergå till hjärndöd som kriterium på dödens inträde. ”(E)n människa är död när hjärnans samtliga funktioner totalt och oåterkalleligt har fallit bort”, heter det i 1 § lagen (SFS 1987:269) om kriterier för bestämmande av människans död.[51] Det ankommer vidare enligt lagen på läkare att i överensstämmelse med vetenskap och beprövad erfarenhet fastställa att döden inträtt.

Det huvudsakliga straffet eller straffhotet i det sociala systemets regler utgörs av frihetsberövande, dvs. att man genom inspärrning undandras möjlighet att delta i det sociala livet. Eftersom brottet betraktas som en avvikelse från det normala förekommer också vård och tillrättaförande åtgärder av andra slag för att förmå den enskilde att anpassa sig till det sociala systemets normer. Variationen i påföljder i dessa hänseenden är dock inte särskilt väl utvecklad i vårt land om man jämför med ett land som USA. Numera har man tagit efter sådana påföljder som fotboja. Denna påföljd kännetecknas av att den dömde inte får röra sig fritt utan är hänvisad till sin bostad, även om möjligheter finns att vederbörande får kombinera fotboja med rätt till arbete.

Den enda sociala institution som åtnjuter rättslig reglering är *familjen*. I äktenskapsbalken finns bestämmelser om vilka som är behöriga att ingå äktenskap med varandra och hur detta i så fall skall gå till. I dessa regler slås det monogama äktenskapet fast genom förbud mot polygami. S.k. tvegifte är straffbart enligt brottsbalken. Vidare förbjuds giftermål med de närmaste släktingarna. Giftermålsbalken anger också vad som krävs för att ett äktenskap skall kunna upplösas. Här kan konstateras att det numera inte ställs upp några materiella förutsättningar för detta utan skilsmässa är alltid ett alternativ för den make som vill lämna äktenskapet. Dock stadgas en betänketid på sex månader om barn är berörda eller makarna inte är överens.

Föräldrabalken reglerar förhållandet mellan föräldrar och barn samt förhållandet mellan föräldrarna inbördes visavi barnen. Reglerna är uppdelade på förmyndarskap, där bl.a. gränsen mellan barn och vuxna dras

50 Vetenskapsrådets beslut 2001-12-05.
51 Michailakis 1995.

upp genom regler om omyndighet, vårdnad och umgängesrätt samt underhållsfrågor till barn. Föräldrabalkens regler i övrigt handlar främst om ekonomiska mellanhavanden mellan makarna, såsom giftorättsregler, samtycke till överlåtelser i vissa fall, etc. Dessa regler är framför allt etablerade till stöd för utomstående som har ekonomiska relationer till makarna gemensamt eller till endera av dem. Av betydelse i sammanhanget kan också ärvdabalkens regler påstås vara även om dessa också framförallt har en ekonomisk betydelse.

Ärvdabalken ställer upp regler som föreskriver att släktingarna ärver med gräns för kusinerna och de ärver i en viss prioritetsordning. Numera hänförs också efterlevande make till den arvsberättigade kretsen och då tillsammans med barnen med högst prioritet. Denna i lagen angivna arvsordning kan till stora delar åsidosättas genom testamente.

Till det sociala livets regler kan också hänföras rätten att bilda ideella föreningar för vilket ideellt ändamål som helst. Vissa baskrav ställs på en ideell förening. Den behöver inte men kan registreras. Den ideella föreningen erkänns som en självständig juridisk person. På detta sätt kan enskilda sluta sig samman och organisera sig för olika sociala ändamål.

Sammanfattningsvis kan om det sociala systemets regler konstateras att de är få och huvudsakligen av förbudskaraktär. Genom straffbestämmelser sätter rättssystemet gränser för tillåtet beteende i en del för det sociala livet väsentliga hänseenden. Den enda genuint sociala institution som är föremål för reglering är familjen. Denna reglering är numera dock inte särskilt ingripande sett ur det sociala systemets synvinkel. För övrigt åstadkommes ungefärligen samma rättsläge för sammanboende utan att vara gifta som för de som är gifta genom särskilda bestämmelser i den s.k. sambolagen.

Rättsreglerna har en helt igenom juridisk karaktär och beslutsfattandet, som handhas av jurister inom de allmänna domstolarnas ram, präglas av normrationalitet Rättsreglerna är uppbyggda som konditionalsatser vilket innebär att regeln föreskriver om vissa förutsättningar är uppfyllda så skall en viss angiven rättsföljd inträda såsom i den tidigare kommenterade rebusens form. En annan följd av det sociala systemets regler är att den rättsliga bedömningen aktualiseras först i efterhand, först sedan någon brutit mot en regel och då i samband med att påföljd eller annan rättsföljd skall utdömas.

Det ekonomiska systemets regler är betydligt mer omfattande än det sociala livets regler. Här finns inslag av både konstituerande vem-regler, procedurregler som fungerar som spelregler genom att ange hur saker och ting skall ske samt materiella handlingsregler, dvs. påbud och förbud, som anger vad som skall ske eller inte ske.

Genom konstituerande regler definieras de som är behöriga aktörer i det ekonomiska systemet. Med den rättsliga terminologin talas det om rättssubjekt och om rättslig handlingsförmåga. Sådan tillkommer i det marknadsekonomiska systemet var och en som är myndig och följaktligen inte heller är omyndigförklarad. Viktigare ur ekonomisk synpunkt är att även organisationer kan ha rättslig handlingsförmåga. För att inneha detta fordras att organisationen uppfyller kraven för någon av de alternativa företagsformer som lagstiftningen anvisar, aktiebolag, handelsbolag eller enkla bolag. Kooperativ verksamhet kan även ske i den ekonomiska föreningens form. Man kan också tänka sig att ekonomisk verksamhet äger rum i stiftelsens form. Dessa bestämmelser om vad man kallar för juridiska personer har viktiga transaktionsekonomiska fördelar. Genom att lagen tillhandahåller standardiserade former för ekonomisk verksamhet underlättas kontakter, informationsmängden och osäkerheten minskar, framförallt genom att det finns regler om vem som kan göras ansvarig och vem som är behörig att företräda organisationen, etc. Det är således framförallt i relationen mellan företaget och dess omvärld som det finns regler som betyder något. Kort sagt bidrar reglerna till att underlätta transaktioner och därmed cirkulationen av varor och tjänster på marknaden.

På arbetsmarknaden är de fackliga organisationerna tillåtna och erkänns som ideella föreningar. De ombesörjer därmed sina egna angelägenheter med stöd av interna stadgar.[52] De har också rätt att med stöd av ett omfattande regelverk i bl.a. medbestämmande-, arbetsmiljö- och anställningsskyddslagen att förhandla med arbetsgivarna och företräda de anställda i allahanda frågor av betydelse för transaktionen i samband med köp av arbetskraft.[53]

Marknadsmekanismen i det ekonomiska systemet konstitueras i det rättsliga systemet genom avtalsinstrumentet.[54] Det finns en särskild lag som reglerar avtalet. Där definieras avtal genom att det bl.a. anges hur avtal ingås. Den ekonomiska termen utbud motsvaras av den rättsliga ter-

52 De fackliga organisationernas beslut kan dock överprövas av domstol under särskilda förutsättningar. En vanlig typ av mål gäller rätten till medlemskap för den enskilde. Stockhoms tingsrätt har sålunda i en avkunnad dom underkänt ett beslut av Svenska Musiker och Kulturarbetarförbundet om uteslutning och därmed klargjort att en medlem i en facklig organisation inte kan uteslutas till följd av att han i tidningsartiklar framfört kritik mot den egna fackliga organisationen.

53 I boken Arbetslivets reglering ger jag en översiktlig bild av hur det svenska regelsystemet gestaltar sig i det svenska arbetslivet. Detta framgår också mer i detalj av läroböcker som Adlercreutz 1992, Fahlbeck 1992 samt Glavå 2001.

54 Avtalsinstrumentet är som en av Amerikas främsta rättsteoretiker, Jules L. Coleman, uttryckt saken ”an institution designed to reduce uncertainty and thereby make markets possible”. Se Coleman 1993.

men anbud och efterfrågan motsvaras av accept.[55] Poängen med den rättsliga regleringen är att där anges vilka rättsverkningar som generellt följer med avtalet, dvs. avtalets bindande verkan samt under vilka preciserade villkor ett avtal inte gäller, dvs. när det kan bli föremål för ogiltigförklaring. Den icke uttalade huvudregeln är annars att det föreligger avtalsfrihet, dvs. att man kan avtala med vem som helst om vad som helst på vilket sätt som helst.

Därutöver förekommer rättslig reglering knutet till olika marknader.[56] På varumarknaden finns en köplag och en konsumentköplag. Utgångspunkten för köplagen är att parterna står fria att i ett köpeavtal ingå vilka överenskommelser de vill, men om parterna inte reglerat en viss fråga av vital betydelse för transaktionen, såsom tidpunkter för leverans och betalning, vad som skall ske om varan inte kommer fram i tid eller om det uppstår fel på varan, etc., då tillhandahåller den dispositiva köplagen standardiserade lösningar på problemet som skall gälla mellan parterna. Dessa rekommenderade lösningar är i stort sett tvingande enligt konsumentköplagens bestämmelser, då ett företag säljer till en konsument.

På samma sätt tillhandahålles dispositiva och ibland tvingande lösningar på mellanhavanden på en rad andra marknader, såsom kreditmarknaden, hyres- och bostadsmarknaden och arbetsmarknaden. Behovet av tvingande regler varierar med den sociala betydelsen hos den vara eller tjänst som regleras.

De konstituerande elementen i systemuppbyggnaden omges av tvingande regler. Så är det med avtalsinstrumentet som sådant och så är det också med äganderätten och andra sakrätter som reglerar förhållandet mellan person och sak. Av praktiska skäl finns det noggranna regler varigenom innehav av egendom markeras inte minst för omvärlden.[57] Beträffande viss egendom, såsom fastigheter, skall äganderätten registreras. Äganderättsbegreppet spelar också en viktig regleringsteknisk funktion såsom ett s.k. mellanbegrepp till vilket olika andra rättigheter är knutna.[58] Lagstiftaren behöver på detta sätt inte alltid skriva ut alla rättsverkningar utan kan nöja sig med att ange under vilka omständigheter någon erhåller den rättsliga titeln ägare till viss egendom så följer därmed så att säga automatiskt en rad rättigheter och skyldigheter. Egendom kan innehas med olika rätt och det finns då tvingande regler som bekräftar detta och även reglerar förhållandet mellan personer med olika rätt till egendomen, såsom ägare, panthava-

55 Därmed inte sagt att utbud i ekonomiska termer avtalsrättsligt sett definieras som anbud.
56 Se Skog 1982.
57 Se t ex Baird, Gertner och Picker 1994.
58 Se om äganderättsbegreppet, Hohfeld 1964, Honoré 1960 samt för en översikt, Abrahamsson, och Broström 1979, med där gjorda referenser.

re, hyresgäst, etc. I utsatta lägen då någon lider brist på likvida medel t.ex. i samband med konkurs eller utmätning reglerar en förmånsrättsordning vilka som skall ha betalt och i vilken ordning.

En annan omständighet som ligger bakom införandet av tvingande regler i marknadsekonomin hänger samman med skyddet för vad man på juristspråk kallar för tredje man, dvs. för den som kan ha ett generaliserat ekonomiskt intresse hos någon av parterna i en avtalsrelation. Det kan t.ex. röra sig om någon som lånat ut pengar mot säkerhet i form av pant eller någon fordran på en person som är gift och som står i färd med att överlåta sin egendom på sin maka eller barn. I dessa och liknande situationer kräver det s.k. tredjemansintresset att det finns tvingande regler som kräver öppenhet och information till omgivningen eller andra regler till skydd för den utomstående. Här finns ett samband mellan vad Coleman hävdar om parvisa relationer, nämligen att i dessa antas vardera parten ha tillgång till resurser som gör det möjligt att förhindra uppkomsten av negativa effekter för en själv. Det utesluter inte att vardera parterna enskilt eller tillsammans kan vidta åtgärder som har externa effekter för en tredje person. Så fort denna situation föreligger och det generellt sett finns anledning att misstänka missbruk, dvs. då den ekonomiska situationen i övrigt inbjuder till en viss åtgärd, finns det också behov av tvingande regler till skydd för utomstående tredje man.

En ytterligare orsak till tvingande regler är att t.ex. arbete och bostad anses som sociala rättigheter vilket påverkar frågans sociala och därmed politiska betydelse. Jurister använder i dessa sammanhang uttrycket att ena parten kan betraktas som en svagare part. De har då ett underförstått marknadsorienterat synsätt. Den som efterfrågar arbete och bostad på marknaden kan sägas vara utsatt för dubbelt tvång. Att sälja sin arbetskraft är inte som att sälja vilken vara som helst på marknaden. Han eller hon måste sälja sin arbetskraft för att få pengar till sitt levebröd och beroende på var man bor kan man vara hänvisad till ett begränsat utbud av arbetstillfällen. Den som skall hyra eller köpa en lägenhet är inte heller i en ordinär marknadsposition. Han eller hon är tvungen att skaffa sig tak över huvudet. De utgör vad som kallas nödvändighetsvaror .

Denna typ av omständigheter ligger bakom ingripanden i den fria marknadsmekanismen genom tvingande regler eller med andra stödåtgärder från det politisk/administrativa systemet. Sålunda finns det inslag av tvingade bestämmelser i regleringen av arbetsmarknaden som har den här karaktären. Lagen om anställningsskydd är ett exempel på det. Till en del har dock dispositiva regler bibehållits, då man menar att arbetstagarnas kollektiva uppträdande i fackliga organisationer som tillåtits representera de enskilda innebär tillräcklig garanti för att det socialt skyddsvärda intres-

set skall tillgodoses. På samma sätt anses de som efterfrågar bostad på hyresmarknaden behöva ett särskilt skydd i lagstiftningen. Som exempel kan nämnas att det finns regler införda om besittningsskydd till den lägenhet man hyr, vilket kan sägas motsvara anställningsskyddet på arbetsmarknaden. På arbetsmarknaden företräds den enskilde av fackliga organisationer i förhandlingar inte minst om löner. På samma sätt har hyresgästföreningen auktoriserats genom lag att företräda de enskilda hyresgästerna i förhandlingar om hyran. Det finns fler paralleller mellan hyres- och arbetsmarknadens reglering vilka kommer att utvecklas ytterligare i kapitel 6 nedan.

Det är inte bara inom arbets- och hyresmarknaden som detta behov av tvingande regler förekommer. Här kan såväl VA-området och den varudistribution som i allt större grad kännetecknas av oligopol. Ulf Stridbeck har i en avhandling om ellagstiftningen och relationen mellan elabonnent och eldistributör konstaterat att konsumenten, elabonnenten, också är utsatt för ett dubbelt tvång, vilket skänker honom en särställning på marknaden.[59] Dels måste han köpa varan, elen, eftersom det är en nödvändighetsvara på samma sätt som arbetet och bostaden och dels måste han köpa den av den av det fåtal eldistributörer som står till förfogande.[60] Stridbeck menar av dessa skäl att avtalssituationen och därmed implicit marknadssituationen skall bedömas efter delvis särskilda regler. Han pläderar för att genom tvingande regler väga in möjligheten av sociala hänsyn när man bedömer de rättsliga skyldigheter som åvilar elabonnenten. Sålunda menar Stridbeck t.ex. att eldistributören inte utan vidare borde få avbryta leveransen av el när elabonnenten inte fullgjort sin betalningsskyldighet. Eldistributörens åtgärd står inte i rimlig proportion till elabonnentens bristande avtalsuppfyllelse varför en viss avvägning påkallas, enligt Stridbeck. Sedan Stridbeck skrev denna bok har man ökat möjligheterna att välja eldistributör. Denna omständighet torde dock inte ändra på de problem för elkonsumenten som Stridbeck tar upp.

Även andra författare har varit inne på samma resonemang. Den norske rättssociologen Hans Petter Graver har argumenterat för sociala rättigheter i kreditsammanhang[61] och den finske rättsvetaren Tomas Wilhelmsson, som var den som startade debatten, har gjort en inventering av hela civilrättsfältet och menat sig finna stöd för behovet av en ny social civilrätt, som alltså bryter mot marknadslogiken i det att den genom regler avser att framtvinga sociala hänsynstaganden som marknaden spontant inte genererar.[62]

59 Stridbeck 1992.
60 Ibid.
61 Graver 1990.
62 Wilhelmsson 1987. Se också Wilhelmsson 1993.

En som ställt sig skeptisk till idén om en social avtalsrätt är Claes Sandgren, som i två artiklar skärskådat den argumentation om införande av en social civilrätt som ägt rum.[63] Balanseringen inom avtalsrättens ram av det ekonomiska synsättet mot det juridiska gäller frågan om hur långt partsautonomin och principen om avtals bindande verkan skall begränsas till förmån för sociala faktorers beaktande. Sandgren menar att frågan inte kan enkelt besvaras. ”Väl fungerande, privaträttsliga instrument är en förutsättning för en väl fungerande marknadsekonomi”, enligt Sandgren.[64] Därför bör inte dessa tilldelas uppgifter vilka med fördel kan fullgöras av offentligrättsliga instrument eller med andra utomrättsliga medel. De olika systemen måste således hållas isär. Sandgren hävdar med hänvisning till den tyske rätts- och samhällsvetaren Niklas Luhmann att inblandningen av offentligrättsliga hänsynstaganden kan äventyra de privaträttsliga instrumentens marknadsekonomiska funktionsduglighet.[65] Det privaträttsliga systemet kan då komma att överansträngas i och med en tilltagande komplexitet vilket kan få hela den rättsliga strukturen i gungning.[66]

Rättsreglerna bidrar således med att konstituera det ekonomiska systemet genom att tillhandahålla spelregler för aktörerna på marknaden. Största delen av den civilrättsliga regleringen har denna funktion. Därtill kommer de delar av den allmänna straffrätten som behandlar egendomsbrotten och de ekonomiska brotten (Brottsbalken kap. 8-12). Dessa regler sätter tillsammans med ogiltighetsreglerna i civilrätten (såsom regler om avtals ogiltighet i avtalslagen 28-38 §§) de yttersta gränserna för det tillåtna ekonomiska handlandet. I så måtto är rättsreglerna att betrakta som en förstärkning av de normer som genereras spontant på marknaden. Rättsreglerna implicerar med andra ord inte något annat handlande än det som det ekonomiska systemet självt efterfrågar. Inom dessa ramar är handlandet fritt, dvs. de civil- och straffrättsliga reglerna ”lägger sig inte i” vad som i övrigt tilldrar sig på marknaden. Denna kännetecknas istället av avtalsfrihet, näringsfrihet och konkurrensfrihet.

Det intressanta är dock att dessa värden är så centrala att de inte ens är uttryckta i själva rättsreglerna. De ligger som bakomliggande förutsättningar för förståelsen och tolkningen av hela det civilrättsliga regelsystemet. Det normala ligger implicit i det ekonomiska systemets konstruktion. Dessa värden aktualiseras endast om det sker brott mot dem, då finns det ogiltighets- och straffbestämmelser som kommer in. På samma sätt är det delvis med ett annat konstitutivt element i marknadsekonomin, ägan-

63 Sandgren 1992/1993:456-486 resp s 643-668.
64 Ibid s 661.
65 Se även Tolonen 1988.
66 Jfr. Luhmann 1986.

derättsbegreppet. Hur äganderätt uppkommer är delvis en oreglerad fråga.[67]

Det civilrättsliga regelsystemet bidrar med ytterligare en för marknadsekonomin viktig strukturell faktor som vi berört. Det är det instrument varigenom samhandlandet sker och i vilket interaktionen manifesteras, nämligen *avtalsinstrumentet,* som i sig bär upp hela marknadsmekanismen. I detta sammanhang kan också äganderätten och andra sakrätter nämnas som viktiga strukturella element i det ekonomiska systemet.

Ett annat nödvändigt instrument för det ekonomiska livet utgörs av innovationen *juridisk person*, varigenom arbete och kapital skiljs åt och kapitalackumulation utan personligt ansvar möjliggörs.[68] I och med att företaget som kollektiv kan uppträda som enskilt rättssubjekt kan man också med små modifieringar använda i princip samma rättsliga former och principer som etablerats redan inom romarrätten, när det gäller regleringen av den moderna marknadsekonomin.[69] I vissa sammanhang har rättssystemet fungerat som en nödvändig förutsättning för ekonomisk utveckling. Utöver exemplet med etablerandet av begreppet juridisk person kan pekas på utvecklingen av den s.k. immaterialrätten med rättigheter som patent och varumärke, utan vilka mycken ekonomisk utveckling i marknadsekonomiska termer hade varit möjlig.[70]

Sammanfattningsvis kan om det ekonomiska systemets regler sägas att de tillhandahåller spelregler som utgör en nödvändig förutsättning för det marknadsekonomiska systemet. Reglerna anger handlingsmöjligheter utan att påbjuda ett visst beteende. Väljer någon däremot att handla på marknaden är man tvungen att följa de regler som finns. Det är förbjudet att gå utanför denna ram. Om så sker straffas man och reglerna får karaktär av förbudsregler. Har någon genom att agera utanför spelreglerna tillfogat annan skada på ett eller annat sätt inträder också en restitutiv sanktion i form av skadestånd för att återställa skadan eller annan motsvarande sanktion som åsyftar att återställa status quo, såsom återgång av köp, etc.

Beträffande de instrument som rättsreglerna tillhandahåller i form av avtalsinstrumentet och äganderätten m.m., är påföljden ogiltighet, dvs. en handling som avviker från de stipulerade formerna betraktas som en nullitet, som icke-existerande. Om den i övrigt har tillkommit på ett otillbörligt sätt kan den förklaras som ogiltig.

Även i dessa sammanhang dominerar på samma sätt som beträffande det sociala systemets regler juridiskt beslutsfattande och normrationalitet.

67 Jfr. Hydén 1978:266 ff.
68 Se Torpman (kommande 2002. Se även om rättsliga systemets betydelse för ekonomiska förhållanden, Hydén 1988:203 ff.
69 Jfr. Renner 1949.
70 Hydén 1988.

Det innebär att reglerna är pliktregler, uppbyggda som konditionalsatser med rekvisit som anger vilka faktiska omständigheter som skall vara uppfyllda för att en viss rättsföljd skall inträda. Detta gäller oavsett om vi rör oss på det civil- eller straffrättsliga området. På samma sätt aktualiseras reglerna inom det ekonomiska systemet i efterhand, dvs. först sedan det visat sig att någon brutit mot umgängesreglerna eller inte följt de anvisningar för tillåtna instrument som står till förfogande. Då skall rättslig prövning ske i anslutning till att påföljd skall utdömas. Beteendet frammanas av det ekonomiska systemets normativa logik och avvikelsen betraktas som marginalfenomen som i sista hand löses genom rättsliga medel.

Det politiska systemet är i ännu högre grad än det ekonomiska systemet beroende av rättsregler för sin existens. Rätt och politik hör ihop. Rätten konstituerar genom grundlagen, regeringsformen, det politiska systemet samtidigt som det politiska systemet antar och promulgerar rättsregler. Rätten och politiken är i vår rättstradition obönhörligen förbundna med varandra. Det råder ett dualistiskt förhållande mellan rätt och politik.[71] En annan sak är att både rätten och politiken kan anta olika former. För att kunna urskiljas som rätt måste rättssystemet ha en viss grad av självständighet. När den väl är antagen måste rätten således kunna skiljas från politiken. Rätten har därför sina egna institutioner, domstolar och myndigheter omgärdade av sina särskilda auktoriserade funktionärer i form av advokater, polis och åklagare, etc.

Sverige fick en ny grundlag 1974 varigenom parlamentarismen stadfästes som princip, något som i praxis hade vuxit fram långt dessförinnan. Detta antyder något av den bristande betydelse grundlagarna haft i svensk rätt. Vi har ingen författningsdomstol och inte heller en tradition att överpröva vare sig lagars och förordningars eller myndigheters besluts överensstämmelse med konstitutionen. För att en domstol eller en myndighet skall kunna åsidosätta en lag eller förordning såsom stridande mot grundlagen måste felet i författningen vara uppenbart (regeringsformen 11 kap. 14 §).[72] Det är till och med så att de bestämmelser om grundläggande fri- och rättigheter som återfinns i 2 kap. regeringsformen jämte t.ex. kraven

71 För en diskussion om förhållandet mellan rättssystemet och det politiska systemet, se Eckhoff och Sundby 1991:227 ff.

72 Bestämmelsen har varit föremål för prövning ett fåtal gånger och aldrig lett till att lagen eller förordningen åsidosatts. Det närmaste man kommer är en reservation av justitierådet Bengtsson i det s.k. skattefjällsmålet, NJA 1981:1 som avsåg samernas renbetesrätt enligt rennäringslagen som av samerna förklarades till dels stå i strid med regeringsformens bestämmelser i 2 kap. om fri- och rätttigheter. Bengtsson fann i sitt votum rennäringslagen avvika från regeringsformen men ej på ett uppenbart sätt, varför regeringesformen 11 kap. 145 § inte ansågs tillämplig. – I den mån det rör sig om myndighetsföreskrifter räcker det med att föreskriften anses stå i strid med grundlag elle r annan överordnad författning. Med stöd härav har Riksskatteverkets föreskrifter

på myndighet att iaktta saklighet och objektivitet i myndighetsutövningen enligt 1 kap. 9 § inte är rättsligt bindande i så måtto att de kan läggas till grund för rättsliga krav. Dessa bestämmelser måste först omsättas i en lag eller förordning för att få rättskraft.

Det sagda antyder att vi saknar en konstitutionell tradition i Sverige, vilket också har haft ett negativt inflytande på hela den juridiska professionen och utbildningen.[73] Få politiska problem diskuteras i rättsliga termer. Det förrättsligande som ägt rum under efterkrigstiden har inte gynnat framväxten av en rättskultur. Den kan snarast ses om en del i en process som kännetecknas av monopolisering av livsvärlden och därmed närmast konträr till moraliskt färgad rättslig argumentation.[74] Förmågan till principiella resonemang och viljan att upprätthålla principer i samhällslivet lyser därför i stort sett med sin frånvaro. Detta märks tydligt om vi jämför med länder som har en konstitutionell tradition och författningsdomstolar, såsom USA och Tyskland. Det tycks framförallt som det är i stater med en federativ uppbyggnad som konstitutionen och rättslig överprövning av lagar förekommer betingat av intresset att använda de rättsliga instanserna för att skapa enhetlighet i ett samhällssystem som annars riskerar att bli alltför heterogent och ojämlikt.

I viss mån används samma strategi i vårt land i förhållandet mellan staten och kommunen. Detta har fått ökad aktualitet på grund av två omständigheter, dels den allt större användningen av ramlagar som överlåter till de tillämpande myndigheterna att fylla lagen med ett innehåll och dels på grund av att allt fler statligt beslutade uppgifter har förts över till kommunerna. Som en konsekvens har det lagts på förvaltningsdomstolar att efter överklagande överpröva de kommunala myndigheternas beslut.[75] Förvaltningsdomstolarna kan därigenom komma att framtvinga ett visst innehåll i de kommunala myndigheternas praxis. Särskild uppmärksamhet har detta rönt inom socialtjänstens område.[76]

Utöver en konstituerande funktion för det politiska systemet har rättsreglerna en viktig funktion genom att formalisera och tydliggöra de normer vi tidigare talade om som överför politiskt beslutade uppgifter till den verkställande makten, det administrativa systemet. Detta är en betydelse-

---

i visst fall ansetts innehålla villkor och begränsningar utöver vad som inrymdes i delegationsföreskriften i lagen (SFS 1984:151) och de fick därför inte tillämpas, se Regeringsrättens årsbok 1987:21. Endast i ett fall har en lag underkänts och det gällde den s k Uniformslagen från år 1947, se RH 1997:47.

73 I forskningshänseende kan dock Joakim Nergelius avhandling förtjänas att lyftas fram, se Nergelius 1996.

74 Jfr Teubner (ed) 1987.

75 För norska förhållanden, se Ekhoff och Graver 1991.

76 För denna problematik, se Åström 1988.

full följd av det avstånd och den komplexitet som föreligger i det politisk-administrativa system som kännetecknar nationalstaten. Rättsreglerna har en kommunikativ funktion i det att de förmedlar uppgifter från politiker till administratörer.

Det politiska systemet fullgör även viktiga till marknaden kompletterande funktioner som ger upphov till vad vi kan kalla för *suppleerande regler.* Det handlar om olika uppgifter som efterfrågas av det sociala och/eller ekonomiska systemet och som inte spontant genereras i marknadsmässiga relationer. Daniel Tarschys räknar med fyra komplex av infrastrukturer som både skapar produktionsförutsättningar och efterfrågan åt näringslivet.[77]

Hit räknar han för det första den legala infrastrukturen. Rättssystemets eget upprätthållande vilar på denna typ av rättsregler, dvs. på den reglering som reglerar domstolsväsendet, polis- och åklargarväsendet, etc. Rättsregler kräver att det finns tillgång till en utomstående tredje instans som kan ingripa för att döma eller medla vid oenighet om regelns innehåll och i sista hand för att genomdriva regeln om frivillig efterrättelse inte äger rum. För det andra framhåller Tarschys den fysiska infrastrukturen i form av kommunikationer, energi, vatten och avlopp vars uppgiftsfördelning kräver sina suppleerande regler. Det tredje komplexet utgörs av den sociala infrastrukturen baserad på regler om vård- och omsorgsfunktioner, hälso- och sjukvårdsområdet jämte inkomstskydd av olika slag. Slutligen har vi enligt Tarschys den kulturella infrastrukturen med regler om utbildning och ”civilisation” i ordets vidaste mening, skol- och universitetsväsendet. Därtill kommer behovet av ett yttre försvar som kräver sin administrativa apparat, militärväsendet, och sin särskilda reglering. Inom samtliga dessa områden förekommer rättsregler som förmedling av uppgifter från politiskt beslutsfattande till verkställande funktioner. Rättsreglerna drar upp riktlinjerna för verksamheten och anger grundläggande organisatoriska former för densamma.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att rättsreglerna inom det politiskt-administrativa systemet har en annan karaktär än inom det sociala och ekonomiska systemet. Här finns inga förbudsregler. Rättsreglerna drar inte på samma sätt som i de andra systemen upp gränser för tillåten aktivitet. Dess gränser är i vart fall inte normativt skarpa utan bygger mer på pragmatiska överväganden. De avgränsningar som görs sker framförallt genom konstituerande regler. Rättsreglerna definierar den administrativa apparaten. Varje myndighet omgärdas av en instruktion som i grova drag talar om vilka uppgifter som tilldelats myndigheten ifråga och hur den in-

77 Dagens Nyheter den 7 augusti 1993. Tarschys menar i artikeln att kapitalismens framväxt är starkt knuten till utbyggnaden av de olika infrastrukturerna.

terna organisationen skall te sig. Om en myndighet skulle gå utanför sina rättsligt definierade domäner leder det till att beslut och handlande är ogiltigt.

De rättsregler som berör det administrativa systemet har mer karaktären av påbud än förbud. Men i och med att det rör sig om generella uppgifter har påbuden inte en direkt befallande karaktär. De är inte av typen "Du skall" utan anger istället mål som myndigheten skall sträva efter att uppnå. Dessutom pekar reglerna ut vilka medel som är tillåtna att använda för ändamålet. Man talar därför om att de politiskt-administrativa systemens regler har en mål-medel karaktär av den typ vi talade om ovan.

Det politiskt-administrativa systemets regler kan sägas vara ändamålsbestämda och inte konditionala. Reglerna är framåtsyftande och avser således att vara vägledande för handlandet på ett annat sätt än det sociala och ekonomiska systemets regler, som handlar om att tillhandahålla instrument för samhandling jämte gränser för tillåtet beteende. Denna omständighet påverkar också principerna för beslutsfattande.[78] Istället för den normrationalitet som präglar det sociala och ekonomiska systemets regeltillämpning – jämför rebusen som form – kännetecknas det administrativa systemets regelanvändning av målrationalitet.[79] Dvs. det är målets riktning och innehåll som bestämmer beslutsfattandets logik. I och med att det handlar om uppfyllande av mål blir regeln endast ett led i dessa strävanden. Beslutsfattandets rationalitet underordnas istället det kunskapssystem som bestämmer den tilltänkta måluppfyllnaden. Det må vara medicinsk kunskap såsom inom sjukvårdssystemet, teknisk kunskap såsom inom vägväsendet, etc. Det administrativa systemets regler tillämpas därför företrädesvis av (expert)myndigheter och endast i undantagsfall – efter överklagande – av förvaltningsdomstolarna. Domstolarna gör det möjligt att som part få till stånd en överprövning i efterhand av ett beslut som angår en själv om myndighet fattat beslut som går den enskilde emot.

Rättsregeln blir inom det politiskt-administrativa systemet endast en del som handlar om att ange riktlinjer och organisation för genomförande. I övrigt faller beslutsfattandet tillbaka på annan professionell kompetens än den juridiska.[80] Det må vara naturvetenskap, teknik, medicin, ekonomi, pedagogik eller annan mer eller mindre professionellt etablerade kunskapsstrukturer. Reglernas funktion inskränker sig till att förmedla det politiska budskapet och etablera de former i vilka uppgifterna skall genomföras.

78 Strömholm 1979.
79 Graver menar att det rör sig mer om en gradskillnad än en artskillnad, se Graver 1988.
80 För en illustration, se Pfannenstill (kommande 2002).

Det naturliga systemet behöver inte rättsregler för att etableras. Tvärtom existerar det naturliga systemet helt oberoende av människan och människans medvetande om normernas existens. Men om det är så att människan vill utnyttja naturen kan regler utgöra ett led i denna exploateringsprocess. Antingen så att reglerna hjälper till att organisera och bygga upp ett ur det ekonomiska systemets synvinkel så rationellt utnyttjande som möjligt eller så kan reglerna bidra med att begränsa exploateringen till skydd för naturresurserna som sådana. Det finns exempel på bådadera inom vårt rättssystem. Den lagstiftning som handlar om utvinning av mineraler, gruvfyndigheter eller oljefyndigheter värnar om en så rationell exploatering som möjligt. Koncession för utvinning kan därför inte ges till vem som helst, utan endast till den som kan förväntas exploatera fyndigheten på ett rationellt sätt. Miljöbalken har däremot karaktären av skyddslag för miljön och naturresurserna.[81] Om vi tar en lag som skogsvårdslagen så representerar den båda inslagen av syften, både rationell exploatering och skyddsvärda intressen.[82]

4.4. Vad innebär det att en norm blir en rättsregel?

Låt oss återvända till den i detta avsnitt ursprungligen ställda frågan om vad som kännetecknar de normer som blir till rättsregler. Vad är det för normer som så att säga förstärks genom att upphöjas till regler och vad innebär det att normen har blivit regel?

Svaret ligger implicit i den tidigare framställningen. Men innan vi går in på detta skall jag göra ett påpekande. När en norm blir till en rättsregel så förändrar den inte bara sin status, utan den kan också komma att delvis förändra sitt innehåll i och med att den i fortsättningen tillhör ett eget normsystem, det formaliserade rättssystemet. Detta har sina egna kriterier, språk och utvecklingslagar som naturligen formar och omformar de normer som pockar på det politiska systemets uppmärksamhet för att bli rättsregler. Kring rättssystemet finns en särskild profession uppbyggd som utbildas och skolas praktiskt att tänka och tillämpa regler efter en särskild logik, den deduktiva logik som är rättsdogmatikens kännetecken.

Alla rättsregler har det gemensamt att de hör hemma i ett eller annat rättssystem, skriver Eckhoff-Sundby.[83] Detta innebär att det till rättssyste-

81 Ingen av dessa lagar innebär dock ett absolut skydd. Jfr. beträffande miljöskyddslagen, Hydén 1978 a.a. kap 9 och beträffande Naturresurslagen, Eriksson 1993.
82 Jfr Appelstrand (kommande 2002).
83 Eckhoff och Sundby 1991:199.

met ofta hör särskilda regler som anger vilka normer som kan räknas till rättssystemet och därmed har karaktären av rättsregler.[84] Det är detta förhållande som för övrigt skänker de flesta definitioner av vad rätten är en cirkulär prägel. Detta kan illustreras av den engelske poeten Wystan H. Audens poem "Law like Love" som Vilhelm Aubert hänvisar till i genomgången av concepts of law.[85] Det lyder enligt följande:

> Law, says the judge as he looks down his nose,
> Speaking clearly and most severely,
> Law is as I´ve told you before,
> Law is as you know I suppose,
> Law is but let me explain it once more,
> Law is The Law.

Eckhoff-Sundby räknar upp fem kriterier för ett rättssystem. Det skall för det första ha en organiserad produktion av regler, någon form av lagstiftningsorgan, samt en auktoritativ ordning för tolkning av regler, oftast en högsta domstol. Det skall därutöver finnas en juridisk begreppsapparat, ett normspråk och en särskild juridisk profession. Normspråket är fragmentariskt och kan därför kopplas ihop på många olika sätt. Ett rättssystem är för det tredje på ett eller annat sätt knutet till nationalstater. Det är vidare förknippat med monopol på våldsanvändning. Eckhoff-Sundby nämner slutligen för det femte att det kan ställas vissa etiska minimikrav på ett rättssystem.[86]

En konsekvens av att normerna blir rättsregler är att de får ett egenvärde. Åtminstone gäller detta för det sociala och ekonomiska systemets regler. De blir genom sin tillhörighet till rättssystemet legitima i sig och behöver inte ytterligare motiveras. En annan sak är att de därmed inte automatiskt vinner tillämpning. De är beroende av andra faktorer som jag återkommer till. Rätten betraktas inte i sin klassiska roll som instrumentell i den meningen att dess syfte är att främja mål som ligger utanför rättsordningen, t.ex. ekonomisk effektivitet. Den ser skälighet som ett värde i sig. Ett konkret utslag av detta är som Sandgren har framhållit att rättsordningen ger skydd åt utsatta grupper och minoriteter – vare sig de handlar om ursprungsbefolkningar eller aktieägare.[87]

---

84 Jfr H.L. Harts distinktion mellan *primary and secondary rules* där de sistnämnda betecknas som *rules of recognition*, Hart 1961.

85 Auden 1972:208, återgivet i Aubert 1989:31.

86 Författarna hänvisar här till Aleksander Peczeniks ståndpunkt att om det mot stora delar av ett rättssystem kan resas etiska invändningar, av typen Pol Pots Kambodja eller Hitlers Tyskland, då kan man inte heller tala om ett rättssystem, se Peczenik 1988:222.

87 Sandgren a.a s. 660.

Det är samma förhållande som gör att Jon Elster i sin distinktion mellan normativt och egennyttigt handlande menar att rent normstyrt handlande är sådant som inte påverkas av handlingssituationens konsekvenser eller implikationer för aktören.[88] Therborn exemplifierar med skillnaden mellan intressebundna handlingar som styrs av situationsväxlingar i förväntade kostnader och belöningar, å ena sidan och det normativa handlande som vilar på de regler aktören lärt sig och de regelrelevanta situationstolkningar han eller hon gör, å andra sidan.[89]

Dessa sociologiska iakttagelser förstärks av det faktum att den juridiska professionen utvecklat tolkningsläror och principer för tolkning och tillämpning som är fristående från det sociala, ekonomiska eller politiska innehållet i normen. Som exempel på en sådan metod inom juridiken kan hänvisas till användningen av analogier med andra rättsområden som därmed ”drar” det rättsliga innehållet ifrån dess samhälleliga bas. Den rättsdogmatiska metodläran i sin mest utvecklade rättspositivistiska tappning syftar just till att skänka rätten ett innehåll och tillämpning som är oberoende av de sociala eller politiska förhållanden som råder när regeln skall tillämpas och som är oberoende av den ekonomiska konjunktur som just då råder, etc. Det är ett av de viktigaste dragen i det vi kallar rättssäkerhet och rättsstat. Rättssystemet har därför tvivelsutan sin egen rationalitet som inte nödvändigtvis motsvarar den logik som präglar de samhällsförhållanden som en gång givit upphov till normen. Rättens autonomi är således en medveten strävan som ligger bakom idén om en rättsstat.

Genom att upphöjas till regel får normen som komplement till privat genomförande tillgång till och blir sammankopplad med ett rättsligt tvångsmaskineri. Detta ökar tyngden i normen och förbilligar genomförandet för lagens målgrupp som inte behöver fall tillbaka på privata sanktioner för att hos normens adressat framtvinga efterlevnad.[90] Samtidigt har rätten en kraft i sig själv genom det symbolvärde den representerar.[91] Robert Axelrod lyfter också fram en tredje fördel med rättsregler i form av ökad klarhet. I jämförelse med (informella) normer tenderar regeln definiera klart vilka skyldigheter eller rättigheter som följer av regeln. Axelrod

88 Elster 1989.
89 Se Therborn 1993.
90 Se Axelrod 1986.
91 Se Jfr. Arnold 1962:33-70. Lagens symbolvärde innebär att den många gånger inte är tänkt att tillämpas strikt. Thurman Arnolds nämner bl a det amerikanska exemplet med anti-trustlagstiftning. Trots att lagstiftningens existens ökade koncentrationen i näringslivet. Arnolds slutsats är att lagstiftningens betydelse främst låg på det symboliska planet. Den gjorde det möjligt för amerikanerna att hävda en fri konkurrens ideologi samtidigt som man praktiserade ett annat ekonomiskt system. I detta sammanhang kan också den klassiska studien av Aubert-Eckhoff-Sveri (1952) nämnas.

framhåller vidare att sociala normer ofta är bäst på att förhindra en mängd smärre avvikelser i samhället, där kostnaden för upprätthållande av normen är liten, medan rättsregler oftast fungerar bäst för att förebygga sällsynta men större avvikelser och skador på grund av att de har tillgång till åtskilliga resurser för genomförandet.[92]

När en norm transformeras till rättsregel får normen således en mer eller mindre generell tillämpning som är oberoende av dess egentliga funktion inom det sociala eller ekonomiska handlingssystemet som sådant. Detta förhållande påverkar såväl den juridiska utbildningen som domarkarriären. Genom att göra normen till en regel förmår man genom rättsmaskineriets hjälp att säkra dess tillämpning på ett annat sätt än om normen skulle vara oreglerad.

Som rättsregel fogas normen in i ett rättssystem och blir till en del av en större helhet. Rätten är ju ett konstruerat normsystem med sina särskilda underkategorier.[93] I ett arv från den antika rättskulturen delar vi in rättsstoffet i straffrätt, civilrätt, processrätt, offentlig rätt med underkategorierna, statsrätt och förvaltningsrätt, internationell privaträtt och folkrätt.[94] De två sistnämnda har växt fram som särskilda kategorier under marknadsepokens senare skede. Denna indelning följer rättssystemets egen logik och motsvarar bara delvis den uppdelning av det rättsliga materialet som följde på genomgången ovan av reglers relation till handlingssystem. Vissa grundläggande drag kan dock utkristalliseras.

Straffrätten är med och sätter gränser för i stort sett samtliga system men med tyngdpunkten förlagd till de sociala och ekonomiska systemen. Civilrätten reglerar de sociala och ekonomiska systemen genom tillhandahållande av spelregler och instrument för samhandling. Processrätten har en mer specifik tillhörighet till det rättsliga systemet självt genom att tillhandahålla principer för konfliktlösning i straffrättsliga, civilrättsliga och förvaltningsrättsliga avgöranden. Statsrätten och förvaltningsrätten är knutna till det politiskt-administrativa systemen. Den internationella privaträtten är ett regelsystem betingat av nationalstaternas dominans över rättsbildningen. Sociala förhållanden av typ äktenskap och transaktioner inom det ekonomiska systemet som berör fler än ett land aktualiserar internationellt privaträttsliga avgöranden om vilket lands lag som skall tillämpas. Denna problematik blir akut i ett IT-rättsligt perspektiv, där gränserna mellan länder suddas ut i en gränslös virtuell värld på nätet. Folkrätten är ett regelkomplex i vardande som tar ställning till förhållandet mellan stater, men som också handlar om möjligheterna att sträcka ut bindan-

92 Se Axelrod 1986.
93 Se om betydelsen härav, Strömholm 1991:111 f.
94 För en översikt, se Hydén 1977/2001, kap 2.

de rättsliga principer över nationsgränser. Detta är något som fått ökad betydelse i takt med globaliseringsprocessens fortskridande.

De olika rättsområdena har olika bakgrund och följer delvis olika principer. Det är egendomligt att detta inte uppmärksammas mer i rättsvetenskapliga sammanhang. Det finns all anledning att tala om rättspluralism i anslutning härtill. De straffrättsliga och civilrättsliga systemen följer en normrationell modell styrd av pliktregler, som tolkas och tillämpas av domstolar om de ställs på sin spets. Man kan säga att civilrätt dominerar i ett samhälle som kännetecknas av liberal marknadsekonomi och nattväktarstat. I samhällen där statsrätten och framförallt förvaltningsrätten dominerar kan vi tala om socialistiska rättssystem. I båda fallen kan det finnas större eller mindre grad av straffrätt. Ett samhälle där civilrätten är framträdande torde det finnas färre och framförallt humanare inslag av straffrätt än om den offentliga rätten väger tyngst. I de fall vi kan tala om blandekonomiska samhällen av den typ som de skandinaviska välfärdsstaterna utgör, återfinns både civil- och offentligrättsliga inslag. I dessa samhällsformationer får vi också en tillväxt av intervenerande regler, som kommer att behandlas utförligare i kapitel 5.3 nedan.

Den poäng jag avslutningsvis vill lyfta fram här i ett normperspektiv är att de institutionaliserade sammanhang i vilka rättsreglerna uppträder, påverkar i hög grad normens utformning och tillämpning. De regler som tillhör den offentliga rättens domäner tenderar i ett centralistiskt system att ge upphov till en mentalitet som kan vara väl så totalitär i en välfärdsstat som i en kommunistisk enpartistat. Jag återkommer till detta tema i kapitel 6.5 nedan i samband med avsnittet om rätts- och samhällsutveckling.

4.5. Vilka normer blir rättsregler?

Rubrikens fråga kan besvaras med hänsyn till olika utgångspunkter. Jag skall i detta sammanhang till övervägande del hålla mig till funktionella förklaringar, kombinerat med en förståelse för rättens specifika karaktär på det sätt som utvecklats ovan i detta kapitel. Om vi ser till vilken typ av normer som faktiskt vinner status av rättsregler kan vi konstatera att det inom det sociala och ekonomiska systemet inte rör sig om handlingsregler som föreskriver ett visst beteende utan om förbudsregler som talar om hur man inte skall handla, att det handlar mer om gränser än om handlingsanvisningar. Vi kan vidare iaktta hur dessa båda system genom rättsregler också förses med instrument för samhandlande av olika slag såsom familjen

inom det sociala systemet och äganderättsbegreppet, avtalsinstrumentet, begreppet juridisk person, säkerhetsrätter och regler om betalningsförpliktelser, etc., inom det ekonomiska systemet. Sammantaget ger detta vid handen att de sociala och ekonomiska systemens rättsregler fullgör funktionen att manifestera systemens gränser samtidigt som de koordinerar handlande genom att tydliggöra och anvisa lämpliga instrument för att handlingssystemet skall kunna fullgöra sina samhälleliga funktioner.

Vi finner således starkt stöd för att rätten spelar vad man med ett sammanfattande begrepp kan kalla för en *reproduktiv roll* för de sociala och ekonomiska systemen. Genom rättsreglerna underlättas återskapandet av systemen och deras existens tryggas. Sålunda bidrar rättsreglerna till att skapa tillit i det sociala och ekonomiska systemet, något som inte minst Vilhelm Aubert har betonat.[95] Förekomsten av regler innebär att förväntningar säkras. Härigenom underlättas transaktioner och handel mellan främlingar. Den tillit som den egna släkten, klanen, byn eller den primärgrupp individen tillhör automatiskt skapar kan utsträckas till att omfatta människor man aldrig mött, men som erkänner att de omfattas av samma regler genom att underordna sig den gemensamma, kontrollerande auktoritet som rättsliga institutioner utgör. Jag har som en följd av detta resonemang i annat sammanhang betonat vikten av rättssystemets utbyggnad i tredje världen som en förutsättning för utveckling i samband med det utvecklingsbistånd som Sverige och andra länder ger.[96]

Rättens tillitsskapande funktion bidrar inte bara med en ren reproduktion av ett existerande system utan den bidrar också till att dessa kan expandera. En förutsättning för ett effektivt rättssystem är att det har tillgång till ett fungerande sanktionssystem. Frihet kräver paradoxalt nog tvång.[97] De gränser som rättssystemet drar upp för de sociala och ekonomiska systemen och de instrument som rätten tillhandahåller är kombinerade med ett högt mått av frihet att handla inom dessa områden. För att denna frihet skall kunna utövas måste dock reglerna respekteras och detta sker med stöd av sanktioner som kan utdömas mot dem som bryter mot reglerna.

Rättsreglerna hjälper med andra ord till att med bl.a. sanktioners hjälp upprätthålla en viss fastställd ordning. I den mån denna ordning innefattar orättvisor mellan grupper och klasskillnader så bidrar rätten också till att dessa reproduceras. Rättssystemet har således med maktförhållanden att göra. Så är det onekligen även om två kommentarer är på sin plats. För det första är inte eventuella orättvisor och skillnader en effekt av rätten i sig. De regler vi har gått igenom och som tillhör det marknadsekonomiska sys-

95 Se Aubert 1976:257 f och Aubert 1989.
96 Se Bartolomei och Hydén (red) 1999.
97 Se Hydén 1999.

temet konstituerar i sig inga orättvisor på det sätt som tidigare samhällsordningar som byggde på statushierarkier gjorde. Det marknadsekonomiska systemets grundläggande beståndsdel är frihet. Det hindrar inte att till den del detta i sig bidrar till orättvisor så kan dessa komma att förstärkas av det sociala och ekonomiska systemets regler. Samma sak gäller för t ex miljöproblemen, där problemen inte är en effekt av lagen, vilket inte hindrar att om miljöproblem uppkommer i ett samhälle så bidrar regleringen till att upprätthålla desamma, dock utan att ha någon aktiv del i skapandet av problemen. För det andra får man räkna med att det finns en gräns för vilka orättvisor som systemets regler tål. Rättsregler vilar, liksom det sociala och ekonomisk systemets normer, på en spontan legitimitet. I den mån reglerna framstår som alltför orättvisa får man räkna med att modifieringar eller förändringar av den rådande maktordningen kommer till stånd. Till dels finns det en del sådana mekanismer redan inbyggda i rättsordningen. Som exempel kan nämnas strejkrätten inom arbetslivets område som gör det möjligt för arbetstagarparten att strejka och därmed bryta eljest rättsliga förpliktelser om man är missnöjd med lönen eller andra förhållanden i arbetslivet.[98]

Ett annat exempel utgörs av den diskussion om en social civilrätt som kommenterats ovan. Sandgren menar dock att det inte finns någon absolut motsättning mellan ett ekonomiskt synsätt som värnar om effektivitet och ett juridiskt synsätt som ser till skälighet.[99] Om en reglering med ett skyddssyfte förbättrar marknadens funktionssätt eller i vart fall inte försämrar det, är det enligt Sandgren svårt att ha några invändningar mot den. Förtroendet för marknaden som resursfördelningsinstrument är beroende av att konsumenterna kan hysa förtroende för de varor och tjänster och de resultat som åstadkommes. I den mån marknaden och dess rättsliga reglering skapar onyttigheter eller vad som upplevs som orättvisor står vi enligt Sandgren för en avtalsrättslig paradox: partsautonomin måste i någon mån sättas åt sidan genom tvingande regler för att kunna upprätthållas. Det är vad som kännetecknar de situationer av intervention och positiv särbehandling (*affirmative action*) som återfinns främst inom jämställdhetsområdet.[100] Särskilt kontroversiell har detta förhållande varit i samband med lönefrågor.

Med andra ord får vi räkna med att den rättsliga reglering som det ekonomiska systemet givit upphov till kan komma att modifieras eller ändras till följd av bristande legitimitet hos målgruppen för att återknyta till Co-

98 Därmed inte sagt att strejkrätten är fri och oreglerad, se 41-42 §§ *Medbestämmandelagen*.
99 Se Sandgren 1992/1993.
100 Se härom Schömer 1999.

lemans terminologi. Särskilt tydligt blir detta i situationer då externa effekter inom handlingssystemet bidrar till att målgrupp och lagens adressater skiljer sig åt (*disjoint norms*). I dessa situationer införs dock inte modifieringen av det ekonomiska systemets effektivitetskrav på grund av skäighet, vilket är det juridiska argumentet, utan av legitimitetsskäl, dvs. för att marknadsmekanismen (eller annan del av det ekonomiska systemet som berörs i det särskilda fallet) skall stärkas i en utsatt position. Detta skänker denna typ av regler en särskild karaktär av intervention till vilket vi återkommer i kapitel 5.3 nedan.

Rättens reproduktiva roll innebär således inte nödvändigtvis eller ens framförallt att rätten har en politiskt konservativ funktion. För det första kräver den reproduktiva funktionen att respektive handlingssystem konstitueras i det rättsliga systemet. Att reproducera något förutsätter att det som skall reproduceras först skall ha skapats. Rätten måste först bidra till etablerandet av det som skall återskapas. I historiska situationer av omvälvande förändringar kan denna omständighet skänka juridiken och juristerna en radikal samhällsfunktion. Rätten har i vissa historiska situationer en viktig initierande roll.[101] För det andra innebär rättens reproduktiva roll att rätten påtar sig radikala uppgifter då ändrade förhållanden uppträder i respektive handlingssystem. Åtskilliga gånger måste rätten intervenera för att skapa legitimitet för de normkonflikter som handlingssystemen ger upphov till i människornas dagliga praxis.

Ett handlingssystem kräver för sin reproduktion att det finns instrument som håller systemet samman. Det måste med andra ord finnas *konsensusskapande mekanismer* som möjliggör att systemets handlingar synkroniseras och harmonieras. Inom det ekonomiska systemet är avtalsinstrumentet en viktig sådan mekanism. Genom avtalet förmår enskilda aktörer att i det särskilda fallet bygga upp en relation över kortare eller längre tid som kan handla om allt ifrån att endast utbyta varor till mer varaktiga samarbetsprojekt. Marknadsmekanismen med dess strategiska normer kräver ett flexibelt instrument för koordinering av gemensamma strävanden, som är alltför individuella och alltför tidsmässigt begränsade för att påkalla en lagregels status. Genom avtalet anvisar rättssystemet ett medel varigenom de enskilda aktörerna får tillgång till rättssystemets fördelar i form av stabilitet, synlighet och sanktionshot vid brott mot (den individualiserade) normen (avtalsinnehållet).

I förlängningen av avtalet ligger en annan konsensusskapande mekanism i form av organisationen. Genom att anvisa och etablera vissa standardiserade former av samverkan i organisationens form förmår rättssystemet att dels synkronisera interna beslutsprocesser bland organisationens

101 Erikssson 1993, 1998.

medlemmar och dels genom externa regler skänka denna organisation en ställning som enskilt rättssubjekt med egen rättslig handlingsförmåga, etc. Det privata handlandet kan på detta sätt aggregeras och synkroniseras inom ramen för intresseorganisationer och företag av olika slag. Inom var och en av dessa organisationer får aktörerna genom interna regler tillgång till demokratiska beslutsprocesser som legitimerar de enskilda besluten.

Det är samma mekanismer som i stor skala gör sig gällande i och med det politiska systemets formalisering genom rättsregler som vi tidigare beskrivit. Det politiska systemets organisering och stadfästande genom regler syftar till att säkerställa mekanismer för det politiska systemets och därmed hela samhällsystemets fortbestånd. Grundlagarna ägnar stort utrymme till att ange de grundläggande förutsättningarna och formerna för det kollektiva beslutsfattande som kräver alla individers medverkan. I och med den representativa politiska demokratins princip har man dels separerat det politiska från det sociala och ekonomiska systemet, dels begränsat deltagandet i det dagliga politiska beslutsfattandet och överlåtit detta till professionella politiker som efter val representerar folkmajoriteten. Sistnämnda omständighet förstärker naturligt nog det politiska beslutsfattandet såsom ett eget system med delvis egna utvecklingslagar och normer.

En av de viktigaste funktionerna för rättsreglerna i detta sammanhang – utöver att tillhandahålla de praktiska formerna för beslutsfattandet – är att etablera en maktfördelning mellan olika delar av det politiskt-administrativa systemet och mellan detta och omvärlden. Sålunda får maktfördelningen mellan beslutande, verkställande och dömande funktioner sitt genomförande och garanti genom rättsregler. På samma sätt etableras inom det politiska systemet regler som drar upp gränser för det administrativa systemet, å ena sidan, och det sociala och ekonomiska systemet, å andra sidan, genom regler om privat och offentlig sektor med angivande av tydliga umgängesregler för de fall det ena påkallar ingripanden från det andra. Detta är en viktig del av de värden som ligger i begrepp som rättssäkerhet och rättsstat.

Ytterligare en viktig del av den reproduktiva funktion som rättsreglerna spelar utgörs av de *konfliktlösande mekanismer* som är en integrativ del av rätten. I de fall respektive handlingssystem är utsatt för systemet eller dess grundläggande principer hotande aktiviteter är det rättssystemets funktion att träda in som en korrigerande mekanism. Konfliktlösning är en påtaglig del av rättens roll. Den syftar och bidrar till, precis som de konsensusskapande åtgärderna, att hålla samman respektive handlingssystem. Rättslig konfliktlösning handlar i mångt och mycket om att utröna vad det är som har hänt i en viss situation. Vem gjorde vad, vad hade överenskommits

mellan parterna genom avtalet, vad inträffade i samband med att konflikt uppstod, etc.

Rättsmaskineriets roll är att klargöra vad som inträffat inom det handlingssystem som är berört. För detta ändamål har en särskilt gren av juridiken tidigt vuxit fram som handlar om processen i domstol eller vid myndighet. Regler om bevisning utgör inom processrätten ett viktigt medel för att klargöra vem som skall tilldelas skuld, ansvar, rättigheter och skyldigheter. Mycket talar för, som vi varit inne på tidigare, att den rättsliga konfliktlösningen träder in när de andra handlingssystemen inte förmår att själva lösa sina problem. Det sociala systemets kapitulering inför avvikelser från sociala normer som är så allvarliga att det är upptagna bland rättsreglerna tas om hand av rättsmaskineriet. På samma sätt ger det ekonomiska systemet upphov till rättsliga ingripanden om det ekonomiska systemets aktörer inte förmår att själva med utgångspunkt från detta systems egen logik lösa sina problem.[102]

Åtskilliga av rättens institutioner är avdelade funktionen konfliktlösning, såväl inom civil- och straffrättens område som inom de politiskt-administrativa systemen. Håller vi oss enbart till det civila och straffrättsliga området kan vi beräkna att lite drygt 3 % av statsbudgeten anvisas upprätthållandet av denna del av det rättsliga systemet.[103] Av dessa kostnader går den övervägande delen, två tredjedelar, till åtgärder mot brott.[104] Dessa åtgärder fördelar sig med ungefär lika stora delar på övervakning, verkställighet av straff och brottsutredande verksamhet.[105]

Svaret på frågor om varför och vilka normer som blir rättsregler hänger sammanfattningsvis ihop med ett handlingssystems reproduktion. De normer som är centrala för handlingssystemets reproduktion tenderar att upphöjas till rättsregler. Sålunda är livet och den kroppsliga integriteten ett starkt skyddsvärt intresse i de rättsregler som omgärdar det sociala livet. På samma sätt upprätthålls vitala delar av det ekonomiska systemets spelregler genom tvingande rättsregler om skydd för avtal, äganderätt, m.m. I och med att en norm blir en rättsregel erhåller den en högre grad av automatik och autonomi. Normen får ett egenvärde och den skall följaktligen tillämpas om inte på grund av någon annan anledning så till följd av att den just är en fastslagen regel och den rationalitet som följer härav.

---

102 Jfr. Stewart Macauley´s studier av under vilka förutsättningar som rättsliga medel kom till användning i affärslivet i Macauley 1963.

103 För budgetåret 1992/93 anvisades Justitiedepartementet 17.8 miljarder kronor, vilket kan sättas i relation till den totala statsbudgeten som var 557,5 miljarder kronor, se Prop 1992/92:1 bil. 1.2 Appendix utvisande departementets verksamhetsområden och deras budgetar.

104 Närmare bestämt 11,5 miljarder av de 17,8 som totalt anvisats.

105 Prop 1992/93:100, bil. 3, s 163.

Därmed inte sagt att normen följs eller inte följs på grund av att den har fått status av rättsregel. De flesta normer följer i sin tillämpning den logik som det handlingssystem den tillhör erbjuder, dvs. den spontana logik som har genererat normen inom handlingssystemet. Det rättsliga synsättet kopplas in i samband med att det sker avvikelser från dessa för respektive handlingssystem grundläggande normer av betydelse för systemets reproduktion. Rätten träder i dessa sammanhang in med sin konfliktlösande funktion, varvid reglernas tillämpning blir beroende av den rationalitet som präglar det handlingssystem normen tillhör.

I och med att handlingssystemet just i det aktuella fallet inte förmått att själv lösa sitt interna problem tar så att säga rättssystemet över och definierar den rationalitet som bestämmer konfliktlösningen.[106] Detta är förmodligen den anledning som gör att enskilda aktörer in i det längsta drar sig för att anlita rättslig konfliktlösning. Det har i och för sig den konsekvensen att rätten fungerar i viss mening preventivt. Men om de enskilda aktörerna tvingas kapitulera inför den rättsliga konfliktlösningen så upplevs det just som att man förlorar kontrollen över konflikten och därmed möjligheten att påverka utgången.[107] Det för också med sig att man har anledning att göra skillnad mellan rättens handlingsdirigerande eller styrande funktion å ena sidan och dess konfliktlösande funktion, å andra sidan. I sin handlingsdirigerande funktion är rättsregeln underordnad den norm som den förstärker, medan rättsregeln i en konfliktlösande roll tar över och tränger ut normen. När det sociala eller ekonomiska problemet blir föremål för rättslig konfliktlösning transformeras problemet eller upphöjs till en rättslig nivå och underkastas de diskurskrav och den logik som där råder.[108]

Denna skillnad mellan rättens handlingsdirigerande funktion och dess konfliktlösande funktion förklarar paradoxen att rätten både är komplexitetsreducerande och komplexitetsskapande på en och samma gång.[109] Denna skiftande karaktär hos rätten är ofta förbisedd. Överhuvudtaget finns det en tendens att skära allt rättsligt över en kam även i rättssociologiska framställningar, vilket lätt leder till felaktiga slutsatser. En som sålunda har upprätthållit en bild av rätten som komplexitetsreducerande är Niklas Luhmann.[110] Han har i sin autopoietiska teori i definitionen av rätten tagit fasta på distinktionen mellan rättsligt och icke-rättsligt istället för tvångs-

106 Teubner 1987:7 f, talar om expropriation av konflikter. Den norske kriminologen Nils Christie använder uttrycket ”konflikt som egendom”.
107 Hydén 1985:161 ff.
108 Hydén 1987, kap 2. Jfr. även Mathiesen 1986:11 ff.
109 Jag har framhållit denna oftast förbisedda omständighet i en recension av Vilhelm Auberts bok *Continuity and Development,* se den norska *Tidskrift för Samfunnsforskning, nr 4,* 1990:379 ff.
110 Luhmann 1985.

makt och sanktioner. I det rättsliga systemet får sociala händelser sin mening genom rättens binära kod lagligt/olagligt, rättsligt/icke-rättsligt.[111] En händelse kan inte enligt Luhmann förstås som både rättslig och icke-rättslig eller falla både innanför och utanför lagen. Dessa kategorier är ömsesidigt uteslutande, menar Luhmann.[112]

Jag kan hålla med om att rätten kan ses som reducerande i förhållande till komplexiteten i sociala händelser. När rätten kodar det sociala problemet och översätter det till sitt eget språk, så innebär det med nödvändighet en förenkling i förhållande till de tolkningar av den aktuella händelsen som är potentiellt möjliga. Varje system tolkar och beskriver en och samma händelse på olika sätt. Det sätt på vilket samhällets olika subsystem är uppbyggda skapar skilda paradigmatiska förståelsestrukturer. Jag har i annat sammanhang utvecklat hurusom rätten genom reglers rekvisit ”skär ut” särskilda delar av verkligheten i ett visst händelseförlopp och tillmäter dessa delar relevans i den rättsliga problemförståelsen, medan andra delar faller utanför.[113] I denna mening kan man säga att rätten verkar komplexitetsreducerande. Men det gäller enbart sett med utgångspunkt från det sociala systemet. Det är nämligen så att när rätten väl ”tagit över” och definierat problemet på sitt eget sätt öppnas oanade möjligheter att elaborera problematiken. Den sociala komplexiteten ersätts med andra ord av en rättslig komplexitet.

En som förstått och tagit fasta på detta förhållande är den norske freds- och konfliktforskaren m.m., Johan Galtung. I ett avsnitt där han behandlar institutionaliserad konfliktlösning framhåller Galtung att därest normer skulle ange vad som är lagligt respektive olagligt, det inte skulle finnas behov av konfliktlösande mekanismer.[114] Dessa är tvärtemot uppbyggda på ett sådant sätt att resultatet av konfliktlösningen inte kan förutses. Om förutsägelser vore möjliga skulle det kunna användas strategiskt mot domstolen, genom att man uppför sig på ett sådant sätt att chanserna till en förmånlig dom är maximala, menar Galtung.[115] Domstolen måste göra något för att försvara sig mot att bli ”genomskådad”. Detta något är någonting som enligt Galtung kan liknas vid en slumpmässighetsmekanism som således inför en slags osäkerhet eller oförutsägbarhet. Det skall för en utomstående vara omöjligt att hitta en kombination av variabler med utgångspunkt från vilka han kan göra en förutsägelse av resultatet. Detta är enligt Galtung ett av flera strukturella drag hos alla konfliktlösande meka-

111 Se Luhmann 1992.
112 Jfr. King 1992.
113 Se Hydén 1977/2001.
114 Galtung 1967.
115 Se Ibid s 132 not 125 s 61.

nismer. Det sätt på vilket detta sker förklaras av den juridiska metoden och dess pro och kontra argumentation. Genom att anföra argument för eller emot slipas den knivsegg av på vilket avgörandet grundas så att utgången lika gärna kan falla åt det ena som åt det andra hållet.[116] Om man har fört den juridiska argumentationen tillräckligt långt kan ett avgörande både för respektive emot motiveras i domskälen i efterhand.[117] Även om det inte är slumpen som bestämmer utfallet framstår det dock så för den utomstående, inte minst för den skolade juristen som utgår från att det är rättskällorna och inget annat som avgör rättsligt beslutsfattande, som oförutsägbart.[118]

Det är som vi har sett inte bara i upprätthållandet av de allra nödvändigaste normerna för systemets reproduktion som rätten spelar in. Rättssystemet bidrar också till att förstärka och utveckla handlingssystemet. I vissa stycken kan man även hävda att handlingssystemet ifråga vore otänkbart utan de stödnormer som rättssystemet tillhandahåller. Sålunda torde t.ex. marknadens osynliga hand inte kunna klara sig utan lagens långa arm. Med den utbredning i olika hänseenden som marknadsekonomin har fått är det närmast en förutsättning att dess spelregler i sista hand kan upprätthållas med stöd av rättsmaskineriet. Dessutom bidrar rättssystemet med konstruktioner som vore otänkbara utan stöd av rättsliga medel. Som exempel kan hänvisas till det regelverk kring begreppet juridisk person och associationsrätten som gjort utvecklingen av den moderna företagsamheten möjlig.

Sammanfattningsvis tycks det vara så att de handlingsnormer som respektive handlingssystem normalt genererar inte är föremål för rättslig reglering. Det är istället instrument för samhandlande, såsom i det ekonomiska systemet eller för kollektivt beslutsfattande, såsom i det politiska systemet, jämte gränser för det tillåtna handlandet, såsom inom det sociala och i viss mån det ekonomiska systemet, som ställer krav på rättslig konsolidering av normen.

Genom att skapa rättsregler kan man således komplettera den normuppsättning som det aktuella handlingssystemet behöver för sitt upprätthållande och för sin utveckling. Om vi skulle säga att ett handlingssystem konstitueras av normer så bidrar rättssystemet till att vissa normer förstärks och tvångsmässigt kan upprätthållas vid händelse av disintegration och hot mot systemets reproduktion. Rättssystemet kan också underlätta

116 Jag har beskrivit hur denna process kan te sig på arbetslivets område i Hydén 1985, kap 4.

117 Se Flodgren 1983.

118 En advokat eller annan som driver ett mål i domstol anser sig aldrig kunna vara säker på utgången i målet. Det tillhör så att säga den professionella ”imagen” not 127 s 62.

respektive systems funktionssätt genom att tillhandahålla eget skapade normer/regler. Vi har nämnt en del exempel ovan och det finns anledning att återvända till Colemans resonemang i anslutning till externa effekter. Ett socialt eller ekonomiskt system kan enligt Coleman uppvisa situationer då ett för alla inblandade aktörer effektivt handlande inte uppkommer med mindre en norm införs ”utifrån” som koordinerar aktörernas handlande i enlighet med den möjliga optimala lösningen. Underordning och hänsyn till kollektivets intressen kan i olika situationer ge den optimala lösningen för den enskilde individen. I dessa situationer är det ändamålsenligt att använda sig av rättsregler. Uttryckt på ett annat sätt kan man säga att en förutsättning för att den optimala lösningen skall uppkomma är att normen införs som en rättsregel annars riskerar den att aldrig komma till stånd. De rättsregler som avser tredje man inom civilrätten har delvis denna karaktär. Om inte dessa införts med stöd av tvingande lagstiftning så skulle inte de transaktioner varit möjliga som sker i kollektivets gemensamma intresse. Kreditväsende och ekonomisk expansion vore otänkbar.[119] Av delvis samma skäl är avtalet som instrument för samhandlande omgärdat av tvingande regler.

Men en fråga som kvarstår är vad som händer med rätten för den händelse det aktuella systemets reproduktion är i fara. Vad händer med rätten om systemet inte längre återskapas och vilken roll spelar rätten i detta sammanhang? Det är frågor som vi skall återkomma till i kapitel 6 nedan i samband med en diskussion om en teori om rätts- och samhällsutveckling, varvid resonemangen i kapitel 1 om samhällsutveckling skall relateras till det vi kommit fram till under följande kapitel i frågan om norm- och rättsutveckling. Men innan dess skall vi bilda oss en uppfattning om rättens utveckling över tid samt uppmärksamma en särskild rättstyp som vi kan hänföra till övergångssamhällets upplösande eller disintegrerande karaktär.

119 Ett ofta förekommande problem i tredje världens rättsväsenden är just bristen på denna typ av normer. Detta i kombination med bristfälliga registreringssystem av äganderätt och säkerhetsrätter omöjliggör användandet av ett lands rikedomar som underlag för ekonomiska aktiviteter.

KAPITEL 5

Norm- och rättsutveckling över tid

5.1. Rättens utveckling under marknadsepoken

5.1.1. Rättskulturer som format den Västerländska rätten

Vi skall i detta kapitel relatera norm- och därmed rättsutvecklingen till det utvecklingsförlopp som en epok utgör. Det är den tusenåriga marknadsepokens rätt som i huvudsak skall identifieras. Vi kan i detta perspektiv tala om etablerandet av en rättskultur. Inom ramen för denna skall vi analysera vilka rättsformer som dyker upp i hägnet av de olika eror som hör marknadsepoken till enligt vad som utvecklades i kapitel 1, nämligen köpmannaeran, handelshuseran, maskineran och industrieran. Vidare skall vi med fokus på industrieran ge en bild av hur rätten förändras under en era, hur den går från ett minimalistiskt till ett maximalistiskt skede. Vi gör detta genom att följa rättsutvecklingen knuten till de olika faser som bygger upp en era: den tekniska, den sociala, den ekonomiska och den politiska. Vi kan i detta sammanhang tala om olika rättstyper. Men först skall vi med mycket grova penseldrag måla upp bakgrunden till marknadsepokens rättskultur, till vad som har format vad som kallas för den västerländska rätten.[1]

Utgångspunkten är att rätten på samma sätt som samhället i stort får olika karaktärsdrag under en epok när denna genomgår olika eror. En epok

1 Ett standardverk inom området utgörs av Berman 1983 som avhandlar formeringen av den västerländska rättstraditionen på uppemot 600 sidor. För Europeiska förhållanden se Anners 1990 del 1 och 2 samt för svenska förhållanden, Munktell 1944.

konstitueras och sammanhålls av en bärande idé, som fungerar som en normativ kärna kring vilken samhällssystemet byggs upp. Framväxten av en epok kan beskrivas som en reaktion på en tidigare epok. När kristendomen etablerades så skedde det som en reaktion mot det romerska imperiet. Det romerska riket stod på sin politiska höjdpunkt under kejsar Julius Caesar som regerade mellan åren 23 f Kr och 14 e Kr. Under hans tid rådde det en total ekonomisk-materiell integration inom ett politiskt imperium som sträckte sig från Främre Orienten i öster till Atlantkusten i väster och från Sahara i söder till de frisiska öarna i norr.[2] Caesar hade internationaliserat och skapat det Romerska riket som var den tidens enade Europa. Caesar införde också en ny värdebärare i form av ett guldmynt i syfte att underlätta den internationella handeln. Samtidigt som det världsliga formades till en helhet , var den ”icke-världsliga” splittringen total. När så Jesus Kristus dyker upp i historien gör han det som en produkt av sin tid. Det fanns, som Anders Ewerman framhåller, troligen ett enormt uppdämt behov bland människorna att finna en själslig helhet och gemenskap. Kristendomen blev symbolen för denna mentala strävan och påbörjade år 45 e Kr sin mödosamma väg mot ett ”själsligt enande” av det Romerska imperiet. Det Romerska riket delades in i olika missionsområden. Långt senare skulle även Sverige dras in i denna påverkansprocess.

Den kristna epoken är, som framhölls i kapitel 1, en renodlad troskultur, som därmed avlöste en tidigare tusenårig kultur uppbyggd kring materiella värden och fysiska strukturer. När den kanoniska rättskulturen formades inspirerades den delvis till sitt innehåll av den grekiska rättskulturen och till sin form av den romerska rätten.[3] Den grekiska rättskulturen bidrog med den filosofiska bearbetningen av rättens och rättvisans teoretiska grundproblem. Grekerna tillhandahöll idéer, medan romarna stod för de praktiska och tekniska lösningarna som i sin tur var påverkade av grekernas idéer. Det tycks alltid finnas ett arv som en tidigare kultur efterlämnar till senare kommande kulturer. Detta sker dels genom att två kulturer under en övergångsperiod är samtida och s a s inte kan låta bli att påverka varandra och dels genom den idémässiga parallell som finns mellan andliga och logiska kulturer, å ena sidan, respektive mellan materiella och fysiskt inriktade kulturer, å andra sidan. Det är därför som t ex den grekiska rättskulturen influerade, först den romerska rätten, och senare även den kanoniska rätten.

Den grekiska rätten hade åtskilliga andliga drag. Det mest betydelsefulla elementet i det grekiska rättsfilosofiska arvet är föreställningen om en naturrätt.[4] Denna betraktades som i princip evig och oföränderlig, något

2 Ewerman 1996:51 ff.
3 Berman 1983:132 ff och 253 f.
4 Strömholm 1991:37 f.

som stod över de mänskliga samhällenas rätt. Inom den grekiska rättsfilosofin urskildes redan på 400-talet f Kr tre olika naturrättsuppfattningar som alltsedan dess varit förhärskande i den europeiska rättsteoretiska diskussionen. Här utmejslades de olika argumenten för och emot de olika naturrättsteorierna. Denna diskussion fördes på 400-talet f Kr vidare inom den grekiska rättskulturen genom sofisterna, den grekiska upplysningstidens motsvarighet. De går ett steg längre och frågar sig med stöd av empiriska iakttagelser hur en naturlig rättsordning skulle vara beskaffad. Sofisterna konstaterar bl a att de skillnader i ställning och villkor som finns bland människorna inte återfinns i naturen, som därmed framstår som en ordning av frihet och likhet. Här finns också uppfattningar som vi på nytt möter långt senare i historien om samhällsordningen som ett fördrag mellan människorna. En annan idé som sofisterna lämnar efter sig till den normvetenskapliga forskningen är klyftan mellan rätt och moral liksom mellan makt och rätt.

Det viktigaste bidraget till den grekiska rättskulturen kom dock genom Aristoteles, Platons främste lärjunge, som levde på 300-talet f Kr. Han lämnar efter sig en hel filosofisk tradition, där han i rättsligt hänseende koncentrerade sig på den samhälleliga rätten. Aristoteles betraktade lagen såsom ”härskare utan lidelser”, något som var att föredra framför både diktatorer och folkförsamlingar. I slutfasen av den grekiska epoken uppträdde stoicismen som ytterligare en filosofisk riktning. Medan Aristoteles´ bidrag bestod i verktyg och hjälpmedel för analysen av den positiva rätten, intresserade sig stoicismen för det etiska innehållet i rätten. Ett liv i överensstämmelse med förnuftet räknades som den högsta goda. Dygden bestämdes som ett sådant liv. Stoicismen hyllade ett kosmopolitiskt statsideal och de använde i människans natur grundade normer som värdemätare på den positiva rättsordningen. Allt skeende ansågs vara bestämt av en gudomlig försyn och stå under nödvändiga lagar.

Stoicismen uppträdde samtidigt med den grekiska kulturens upplösning. Grekland kom att ingå i det av Alexander den store under senare delen av 300-talet f Kr grundande världsriket, Makedonien. När sedermera det Makedoniska riket föll samman kom detta och de grekiska småstaterna att ingå i det nya världsriket, Romarriket. Stig Strömholm beskriver denna förändringsprocess som en omvälvning. Detta, att plötsligt finna sig vara obetydliga enheter i ett opersonligt rike som styrs av en fjärran kung och hans ämbetsmän från att tidigare varit jordens medelpunkt, jämför Strömholm med den naturvetenskapliga revolution som innebar att man inte längre betraktade jorden utan solen som planetsystemets medelpunkt.[5]

5 Strömholm 1991:44.

Grekland var den första utvecklade rättskulturen. Vad vi kan se är att det i dess upplösningsskede uppträder naturrättsliga idéer och att etiken lyfts fram. Vid denna tid hade redan det Romerska riket och därmed den romerska rättskulturen börjat göra sig gällande. Här finns en överlappning som emellertid inte skapade några problem eftersom de båda kulturerna ursprungligen var geografiskt skilda åt intill dess att Romarriket tog över och även blev kulturellt dominerande. Det Romarna bar med sig från den grekiska kulturen var deras filosofiska klokhet och intellektuella framsteg. För grekerna gällde den Platonska tanken att endast den som söker efter visdom, philosophos, är kapabel att regera.[6] I Rom däremot kom en klass av jurister och ämbetsmän att dominera. Den romerska rättskulturen var synnerligen praktiskt inriktad och upplagd. Den kom därför tidigt att göra en åtskillnad mellan politik och juridik.[7] Romarna använde dock inte rättsfallen för att illustrera rättsliga principer eller etablera ett mer sammanhängande rättssystem.[8] De ansåg sig inte behöva förse sitt rättsliga förfarande, processen, med en rättsteoretisk överbyggnad. Den romerska rättskulturen var i den meningen pragmatisk och resultatinriktad. Romarnas bidrag till rättsteknikens utveckling var deras förmåga att avgränsa det specifikt juridiska från icke relevanta omständigheter och att sortera ut mer allmänna argument till stöd för beslutet än de som tillhör det juridiska området. Genom denna teknik att s a s isolera och transformera konflikter som är frekventa genom att ”föra dem åt sidan” och underkasta dem en rättslig konfliktlösning har sannolikt ansetts bidra till att upprätthålla samhällsfriden.

Av den mycket omfattande juridiska litteratur som skapades under de tusen åren före rommarrikets slutliga sammanbrott på 400-talet e Kr finns väldigt lite bevarat. Det torde dock inte råda något tvivel om att den juridiska verksamhet som ägde rum under århundrade strax före och efter Kristi födelse bidrog till att skapa den juridiska praktiken som en specifik samhällelig verksamhet. Vår kunskap om romarrätten bygger på den sammanställning som den östromerska kejsaren Justinianus lät föranstalta om på 500-talet e Kr. Detta storverk, *Corpus juris civilis*, som tillkom under åren 529 – 534 e Kr, betydde också slutpunkten i den rättsutveckling som tillhör det Romerska riket och den Romerska rättskulturen. Vid denna tidpunkt hade det västromerska riket fallit samman. Anders Ewerman beskriver denna process på följande sätt:[9]

6 Berman 1983:135.
7 Strömholm 1991:47.
8 Berman 1983:139.
9 Ewerman 1996:52.

Under vår tideräknings första århundrade gick det Romerska riket in i sin reduktionistiska period. Detta väldiga rike började delas in i provinser, ekonomiska enheter som kan liknas vid de nationalstater som började formeras i Europa runt år 1500. För att hålla samman riket politiskt och militärt byggdes ett omfattande vägnät med täta post- och skjutsstationer ut, med Rom som medelpunkt. Hamnar och reparationsvarv anlades, sjöleder mellan dessa upprättades och fyrtorn byggdes utmed kusterna. Flodtrafiklederna kompletterades med kanaler. Den holistiska periodens småskaliga hantverk slogs ut av den reduktionistiska periodens internationella handel, som sköttes av stora handelskompanier. Statens intresse fokuserades mot den storskaliga internationella handeln och den lokala närhandeln fick det allt svårare. De privata enmansföretagen ersattes på 100-talet av stora statligt ägda verkstäder, *fabricae*, baserade på lönearbete – för att täcka den expanderande krigsmaktens och byråkratins behov. I spåren av demoleringen av det lokala näringslivets struktur i städerna följde arbetslöshet och otrygghet. Städernas småhantverkare och småhandlare, som genom sin idoghet en gång i tiden hade lagt grunden till Roms storhet, var nu helt proletariserade av staten. Under 200-talet sökte de sig av överlevnadsskäl utanför städerna till den jordägande överklassens lantgods, där de – visserligen som fria bönder men underställda godsägaren – som egendomslösa slapp undan skattemyndigheternas övergrepp – nu var de inte längre enskilda skatteobjekt, lantgodset var skatteobjektet. Inom lantgodsets murar var de också skyddade mot den kriminalitet som växte i takt med laglösheten i städerna. Naturahushållning infördes.

Detta ledde till att de romerska provinserna blev alltmer självständiga och självförsörjande. De sålde sitt överskott till ”riksprovinsen” Italien, vilket fick till följd att markpriserna föll och jorden lades i träda. Processen fortsatte och på 200-talet hade provinserna blivit helt självförsörjande på livsmedel och hantverksprodukter, varvid riksprovinsens bönder och hantverkare förlorade sina avsättningsmarknader.[10]

Parallellt härmed fick den kristna läran allt mer fotfäste. År 324 e Kr hade de som bekände sig till den kristna läran blivit så många att den romerske kejsaren Konstantin den store, som under sin regenttid, år 324 – 337 e Kr fullbordade den absolutistiska romerska staten, försökte göra kristenheten kontrollerbar genom att ge den en privilegierad ställning. Efter detta påbörjades inom kyrkan den maktkamp mellan en västlig och en östlig gren om vilken dogmatisk grundsyn som skulle gälla, den romersk-katolska kyrkan eller den grekisk-ortodoxa kyrkan. Kejsaren Konstantin grundande år 330 en ny huvudstad, Konstantinopel, som skulle bli kristenhetens nya säte. Ett halvsekel senare upphöjdes kristendomen till statsreligion, vilket har betraktats som en av de mest betydelsefulla revolutionerna,[11] varefter kyrkan kunde inleda sin kulturella och geografiska expansion. Vidare splittrades den Romerska Imperiet av kejsar Theodosius i Östrom och Västrom, vilka delades mellan hans söner.

Det var inte bara inifrån som det Romerska riket hotades. Det var föremål för åtskilliga erövringsförsök och attacker från i stort sett alla håll och

10 Kinder och Hilgemann 1987:105.
11 Den engelske historikern, Edvard Gibbon, som levde på 1700-talet. Se Gibbon 1999.

av skilda folkslag.[12] Västroms öde beseglades slutligen av de germanska langobarderna, som hade vandrat ner och grundat ett första rike på 500-talet i Donauområdet och ett andra rike i Italien år 568, Lombardiet. De avskaffade det romerska förvaltningsskicket och införde det germanska.[13] Den katolska kyrkan blev i och med detta den främsta sammanhållande maktstrukturen i Europa, en makt som successivt kom att växa i styrka och som stod på sin absoluta höjdpunkt under påven Leo IX:s pontifikat 1049 – 1054. Det Östromerska riket levde kvar till 1453 – men fick inte samma inflytande på utvecklingen i Västeuropa som det Västromerska riket fick.

I Västrom fortsatte den romerska rättsutvecklingen i stort sett utan kunskap om Justinianus lagverk. Det uppstod under denna tid något som kom att kallas för en vulgärrätt.[14] Den innebar en förvanskning av den klassiska romarrätten och den uppkom som en följd av det romerska rikets uppdelning i provinser vilket ledde till ett sammanbrott av den fackliga juridiska traditionen. Vulgariseringen var en del av den kejserliga lagstiftningen i och med att det inte längre var fackjurister, utan allmänt utbildade tjänstemän som stod för rättstillämpningen inom administrationen. Härtill kom också bristande juridiska kunskaper i allmänhet och en bristande förståelse för vad rättsreglerna gick ut på vilket ledde till en förenkling av den nedärvda rättsordningen och tillämpning av lekmannasynpunkter i lagstiftningen.[15]

Det Romarrikets rättskultur lämnade till eftervärlden – utöver den skatt av juridisk erfarenhet som *Corpus juris civilis* i sig innebar – är den privaträttsliga delen av rätten med juridiska begrepp som vi använder för att beskriva individens rättsställning, t ex kontrakt, äganderätt, testamente, äktenskap, rättighet och skyldighet. Denna del av den romerska rättskulturen kom att överleva Romarriket självt och få en pånyttfödelse en bit in på nästa tusental i samband med det studium av de romerska rättskällorna som påbörjades alldeles i slutet av 1000-talet vid universitetet i Bologna. Härvid inleddes en ny fas i den romerska rättens historia. Men dessförinnan skulle den andligt uppbyggda kanoniska rättskulturen etableras, mogna och bli övermogen, innan det var dags för en ny materiell epok att ta över igen.

Kristendomsepoken kan liksom marknadsepoken indelas i fyra eror enligt följande:

12 Se Kinder och Hilgemann 1987:102 ff.
13 Kinder och Hilgemann 1987:119.
14 Tamm 1998:242 f.
15 Ibid s 243.

Figur 5.1

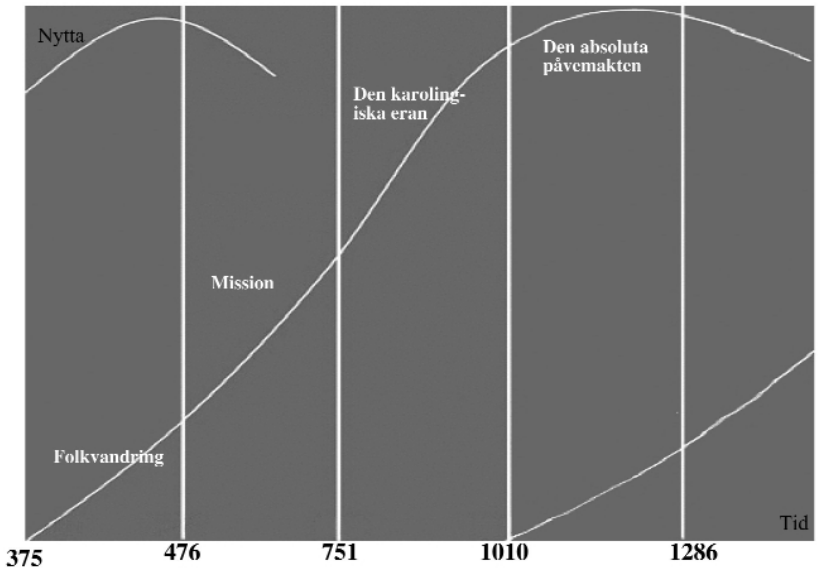

Under folkvandringstiden ökades den romerske biskopens anseende genom den ledande roll som påve Leo I (440-461) spelade i motståndet mot barbarerna.[16] Vid 400-talets slut var den romerske biskopens överhöghet över den västerländska kyrkan allmänt erkänd. Under 500-talet råkade påvedömet i beroende av östgoterna och den östromerske kejsaren. Gregorius I (590-604) stärkte åter påvedömets inflytande i det han lade grunden för påvedömets världsliga makt genom att ordna med förvaltningen av de kyrkliga godsen i Italien. Då senare langobarderna, som var ett germanskt folkslag, hotade påvedömets makt, sökte denne skydd hos frankerkungen Pippin. Detta ledde på 700-talet till konstituerandet av den s k Kyrkostaten, som bildades av olika landområden och lade grunden för den karolingiska eran. Nikolaus I (858-867) gjorde anspråk på en ledande ställning inom Västerlandet och ställde krav på överhöghet över såväl stat som kyrka. 1054 kom så den definitiva brytningen mellan påvedömet och Konstantinopel. Under Gregorius VII (1073-1085) utbröt den första kampen mellan påvedöme och kejsarmakt, där syftet var att upprätta en universalteokrati med påven som suverän härskare. Denna idé bestämde påvedömets politik under de närmaste århundradena och dess makt steg under 1100-talet, den absoluta påvemakten infördes. Genom korstågen fick på-

16 Se för det följande, Bonniers lexikon om påvedömets historia.

vedömet en ledande ställning i Västerlandet. I samband med den tyska kejsarmaktens nedgång nådde påvedömet sin högsta maktställning under Innocentius III (1198-1216). Under 1200-talet utsattes påvedömet för olika strider med kejsardömet som successivt försvagade och därmed minskade påvedömets inflytande. Då Bonifatius VIII (1294-1303) besegrades av den franske kejsaren (Filip den sköne) började påvedömets beroende av den franska kronan och kurian (den högsta administrativa ledningen) förlades till Avignon.

Avignonpåvarna inriktade sig på att centralisera kyrkostyrelsen till kurian. De utbildade i samband därmed ett skattesystem som urartade till en för prästerskapet hårt betungande utpressning. Påvedömet blev för en tid Europas främsta penningmakt. Mot detta system växte snart en häftig opposition upp, först i England, där påvedömets inflytande på 1300-talet gick starkt tillbaka och sedermera även i Tyskland. Utvecklingen i Italien hotade att beröva påvedömet Kyrkostaten och Gregorius XI (1370-1378) tvangs 1377 att återvända till Rom. Efter hans död valdes två påvar av vilka den ene tog säte i Avignon och den andre i Rom. Därmed började den ”stora schismen” (1378-1417) som starkt minskade påvedömets anseende. 1400-talet karakteriseras av påvedömets förfall i sedligt och religiöst avseende.

Om vi ser till rättsutvecklingen under den kristna epoken kan följande framhållas. Den kanoniska rätten är den rättskultur som från början byggde på en skriftlig tradition. Kyrkans folk var skrivkunnigt. Redan på 100-talet e Kr började de kristna församlingarna sammanträda med varandra till gemensamma beslut i förvaltningsfrågor, s k canones, därav kanonisk rätt, i t ex förvaltningsfrågor.[17] Med tiden uppkom ett stort antal beslut av större kyrkliga enheter liksom av påvemakten, s k dekretal, vilka ansågs ha rättsligt bindande verkan. På så sätt uppkom från början en tradition av skriven rätt och inte en muntligt traderad sedvanerätt. En framträdande roll spelar den rättsbildning inom katolska kyrkan som utgick från ”Den helige Benedictus regel”. Även om den kanoniska rätten från början nedtecknades fanns den inte samlad förrän en bit in på 1100-talet. Den första auktoritativa källsamlingen tillkom omkring år 1140 i Bologna under inflytande av den forskning i romersk rätt som där startat. Upphovsmannen till nedtecknandet av den kanoniska rätten var en munk vid namn Gratianus. Den källsamling han sammanställde byggde på påvliga dekretaler och kallas för *Decretum Gratiani*. Gratianus hade inte bara systematiserat materialet utan också efter skolastiskt mönster bearbetat det till självständigt härledda rättssatser, *distinciones*, rättsfall, *causae*, och rättsliga problem,

17 Anners 1990, del 1:140.

questiones.[18] På grundval av Gratianus´ arbete uppstod en med glossatorerna jämförbar skola av s k *dekretister*, som gav upphov till en rik kanoniskrättslig litteratur. Genom påvemaktens styrka blev det naturligt att den fortsatta rättsbildningen inom den kanoniska rätten väsentligen fick formen av påvliga dekretaler. Dessa samlades år 1234 i *Liber extra* och i den år 1298 tillkomna *Liber Sextus*. Slutligen sammanställdes år 1317 Bonificius VIII:s senare dekretaler och hans efterföljares, Clemens V (1305 – 1314), under beteckningen *Clementinae*. Dessa fyra källsammanställningar kom att samlas och utges som en motsvarighet till Corpus juris civilis från år 1580 officiellt under beteckningen *Corpus Juris Canonici*.

Under högmedeltiden hade kyrkan ambitionen att etablera en kristen universalstat under påvens ledning. Den kanoniska rätten blev i detta sammanhang ett viktigt instrument för att befästa och utveckla kyrkans makt och att omdana samhällets sociala struktur i den av kyrkan önskade riktningen. Först och främst medförde den kanoniska rätten, som till sin kärna var en förvaltningsrätt, att kyrkans egendom blev ojämförligt mycket bättre administrerad och därmed ekonomiskt mer lönsam än vad de världsliga makthavarna lyckades åstadkomma med motsvarande resurser.[19] Därtill kom, som framhållits av Anners, att kyrkan genom en utveckling av testaments- och gåvoinstituten i förening med sina möjligheter att utöva religiösa påtryckningar förskaffade sig stor rikedom genom frivilliga avhändelser till kyrkan. Man använde, enligt Anners, en teknik som gick ut på att omforma den romerska testamentsrätten så att den svarade mot kyrkans intresse. Sålunda försvagades de stränga formkraven i romersk rätt. För att vara giltigt krävdes endast att testamentet var upprättat inför sockenprästen, en notarie och två vittnen. Även ett av testator nedskrivet och undertecknat testamente var giltigt utan andra formkrav. Kyrkan omvandlade också den av kejsar Justinianus införda laglotten för arvingar i rätt nedstigande och uppstigande led och för faders helsyskon till en laglott för Kristus, dvs för kyrkan själv. Denna princip gick tillbaka till kyrkofadern Augustinus, som fastslog att Kristus skulle ha ett barns lott till sig i varje testamente. Dessa regler upptogs i många västeuropeiska rättskällor, däribland de svenska götalagarna.

På det sociala planet innebar den kanoniska rättskulturen en strävan efter att omstrukturera samhället i riktning mot att familjen och inte ätten skulle vara den primära sociala gruppen. I ättesamhället fanns inte den social-psykologiska basen för kyrkans ideal att göra alla människor till bröder och systrar under en himmelsk faders ledning.[20] I ett maktperspektiv kan

18 Ibid s 141 f.
19 Ibid.
20 Ibid s 82.

hävda att kyrkan ville gå ett steg längre i sin splittring och isolering av individerna.[21] Ett annat led i den sociala omstruktureringsprocessen som den kanoniska rättskulturen innebar är de stränga straffrättsregler som förbjöd sexuellt umgänge utanför äktenskapet. Kyrkan skapade här med hänvisning till den mosaiska straffrätten ett system av sedlighetesbrott som under mer än 500 år skulle komma att spela en stor roll såväl i domstolspraxis som i vanliga människors liv. I samma syfte skaffade sig kyrkan vittgående kontroll över äktenskapsrätten. Kyrkan ingrep också i den världsliga rättskipningen. Genom åberopande av moralteologiska grundsatser drev man frågor som att avtal besvurna med ed, mål om ocker och ränta, något som den kanoniska rätten förbjöd, m m hörde hemma inför kyrklig domstol. Samma sak gällde för kontrollen av sexualiteten och privatautonomin.

Bland det rättsarv som den kanoniska rätten efterlämnat kan nämnas skuldbegreppet i straffrätten och den ackusatoriska principen, dvs tvåpartsförfarande, inom processrätten. Den kanoniska rätten hade således ett starkt genomslag över hela Europa, så även i vårt land, där inte minst Kyrkobalkarna i landskapslagarna uppvisar detta inflytande. ”Kristus är först i vår lag”, dessa ord inledde den Äldre Västgötalagen. En avgörande orsak till den kanoniska rättens spridning och genomslag torde ha berott på prästerskapet som fanns överallt och som övervakade och t o m höll husförhör, en för den svenska kyrkan säregen institution, ända in på 1800-talet. Prästerskapet kan ses som en enhetlig ideologisk maktfaktor som var stramt organiserad i ett rikt differentierat tjänste- och förvaltningssystem.

Samtidigt som det icke-världsliga utgjorde en helhet hade den ekonomisk-materiella splittringen blivit total. Det fanns därför troligen ett stort uppdämt behov bland människorna att finna en materiell gemenskap. Det var således dags för pendeln att efter ca tusen år svänga tillbaka i en fysisk/materiell riktning. Marknaden blev symbolen för detta materiella behov. Myntet blev på nytt värdebärare och ersatte därmed bibeln som sammanhållande kraft. Köpmannen började sin mödosamma väg mot att materiellt ena det romersk-katolska imperiet. Demonteringen av påvarnas världsliga makt påbörjades år 1309 genom att de av den franske kungen tvingades att flytta till Avignon, där de stannade till år 1377. Under denna tid expanderade påvarnas hovhållning och kyrkans administration nådde så extrema nivåer att kyrkans behov av pengar blev en börda för kristenheten. Ewerman beskriver utvecklingen på följande sammanfattande sätt:[22]

> Korruption och nepotism – utdelning av ämbeten till påvens släktingar – blev förhärskande. Nya avgifter för att finansiera den påvliga byråkratins excesser uppfanns

21 Paralleller kan har måhända ses till post-modernismens individualisering.
22 Ewerman 1996:58 f. Se även Kinder och Hilgemann 1987:181.

i en aldrig sinande ström – spolia, konfiskering av prästers personliga kvarlåtenskaper (arvsskatt); annater, årsavgifter för ämbeten, konfirmations- och pallieavgifter, som är avgifter för utdelandet av ämbeten (pallium är ett klädesplagg för biskopar); provisioner för ämbetsförläningar och ämbetsreservationer; avlat, ett efterskänkande av botgöringsstraff (ungefär som dagens p-bot för obegripliga parkeringsregler).

Efter tiden i Avignon var kyrkans absoluta auktoritet bruten. I början av 1500-talet klövs det romersk-katolska imperiet i en sydlig och en nordlig gren under nästa påve med namnet Leo X, som var påve mellan 1513 – 1521. Detta blev det definitiva genombrottet för politikens seger över religionen. Religionen underordnades ånyo staten. I Sverige hade vi Gustav Vasa som genom den s k reformationsriksdagen i Västerås år 1527 inledde en process varigenom ledningen av kyrkan övergick till den världsliga makten, något som kom att fullbordas år 1540. På samma gång beslutades om kyrkoreduktion, varigenom kyrkans överflödiga tillgångar indrogs till kronan, som också gjorde anspråk på 2/3 av kyrkotionden. Ute i Europa spikade Martin Luther sina teser 1517, ett politiskt manifest som kom att ha en stor betydelse för religionens underordnande staten. Även Calvinismen hade en utmärkande roll i formandet av den västerländska rätten, särskilt i England och USA.[23] Paradoxalt nog ledde reformationen till att den bibliska rätten kom att öka i betydelse.[24] Man försökte ju genom reformationen göra sig av med alla, vad man kallade för papistiska påfund, vilket gjorde det naturligt för prästerna att plädera för en återgång till Guds klara och rena ord i bibeln. På detta sätt kom den mosaiska rätten att få ett ökat inflytande i rättstillämpningen. Prästerskapet bedrev under 1500-talet ett konsekvent arbete för upptagande av den mosaiska rättens principer i svensk rätt.[25] Detta lyckades inte under Gustav Vasas tid men under århundradets senare decennier finns åtskilliga inslag av mosaisk rätt.[26]

Den kanoniska rättens storhetstid var emellertid för länge sedan förbi. Vi kan konstatera ett överhäng av kanonisk rätt de första sekel under vilka marknadsepokens rätt växer fram på samma sätt som romarrätten länge dominerade och levde kvar innan den kanoniska rätten under medeltiden bröt igenom och blev dominerande på det sätt som antytts ovan. Vi skall nu se lite närmare på uppbyggnaden av marknadsepoken som rättskultur.

23 Berman 1983:30.
24 Se härom Munktell 1944:201 f.
25 Här kan man tala om fundamentalism, motsvarigheten till islams sharia.
26 Detta ledde till att man så sent som i början av 1600-talet kunde återfinna lagbud som var tillkomna 2000 år tidigare. Ordalydelsen i Karl IX stadfästelse år 1608 av Kristoffers landslag hänvisar direkt till Guds lag. Som exempel på stadganden från mosaisk rätt från denna tid kan nämnas att straffet för den som uttalar svordomar var stenande till döds, den som bannade sin fader eller moder ”skulle döden dö”, etc.

5.1.2. Marknadsepoken som rättskultur

Den västeuropeiska marknadsepoken inleddes i början av 1000-talet och närmar sig sannolikt sin höjdpunkt under 2000-talet. Europa är, som Anders Ewerman påpekar, på väg att bli materiellt enat inom gränserna för den Europeiska Unionen, gränser som nu nått ut till de gränser som en gång i tiden uppnåddes av den ”Katolska Unionen” för snart 1000 år sedan.[27] Ewerman fortsätter:

> Om vi delar människans behov av tillfredsställelse i två delar, en inre och en yttre, och benämner den inre för ”tro” (religiös) och den yttre för ”materiell” (logisk, förnuftig, vetenskaplig, teknisk), så sattes den inre (icke-materiella) välfärden före den yttre (materiella) från det Västromerska rikets fall 476 fram till mitten på 1000-talet och därefter tvärt om. Idag har alla européer samma materiella anspråk, de är materiellt enade, samtidigt som de är splittrade religiöst sett. För tusen år sedan var det tvärtom, då var européerna religiöst enade.

Den materiella behovstillfredsställelsen kräver varor. Byteshandel är nödvändig för den agrara människans fortlevnad. Denna hade av flera skäl varit undertryckt under den kanoniska epoken. Marknadsekonomiska grundprinciper stod i strid med den religiösa läran. Vi har tidigare nämnt att t ex ränta var förbjuden under den kanoniska rätten. Men än viktigare var den sociala förändring som ägde rum genom stadens återuppståndelse. ”Lika osäker och otrygg som staden blev under det Romerska rikets nedgång blev livet på landsbygdens storgods under det katolska rikets nedgång, varför människor åter börjande söka sig till staden”, skriver Ewerman.[28]

När marknadsepoken på 1000-talet inleds med köpmannaeran (1010–1343), såsom vi talat om tidigare, hade den religiösa epoken nått sitt högsta stadium som kännetecknas av politik. Denna dominerade mentalt över köpmannaeran som byggde på den tekniska revolutionen baserad på vattenkraft och textilier. Genom köpmannaeran inleddes emellertid en epok som kom att bli uppbyggd kring produktion, distribution och konsumtion av varor. Grogrunden för detta i Skandinavien fanns sannolikt i vikingarnas tradition, där handelsberoende och marknadstänkande var framträdande. Vikingarnas betydelse för utvecklandet av staden som handels- och produktionscentra och som administrativt maktcentra fick en stor betydelse för marknadssamhällets framväxt.

Framställningen av nya varor och därmed teknologisk utveckling blir drivkraften under denna epok. De språng som kan iakttas under marknadsepoken är knutna till uppfinningen av nya, vad Ewerman kallar för,

27 Ewerman 1996:59.
28 Ewerman 1996:60.

kärnteknologier, nya sätt att producera varor. Det andra språnget under marknadsepoken, den andra eran, handelshuseran (1286–1510), kännetecknades av en social revolution baserad på städernas frigörelse från feodalsamhället. Under denna era var det sociala normsystemet överordnat det politiska. I handelshuseran grundlades de organisatoriska förutsättningar, som är grunden för det kapitalistiska system som råder än idag. Maskineran (1447 – 1776), det tredje språnget, innebar en ekonomisk förnyelse. Det var då som de ekonomiska principerna för det kapitalistiska systemet föddes. Under maskineran grundlades den administrativa struktur, som var förutsättningen för 1700-talets industriella revolution. Under denna tid fick den ekonomiska idé som länge varit förhärskande i Västeuropa sin ideologiska artikulering, merkantilismen. Det var fysiokraterna, en krets av politiker och nationalekonomer i Frankrike som under senare hälften av 1700-talet framlade den första vetenskapligt genomförda nationalekonomiska teorin, som initierade beteckningen merkantilismen, efter latinets *mercari* som betyder att bedriva handel. Merkantilismens företrädare undantog jordbruksnäringen. Sverige ”merkantiliserades” tidigt under Axel Oxenstjerna (1583 – 1654). En grundläggande idé i merkantilismen var att göra nationalstaten till en ekonomisk enhet. Stor hänsyn togs till statens makt som genom skråväsendet reglerade rätten till produktion. Det var först genom Gustav III och den vid denna tid i Sverige verkande nationalekonomen, Chydenius, som merkantilismen fick lämna plats för fysiokraternas frihetliga ideal och fördömanden av statsingripanden i det ekonomiska livet.

Skråväsendet byggde på småskalig produktion i form av hantverk. Efter uppfinningen av ångmaskinen och de andra kraftkällor som nämns i kapitel 1 lades grunden för den industriella revolutionen och det blir möjligt med storskalig produktion. När människan lärde sig att utveckla energi för egna ändamål utvecklades produktionsmöjligheterna något enormt. Detta la grunden för massproduktion som i sin tur förutsatte masskonsumtion, något som biltillverkaren som införde massproduktion genom det löpande bandets princip, Henry Ford, tillhörde de första att inse. Man kan därför säga, även om facit ligger nära i tiden, att regleringen av konsumtionen eller med utgångspunkt från konsumtionens behov är det centrala inslaget i det bidrag som industrieran lägger till marknadsepokens rättskultur.

Rättssociologen Boaventura de Sousa Santos har i en kartmetafor till belysning av bristande överensstämmelse mellan rätten på pappret och i verkligheten lyft fram bl a skalans betydelse.[29] Samma sak gör sig gällande när man skall beskriva rättsutvecklingen. Vilken kartstorlek skall väljas?

29 de Sousa Santos 1995:459 ff. de Sousa Santos skriver här på temat ”Law: A map of misreading”.

Vidare handlar rättsutvecklingen om både form och innehåll. Jag har tidigare introducerat termen rättskultur för det som är gemensamt för en hel epoks rättsliga reglering. I marknadsepoken är detta knutet till regleringen av produktion, distribution och konsumtion av varor, där tyngdpunkten ligger på olika delar under epokens utvecklingsgång. Man kan se det som utvecklingen av ett spel där olika delar av spelreglerna utvecklas efterhand som behov härav uppstår.

I den inledande köpmannaeran föds rätten kring regleringen av köp och försäljning av varor. De grundläggande spelreglerna antyds i form av det enkla varuutbytets rättsprinciper. Som vi har nämnt tidigare uppstår en febril rättslig aktivitet vid universitetet i Bologna i slutet av 1000-talet och framåt. Som ett led i den allmänvetenskapliga blomstringen i Norditalien växte det fram en rättsvetenskaplig skola, som bearbetade texterna från *Corpus juris civilis* och då framförallt de bevarade texterna av *Digesta*. Detta skedde emellertid inte som ett underlag för utbildning av juridiska praktiker, än mindre för att skapa en till de dåtida samhällsbehoven anpassad rätt.[30] Detta arbete inspirerades istället av den tidens kunskapsideal, skolastiken, som de antika skrifterna hade absolut auktoritet. I dem fanns sanningen om verkligheten. Det gällde enbart att rätt förstå texternas innebörd. Det hölls särskilda föreläsningar över digesterna, codex och institutionerna. Så småningom utarbetades en apparat av kommentarer – de s k glossorna, som gav upphov till beteckningen Glossatorerna på de som bearbetade texterna – till lagverket med ordförklaringar och hänvisningar och överväganden över förhållandet mellan parallellställen i lagverket. Dessa förklaringar sattes in som glossor, ett slags noter, i handskriftens marginal eller mellan raderna. Den mest kända av glossatorerna är Irnerius.[31]

Denna bearbetning av den romerska rätten blev under medeltiden grundvalen för rättsvetenskapen inte bara i Italien utan i stora delar av Europa. Sverige hade vid denna tid för få jurister för att ”hålla sig med” egen rättsvetenskap, utan jurister från vårt land reste för att lära sig till Bologna, som vid denna tid hade tusentals med juriststuderande.[32] Denna verksamhet la grunden för Ius commune, den allmänna eller generella rätten, som den bearbetning av den Justinianska rätten som utfördes i Bologna kallades. Detta blev grundvalen för den rättsutveckling som ägde rum i Europa. Den romerska rätten blev under denna tid föremål för bearbetningar och anpassningar till lokala rättsförhållanden runt om i Europa innan den genom de stora lagkodifikationerna på 1800-talet i form av Code Civil,

30 Anners 1990, del 1:126 f.
31 Se vidare härom i Tamm 1998:259 ff.
32 Anners 1990, del 1:126.

1804, och sedermera Bürgerlisches Gesetzbuch, 1896, mer eller mindre uniformerades.

I Sverige finns spår av handelsrättsligt tänkande i våra landskapslagar från 1200-talet, där man återfinner en Köpmålabalk med särskilda bestämmelser för köp av lösöre, kreatur eller kläder, men även beträffande köp av guld och silver. Särskilda bestämmelser finns också för köp av vax, salt eller rökelse, där det fanns risk för falsk vara. Två bofaste män skulle avgöra tvisten. Om någon köpt något av bondens hustru utan hans vetskap till ett värde överstigande ett öre, så hade bonden rätt att återkalla köpet. Här fanns också en tidig motsvarighet till särreglering av konsumentköp med särskilda skyddsregler för den som gör ett köp på torget. Slutligen kan pekas på bestämmelser om pantsättning och borgen som ger förutsättningar för en mer utvecklad handel.[33] I övrigt ligger tyngdpunkten på vad som närmast framstår som straffrättslig lagstiftning i form av Dråpamålsbalkar och Såramålsbalkar samt Tjuvabalken, men som framförallt fungerade som skadeståndsrättsliga regler.

I den andra eran, handelshuseran, tillkom framförallt regler om distribution av varor. Härvid behövdes regler för representation och organisation i och med att handeln blev mer storskalig i samband med handelsflottornas intåg. Den första typen av kommanditbolag skapades i syfte att göra det möjligt för intressenter att satsa pengar i handelsfartyg och deras handel. Vi denna tid får sjörätten sin särskilda prägel av internationell rätt. På grundval av en sedvanerättsligt etablerad Lex mercatorum tillämpades förenklade konfliktlösningsformer vid de stora marknaderna i Europa.[34] Hansan blir ett särskilt politiskt och rättsligt uttryck för handelshuseran.[35] Hansan var ett förbund mellan framförallt Nordtyska städer, men centrum för Österjöhandeln var Visby, som Valdemar Atterdag erövrade 1361. Hansans största maktutveckling ägde rum på 1300-talet, men Hansestädernas ekonomiska herravälde över Nordeuropa bestod till 1500-talets början, då efter upptäckten av de nya handelsvägarna den ekonomiska tyngdpunkten förlades till Västeuropa. Gradvis upplöstes Hansan från slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Erans främsta bidrag till rättskulturen låg i utvecklingen av handelsrättsliga principer.

Under Maskineran var det dags för produktionen att bli föremål för reglering. Under denna period etablerades ett genomreglerat system för organisationen av produktionen. Ingen kunde lagligen utöva hantverk inom ett skråorganiserat yrke utan att vinna inträde i vederbörande ämbete, det s k skråtvånget. Ämbetens organisation var fastställd genom en skråord-

33 Se Holmbäck-Wessén 1962:152 ff.
34 Anners 1990, del 1:163 f.
35 Anners 1990, del 2:70 ff.

ning som i tidiga skeden skulle godkännas av stadens styrelse sedermera av statlig myndighet. Det fanns allmänna skråordningar 1669 och 1720. Under 1700-talet, då skråväsendet nådde sin blomstring i Sverige, var stadshantverket helt skråorganiserat. Så småningom inträdde en reaktion mot detta system och de s k reformmerkantilisterna krävde större frihet från statsingripanden, vilket ledde till en successiv avreglering. Som ett resultat av den industriella revolutionen, det fjärde språnget i marknadsepoken, och den ekonomiska liberalismens idéer genomdrevs under 1800-talet efterhand en utvidgad näringsfrihet. Skråväsendet upphävdes och städernas företrädesrätt till vissa näringar slopades. För Sveriges del skedde detta genom industri-, handels- och hantverksordningarna år 1846 och 1864. Vi skall skärskåda rättsutvecklingen under industrieran liter närmare i nästa avsnitt.

Rent allmänt kan konstateras att kodifieringen av en rättslig utveckling sker med viss eftersläpning. Sålunda kodifierades den romerska rätten på initiativ av den östromerske kejsaren, Justinianus, mellan år 529 – 534 e Kr genom utgivandet av det gigantiska lagverket *Corpus Juris Civilis*. Det skedde således vid en tidpunkt då romarriket var under stark upplösning. Västrom hade fallit 476 e Kr efter såväl yttre som inre strider, medan Östrom levde vidare. Romarrätten kom därför att trängas ut av den kanoniska rätten. Denna kom att successivt nedtecknas som nämnts, men den stora lagkodifikationen kom att dröja. Även när det gäller den kanoniska rätten kan vi spåra en eftersläpning i vad avser sammanställningen av de olika rättssatserna till ett sammanhållet lagverk. Medan den religiösa epoken, kristendomsepoken, hade sin höjdpunkt under seklerna efter år 1000 så kodifierades den kanoniska rätten först år 1584 genom *Corpus Juris Canonici*.

Den Svea Rikes lag som antogs vid 1734 års riksdag innehöll inget av det begynnande industrisamhällets rättsliga strukturer. Den ligger dock fortfarande till grund systematiseringen och utgivningen av den nuvarande lagboken. Den lagbok vi möter år 2000 kan förmodligen ses som en återspegling av marknadsepokens rätt, i huvudsak färgad av industrierans rättsliga krav, även om merparten av den politiskt-administrativa lagstiftningen aldrig fått plats i lagboken, blandat med inslag av en Handelsbalk och en Byggningsbalk med regler av typen ”Huru burskap vinnas må” respektive ”Om mulbete, hjordavård och vallgång”, vilka minner om rättsprinciper som tillhör en annan era i marknadsepokens utveckling. Det lagverk som kommer att för eftervärlden symbolisera de förenade Europas rätt är den Corpus Juris Mercatori som håller på att byggas upp inom EG-rättens ram.

Ett annat uttryck för rättens eftersläpning återfinner vi i den konstitutionella rättens utveckling.[36] Den regeringsform som infördes 1809 var inte ett uttryck för det borgerliga samhällets maktfördelningslära efter franskt mönster, utan snarare en återspegling av den absolutistiska statens envälde. Denna regeringsform kom att ersättas 1974 med en ny. I 1974 års regeringsform stadfästes bl a den parlamentariska princip som i praktiken successivt hade införts i stort sett sedan ståndsriksdagens avskaffande år 1866. Det kan finnas anledning i sammanhanget att konstatera att Sverige fortfarande är en konstitutionell monarki. Enligt regeringsformen 1 kap 5 § är Konungen eller drottning, som enligt successionsordningen innehar Sveriges tron, rikets statschef.

Vi skall nu se lite närmare på den faktiska rättsutvecklingen under industrieran för att få ett underlag för en teori om norm- och rättsutveckling.

5.2. Rättsutveckling under industrieran

Ser vi till regelmängden har det varit en allmän uppfattning att den har varit stadigt ökande under 1800- och 1900-talen. Ändamålsenlig statistik inte minst i ett historiskt perspektiv saknas i stor utsträckning. En sammanställning av antalet Kungliga Förordningar under perioden 1650 till 1820 ger vid handen att vi under denna period hade en ökning av antalet författningar, framförallt under senare delen av 1700- och under 1800-talet, även om det kunde skifta kraftigt mellan olika år (jämför figur 5.2).

Figur 5.2 *Kungliga förordningar 1650–1820*

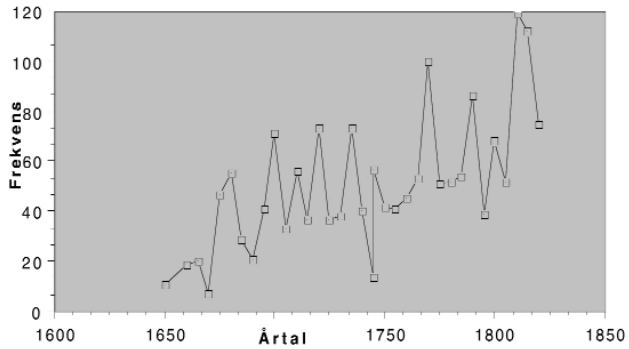

36 Nergelius 1996 och Holmberg & Stjernquist 1995.

På samma sätt har antalet registrerade författningar i Svensk Författningssamling, SFS, som började ges ut 1825, varit stigande från mitten av 1800-talet fram till 2000 då kurvan viker av, vilket framgår av följande sammanställning av antalet författningar i SFS i tioårsintervaller.

Figur 5.3 *Antal författningar i SFS 1840-2000*

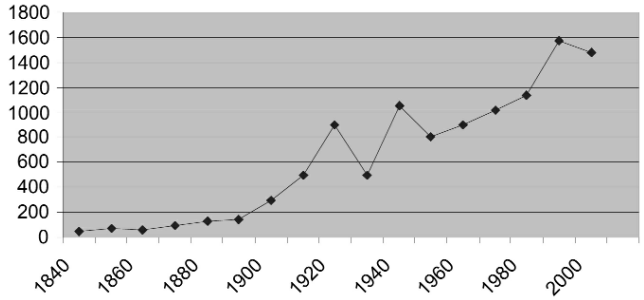

Staten anses genom sin lagstiftande verksamhet idag ingripa betydligt mer i medborgarnas liv än förr och att den därmed också begränsar friheten på ett mer påtagligt sätt. Benny Carlsson åskådliggör de konkurrenshämmande regleringarnas omfattning på ekonomins område i Sverige under perioden 1780-1980 genom följande principskiss[37]

Figur 5.4 *De konkurrenshämmande regleringarnas omfattning i Sverige 1780-1980*

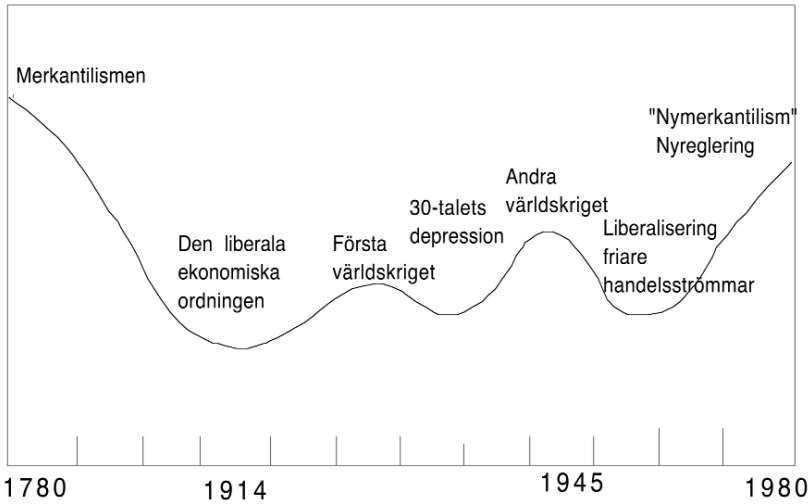

Källa: Benny Carlsson, Konjunkturrådets rapport

37 Carlsson 1986.

Som synes är det framförallt genom den krigs- och krisreglering som infördes under första och andra världskriget och under 1930-talets depression vi får en tillväxt av lagar och förordningar. Nedan redovisas de viktigaste inslagen i denna reglering.

Figur 5.5

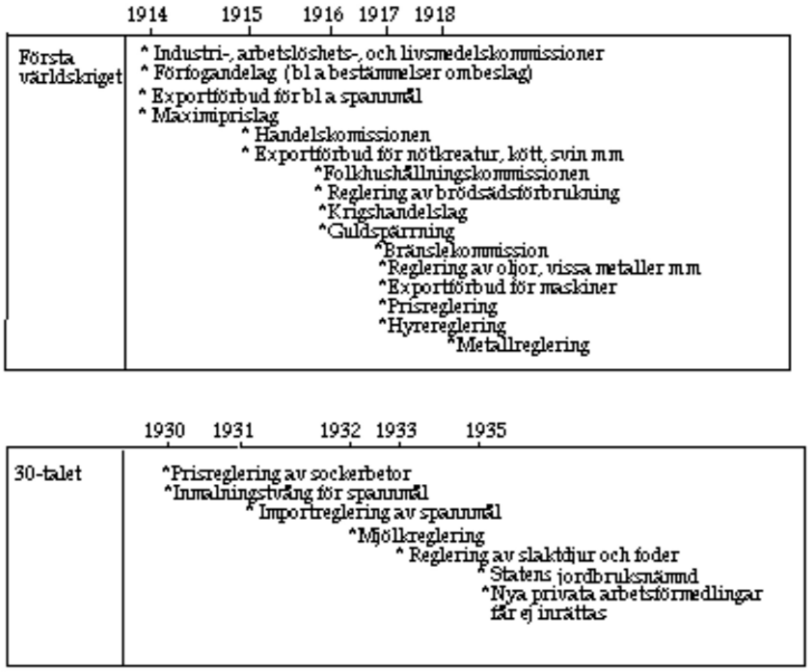

När produktion och konsumtion kom i obalans i slutet av massamhällets första årtionde – 1920-talet – tog politikerna makten och fokuserade om från produktion och konsumtion. Två modeller kämpade mot varandra, den kommunistiska och den keynesianska. Den keynesianska handlade om att man genom beskattning skulle höja den kollektiva konsumtionen, vilket skedde på det indivduella sparandets bekostnad. Svackor i konjunkturen skulle kompenseras med budgetunderskott, varigenom konsumtionen och därmed BNP skulle kunna hållas uppe. Makten kommer därvid att ligga hos finansdepartement, konjunkturinstitut och Riksbanken. Politiskt blir samförståndsanda genom Saltsjöbadsavtal i Sverige, *New Deal* i USA och Hitlers småföretagsprogram i Tyskland tongivande. Under efterkrigstiden fordras därutöver för att hålla uppe konsumtionen att man ge-

nom lagstiftning bygger upp ett konsumentskydd, skapar kreditmöjligheter samt ett socialt skyddsnät.

Vi har även en kraftig tillväxt av lagar under 1970-talet som kan betraktas som den mest intensiva lagstiftningsperioden under 1900-talet. Nedan följer en översikt av den flora av lagar och förordningar som då kom till.

Figur 5.6

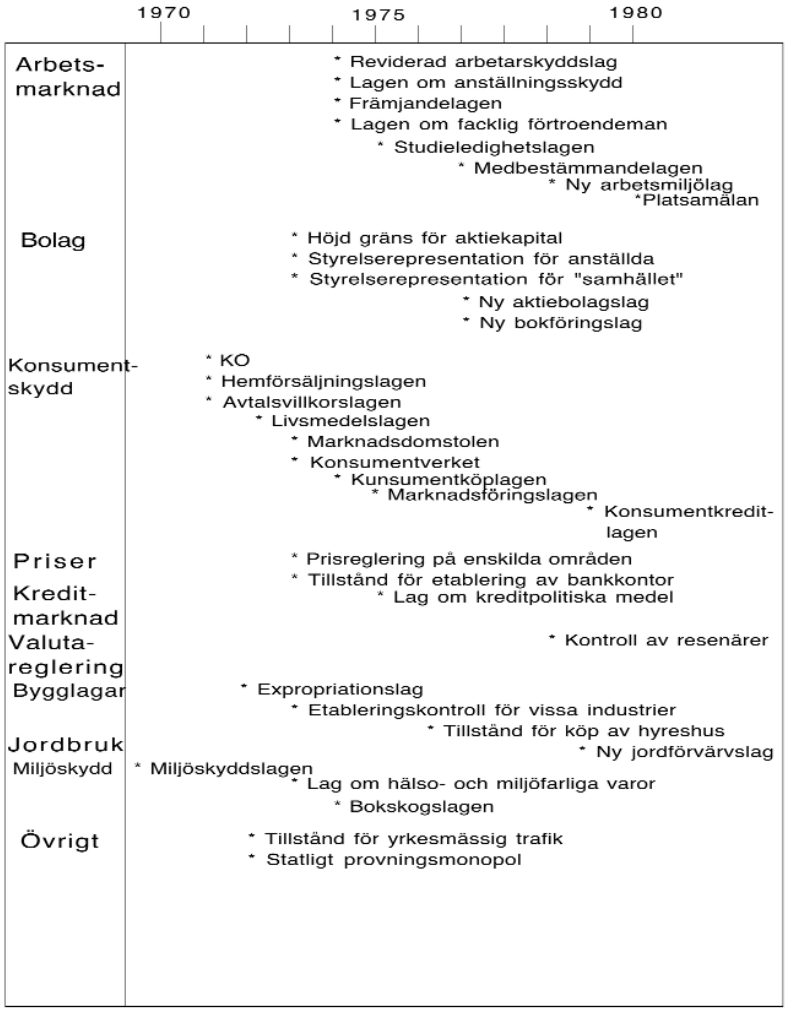

Efter 1991, när lagen om avtagande avkastning fått verka så länge att S-kurvan böjt neråt, duger inte längre den keynsianska strategin. I detta läge

måste privata investeringar hålla uppe BNP. Med tanke på den mentala eftersläpning som kännetecknar denna typ av historisk situation, fortsätter politikerna att värna om offentlig konsumtion och hoppet för att få fart på börsen är att den privata konsumtionen kommer igång. Vad det istället handlar om är att stimulera småföretagens investeringar i nytt kunnande och ny produktion. Detta får ett visst genomslag i politiken, men handlandet blir dubbelt. Småföretagens investeringar statistikförs som konsumtion, vilket gör hela den politiska styrapparaten ”blind” för vad som sker.[38] Det verkar som om övergången från en konsumtionspolitik till en investeringspolitik kräver nya politiker för att tränga igenom.[39]

All den lagstiftning som sålunda införts inte minst under efterkrigstiden har ansetts leda till inskränkningar i människors frihet. Här kan hänvisas till Björn Tarras-Wahlbergs bok *Lagstiftning till döds* från början av 1980-talet, vars bildliga budskap var att vi långsamt men säkert håller på att kväva oss själva genom ett övermått av lagar och förordningar som hindrar oss från att fritt andas.[40] Tarras-Wahlberg hävdade bl.a. att vi får en ny lag eller förordning var 8:e timme. Detta var ingalunda ett isolerat svenskt fenomen. Situationen var densamma i övriga Skandinaviska länder och i andra delar av världen.[41] Man har talat i skräckladdade termer som ”rättslig explosion”[42] och gjort liknelser med ”en flod av normer”.[43] Det har också talats om ”inflation i rättsregler”.[44]

Om en jämn årsproduktion av författningar emellertid skulle leda till inskränkningar i medborgarnas handlingsfrihet beror på i vilken utsträckning tillväxten av författningar avser nya lagar och förordningar som läggs ovanpå den tidigare regelmängden eller om de undantränger och ersätter gamla regler med nya. Jag har undersökt saken närmare och kommit fram till att när Tarras-Wahlberg påstår att det i genomsnitt per år kommit 1096 lagar och förordningar under femårsperioden 1970-74 så är det en sanning med modifikation så till vida att endast 162 av de 1035 författningarna 1970 (motsvarande 16 %) var att betrakta som nya författningar. Resten var ändringar eller medtagna i svensk författningssamling för att de skulle upphävas. Samma sak gäller för övriga aktuella år.

38 Det tycks också som om den vill vara blind. SCB för inte statistik som täcker denna utveckling, vilket har diskuterats under det senaste decenniet.

39 Man får enligt Lennart Schön alltid räkna med att relationen mellan innovationer samhällsförändring kräver ny kompetens, förändrad arbetsorganisation, nya insatsvaror, etc och att allt detta tar tid. Se vidare Schön 2001:525.

40 Tarras-Wahlberg 1980. Se också Carlsson 1986 samt Söderström 1985.

41 För en kommentar se Teubner 1987, där han behandlar problemet *Juridification of Social Spheres.*

42 Barton 1975 ”Behind the Legal Explosion”, *Stanford Law Review* nr 27, s 567 ff.

43 Se Teubner 1987:6 ff med där i not 2 gjorda referenser.

44 Se t.ex. Berner 1978 ”Inflation im Recht”, *Bayrisches Verwaltungsblatt,* s 617 ff.

Om vi jämför det totala antalet författningar i tioårsintervaller under perioden 1840 till 2000, figur 5.6, med antalet nya författningar under samma period, figur 5.7, så ser vi i figur 5.8 att andelen nya författningar av det totala antalet författningar är sjunkande, vilket bl.a. visar att förändringstakten är högre än antalet nya lagar och förordningar.

Figur 5.7 *Nya författningar i SFS 1840-2000*

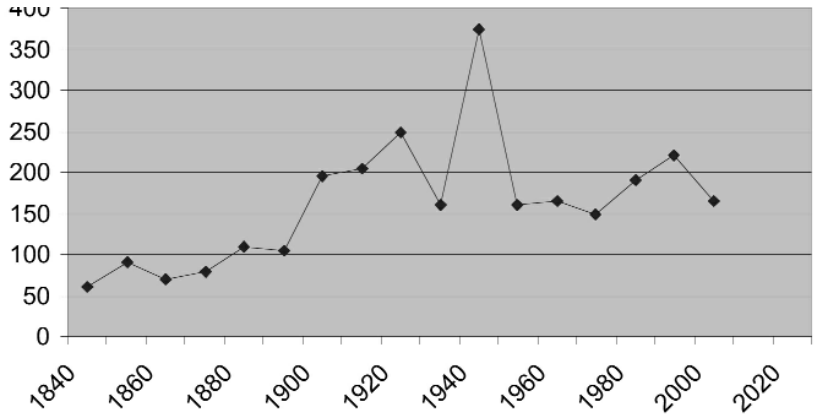

Figur 5.8 *Andel nya författningar i SFS 1840 – 2000 i procent av totala antalet författningar*

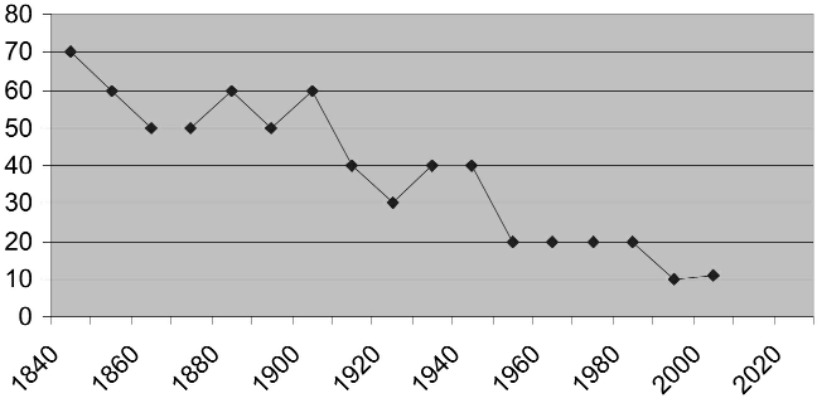

Antalet nya författningar per år har, tvärtemot den allmänna uppfattningen understödd av Tarras-Wahlberg m.fl., legat i stort sett konstant sedan

sekelskiftet med viss avvikelse i anslutning till första och andra världskriget samt kring 1970-talets mitt. Enligt en undersökning som Aubert genomfört avseende norska förhållanden hade man på motsvarande sätt redan på 1920-talet uppnått den nivå som senare bevarats.[45] Antalet lagar och förordningar har alltså inte vuxit i den omfattning som givits sken av. De har inte heller sjunkit på det sätt som figuren antyder, utan kurvan pekar också på en hög förändringstakt i lagstiftningen. Om vi ser till antalet i dag gällande författningar har antalet sjunkit från ca 4 700 år 1970 till drygt 3 600 år 1990 och till 3 400 år 2000. Av dessa är knappt 1 200 lagar, en siffra som varit konstant under 1990-talet och 2 200 förordningar, som följaktligen har sjunkit. För att få en uppfattning om vilka samhällsområden lagar och förordningar berör, kan vi konstatera att antalet regelrubriker per departementsområde på 1990-talet är följande:

Figur 5.9

Departement	*Antal författningar i SFS*
Justitiedepartementet	725
Utrikesdepartementet	138
Försvarsdepartementet	148
Socialdepartementet	343
Kommunikationsdepartementet	234
Finansdepartementet	934
Utbildningsdepartementet	136
Jordbruksdepartementet	178
Arbetsmarknadsdepartementet	94
Kulturdepartementet	104
Näringsdepartementet	162
Civildepartementet	98
Miljödepartementet	116
Summa	3418

Ett skäl till att antalet lagar och förordningar nu minskar i jämförelse med tidigare är övergången till ramlagstiftning, dvs. en lagstiftningsteknik som kännetecknas av att riksdag och regering överlåter, delegerar, till myndigheter att utfärda kompletterande föreskrifter. På detta sätt undviker riksdag och regering att själva behöva revidera lagstiftningen eller utfärda nya författningar i takt med att samhällsutvecklingen ger upphov till förändrade förhållanden. Detta har lett till att den största del av den samhälleliga regleringen idag ligger i myndighetsföreskrifter. Det går i genomsnitt tio myndighetsföreskrifter på varje lag. Antalet myndighetsföreskrifter är per den 1 september 1992 ca 12 500. Det är ändå en minskning med nästan 4

45 Aubert 1976.

500 i jämförelse med de 16 900 föreskrifter och allmänna råd som identifierades år 1988 i samband med att en översyn av myndigheternas regelbestånd genomfördes med stöd av den s.k. begränsningskungörelsen.[46]

1900-talet har således fört med sig ett ökat antal författningar och då inte minst i form av myndighetsföreskrifter. Myndighetsföreskrifter spelar i viss mån samma operativa roll inom de politiskt-administrativa systemen som avtalsinstrumentet gör inom de sociala och ekonomiska systemen. Man kan fråga sig vad utvecklingen har berott på. Till att börja med kan vi konstatera att antalet myndighetsföreskrifter har med de politiskt-administrativa systemen att göra. Eftersom dessa upptar den i särklass största mängden författningar vinner Auberts förklaring om de politiska faktorernas betydelse för tillväxten av författningar stöd, dvs i det historiska skede då politiken dominerar som system blir lagstiftningen ett framträdande instrument. Tendensen i riktning mot flera fullmaktslagar eller ramlagar som vi talar om i Sverige var en naturlig del i utvecklingen av statens verksamhet, som Francis Sejersted skriver i sin bok *Demokratisk kapitalisme*.[47] Sejersted framhåller också betydelsen av framväxten av det moderna samhället som sådant som en faktor som nödvändiggjorde ökad statlig styrning, varvid lagstiftning är en integrerad del. Det fanns också en tid då lagstiftning – nästan oavsett innehåll – kunde betraktas som en viktig och tacksam del av det politiska systemets *output.* Detta berodde på synbarheten och symbolvärdet för ”publiken”, väljarna och med hänsyn till kompromissmöjligheterna för aktörerna inom det politiska systemet som kunde lösa sina interna konflikter genom att manipulera med lagen.[48] Detta kan också sägas, oavsett politisk ideologi hos regeringen, ha gynnat framväxten av nya lagar och förordningar.

Om vi skall få en uppfattning om var den rättsliga aktiviteten ligger någonstans, bör vi koncentrera oss på studiet av lagar och förordningar och deras fördelning på handlingssystem i enlighet med den tidigare förda diskussionen. Jag har därför genomfört en studie av hur författningstillväxten ser ut i termer av lagar och förordningar med inriktning på å ena sidan de politiskt-administrativa systemen och å andra sidan de sociala och ekonomiska systemen, i fortsättningen för enkelhetens skull kallade de socioekonomiska systemen, som vi slagit samman till en kategori. Jag har tagit år 1840 som utgångspunkt och i tioårsintervaller studerat vilka lagar och

46 SFS 1987:1347.
47 Sejersted 1993:272.
48 Jfr i detta sammanhang uttrycket ”skojlagar” som professorn i implementationsforskning, Benny Hjern, föredragit att kalla de lagar där gapet mellan lagens bokstav och dess faktiska möjligheter att genomföras avsiktligen är stort, se Bostedt & Hjern 1991. Aubert-Eckhoff-Sveri har i den klassiska rättssociologiska studien *En lov i søkelyset* 1952 utvecklat tankar om lagstiftning som politisk kompromiss.

förordningar som införts respektive år. Se följande stapeldiagram, där svart stapel representerar det politiskt-administrativa systemet och den streckade stapeln de socio-ekonomiska systemen:

Figur 5.10

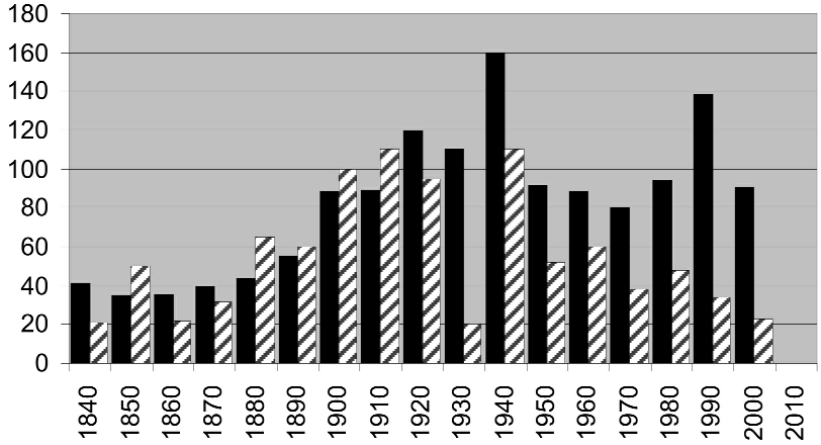

Vi kan ur figuren utläsa att ännu 1840 hänger resterna av den gamla maskinerans feodala och hantverksmässigt orienterade reglering kvar, varvid de politiskt-administrativa systemens lagar och förordningar överflyglar de socio-ekonomiska systemens regler. Redan 1850 vidtar dock en tilltagande betydelse för de socio-ekonomiska systemen, som är de som växer mest fram till första världskriget. Det är under denna tid som industrialismen byggs upp i Sverige.[49] Det motsvarar den ekonomiska fasen i industrierans utvecklingsförlopp enligt det resonemang som fördes i kapitel 1. Därefter tar de politiskt-administrativa systemen över på nytt och dominerar framgent. Det är dessutom en kraftig överrepresentation. Detta hänger samman med den politiska fasens dominans under denna tid som visar sig i den offentliga sektorns tillväxt. Det är inte bara i antalet myndighetsföreskrifter som vi har en indikation på de politiskt-administrativa systemens dominans utan också i vad avser fördelningen av lagar och förordningar.

Bilden av rättsutvecklingen är emellertid mer komplicerad än vad jag hittills presenterat. Det uppträder nämligen i det studerade regelstoffet med svag början i slutet av 1800-talet och tilltagande frekvens ju längre fram vi kommer i tiden en typ av regler som vi inte kan klassificera varken som hörande till de politiskt-administrativa eller de socio-ekonomiska sys-

49 Dalberg-Larsen 1984 har kallat denna tid för kapitalismens lyckliga ögonblick.

temen av det skälet att de riktar sig till båda. Normerna i de socio-ekonomiska systemen riktar sig enkom till privata aktörer (privata rättssubjekt). En annan sak är att upprätthållandet av dessa regler kan vara beroende av tillgång till domstolar, polis, åklagare och kronofogdemyndigheter m.m., men de regler som riktar sig till dessa hör då till det politiskt-administrativa systemet. De normer som hör till det politiskt-administrativa systemet riktar sig i sin tur enbart till offentliga myndigheter av olika slag. Det hindrar inte att de tjänster som produceras inom det politiskt-administrativa systemet är till gagn för enskilda individer, såsom utbildning sjukvård, etc.

De regler vi nu talar om har såväl enskilda aktörer på marknaden som offentliga myndigheter som adressat i en och samma lag. Det är den operativa definition som använts för klassificeringen av dessa regler. De tillhör både de socio-ekonomiska och politiskt-administrativa systemen på en och samma gång. De enskilda åläggs olika uppgifter eller underkastas restriktioner i olika hänseenden, medan de offentliga myndigheterna skall kontrollera efterlevnaden av dessa regler. Vi kallar dess regler för *intervenerande regler*, då de är ett uttryck för en intervention från det politiska systemet, med hjälp av det administrativa systemet i de sociala, ekonomiska och naturgivna systemen.[50]

I normala fall, dvs. inom de socio-ekonomiska systemens civil- och straffrättsliga regler är adressat och målgrupp en och samma, s.k. *conjoint norms* med Colemans i kapitel 3 redovisade terminologi, medan i dessa fall lagens adressat är en och målgruppen en annan.[51] Man kan därför inte förvänta sig att lagens adressater frivilligt eller åtminstone spontant rättar sig efter reglerna. Dessa måste därför, som det heter, implementeras av offentliga myndigheter som skall kontrollera, argumentera och verka för att reglerna upprätthålls till stöd för målgruppen som betraktas som antingen för svag för att själv kunna tillvarata sina intressen eller i vissa fall som så diffus att det offentliga anses behöva träda in som en slags ställföreträdare för det särskilda, skyddsvärda intresse som regeln avser att värna om. Så är det t.ex. med miljöintresset som får sina särskilda myndigheter i form av Naturvårdsverket, länsstyrelsernas naturvårdsenheter och de kommunala miljö- och hälsoskyddsnämnderna som skall bevaka detta intresse för medborgarnas räkning. I övrigt kan hänvisas till att lagar och förordningar på detta sätt använts till stöd för arbetstagare, handikappade, konsumenter, kvinnor, etc.

Dessa regler kan betraktas som uttryck för statlig intervention, dvs. som de politiskt-administrativa systemens ingrepp i de socio-ekonomiska syste-

50 Om intervenerande normer, se Hydén 1978.
51 Coleman 1990:247 ff.

men.[52] Vi kan åskådliggöra tillväxten av intervenerande regler genom att jämföra dem med de politiskt-administrativa och de socio-ekonomiska systemens lagar och förordningar under samma period som tidigare redovisats. Vi får då följande stapeldiagram, där den svarta stapeln såsom i föregående figur representerar de politiskt-administrativa systemen och den streckade stapeln till höger representerar de socio-ekonomiska systemen samt den mellersta, streckade, stapeln representerar de intervenerande reglerna som försiktigt växer fram under 1900-talets början.

Figur 5.11

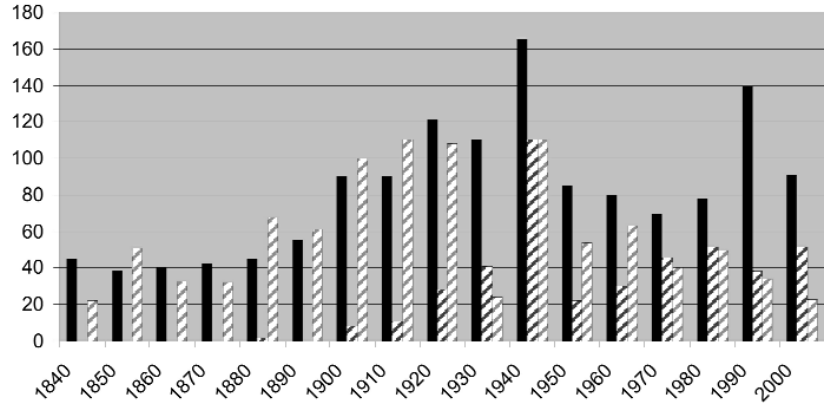

Figuren visar att vi har vissa embryonala exempel på intervenerande regler redan under 1800-talets senare hälft. Ett av de tidigare exemplen var den yrkesfarelag som infördes år 1889.[53] Vidare kan hänvisas till lagstiftningen på hälsoskyddsområdet.[54] Den egentliga tillväxten av intervenerande regler äger rum under och efter andra världskriget. Den stora tillväxten av intervenerande regler under andra världskriget hänger samman med det politiskt-administrativa systemets inom försvarsmakten utfärdade rekvisitioner varigenom ingrepp i såväl det (privata) sociala systemet som det ekonomiska systemet ägde rum. Senare tids intervenerande regler har andra orsaker som utvecklas nedan.

52 I takt med att den offentliga sektorn har tagit på sig allt fler uppgifter finns det i och för sig exempel på att intervenerande regler också riktar sig till det administrativa systemets egna aktörer, myndigheterna eller andra företrädare för detta system i form av ämbetsverk eller bolag. För att inte förvirra bortser jag från dessa fall i fortsättningen. De är så pass få att de inte påverkar det principiella resonemanget.

53 Se om denna utveckling av intervenerande regler på arbetsmiljöområdet, Hydén 1990:175 ff.

54 Sålunda infördes en Hälsovårdsstadgan år 1875.

Författningsmängden inom de politiskt-administrativa systemen och socio-ekonomiska systemen ligger på samma relativa nivå fram till 1920, då andelen författningar tillhörande de socio-ekonomiska systemen kraftigt minskar. Andelen författningar inom de politiskt-administrativa systemen ligger runt 50 % ända sedan mitten av 1800-talet med en topp under andra världskriget. Den signifikanta förändringen är dock att de intervenerande reglerna stadigt har ökat sin andel. Det är dessa som uppvisar den största tillväxten under 1900-talet och de har nu tagit över rollen från de socio-ekonomiska systemens regler som den näst största regelkategorin.

Vi kan således konstatera att de rättsliga förändringarna har varit måttliga inom den klassiska juridikens domäner. Det tycks som om de socio-ekonomiska systemens regler har etablerats kring sekelskiftet och därefter mest undergått nödvändiga moderniseringar av olika slag. Eftersom de politiskt-administrativ systemens regler visserligen sjunkit något men i övrigt i huvudsak legat på en konstant nivå finns det anledning att räkna med att dessa genomgår en kontinuerlig förnyelse i takt med att det administrativa systemets uppgifter förändrats över tid.

Civil-, straff-, process- och allmän förvaltningsrätt har således i stort sett bibehållit sina positioner under 1900-talets utveckling. Vi har således fått stöd för det tidigare framförda påståendet om att de regler som bidrar till att konstituera ett handlingssystem genom att förse det med spelregler jämte de regler som tillhandahåller instrument för samhandling eller som anger gränser för ett handlingssystem är stabila och har enbart undergått språkliga förändringar och moderniseringar till följd av teknisk utveckling och internationalisering. Frågan kvarstår dock, vilka de drivkrafter är som leder till införande av ny intervenerande lagstiftning. Vi skall se närmare på detta under nästa avsnitt.

5.3. Övergångssamhällets rätt

5.3.1. Intervenerande regler och intersystemkonflikter

Rättsregler som hämtar sin näring från något av de handlingssystem som spontant genererar normer har inga större svårigheter att få genomslag och fungera. Det gäller i synnerhet för de regler som så att säga växer underifrån inom ramen för de socio-ekonomiska systemen men gäller även de regler som skapas inom de politiskt-administrativa systemen. Det rättssystemet har svårigheter att klara av är att genom regler införa normer som syftar till att påverka handlingssystemet i en bestämd riktning eller på ett

sätt som det självt inte efterfrågar och som det ställer sig främmande inför. Vad skulle det då finnas för anledning till detta?

Det som framförallt kan leda till denna situation är att de olika handlingssystemen i människornas praxis kolliderar med varandra eller att de ställer oförenliga krav på varandra, varvid ett systems krav uppfattas som främmande för ett annat. Det uppstår då vad vi kan kalla för en inter-systemkonflikt, dvs. en konflikt mellan system.[55] I dessa situationer kan vi tala om att det föreligger normkonflikter. Så länge de olika handlingssystemen får leva sitt eget liv och var och en bestämma aktörernas handlande är det inga problem. Det kan på sin höjd ge upphov till intra-systemkonflikter, dvs. konflikter inom ett och samma system. Dessa kan hanteras inom ramen för varje handlingssystem för sig. Intersystemkonflikter, däremot, uppstår när handlande bestämt av ett system har konsekvenser för det möjliga handlandet med stöd av ett annat system, dvs. när handlingssystemen kolliderar i mänsklig praxis. Situationen blir särskilt allvarlig om dessa kollisioner har en sådan frekvens och styrka att de hotar ett systems existens.

När vi nu skall analysera och söka förklaringar till rättens förändringar har vi således med denna teoretiska utgångspunkt anledning att leta efter situationer i samhället som hotar eller i vart fall påverkar de olika handlingssystemens reproduktion. Tanken är, att då det i människornas praxis uppstår normkonflikter av det slag som beskrivits, hotas handlingssystemens reproduktion och krav ställs på rättsliga ingripanden. Denna situation uppstår då det förekommer strukturella motsättningar mellan olika handlingssystem, dvs. då ett systems handlingsanvisningar systematiskt tenderar att komma i konflikt med ett annat systems normer, när de berör samma del av mänskliga praxis.

En sådan huvudmotsättning hänger samman med *lönearbetet*, där arbetskraften liksom andra varor säljs på en marknad.[56] Arbetskraften betraktas i produktionsprocessen som en produktionsfaktor som det följaktligen är relevant att anlägga effektivitetskriterier på med utgångspunkt från det ekonomiska systemet.[57] Det innebär att så mycket arbete som möjligt skall utföras till lägsta möjliga pris, på kortaste möjliga tid och med minsta möjliga bortfall och högsta kvalitet, etc. Dessa med det ekonomiska handlingssystemets normer mått fullt legitima krav tenderar att komma i motsättning till det sociala systemets lika legitima krav på samma individ att kunna fungera socialt, att vara frisk, att ha pengar till sin försörjning

55 Distinktionen mellan inter- och intra-systemkonflikter görs av den norske fredsforskaren Galtung 1970.
56 Om lönearbetets struktur, se Christensen 1984.
57 Hydén 1996a.

etc. Hanne Petersen har i sin avhandling *Informell ret på kvindearbejdsplatser* pekat på motsättningen framförallt på kvinnodominerade arbetsplatser mellan de krav som det ekonomiskt bestämda lönearbetet ställer och de krav som det sociala livets omsorgsbehov riktar framförallt till föräldrar som skall kombinera förvärvsarbete med lönearbete i samband med att barn är sjuka eller andra som behöver vård.[58]

Rättssystemet möter här en ny situation, då rätten inte enbart kan gå in och förstärka ett handlingssystems normer utan att komma i konflikt med ett annat handlingssystem. Det föreligger en strukturell motsättning som skapar oförenliga krav i människornas praxis. Det blir rättssystemets uppgift att försöka lösa denna situation. vilket sker genom intervenerande regler som kan se olika ut, något som jag återkommer till.

Denna egenhet hos arbetskraften, att både vara en ekonomiskt bestämd vara och en social varelse med de behov och förväntningar det innebär, blottlägger en motsättning mellan det ekonomiska och det sociala systemets normer, vilken manifesterar sig i motstridiga krav på individerna som bärare av arbetskraften i konkreta situationer. Motsättningen har också mycket riktigt genererat åtskillig rättslig reglering för att underlätta det ekonomiska systemets reproduktion, när detta hotats av obstruktioner som hämtat sin näring från individernas överväganden med det sociala systemets normativa utgångspunkter. Jag tänker här i första hand på hela det arbetsrättsliga fältet som på ett tidigt stadium i kapitalismens historia ledde till regleringar, något som förstärks i takt med att den strukturella motsättningen över tid tydliggör fler konflikter i mänsklig praxis mellan de båda handlingssystemen.[59] Ny arbetsrättslig reglering har således införts efterhand som motsättningen accentuerats.[60] Arbetsrätten innebär ett sätt att lindra motsättningens effekter genom att förstärka de sociala och humanitära aspekterna på arbetskraften. Den står därför emot det ekonomiska systemets normer och rationalitet.

Produktionens organisering med lönearbete som modell skapar vidare i kombination med penningekonomin – till skillnad från självhushållning – försörjningsproblem för de som saknar arbete. Detta gäller såväl arbetslösa, sjuka, småbarnsföräldrar, barn och äldre som står utanför den aktiva arbetskraften. Denna motsättning mellan försörjning via att erbjuda lönear-

58 Petersen 1991.

59 Se Teubner 1987. Se även Bruun m.fl. 1990.

60 Som en tydlig illustration kan utvecklingen på arbetsmiljöområdet nämnas. Denna finns återgiven i Hydén 1990. Den arbetsrättsliga utvecklingen finns annars återgiven i de flesta arbetsrättsliga standardverk, se t.ex. Adlercreutz 2000, Adlercreutz´ avhandling 1954 behandlar den intressanta frågan om upptagande i det rättsliga systemet av den i praxis på arbetsmarknaden framvuxna kollektiva arbetsrätten. Se även Schmidt 1962.

bete på en marknad och bristen på lönearbete eller omöjligheten att uppträda på arbetsmarknaden ger upphov till statliga korrigeringar i den kapitalistiska marknadsekonomin. Motsättningen har resulterat i ett gigantiskt *transferringsystem* varigenom individerna tvingas till att under sina aktiva år på arbetsmarknaden avstå från en del av sin revenue genom skatter och sociala avgifter till de som står utanför arbetsmarknaden vilket kommer dem själva till del under andra perioder av deras liv. Detta är, som framhölls i kap 1, ett genomgående drag i västvärldens industriländer.

Sverige toppar tillsammans med övriga Skandinaviska länder listan över de länder som har störst netto omfördelning.[61] Detta visar sig bl.a. i den enorma andel som Socialdepartementet tar upp av den samlade budgeten.[62] Endast Finansdepartementet, som också har ansvar för transferringssystemets genomförande, jämte räntan på statsskulden kommer i närheten.[63] Socialdepartementets budget utgör inemot en fjärdedel av den samlade budgeten. Transferringsystemets betydelser framgår också av fördelningen på departementsområden av SFS-författningar, där Finansdepartementet ”leder” klart och där Socialdepartementet kommer som god trea.

En annan strukturell huvudmotsättning som ger upphov till normkonflikter mellan olika handlingssystem och som därför efterfrågar rättslig reglering är den mellan *bytesvärde och bruksvärde*. Motsättningen är ingalunda absolut men den ligger där latent och riskerar att när som helst skapa behov av ingripanden med regler. Vad det handlar om är att varor på marknaden köpes och säljes med utgångspunkt från varornas bytesvärde. En varas bytesvärde är dock inte detsamma som dess bruksvärde, dvs. en vara kan vara mer eller mindre nödvändig och användbar för individen, ha ett visst bruksvärde för individen, som är oberoende av bytesvärdet. Men det är inte varornas bruksvärde som bestämmer vad som produceras utan deras bytesvärde. Det är detta som är intressant ur det ekonomiska systemets synvinkel. I de flesta fallen får man räkna med att en vara som tillverkas och som säljes med utgångspunkt från dess bytesvärde också har ett bruksvärde som innebär tillfredsställelse av mänskliga behov i enlighet med det sociala systemets krav och intressen, men det är dessvärre inte alltid så.

Den här potentiella motsättningen mellan det ekonomiska systemets drivkrafter och det sociala systemets normer för behovstillfredsställelse har på senare år givit upphov till alltfler rättsliga ingripanden. Så länge varu-

61 Påståendet baseras på en rangordning genomförd av Castles och Mitchell 1992. Rangordningen grundar sig på s k Gini-koefficienter och finns också redovisade i Rothstein 1993a.

62 Inför budgetåret 1993/94 hade socialdepartementet 126 miljarder kronor till sitt förfogande, vilket skall jämföras med att den totala budgeten är på 537 miljarder, se Prop 1992/93:150, bil. 1.5 Jämför Prop 2000/01, bil 1.5.

63 Dessa är på 97 respektive beräknade 95 miljarder kronor.

produktionen var begränsad och den materiella behovstillfredsställelsen omättad fanns det ingen anledning att ingripa, men i takt med att marknaden mättats hårdnar konkurrensen vilket har tydliggjort motsättningen mellan bytes- och bruksvärdesproduktion. Rättsligt manifesteras motsättningen i tvingande inslag inom den eljest dispositiva civilrätten genom lagar som konsumentköplagen, marknadsföringslagen, lagen om oskäliga avtalsvillkor i konsumentförhållanden, konsumentkreditlagen, konsumenttjänstlagen, etc.

Genom denna utveckling är det inte längre självklart att det som produceras och tillhandahålles på marknaden representerar ett efterfrågat behov, vilket kan illustreras med följande reglering i konsumentköplagen 8 §:

> Säljes varan i strid mot förbud enligt 4 § marknadsföringslagen (1975:1418) eller eljest i strid mot förbud att saluhålla vara, vilket meddelats i författning eller av myndighet väsentligen i syfte att förebygga att den som använder varan ådrager sig ohälsa eller drabbas av olycksfall eller för att eljest hindra användning av vara som ej är tillförlitlig från säkerhetssynpunkt, skall varan anses behäftad med fel. Detsamma gäller, om varan är så bristfällig att dess användning medför uppenbar fara för köparens eller annans liv eller hälsa.

Socialt har motsättningen bl a givit upphov till att man årligen den 23 november firar *Buy nothing day* (köp inget-dagen) över stora delar av världen. Det betraktas som en dag för eftertanke och besinning, då människor från Tokyo till Vancouver utövar ett slags passiv aktivism genom att helt enkelt inte handla.[64] Det är alltså en symbolisk handling ungefär som den bilfria dagen.[65]

En ytterligare huvudmotsättning mellan handlingssystemen hänger samman med relationen mellan vad vi i kapitel 2 med utgångspunkt från Jürgen Habermas talade om i termer av *motsättning* mellan två olika normativa världar, *system och livsvärld*. I den storskaliga fas som industrisamhället representerar tenderar de system som människan har byggt upp till stöd för sin egen behovstillfredsställelse att ta överhanden och ”leva sina egna liv”. Det blir allt svårare för människorna att kontrollera och styra

64 Artikel i Sydsvenska Dagbladet 2001-11-16 under rubriken “shopping som vapen” skriven av Patrik Svensson.

65 Bakom kampanjen som spritt sig till över trettio länder står Adbusters, en organisation som med innovativa strategier arbetar för att förändra de makthierarkier som de menar förvandlar människor från aktiva medborgare till passiva konsumenter. I amerika har presidenten George W Bush förklarat att det är varje amerikansk medborgares ”patriotiska plikt” att konsumera. Det anses som det enda sättet att få ekonomin att återgå till det normala efter terrordåden den 11 september 2001. Som ett bevis för hur betydelsefull frågan är kan konstateras att de tre stora tv-bolagen i USA , CBS, NBC och ABC förra året vägrade att sända reklamfilm för *Buy nothing* dagen. NBC förklarade att filmerna är ”fientliga sinnade gentemot våra egentliga affärsintressen”.

dessa system, samtidigt som de genom sin komplexitet och omfattning tenderar att ge upphov till alltfler externa effekter, icke avsedda sidoeffekter som har negativa konsekvenser och gör systemen kontraproduktiva. Så här skriver den tyske sociologiprofessorn Zygmunt Bauman:[66]

> Tekniken har i våra dagar blivit ett system: den förutsätter resten av världen som ”miljö” – en livsmedelskälla, råmaterial för tekniskt bearbetning eller avstjälpningsplats för (det förhoppningsvis återvinningsbara) spillet efter denna bearbetning; och den definierar sina egna missöden eller missgärningar som effekter av sin egen otillräcklighet och därav följande ”problem” som tekniken alstrar, desto mer teknik behövs det. Endast tekniken kan ”förbättra” tekniken och bota gårdagens sjukdomar med dagens mirakeldroger, innan deras egna biverkningar sätter in under morgondagen och kräver nya och förbättrade droger.

Om vi betraktar denna utveckling i normativa termer så kan vi i anslutning till det tidigare konstatera att människan så att säga lagt under sig alltfler av de normer som det naturliga systemet är uppbyggt av och använt dessa för tillgodoseende av egna syften. Vi får en motsättning mellan övriga system och de naturliga systemen. I det ekonomiska systemet ses naturresurserna som en fri resurs och därmed som oändliga, medan de enligt det naturliga systemet är ändliga och oftast icke förnyelsebara. Detta har lett till att det naturliga systemets reproduktion mer och mer hotas. I takt med den tilltagande exploateringen av miljö- och naturresurser har därmed krav på restriktioner av det ekonomiska systemets användning och interferering i det naturliga systemet aktualiserats. Problemet i denna process är att det naturliga systemet inte har några givna talesmän eller språkrör.

Bemästringsexplosionens konsekvenser för det rättsliga systemet ligger i de skyddsregler för det naturliga systemet som påkallats i takt med att människans exploatering tilltagit. Det problem som vi här ställs inför är att det föreligger en kollision mellan två normsystem, i det här fallet mellan det ekonomiska och det naturliga. Det ekonomiska handlingssystemets normer bejakar och driver fram en exploatering av naturresurser och miljö, medan det naturliga systemet för sin reproduktion förutsätter att ekologiska begränsningar beaktas. Vi möter här åter den situation som vi tidigare kommenterat, nämligen då rätten inte enbart kan gå in och förstärka ett handlingssystems normer med mindre det kommer i konflikt med ett annat handlingssystem. Rätten kan inte förstärka det naturliga handlingssystemets gränser utan att komma på kollisionskurs med det ekonomiska handlingssystemets (strukturella) normer.

Rätten hamnar i dessa situationer i en form av strukturellt bestämd konflikt. Vilken lösning det politiska systemet än intar kommer rättsreg-

66 Bauman 1995:231.

lerna att vara i konflikt med något handlingssystem, ett slags rättssystemets egen moment 22-situation. Det gör att rätten i dessa situationer måste hävda sina egna lösningar på de värdemässiga problemen, vilket kräver en aktiv styrnings- och kontrollinsats av regelns adressater som annars i normala fall ombesörjes av regelns målgrupp. Problemet kan inte överlåtas att lösas genom ettdera av handlingssystemen, utan problemets lösning måste baseras på ”en tredje ståndpunkt”.

Denna problematik accentueras i de fall det handlar om konflikter med det naturliga systemets normer, eftersom detta system inte har naturliga sociala bärare som i egenskap av regelns målgrupp kan bära upp rättens innehåll. I dessa fall blir det sekundära effekter i det sociala, ekonomiska eller politiska systemet som möjligen driver fram rättsliga reaktioner. Det kan handla om konflikter mellan nedsmutsning av vatten genom avloppsutsläpp, å ena sidan, och behovet av tillgång till färskvatten, å andra sidan, som kan få det ekonomiska systemets aktörer att självmant eller genom politiska beslut underkasta sig restriktioner i strid med det ekonomiska systemets normer. Det kan också röra sig om smog och luftföroreningar till följd av industriella utsläpp eller bilismen som är så påtagligt negativa och skadliga för hälsan att människan av det skälet accepterar inskränkande regler, etc.[67]

De lösningar vi hittills har sett i detta sammanhang i Sverige kännetecknas av att man i det särskilda fallet skall ta ställning till motsättningen, dvs. att en myndighet i varje särskilt fall av miljöfarlig verksamhet skall pröva tillåtligheten med utgångspunkt från allmänt hållna riktlinjer. Hittills har det ekonomiska systemet haft primat över det naturliga i det att det politiskt-administrativa systemet inte kunnat ställa krav på skyddsåtgärder eller restriktioner som strider mot det ekonomiska systemets handlingsnormer.[68]

Överhuvudtaget får man räkna med att det ekonomiska systemet intar en dominerande ställning i de konflikter mellan de olika handlingssystemen vi kan iaktta. Det är för det första så att det ekonomiska systemet, som vi har sett, så gott som alltid är inblandat i dessa strukturella konflikter mellan olika handlingssystem. Det beror på den omständighet vi berört tidigare, nämligen att det ekonomiska systemet är starkt ändamålsbestämt och implicerar därför – som i analogin med spel – en rad handlingar och beteenden. Det ekonomiska systemet tillhandahåller, dels drivkrafter som påverkar verksamhetens inriktning och dels skapar mönster för beteende som fungerar som en mall för människornas beteende. Tillsammans bildar de det kraftfält i vilket sociala skeenden utspelar sig. Det här kraftfältet

67 Jönsson & Wickenberg 1994.
68 Hydén 1978.

konstituerar vad jag kallar för strukturella normer. Det leder för det andra till att det ekonomiska systemet också gör anspråk på att verka bestämmande på lösningen av de strukturella konflikter som uppträder mellan handlingssystemen i människornas sociala praxis.

Man kan alltså se det som att det ekonomiska systemet på grund av sin ändamålsbestämning, dels ger upphov till strukturella konflikter och dels av samma skäl ställer krav på att vara det handlingssystem som skall bestämma utgången av konflikten. Det finns med andra ord grund för att hävda att det ekonomiska handlingssystemet intar en dominerande ställning i den av marknadsepokens samhällsformationer vi kallar för industrieran och att detta påverkar både förekomsten och lösningen av normkonflikter i människornas sociala praxis.

5.3.2. Intervenerande reglers särart och problem

En egenhet med intervenerande regler hänger samman med att de är rättssystemets egna och inte har sin bakgrund i något av de olika handlingssystemen. Detta leder till åtminstone två typer av problem.

Den första typen av problem har med det att göra att de intervenerande reglerna får en i jämförelse med normer främmande funktion. Intervenerande regler förutsätter administrativa former för att kunna kontrolleras. Här föreligger inga skillnader mot det politiskt-administrativa systemet. Det är i det materiella innehållet som de intervenerande reglerna får problem. Vi får en mycket speciell situation av vad Coleman kallar för *disjoint norms* dvs. en splittring på lagens adressat och dess målgrupp. De intervenerande reglerna riktar sig nämligen till en grupp, t.ex. företagare såsom i fråga om miljöfrågor, och ställer krav till gagn för andra grupper, omkringboende, m.fl., samtidigt som reglerna måste genomföras med stöd av en tredje aktörskategori, offentliga myndigheter, och i vart fall efterlevnaden kontrolleras av dessa.

Det naturliga för en norm utgörs av fördelningen av rättigheter och skyldigheter mellan människor. Om man ger en viss grupp i samhället vissa rättigheter som motsvaras av skyldigheter för någon annan grupp i samhället innebär det automatiskt att normen har ett genomslag. De som har rättigheterna kommer att ställa krav på de andra. Detta ändras principiellt inte av att maktförhållandena i samhället kan vara sådana att det krävs extraordinära åtgärder och stöd utifrån för att genomdriva normen. Men normen skulle aldrig uppkomma om det inte fanns tillräckligt spontant stöd för dem. Den traditionella juridiken som berör hela det socio-ekonomiska fältet är fyllt av den här typen av regler om fördelning av rättigheter och skyldigheter mellan olika grupper i samhället. Vi har regler och normer kring förhållandet mellan köpare och säljare, hyresvärd och hyresgäst,

arbetsgivare och arbetstagare, jordägare och arrendator, borgenär och gäldenär, etc. En och samma individ kan tillhöra flera grupper av motsatspar samtidigt.

Intervenerande regler innehåller till dels också på samma sätt regler om fördelning av rättigheter och skyldigheter. Så är förhållandet t.ex. inom arbetsmarknadens område, i konsumentförhållanden samt på hyresmarknaden. I dessa fall måste reglerna emellertid backas upp av antingen kollektiva organisationer som tilldelas implementerande och kontrollerande funktioner eller av myndigheter som utrustas med motsvarande uppgifter. Framgången i denna typ av reglering blir beroende av hur pass distinkt och långtgående man är i den kompletterande regleringen av maktförhållanden. Regleringen av arbetslivets förhållanden i Sverige måste i detta hänseende, oavsett vad man i övrigt tycker om dem, betraktas som ett lyckat exempel på intervenerande regler.

De intervenerande reglerna kan också ha samma karaktär som det politiskt-administrativa systemets mål-medel normer, dvs. de kan föreskriva vissa mål som de berörda aktörerna skall sträva efter att uppnå. Så är förhållandet på t.ex. arbetsmiljöns område, på naturvårdsområdet och på skogsvårdens område. Problemen i dessa fall är att medan reglerna i det politiskt-administrativa handlingssystemet utformas av och i samarbete med de professionella experter som skall genomföra åtgärderna ifråga – läkare på hälso- och sjukvårdsområdet, civilingenjörer inom vägväsendet, etc. – så saknas dess förutsättningar i stor utsträckning i samband med intervenerande regler och detta har sin naturliga förklaring i den strukturella motsättning som ligger bakom den konflikt som reglerna avser att lösa. Problemet i dessa sammanhang är att regeln inte har någon direkt verkan på den fråga som regleras. Regeln kan t.ex. inte i sig själv skapa en bättre arbetsmiljö, åtminstone inte i fysiskt hänseende . Den intervenerande regeln kan bara påverka berörda aktörer att vidta olika åtgärder. Men för detta krävs det dels kunskap om vad som skall göras och dels lojalitet bland de som skall genomföra åtgärderna enligt regeln, något som oftast saknas i båda fallen.

Den typiska intervenerande regeln har därför karaktären av en avvägningsnorm, dvs. den föreskriver vilka intressen som skall beaktas och vägas mot varandra i konfliktlösningen, men den säger inte hur denna avvägning skall gå till. Den skiljer sig därvid från de socio-ekonomiska systemens konditionalt konstruerade rättssatser, uppbyggda kring rekvisit som skall vara uppfyllda för att en viss rättsföljd likt rebusens gåta skall fall ut. De avviker också från de politiskt-administrativa systemens ändamålsrationella mål-medel normer. De intervenerande reglerna kan istället beskrivas på sätt den tyske rättsteoretikern Helmut Willke gjort, som relationellt

programmerade.[69] Deras viktigaste funktion är att föra samman berörda intressen, inte att bestämma deras inbördes förhållanden genom distinkta regler.

Den andra typen av problem som hänger samman med de intervenerande reglernas speciella karaktär är att det finns en risk för att det uppstår ett gap mellan att vilja och att kunna i samhället. I och med att de intervenerande reglerna har släppt sitt samband med de normer som växer ur något av handlingssystemen, finns det en risk för att politikens ”att vilja” i strävan efter att kompensera individerna i det sociala systemet förlorar sitt samband med vad som är möjligt att göra enligt de ekonomiska och naturliga systemen. Detta gap beror på att man lovar för mycket, vilket i sin tur kan ha två olika orsaker. För det första kan det bero på att politikerna genom lagstiftningen vill ge sken av att problemen löses genom interventionen ifråga. Sådan är situationen till stor del inom arbetsmiljöområdet och den yttre miljöns område. Det kan också för det andra vara en fråga om att det politiska systemet i sin välmening beslutar om rättigheter som senare visar sig svåra att uppfylla på grund av bristande resurser. Detta blir allt vanligare, dels i samband med försämrade ekonomiska förhållanden och dels till följd av det politiska systemets funktionssätt. När de politiska partierna tävlar om väljarnas gunst finns det en risk för att de bjuder över varandra och det hela slutar i en situation, där det visar sig att de materiella resurserna i samhället saknas för att tillgodose utfärdade löften; allrahelst i en tid när reducering av skattetrycket samtidigt genomförs. Denna situation tycks förstärkas i situationer då flera regeringspartier sinsemellan kompromissar om makten.

Vi kan *sammanfattningsvis* konstatera att rätten har en relation till de olika handlingssystemen och deras normer samt att rätten bidrar till att säkra dessa systems reproduktion och lösa olika intra-systemkonflikter som respektive handlingssystem inte förmår att själva lösa spontant. Vi har också sett hur rätten kommit till användning för att trygga hela samhällsformationens reproduktion i de fall det föreligger inter-systemkonflikter, dvs. då handlingssystemen kolliderar och ställer oförenliga krav i människornas praxis. Sistnämnda del av rättssystemet har vi kallat för intervenerande regler. De skiljer sig från de olika handlingssystemens normer och uppvisar också särdrag i förhållande till övriga rättsregler.

5.3.3. En diskussion om alternativa lösningar av intersystemkonflikter

Dessa förhållanden leder till att juristerna i dessa fall kommer på mellanhand. De befinner sig mellan det politiskt-administrativa systemet och de socio-ekonomiska systemen, mellan stat och marknad, utan någon fast

69 Willke 1983. Se också Teubner 1987.

länk emellan. Juristerna har svårigheter att handskas med den moderna rätten som inte tillhandahåller några hållpunkter att hänga upp rättsdogmatiken på. Man kan helt enkelt säga att det föreligger en brist på normativ orientering i de frågor som rätten konfronteras med. Detta ställer krav på ett nytt rättsvetenskapligt paradigm, ett paradigm som förmår att föra normativa (och principiella) resonemang utan att ha den färdiga normen som utgångspunkt. Det nya vetenskapliga paradigm som de interverenande reglerna ställer oss inför skall självt kunna producera de normativa lösningarna utifrån empiriska förhållanden som behöver omtolkas och förstås i termer av normer. Ett framtida nytt rättsvetenskapligt paradigm måste därför vara en del av ett större normvetenskapligt kunskapssystem.

De intervenerande reglerna har ursprungligen framförallt syftat till att förstärka det sociala systemets normer på bekostnad av det ekonomiska systemet. På senare tid har emellertid alltfler intervenerande regler till stöd för det naturliga systemets reproduktion införts, återigen efter att ha hamnat i konflikt med det ekonomiska handlingssystemets normer. Intervenerande regler har också i allt högre grad påkallats till stöd för kvinnors situation. Kvinnorna accepterar inte längre de olikheter som det sociala systemet genererar och som reproduceras inom de ekonomiska och politisk-administrativa systemen. Som aktuellt utslag av denna konflikt kan kraven på kvotering till politiska beslutsförsamlingar ses. Ett gammalt krav, som icke desto mindre måste genomdrivas med intervenerande regler, gäller lika lön för lika arbete. I relation till det sociala systemet kan hänvisas till att kraven på kvinnofrid inte kan upprätthållas med "normala" straffrättsliga åtgärder, utan speciella skyddsåtgärder måste vidtas i form av så drastiska arrangemang som stöd till byte av identitet, särskilda säkerhetsvakter för utsatta kvinnor, etc.

I samtliga fall av intervenerande regler kräver dessa en social och politisk mobilisering för att etableras. Arbetarrörelsen ligger bakom kraven på intervenerande regler i de inter-systemkonflikter som har sin bakgrund i lönearbetet. Konsumentrörelsen har krävt kompensation för bytesvärdets tyranni. Miljörörelsen har försökt dämpa bemästringsexplosionens negativa konsekvenser och i vart fall försökt styra dessa i socialt acceptabla banor. På samma sätt har kvinnorörelsen i allt från politiska förbund till kvinnojourer kämpat mot patriarkatets dominans.

Intervenerande reglers egenheter har inte diskuterats något nämnvärt i den rätts- eller samhällsvetenskapliga litteraturen i Skandinavien. Vissa ansatser till nytänkande och nya paradigm har ägt rum under åren i den Nordiska tidskriften Retfærds spalter. Länge fördes en diskussion om legalstrategi som kan ses som en strävan efter ett nytt paradigm.[70] Denna diskus-

70 Vem minns t.ex. inte Lars D Erikssons artikel om en alternativ (marxistisk) jurispru-

sion har släktskap med den *Critical Legal Studies Movement* som varit livaktig över hela världen inte minst i USA men som också har en Europeisk motsvarighet.[71] Men i övrigt har det varit ganska tyst i fråga om ansatser till nya rättsvetenskapliga paradigm. Framförallt finns det inga försök att inkorporera den moderna rätten inom de traditionella juridiska fakulteterna. Här reagerar man som alltid sker när ett gammalt paradigm möter nya problem som inte låter sig besvaras inom det existerande paradigmets ramar. Man tiger ihjäl dem och låtsas som om de inte existerar. De intervenerande reglerna har, som vi har diskuterat ovan, en mycket marginell plats i juridisk utbildning och forskning.

De miljöer som kommit att diskutera alternativa rättsliga lösningar och paradigm har framförallt funnits vid Tyska universitet och i den miljö som byggts upp vid det Europeiska universitetet i Florens. Spridda ansatser finns också i Italien, England, Frankrike och Holland. Det tycks som om Skandinavien och i synnerhet Sverige är en för liten miljö för att det skall tillåtas växa en kritisk, alternativ rättsvetenskaplig skola. Antalet samhällsvetenskapligt skolade jurister och antalet kritiska jurister är för få för att kunna få en genomslagskraft

I Tyskland har man sedan början av 1980-talet fört en livlig diskussion om alternativa rättsformer.[72] Det tycks föreligga en viss enighet i denna diskussion om uppfattningen att det inte finns någon väg tillbaka till den formaliserade rätten för regleringen av den moderna rättens problem och inte heller anses den materiella, ändamålsstyrda, rätten ha någon framtid.[73] Det som däremot har lanserats som ett nytt paradigm är den s.k. autopoietiska rätten.[74] Detta är inte platsen för att ge en rättvis bild av denna teori, men vissa grunddrag kan ändå antydas. Teubner ser rätten som ett autopoietiskt system i den mån det rättsliga systemet förmår att konstituera sina egna komponenter, aktiviteter, normer, processer, identitet, m.m. i självrefererande cykler.[75] När dessa cykler länkar samman och bildar vad som när-

dens i *Retfærd* 1979 och den diskussion denna förde med sig under de kommande åren, en diskussion som dock nu tycks ha dött ut. Möjligen kan man se de feministiska rättsteorier i vardande som ett alternativ, men dessa har inte (ännu?) pretenderat på samma status av alternativ till den etablerade rättsdogmatiken. Jfr. Smart 1992 Banakar 1998.

71 För en översikt, se Unger 1986. Se även Pöyhönen 1985 och Hydén 1982.

72 Ett av de första bidragen till denna diskussion hette just *Alternativen Rechtsformen und Alternativen zum Recht* och var en antologi under redaktion av Blankenburg, Ekkehard, och Rottleuthner 1980.

73 Särskilt Teubner 1983 argumenterar omfattande i denna riktning.

74 Den har beskrivits som ett nytt paradigm av King 1993. Upphovsmännen är annars de tyska rättsteoretikerna Niklas Luhmann och Günther Teubner. Se särskilt Teubner 1988 samt Teubner 1993.

75 Teubner 1993:27.

mast kan beskrivas som en spiral (*hypercycle*) bestående av självrefererande system, kan rättssystemet sägas vara totalt slutet och därmed autopoietiskt.

En praktisk implikation av det nya autopoietiska rättsliga paradigmet är vad Teubner kallar för det regulatoriska dilemmat.[76] Det går ut på att rättsliga styrningsprocesser aldrig kan göra annat än att stimulera självregleran-de processer i det system som skall styras. Det kan aldrig ingripa direkt i det andra systemet. Påverkan är möjlig men endast i de banor och inom de ramar som det ifrågavarande systemets egen reproduktion är uppbyggt kring. Varje intervenerande regel som försöker sig på något annat, menar Teubner, kommer antingen vara irrelevant eller verka upplösande på det sociala systemet eller på rätten själv.

Det finns en hel del gemensamt mellan vad Teubner för fram om den autopoietiska rätten och den syn på rätten som förts fram i denna bok. Bl.a. är de tankar som här betonats om rättens beroende och underordnande av övriga subsystems normativa uppbyggnad gemensamma med de som finns i det autopoietiska rättsbegreppet. ”(L)egal regulations to not change social institutions at all, they only offer a new challenge for their autopoietic adaptation” som Teubner, med citat från en cybernetikens stora, formulerar det.[77]

Däremot kan Teubner och för övrigt hela den tyska diskussionen enligt mitt förmenande sägas lida av en ensidig syn på rätten, i den mån rätten problematiseras överhuvudtaget. Jag anser t.ex. att man i enlighet med vad som lyfts fram i denna bok måste skilja på rättens funktioner visavi de handlingssystem de stämmer ur och den situation av normkonflikter som ligger bakom intervenerande regler på det sätt som beskrivits ovan. En skillnad måste göras mellan rättens roll i intra- kontra i inter-systemkonflikter. Man måste vidare skilja på rättens handlingdirigerande och dess konfliktlösande funktioner. Det som Teubner et consortes talar om i termer av regleringskris hänger uppenbarligen samman med de styrproblem som av nödvändiga skäl uppträder i den situation av strukturella motsättningar vi talat om i samband med intersystemkonflikter. De exempel som används ligger inom dessa delar av rättssystemet. Regleringskrisen är med andra ord strukturellt bestämd på ett sätt som Teubner et consortes bortser ifrån.

Det som upptar stora delar av den tyska debatten på senare tid är frågan om hur man skall på bästa sätt åstadkomma strukturell koppling mellan politiken, lagen och det sociala område som regleras.[78] Problemet beskrivs

76 Se härom Teubner 1987:21.

77 Ibid, med hänvisning till Beer ”Preface to autopoiesis” i Maturana-Varela och Uribe 1980.

78 Teubner är tillsammans med Luhmann den som starkast fört fram dessa tankar, se

således som en fråga om att relatera rätten till det politiska systemet å ena sidan och till det sociala fält som skall påverkas å andra sidan.[79] Svårigheterna upplevs som en fråga om att överföra kommunikation från ett system till ett annat. ”The unlikely event of a successful structural coupling of political decision-making, legal normmaking and social guidance can only occur if relevance tresholds are successfully crossed and if the respective limits of self-reproduction are observed”, skriver Teubner.[80]

Här menar jag att Teubner hamnar fel. Han drar fel slutsatser av sina egna teoretiska utgångspunkter. Bara för att man anser att samhället är uppbyggt kring autopoietiska system som kommunicerar med varandra behöver det inte innebära att rättslig styrning skulle vara omöjlig. Möjligtvis att det kan uppfattas så med den systemvetenskapliga ansats som Teubner i Luhmanns efterföljd presenterar problematiken i. Problem i samband med rättslig reglering beror enligt mitt förmenande i huvudsak på om den rättsliga styrningen avviker från det sätt på vilket det sociala systemet eller annat handlingssystem som skall påverkas är uppbyggt på. Jämför vad Teubner själv anför beträffande det regulatoriska trilemmat. De frågor man borde ställa sig är således i första hand: Vad handlar rättslig styrning om konkret i det särskilda fallet? Finns det anledning att förvänta sig att den avviker från respektive subsystems egna intentioner?

Om man hade genomfört en sådan undersökning hade man upptäckt att rättslig reglering ibland handlar om att förstärka ett handlingssystems befintliga normer och i andra fall om att styra detta i en viss riktning. Det handlar då framförallt om att påverka det ekonomiska handlingssystemets normer till förmån för det sociala eller naturliga systemets normativa imperativ. Vår analys av de intervenerande reglernas relation till inter-systemkonflikter antyder att det som i den tyska debatten upplevs som en regleringskris, där man ser strukturell koppling som den stora frågan egentligen inte är ett rättsligt utan ett politiskt problem. Det handlar om ställningstaganden i en strukturell konflikt där hur man än gör det kommer att stå i strid med något av de berörda handlingssystemen. Det finns inget som antyder att svårigheterna skulle ligga i kommunikation och påverkan från ett system till ett annat. Problemet består istället i att rättslig styrning i intervenerande sammanhang alltid måste räkna med att – till skillnad från de andra situationer där rätten används – möta motstånd och det från alla håll som berörs. Det hör så att säga till bilden i intervenerande situationer av normkonflikter.

Teubner 1987:21. Men det finns gott om efterföljare i den tyska diskussionen, se t.ex. Bora 1991 (ak avh).

79 Socialt fält kan här uppfattas, med en term lånad av Karl Renner, som rättens substratum, dvs den del av samhället som är föremål för rättslig reglering.

80 Teubner 1987:21.

Låt oss ta ett konkret exempel och godtyckligt välja arbetsmiljöområdet. Om man politiskt bestämmer sig för att införa förebyggande åtgärder eller skyddsåtgärder av olika slag kan man besluta om att uppdra åt det rättsliga systemet att medverka till att detta genomförs. Detta kan då ske med stöd av (intervenerande) regler som innebär att åtgärder av olika slag skall vidtas på berörda arbetsplatser, låt oss säga inom företag. Dessa regler, visar tillgänglig forskning inom området, har svårigheter att få en spontan tillämpning. De konkurrerar med de handlingsnormer som är rådande och upplevs därför som främmande, kostnadskrävande, onödiga, byråkratiska, etc. Det föreligger därför svårigheter att få genomslag för de genom rätten framförda normerna, men det beror inte på problem i form av strukturell koppling. Det handlar istället om att rätten i vissa situationer används för att lösa strukturella intersystemkonflikter och att detta är krävande. Det är klart att man inte av berörda aktörer kan förvänta sig en direkt och spontan tillämpning av regler som till synes inte har med den egna verksamheten primärt att göra, såsom om man till stöd för en bättre arbetsmiljö genom regler föreskriver skyldighet att inrätta förebyggande företagshälsovård, systematiskt arbetsmiljöarbete m.m., som skall gå in i produktion och genomföra mätningar och kontroller av olika slag. Det går inte att åstadkomma en strukturell koppling mellan politik, rätt och det reglerade sociala fältet i dessa lägen. Men det beror inte på att strukturell koppling skulle vara svårt i sig. Det är svårt i vissa situationer på grund av att dessa är strukturellt besvärliga. Exemplen kunde mångfaldigas och hämtas från de områden av inter-systemkonflikter som alstrar normkonflikter i människornas sociala praxis.

Jag kan förstå att detta upplevs som regleringskris och rättsliga tillkortakommanden, men det är i vart fall inte huvudsakligen ett problem om strukturell koppling. Däremot har det strukturella orsaker. Går det då att göra något åt saken? Representerar de intervenerande reglerna ett olösligt problem? Skulle vi följa den logiska konsekvensen av den teoretiska orsaken till de intervenerande reglerna rekommenderas en omstrukturering av samhället på ett sådan sätt att de strukturella motsättningar som ger upphov till inter-systemkonflikter och till de normkonflikter som ligger bakom de intervenerande reglerna försvinner. Denna lösning existerar inte som en politisk lösning utan kräver att samhället undergår genomgripande förändringar. Det kommer alltid att finnas strukturella motsättningar i ett samhälle som i sin utveckling passerat den inflexionspunkt då lagen om avtagande avkastning tar vid. Ju längre denna utveckling har gått desto fler och mer omfattande motsättningar mellan olika samhälleliga delsystem.

Idag ser vi framförallt två sociala rörelser som var och en bekämpar det ekonomiska systemets dominans och de motsättningar detta genererar.

Det är kvinnorörelsen, som vill förstärka det sociala systemets normer genom att bl.a. angripa det mönster i form av lönearbete som det ekonomiska systemet vilar på inklusive patriarkatets överhöghet, och det är miljörörelsen, som vill förstärka det naturliga systemets normer genom att angripa det ekonomiska systemets drivkrafter. Båda dessa rörelser har på kort tid vunnit ett allt större politiskt inflytande. Problemet är dock att de inte representerar en lösning på vårt strukturella problem. Man kan säga att såväl kvinnorörelsen som miljörörelsen vill förstärka sina ”frågor” gentemot det ekonomiska systemets normer, dock utan att vilja omstrukturera detta på ett sådant sätt att man skulle kunna nå symbios mellan de olika systemens normer, i den mån det är möjligt. Åtminstone har man inte ännu sett några sådana intentioner, är bäst att tillägga. Ett eventuellt politiskt genomslag för dessa sociala rörelser skulle därför även fortsättningsvis, som det ser ut, leda till konflikter i människornas sociala praxis, även om normkonflikterna kommer att kunna lösas i högre grad till fördel för det tidigare förfördelade (sociala respektive naturliga) systemet.

Jag menar att man trots allt i första hand skall sträva efter att söka lösningar som eliminerar och, om det inte går, minimera den strukturella inter-systemkonflikten. Hur gör man då om det inte går att omstrukturera samhällsformationen? Vad det handlar om är uppenbarligen att påverka motivbilden. Eftersom konflikten manifesterar sig i människornas praxis – även om den är strukturellt betingad och därmed utanför människornas omedelbara kontroll – så borde det finns ett utrymme för påverkan av de mentala strukturer som trots allt är de som ligger närmast människans handlande. Uttryckt på ett annat sätt, det borde gå att påverka synen på faktiska förhållanden och därmed motivbilden på ett sätt som minskar de ändamålsbestämda systemens dominans. Det naturliga systemet kan vi inte göra mycket åt. Vi kan kompromissa till en del men till slut kommer det att göra sig påmint med obönhörlig kraft och slå tillbaka. Det ekonomiska systemet har, som vi har diskuterat ovan, inte samma absoluta karaktär även om det av olika skäl är det mest bestämmande av systemen. Det borde därför kunna påverkas till att beakta även andra handlingssystems normer i större utsträckning.

Ett sätt att lösa regleringskrisen vore att dra de egentliga konsekvenserna av diskussionen om strukturell koppling. Det skulle, såvitt jag förstår, leda till att man för att påverka det ekonomiska subsystemet i samhället bör använda sig av ekonomiska medel. För att påverka kommunikationen i det ekonomiska systemet bör man i första hand därför använda sig av ekonomiska argument även till stöd för andra företeelser än sådan som emanerar från det ekonomiska systemet. Så görs också i allt större utsträckning. Genom skatter, avgifter, bidrag och subventioner försöker det

politiskt-administrativa systemet att styra ekonomiska aktiviteter i en riktning som beaktar de sociala och naturliga handlingssystemens normer. Det sker med viss framgång. Problemet är dock att varje sådan åtgärd trots allt är ett ingrepp i handlingssystemets eget funktionssätt, inte så att subsystemet brytes upp eller slås sönder, men det medför alltid någon form av externa effekter som inte alltid har kunnat förutses. Som lyckade exempel på denna strategi kan hänvisas till miljö- och konsumentrörelsens satsning på att via påtryckningar på företagen vända frågor om hållbar utveckling från att ha betraktats som en ekonomisk belastning till att bli en ekonomisk tillgång.[81] Detta har varit möjligt tack vare den miljömedvetenhet som väckts över åren sedan miljöproblemen på allvar uppmärksammades i slutet av 1960-talet och framåt och genom att företagen har insett att det faktiskt finns pengar att hämta på miljöfrågorna. En återhållsamhet vid användningen av naturresurser kan vara liktydigt med minskade kostnader för råvaror. En god miljöpolicy, liksom andra hållbarhetsfaktorer som jämställdhetsarbete, mänskliga rättigheter och en god arbetsmiljö, kan betala sig i ökat goodwillvärde i en tid när företagens varumärke blir en allt viktigare del av företagets ekonomiska värde.[82]

Ett annat sätt att angripa problemet på är att förstärka inflytandet från de handlingssystem som trängs undan vilket leder till negativa effekter i olika hänseenden. Det naturliga systemet riskerar alltid att slå tillbaka och då sker det obevekligt. Redan idag kan vi i viss utsträckning se tecken på detta. Det går under benämningen miljökatastrofer. Då har vi förmodligen mycket mer att vänta i framtiden när vi blir mer medvetna (kunskapsmässigt) om sambandet mellan bristande hänsynstagande till det naturliga systemets ekologiska normer och människornas hälsotillstånd. Vi kan här bara peka på ökad förekomst av astma och allergier, olika cancersjukdomar m.m., även om de medicinska sambanden ännu inte alltid är klarlagda. De bygger ju på beprövad erfarenhet. Problemet med det naturliga systemet är att dess reaktioner är beroende av att vissa tröskelvärden inte överträds. Systemet är i stor utsträckning tolerant mot mänskligt missbruk, men när man väl nått en viss punkt reagerar det utan återvändo. Det kan med andra ord vara för sent att göra något i detta läge. Det är således inget som skall rekommenderas som strategi för att lösa dess inter-systemkonflikter. Därför krävs sociala rörelser och andra goda krafter inom universitet, företag och myndigheter, som kan tänkas ta på sig ansvaret att driva hållbarhetsfrågorna och lyfta fram dem i olika sammanhang.

Även det sociala systemet slår tillbaka om människorna blir alltför tillbakaträngda. Civil olydnad har alltid varit en företeelse som indikerar att

81 För en översikt, se Hydén och Gillberg 2002.
82 Se Gillberg 1999 samt Amundsdotter och Gillberg 2001.

det sociala systemet håller på att trängas undan, alltifrån fackföreningsrörelsens vilda strejker till plogbillrörelsens aktioner till stenkastande demonstranter i samband med EUs och WTOs toppmöten. Problembilden är dock här mer komplex. För det första så konstitueras det sociala systemet inte alltid av en homogen befolkningsgrupp. Här finns skillnader mellan klasser, sociala grupper, etniska grupper, könsmässiga skillnader, kulturella och språkliga skillnader, etc. som sinsemellan kan stå i konflikt med varandra. Dessutom måste den kollektiva viljan för att få varaktiga resultat slå igenom i det politiska systemet. Detta kan i sin tur variera alltifrån diktatur och envälde till demokratisk parlamentarism och till folkvälde. Det faller utanför denna framställning att ta upp detaljer i denna problematik. Den kräver sin särskilda behandling. Jag vill här endast antyda problemens karaktär visavi den normvetenskapliga ansatsen. För att dock nämna några konkreta exempel kan hänvisas till vad som sades om kvinnorörelsen ovan. Fredsrörelsen kan också nämnas i sammanhanget. Vi har även andra s.k. folkrörelser vars uppgift har varit och är att förstärka och artikulera det sociala systemets normer i konkurrens med det ekonomiska systemets rationalitet. Här kan framhållas fackföreningsrörelsen, hyresgäströrelsen och konsumentkooperationen. Jag vill emellertid erinra om den diskussion som med utgångspunkt i Manuel Castells arbeten fördes i slutet av kapitel 1 om behovet av att gå från motstånds- till projektidentitet för att en social rörelse skall kunna fungera som förändringsagent i vår tid. Med detta fokus är det inte givet med stöd av vilka sociala rörelser vi har anledning att förvänta oss samhälleliga förändringar.

Om man nu trots allt inte ”rår på” de starka krafter som det ekonomiska systemets normer representerar, återstår inget annat än det politiskt-administrativa systemets intervention med rättsliga medel och då är vi tillbaka till diskussionen om intervenerande regler igen. Den tyska skolan och då enkannerligen Günther Teubner har hävdat att det inte finns någon lösning på regleringskrisen i sikte inom överskådlig tid. Det skulle föra för långt att redovisa hela den annars mycket intressanta diskussion som ägt rum i Tyskland på detta tema. Teubner har förespråkat först vad han kallar för en reflexiv rätt för att senare lansera begreppet autopoietisk rätt.[83]

Bägge modellerna syftar till att stimulera självreglering av olika slag. ”The proposed solution is to move to ’constitutive strategies of law’, i.e., to introduce structural legal frameworks for social self-regulation”, skriver Teubner.[84] Termen proceduralisering av rätten har också blivit använd i sammanhanget liksom strävan efter att skapa läroprocesser.[85] Den nya

83 Teubner 1984 och 1993.
84 Teubner 1987:33.
85 Se Carlsson och Isaksson 1989 samt Eder 1983.

rättsmodell som Teubner förespråkar handlar framförallt om tre saker.[86] För det första skall det sociala systemets autonomi garanteras genom någon form av "extern konstitution". För det andra måste strukturella ramar för effektiv självreglering skapas, antingen i form av decentralisering av det politiskt-administrativa systemets uppgifter till privata aktörer eller i termer av interna reflexionsprocesser av potentiella sociala effekter. Den reflexiva rättens modell som Teubner beskrivit går bl.a. ut på att sammanföra representanter för konflikterande intressen i beslutsarenor, där man genom kommunikation kan komma fram till en lösning av det aktuella problemet.

Den moderna rättens regleringskris är för sin lösning beroende av att vi ser till normernas funktioner i olika handlingssystem och varför vi i vissa lägen behöver rättsregler. Normens funktion är i första hand att tillhandahålla en handlingsanvisning. Rättsreglernas uppgift är att förstärka existerande normer. Den rättsliga regleringskrisen är därför lika mycket en normkris, något som i sin tur är relaterat till samhällsformationens sammanbrott vid en viss tidpunkt i historiens utveckling. Det tycks inte som om de ansatser till lösning av det moderna samhällets regleringsproblem i intersystemkonflikter har fått något starkare genomslag i praktiken. Den vetenskapliga debatten på området tycks också ha dött ut efter Jürgen Habermas i kapitel 2 nämnda grandiosa plädering för en procedural rätt i boken *Fakticitet und Geltung* som kom i början av 1990-talet. Snarare finns det anledning att se den moderna rättens tendenser till ramlagstiftning[87] som en återgång till den vulgärrätt som kännetecknade romarrättens upplösning århundradena efter utgivandet av *Corpus Juris Civilis* på 500-talet e Kr., då rätten och dess handhavande kom i händerna alltmer på icke jurister som rättstillämpare.[88] På samma sätt är det idag då en stor del av lagstiftningen riktar sig till och ombesörjes av andra professioner än jurister.[89] Här kan hänvisas till de Allmänna försäkringskassornas roll som uttolkare av lagstiftning av vital betydelse för den enskilde individens väl och ve, till miljö- och byggnadsnämnder, till socialförvaltningar, länsbostadsnämnder, m fl samhälleliga organ vars verksamhet styrs av lagar vars upprätthållande är av central betydelse för rättsstatens legitimitet och individernas acceptans av samhällssystemet.[90] I denna situation har rättens ytnivå, där själva rättstillämpningen äger rum, för att tala med Karlo Tuoris terminologi, helt förlorat kontakten med rättskulturen och därmed också med de

86 Se Teubner 1987:33 f med där gjorda referenser.
87 Se Hydén 1998.
88 Jfr Anners 1990:95 ff.
89 Jfr Bertilsson 1995.
90 Som exempel på vilka avvägar rätten kan ta, hänvisas till Hydén och Thoor 1997.

fundamentala principerna i rättens djupstruktur.[91] Rätten har s a s sprängt sina egna gränser vilket på sikt skadar rättens legitimitet. Som en återspegling av dessa tendenser kan man måhända förklara de tendenser till trivialisering av rätten och en avmystifiering av rätten som Bo Carlsson anser sig finna i populärkulturens ökade intresse för rättsliga fiktioner.[92] Detta kan kanske också ses som en reaktion mot systemens kolonisering av livsvärlden, där rätten går en balansgång mellan att vara en länk emellan system och livsvärld. I sin klassiska rättsstatliga roll är rätten med dess pliktnormskaraktär mycket av ett värn mot systemövertramp, medan den i sin ovan beskrivna ramlagsform bäddar för systemens dominans.

Kombinationen av intersystemkonflikter, som i sig skapar rättslig oförenlighet, och frånvaron av en juridisk profession i hanteringen av denna rättsutveckling, ger upphov till en erodering av industrisamhällets rättskultur på samma sätt som vi sett exempel på tidigare i historien i samband med skiften av samhällssystem, då ett övermoget samhälls- och rättssystem går i graven. För att bättre försöka förstå denna typ av förändringsprocess skall vi i nästa kapitel formulera en teori där vi för samman rätt och samhälle över tid.

91 Tuori 1999.
92 Carlsson 2002. Se också Sherwin 2000.

KAPITEL 6

Normativa grundmönster. Mot en teori om rättsliga förändringsprocesser

6.1. En teori om normativa grundmönster

Det som kännetecknat rättssociologiska studier inom rättsteorins område är att de utgår från samhällsteorier, varvid de rättsliga fenomenen mer blir illustrationer än ett undersökningsobjekt i sig. En av de få som använt sig av rätten för att lära om samhället är Emile Durkheim i studien *De La Division du travail social.* Durkheim menar här att man genom studiet av rätten kan lära något om de solidaritetsformer som uppträder i samhället.[1] Det finns emellertid få rättsvetenskapliga forskare som ägnat sig åt att analysera rättsreglerna för att därmed kunna säga något av värde för forskare utanför juristernas krets. Ett undantag är Anna Christensen. Hit hör också den danske rättssociologen Jörgen Dalberg Larsen.[2] Även den finske juristen Thomas Wilhelmsson kan genom sin senaste bok om privaträtt som redskap för mikropolitik räknas till denna krets av forskare.[3]

Anna Christensen har med utgångspunkt från en analys av rättssystemets innehåll kartlagt normativa mönster. Hon har därvid lagt grunden för en teori om normativa grundmönster. ”En stor del av rättsreglernas in-

1 Durkheim 1984 i den engelska utgåvan The Division of Labour in Society 1984:24-28. Se också Cotterell 1999:31 ff.
2 Se t ex Dalberg Larsen 1984, 1991, 1999.
3 Wilhelmsson 2001.

nehåll, inte minst i Den sociala dimensionen, är helt enkelt en juridisk kodifiering av de moraliska sedvänjor och grundhållningar som utbildats i samhället", skriver Anna Christensen i den artikel i TfR 1996 som kanske bäst sammanfattar hennes teori om normativa grundmönster.[4] I hennes mest omfattande bok, *Hemrätt i hyreshuset*, uttrycks samma sak på följande sätt:[5]

> I själva verket kan ingen jurist undgå de underliggande normerna i samhället. ... Samhällets underliggande normer gör sig alltid gällande i det juridiska tänkandet. De uppträder i olika skepnader som t ex ändamålet vid teleologisk lagtolkning, olika intressen vid tillämpningen av avvägningsnormer, ´reelle hensyn´ i Eckhoffs rättskällelära. T o m samhällsnyttan visar sig vid närmare påseende vara en normativ enhet.

"Man kan urskilja vissa mönster, som går igen i olika sammanhang och som har en viss konstans", fortsätter Anna Christensen. Hon kallar dessa mönster för normativa grundmönster. Varje normativt mönster har sitt givna kärnområde eller ursprungsområde, menar Christensen.[6] Men detta kan flyttas över till nya situationer. Jag skall nedan något utveckla vad Anna Christensens teori går ut på.[7]

Det normativa grundmönstret återspeglas i det sociala fält där juridiken rör sig. Det finns olika normativa grundmönster. Dessa fungerar som poler, som med större eller mindre kraft attraherar eller repellerar den rättsliga regleringen. Var i fältet den rättsliga regleringen hamnar beror således på den dragningskraft som de olika polerna vid en viss given tidsperiod utövar. Anna Christensen är dock angelägen om att understryka att de normativa mönstren inom juridiken sällan framträder i helt ren form. Den rättsliga regleringen av ett visst livsområde utspelar sig nästan alltid inom en del av det normativa fältet som påverkas av flera olika normativa mönster. De olika mönstren leder därför i praktiken till att det uppstår modifikationer av olika slag.

Normativa grundmönster tycks för Anna Christensen växa fram kring bipolariteter. Som exempel på normativa grundmönster kan man tänka sig de mönster som utbildas kring poler som formell och materiell rättvisa, dvs mellan ett rättvisebegrepp som bygger på processuell likabehandling, att alla behandlas lika, och ett annat rättvisebegrepp som förutsätter att alla får det eller har det lika. Andra motsvarande grundmönster skulle kunna

4 "Skydd för etablerad position – ett normativt grundmönster", *TfR* 1996:527.
5 Christensen 1994:4.
6 Ibid s 529.
7 Hon har utvecklat denna teori i samarbete med Ann Henning inom ramen för ett av dem båda lett forskningsprogram NORMA, som finansierats av Riksbankens Jubileumsfond.

gälla mellan principer som syftar till likafördelning, å ena sidan och behovsfördelning, å andra sidan. Anna Christensen identifierar och beskriver två normativa grundmönster som uppträder bipolärt. Det ena kallar hon för ”Skydd för etablerad position” och det andra för ”det marknadsfunktionella mönstret”.

Anna Christensen menar att grundmönstret ”Skydd för etablerad position” återfinns inom alla rättsområden inom den sociala dimensionen. Hon framhåller som exempel anställningsskyddet inom arbetsrätten och hyresgästens besittningsskydd inom hyresrätten samt inkomstbortfallsprincipen inom socialförsäkringsrätten. Det fanns tidigare också inom familjerätten i form av regler till skydd för äktenskapets bestånd och i reglerna om underhåll efter äktenskapsskillnad. Det allra tydligaste utslaget av detta normativa grundmönster, menar Anna Christensen, är det skydd för besittningen av viss egendom som tillkommer den legitima ägaren. Poängen med denna normativa pol är att den skyddar bara den som redan har etablerat en viss position. Den är indifferent till frågan om hur denna position har uppnåtts. På så sätt kan positionen ”Skydd för etablerad position” komma att vara kombinerad med vilken som helst av de andra normativa poler enligt ovan som har med fördelningsrättvisa att göra. Anna Christensen tänker sig dock att det kan uppstå konflikter mellan mönster med olika innehåll. Grundmönstren bildar inget system och ingen hierarki. Teorin bygger i denna del på Douglas Hofstadter och dennes idéer i boken *Metamagical Themas* om hur människor och maskiner tänker.[8]

Det finns i utgångsläget inga givna relationer mellan de olika normativa grundmönstren. Anna Christensen skriver:[9]

> Även om ett visst mönster dominerar inom en viss rättslig reglering, kommer man alltid att finna modifikationer föranledda av andra normativa mönster. Den rättsliga regleringen är inte heller stabil utan påverkas hela tiden av de normativa krafterna i fältet och rör sig än mot den ena, än mot den andra normativa polen. När man studerar ett visst normativt mönster i den rättsliga regleringen måste man alltså samtidigt beakta andra normativa mönster som påverkar samma rättsliga reglering.

Det andra normativa mönster som Anna Christensen behandlar, det marknadsfunktionella mönstret, skiljer sig från ”Skydd för etablerad position” genom att vara ett dynamiskt mönster. Skydd för etablerad position är ett konservativt grundmönster som skyddar det bestående och utgör närmast ett hinder mot förändringar som hotar status quo. Det marknadsfunktionella äganderättsbegreppet består av äganderätten i kombination med det fria avtalet och näringsfriheten. På detta sätt bidrar det till att

8 Hofstadter 1985.
9 Ibid s 531.

främja förändring och införande av nya verksamheter samt ”en ständig omfördelning av värden och därmed också en förändring av uppnådda positioner”, skriver Anna Christensen.[10] Hon förknippar det marknadsfunktionella äganderättsbegreppet med den moderna marknadsekonomin.

I sin egen användning av teorin om de normativa grundmönstren beskriver Anna Christensen dynamiken i den normativa utvecklingen genom att studera den rättsliga regleringens rörelse över tiden i kraftfältet mellan de olika normativa polerna inom området för den s k sociala dimensionen. Jag skall här inskränka mig till att följa Anna Christensens resonemang främst på ett område, det som hon penetrerat som djupast och mest ingående, nämligen hyresrättens område eller hemrätten, som det heter i Anna Christensen egen teori. I rättspraxis menar Anna Christensen att det utvecklats ett synsätt på hyresgästernas besittningsskydd, hyresrätten, som hämtar sitt innehåll direkt från den underliggande samhälleliga normvärlden.[11] Reglerna om hyresgästens besittningsskydd har växt fram i fältet mellan två normativa poler, nämligen äganderätten och hemrätten.[12] Mot fastighetsägarens rätt att förfoga över sin egendom står hyresgästens rätt till en ostörd besittning till det som är hans hem.

Det normativa innehållet i äganderätten växlar i olika samhällsformer och i olika historiska perioder. Men i alla kända samhällsformer, hävdar Anna Christensen, återfinner man en normativ kärna bestående av den skyddade besittningen till viss egendom. Rättssociologen Karl Renner har varit inne på samma sak i boken *The Institutions of Private Law and Their Social Functions.*[13] Han framhåller att äganderättsbegreppet har haft ett oförändrat innehåll sedan Romarrätten fram till våra dagar, trots att det haft en olikartad socio-ekonomisk och politisk innebörd. Detta har enligt Renner varit möjligt i och med att äganderättsbegreppet varit kombinerat med skilda rättsinstitut över tid. Äganderättens relation till olika konnexa institut, såsom avtalet, har bestämt den socio-ekonomiska funktionen. Äganderättsbegreppets kontext har således gått från att under Romarrätten främst varit förknippad med den enkla varuproduktion, där var och en ägde det som tillverkades, till industrialismens mer sammansatta äganderätt till produktionsmedel som också innebar inflytande över andra människor över till välfärdsstatens blandade äganderättsbegrepp med fri förfoganderätt för ägaren inom de gränser och med de inskränkningar som staten genom intervenerande lagstiftning ställt upp.

10 Ibid. s 530.
11 Christensen 1994:362.
12 Ibid s 355.
13 Renner 1949.

Trots att äganderättsbegreppet har genomgått en utvidgning och ett församhälleligande så har det alltid kvar sin kärna tillhörande den mest personliga sfären, det mest livsnödvändiga. Detta normativa grundinnehåll i äganderättsbegreppet är enligt Anna Christensen ägnat att bevara rådande förhållanden. Mot detta kan ställas en annan aspekt av äganderättsbegreppet, den fria förfoganderätten. Denna leder till en ständig förändring av förhållandena genom att egendomen cirkulerar och används på nya sätt.[14] Anna Christensen kallar denna del av äganderättsbegreppet för den dynamiska aspekten. Denna aspekt hänger samman med marknadsekonomin och hon kallar därför detta för det marknadsfunktionella äganderättsbegreppet.

Det normativa grundinnehållet i hemrätten, rätten att ostört besitta och bruka viss egendom, den hyreslägenhet som tillika är ens hem, sammanfaller med det konservativa grundinnehållet i äganderätten. Konflikten uppkommer när äganderätten utvidgas till att omfatta egendom, som samtidigt utgör en del av andra människors integritetssfär. Vi kan alltså konstatera att det på hyresrättens område föreligger en inneboende konflikt mellan, å ena sidan, det konservativa innehållet i äganderättsbegreppet, som handlar om skydd mot att andra agerar på ett sätt som inkräktar på din äganderätt, och å andra sidan, det marknadsekonomiska äganderättsbegreppet, som innebär rätt till fri förfoganderätt över den egendom, i det här fallet fastigheten, som fastighetsägaren gör anspråk på. Hyresgästen vill bo kvar i lägenheten, samtidigt som fastighetsägaren kan vilja förfoga över den för att hyra ut till annan eller ändra från hyres- till bostadsrätt, etc. Samma inneboende konflikt föreligger på arbetslivets område mellan å ena sidan, den anställdes berättigade intresse och krav på att få behålla sitt arbete, som samtidigt ger honom hans leverbröd, och å andra sidan, arbetsgivarens intresse av att kunna förfoga över arbetskraften på det sätt som de ekonomiska konjunkturerna kräver.

Anna Christensen utvecklar och förfinar Renners analys av äganderättsbegreppets utveckling genom teorin om normativa grundmönster. Jag skall här utnyttja Anna Christensens genomgång av hyresrättens utveckling för att kasta ljus över hur konflikten mellan ägarrätt och hemrätt gestaltar sig över tid. Hyresboendet är något som infördes i och med industrialiseringen och den befolkningskoncentration som inflyttningen till städerna medförde. Äganderätt till fast egendom innefattade för tiden dessförinnan inte någon fri förfoganderätt, inte ens en rätt för individen att fritt sälja egendomen. ”Äganderätten i det gamla jordbrukssamhället var en konservativ äganderätt som innebar rätten att ostört besitta egendomen och bruka den på traditionellt sätt för att därefter överlämna den till ar-

14 Ibid s 357.

vingarna," skriver Anna Christensen.[15] Äganderätten till den fasta egendomen kunde uppfattas som ett slags förvaltarskap.[16] Det konservativa elementet i äganderätten var vid denna tid mycket starkt och innebar ett skydd för besittningen och det traditionella bruket av egendomen. Vid denna tid fanns det också ett skydd för de i tiden närmast obegränsade nyttjanderätterna, som förutsatte att nyttjanderättshavaren brukade jorden på ett riktigt sätt och betalade sina avgälder. Dessa ständiga besittningsrätter låste fast ägare och brukare i roller som kom i olag med de förändringar som så småningom krävdes. Under 1800-talet kom instiftandet av nya i tiden obegränsade nyttjanderätter att förbjudas. Motivet för detta var behovet av flexibilitet när det gäller att anpassa dispositionsrätten över den fasta egendomen till nya verksamheter. Det växte fram en tilltro till den dynamiska effekten av ägarens fria förfoganderätt över sin egendom.

Denna utveckling slog igenom fullt ut i 1907 års lag om nyttjanderätt till fast egendom. I denna kom nyttjanderätterna att underordnas det marknadsfunktionella äganderättsbegreppet. I 1907 års lag fanns ett kapitel 3 som innehöll bestämmelser om hyra. Här rådde full avtalsfrihet. Något annat hade enligt Lagberedningens motivering varit att återgå till de ständiga besittningsrätterna, vilka byggde på "en rättsåskådning, som tillhör det förflutna".[17] Under 1800-talets senare hälft, med kulmen i början av 1900-talet manifesterat i 1907 års nyttjanderättslag, växte det således fram en rättsuppfattning som gick från skydd för etablerad position till det marknadsfunktionella äganderättsbegreppet. Denna utvecklingsprocess kom dock att vända på nytt och så sakteliga gå i motsatt riktning, från det marknadsfunktionella äganderättsbegreppet tillbaka till positionen skydd för etablerad position. Vi kan se det som en pendel som svängar och går från den ena till den andra sidan för att åter gå tillbaka, etc.

Vändpunkten inleddes redan under första världskriget, då man ansåg sig tvungen att införa en tillfällig hyresreglering, den s k hyresstegringslagen. För att förbudet mot hyreshöjningar skulle bli effektivt såg man sig föranlåten som ett skydd mot kringgående av reglerna att också införa besittningsskydd för hyresgästen. Denna lag infördes under vånda och det hävdades att det inte skulle vara tal om någon varaktig begränsning av fastighetsägarens fria förfoganderätt. Den rättspraxis som utvecklades under den korta tid lagen existerade kom dock att ge formen åt det besittningsskydd som sedermera infördes i 1968 års hyreslag. Hyresstegringslagen avvecklades i början av 1920-talet. Samtidigt härmed framfördes för första

15 Ibid s 358.
16 Christensen 1996:533.
17 Lagberedningens förslag till Jordabalk I, Stockholm 1905:69, citerat ur Christensen 1996:538.

gången principiella argument för den normativa idén om ett besittningsskydd för hyresgäster. Det skedde genom hävdandet av behovet av införande av en hemrätt. Argumenten formulerades av en juristprofessor C.G. Bergman i två artiklar i tidskriften *Tiden* 1922, något som uppmärksammats och omtalats av Anna Christensen i boken *Hemrätt i Hyreshuset*. Anna Christensen framhåller att "(d)et är tydligt att det normativa grundmönster Bergman bygger på när han utvecklar hemrätten är just det konservativa innehållet i äganderätten".[18]

Hemrätten kom dock inte att genomföras den gången. Mot detta stod det marknadsfunktionella argumentet, som för övrigt fick sin talesman i den mer kände juristen, socialdemokraten och rättsrealisten, Vilhelm Lundstedt, som genom sin samhällsnyttoteori opponerade mot Bergmans idéer. Men det var som Anna Christensen framhåller så att tanken på hemrätt i hyreshuset hade uttryckts och den kom att slå rot i bl a hyresgäströrelsen och delar av det politiska etablissemanget. Så när det under andra världskriget på nytt infördes hyresreglering kombinerad med besittningsskydd för hyresgästen var det inte så lätt att avveckla dessa regler. De kom att leva vidare och 1956 var tiden mogen för att införa en särskild lag om besittningsskydd frigjord från hyresregleringslagen. Även om denna lag var temporär så blev bestämmelserna om besittningsskydd så småningom permanenta genom att tas upp i 1968 års hyreslag.[19]

Under tiden därefter har besittningsskyddet stabiliserats och förstärkts på en del punkter. Anna Christensen konstaterar att besittningsskyddet inte är utformat som en rätt till själva lägenheten, utan som en rätt till förlängning av hyreskontraktet med värden. Denna rätt är även sakrättsligt skyddad mot ny ägare av fastigheten, förutsatt att hyresavtalet är skriftligt och hyresgästen tillträtt lägenheten.[20] Hyresavtalet skall i princip förlängas så länge hyresgästen bor kvar bortsett från de fall av vräkning som är möjliga om hyresgästen missköter sig eller en del andra i lagen specificerade situationer föreligger.[21] Anna Christensen pekar på att det moderna besittningsskyddet i hyreshuset följer samma normativa grundmönster som de ständiga besittningsrätterna i bondesamhället, dvs de som föregick den marknadsfunktionella era som dominerade under 1900-talets första del. Till och med det ärftliga momentet som kännetecknade bondesamhällets nyttjanderätter återfinns i den moderna hyresrätten. Make, sambo och barn har enligt hyreslagen rätt att överta hyresrätten.

18 *TfR* 1996:539.
19 Christensen 1994 avdelning 1.
20 Jordabalken 7 kap 13 §.
21 Jordabalken 12 kap 46 §.

Besittningsskyddets karaktär av skydd för etablerad position innebär således inte att äganderätten flyttats över från fastighetsägare till hyresgäst. Äganderätten är i den meningen intakt. Det som har skett är att den fria förfoganderätten har begränsats, dvs det marknadsfunktionella elementet har fått stå tillbaka till förmån för skyddet för etablerad position. Å andra sidan tjänar fastigheten ur ett ekonomiskt perspektiv funktionen uthyrning. Så i den meningen lider fastighetsägaren ingen skada. Den dynamiska aspekten av äganderättsbegreppet tillgodoses också genom reglerna i 46 § hyreslagen (JB 12 kap) om brytande av besittningsskyddet, när ägaren bestämmer sig för att ändra fastighetens användning. Om fastigheten således skall rivas, byggas om eller kontoriseras bryts det direkta besittningsskyddet. Det innebär, som Anna Christensen framhållit, att fastighetsägarens intresse av att förfoga över fastigheten tillgodoses i de fall detta har en samhällsekonomisk karaktär, medan om ägaren endast har ett privat ägarintresse av att hyra ut lägenheten till släktingar eller vänner, detta intresse inte är tillräckligt starkt för att bryta igenom det konservativa kvarboendeintresset. På samma sätt som fastighetsägaren har rätt till ersättning från det allmänna vid expropriation av fastigheten har lägenhetsinnehavaren rätt till kompensation om lägenheten tas i anspråk av fastighetsägaren enligt ovan, dock ej i form av pengar men väl en rätt till likvärdig ersättningslägenhet.

Besittningsskyddets rättsliga utformning tar sig således uttryck i kompromisser av olika slag mellan det marknadsfunktionella äganderättsbegreppet och skyddet för etablerad position. I och med att äganderätten till egendom i den historiska tid vi lever, i vissa fall har fått en kollektiv innebörd och därmed en samhällig karaktär, på det som som Karl Renner lyft fram, så ingriper staten genom intervenerande regler i användningen av äganderätten.[22] Det samhälleliga inslaget i äganderätten till kollektiva varor eller där det i övrigt finns ett socialt skyddsbehov, tar sig uttryck i kompromisser framtvingade genom intervenerande regler.[23] Dessa gör det möjligt att äganderättens två sidor, det marknadsfunktionella äganderättsbegreppet med dess betoning av den fria förfoganderätten och det konservativa elementet i skyddet för etablerad position med dess inskränkningar i den fria förfoganderätten för ägaren, kan leva sida vid sida. Genom de intervenerande reglerna skapas en balans mellan det samhälleliga intresset av utveckling och förändring knutet till äganderätten till viss typ av egen-

22 Om intervenerande regler, se Hydén 1978 samt Hydén 1999.

23 Detta tema tas upp inom ramen för den diskussion om social civilrätt. Se härom Wilhelmsson, 1987. Se även Stridbeck 1992 samt den kritiska analys som sker i Sandgren 1992/93.

dom, å ena sidan och det sociala skyddsbehovet knutet till den enskilde individen, å andra sidan.

Man kan ställa sig frågan om vi idag åter är på väg tillbaka till ett mer renodlat marknadsfunktionellt äganderättsbegrepp. Från bygg- och fastighetsbranschen höjs röster om att hyresmarknaden på sikt måste avregleras. Hyresmarknaden präglas av två fenomen. Dels en låg nyproduktion och dels en övergång från hyresrätter till bostadsrätter. Detta är en utveckling som – om den fortsätter – leder till en minskad spänning mellan äganderättens marknadsfunktionella sida och de sociala skyddsaspekter som följer med skyddet för etablerad position.

Anna Christensen analyserar normativa grundmönster inom hela den sociala dimensionen, dvs inom arbetslivet, sociala sektorn och familjen. Hon finner inom dessa en utveckling som är likartad den som ovan beskrivits inom hyresrättens område. Besittningsskyddet har t ex inom arbetslivet en direkt motsvarighet i anställningsskyddet som har en parallell historia från att under förkapitalistiska förhållanden varit präglad av skydd för etablerad position till att kring sekelskiftet[24] och framåt domineras av det marknadsfunktionella synsättet med fri avtalsrätt för att under 1970-talet och tills vidare återigen få inslag av skydd för etablerad position genom bestämmelserna i anställningsskyddslagen. Tecken finns, på samma sätt som inom hyresområdet, på att skyddet för etablerad position minskar i betydelse och ett mer renodlat marknadsfunktionellt synsätt återigen kommer att göra sig gällande.

Anställningsskyddslagen är uttryck för samma intervenerande kompromiss mellan det marknadsfunktionella och det sociala skyddsbehovet som återfinns i besittningsskyddets konstruktion. Anställningsskyddet är också så konstruerat att det i grunden lämnar det marknadsfunktionella synsättet intakt i de fall det finns ett samhällsekonomiskt intresse bakom uppsägningen av anställningen, dvs när det dynamiska behovet av förändring i näringslivet kräver att anställningen upphör. En uppsägning kräver enligt lagen saklig grund. Men samtidigt finns det en i detta sammanhang fundamental skillnad mellan uppsägning på grund av arbetsbrist och på grund av personliga skäl. Om arbetsbrist föreligger kan anställningen alltid bringas att upphöra. Dock att arbetsgivaren, som en kompromiss med de sociala hänsyn som gör sig gällande, måste iaktta en turordning vid uppsägning av flera som går ut på att den som har längst anställningstid skall sägas upp sist. Den som sagts upp på grund av arbetsbrist har också rätt till företrädesrätt till nyanställning om arbetsgivaren efter uppsägning nyanställer inom nio månader, ursprungligen ett år, efter det att uppsägning ägt

24 En tydlig markering härav är den s k Decemberkompromissen 1906 då LO godtog arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet samt fritt anta och avskeda arbetare.

rum. Det är dessa regler som man nu börjat tumma på och luckra upp. I de fall en uppsägning sker på grund av personliga skäl, då alltså det marknadsfunktionella argumentet inte gör sig gällande, måste arbetsgivaren kunna påvisa saklig grund för uppsägning i form av någon i lagens förarbeten nämnd graverande omständighet.

Dessa regler inom arbetsrättens område är intimt förknippade med framväxten av den industriella produktionen under kapitalismen i allmänhet och med lönearbete i synnerhet. På samma sätt kan socialförsäkringssystemet sägas ha vuxit fram som ett nödvändigt komplement till det moderna lönearbetet.[25] Anna Christensen beskriver det på följande sätt:

> Förindustriella former för arbete var integrerade i det sociala livet i övrigt och skulle i princip ge plats och försörjning till alla som tillhörde den sociala enhet, där arbetet organiserades. Den industriella utvecklingen och marknadsekonomin har inneburit att arbetet lösgjorts från andra delar av det sociala livet och blivit ett särskilt kontraktsförhållande, som bara angår arbetet och lönen och som styrs av produktivitets- och lönsamhetskravet. För de allra flesta gäller att de i vart fall under perioder i livet inte kan prestera den arbetsinsats som ger rätt till lön och heller inte har någon annan social försörjningsenhet att falla tillbaka på. Luckorna i lönearbetet som ett försörjningssystem fylls ut av socialförsäkringen.

Anna Christensen menar att det också inom *socialförsäkringsområdet* finns spår av den förändring i riktning mot det marknadsfunktionella normativa grundmönstret. Man kan konstatera en tendens både till sänkta ersättningsnivåer och en skärpning av förutsättningarna för ersättning.[26] Det marknadsfunktionella synsättet kräver att folk ger upp sina etablerade positioner och accepterar nya villkor på arbetsmarknaden. Argumentet har varit att man inte får låsa fast folk vid ett liv i socialförsäkringen.

Även inom *familjerättens område* kan en utveckling spåras som pendlar mellan det marknadsfunktionella grundmönstret och skyddet för etablerad position. I det förindustriella samhället var familjen den viktigaste sociala institutionen. Äktenskapslagstiftningens funktion var därför att garantera reproduktionen av denna institution. Enligt den romersk-katolska läran är äktenskapet en livslång gemenskap som enbart kan upplösas genom ena makens död. I den lutherska tappningen kunde vissa skilsmässogrunder så småningom accepteras. Men även här i Sverige var inställningen den att äktenskapet endast kunde upplösas i extrema undantagsfall.

Detta synsätt kom att uppluckras i samband att familjens roll förändrades i och med industrialismens intåg. Familjen som produktions- och försörjningsenhet upplöstes och ersattes av industriföretaget och lönearbetet. Här kommer också inflyttningen till städerna in i bilden, varigenom den

25 Christensen 1996:550.
26 Ibid s 556.

gamla sociala kontrollen och inte minst kyrkans kontroll av det dagliga livet inte längre fungerade. Detta la grunden för en normutveckling som också med en viss eftersläpning slog igenom i rättstillämpningen och lagarna på området. Kvinnor och män ur den nya arbetarklassen lät helt enkelt bli att gifta sig och i borgerliga familjer började man använda den särskilda skilsmässogrunden, egenvilligt övergivande, som ett sätt att i samförstånd uppnå skilsmässa. När så en ny äktenskapsbalk infördes 1915 hade en ny skilsmässogrund, djup och varaktig söndring, sett dagens ljus. Därmed hade den utveckling mot ett fritt synsätt på äktenskapet inletts som sedermera skulle realiseras fullt ut genom 1970-talets äktenskapslagstiftning. Den stegvisa upplösningen av det gamla oupplösliga äktenskapet under loppet av 1800- och 1900-talen kan enligt Anna Christensen först och främst ses som en utveckling från status till kontrakt. Hon är angelägen om att framhålla att avtalsfriheten här inte svarar mot det marknadsfunktionella grundmönstrets utan ett mer övergripande normativt mönster som skall säkra den personliga friheten och autonomin.[27] Sannolikt finns det anledning att hävda att det behov av skydd för etablerad position som kvinnan i äktenskapet tidigare hade, i det moderna industrisamhället har kompenserats, dels av att kvinnan kommit ut på arbetsmarknaden på 1970-talet och framåt och dels att staten genom socialförsäkringssystemet tagit på sig rollen av ”familjeförsörjare”.[28]

Anna Christensen kommenterar kort i artikeln om ”Skydd för etablerad position” också skyddsbehovet inom andra rättsområden. Hon ser paralleller till folkrättens regler om suveränitet samt till medborgarskapet. Även det immaterialrättsliga skyddet för mönster och varumärken kan, menar Anna Christensen, ses som exempel på Skydd för etablerad position.[29] Det står ställt utom tvivel att Anna Christensen tänkt sig att normativa grundmönster kan spåras i samhället och att dessa går igen inom olika rättsområden.[30] Hon nöjer sig dock själv med att beskriva dessa mönster inom ramen för de rättsområden som kan sägas höra till den sociala dimensionen. För att pröva Anna Christensens teori och dess giltighet utanför detta område skall jag jämföra med vad som gäller på ett helt annat område, nämligen det miljörättsliga området. Medan den sociala dimensionen rör en av pelarna inom det marknadsfunktionella grundmönstret, äganderättsbegreppet och avtalsfriheten, handlar miljörättsproblematiken om näringsfriheten. Det kan därför vara intressant att se om samma utveckling gör sig gällande inom detta område.

27 Ibid s 571.
28 Jämför den tredelning av försörjarrollen i termer av familjen, staten och marknaden i Dahl 1987.
29 Ibid s 573.
30 Se uttalanden, ibid s 564.

6.2. Miljörättens framväxt och rörelsemönster – ytterligare ett exempel på ett normativt grundmönster

6.2.1. Äganderättens två sidor

Det ligger, som Anna Christensen påpekar, en paradox i den moderna äganderätten i det att den förenar två egentligen motsatta intressen. Det rör sig, å ena sidan, om det intresse av stabilitet och integritet som ligger i den skyddade besittningen till viss egendom och å andra sidan, om rätten att fritt förfoga över egendomen, att göra vad man vill med den och därmed också att förändra bestående förhållanden. Motsvarande motsättning mellan äganderättsbegreppets två sidor återfinns på miljörättens område. Här står rätten till skydd mot annans intrång i den egna äganderättsliga besittningen, som en motsvarighet till skyddet för etablerad position, mot rätten att fritt förfoga över egendomen, som ett uttryck för det dynamiska innehållet i det marknadsfunktionella äganderättsbegreppet.[31]

Under den andra delen av 1800-talet började de första tecknen på miljöstörningar till följd av industriell verksamhet att dyka upp i rättspraxis. Sot och rök från skorstenar blev vanliga, maskiner bullrade, kanalbolag orsakade svallvågor med åtföljande erosion som följd, järnvägsdriften gav upphov till bränder etc. Problemen manifesterade sig först inom den juridiska praktiken i form av domstolsprövningar med utgångspunkt från allmänna rättsprinciper.

Den juridiska ideologin kom att ställas inför problem som den inte hade en beredskap för att klara av. Industrialiseringsprocessen blottlade den inbyggda motsättning inom äganderättsbegreppets ram som Anna Christensen lyft fram. ”Rätten till”- ideologin leder till en rätt att fritt få exploatera den egendom man äger, medan ”rätten från” ger andra ägare rätt att påkalla ingripanden mot den exploaterande egendomsägaren i syfte att få sin egen äganderätt respekterad. I domstolarnas praxis växte det under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet fram två olika sätt att handskas med denna konflikt och därmed att se på problemet med miljöstörningar. Det ena var ett immissionsrättsligt synsätt och det andra ett skadeståndsrättsligt.

Immissionsstrategin handlar om att återställa den kränkta ägarens frihet. Den skadeståndsrättsliga strategin som medel för att lösa konflikten mellan olika ägarintressen kännetecknas av att den exploaterande fastighetsägaren kompenserar den skadelidande för det intrång och det men som verksamheten förorsakar. I detta fall tar sig lösningen formen av en kompromiss, varigenom den vars äganderätt har kränkts får ekonomisk

31 Se Hydén 1978 samt 1998b.

kompensation härför. I det första fallet – immissionsstrategin – går lösningen ut på förbud mot den immitterande verksamhetens fortsatta drift eller på föreläggande för immittenten, den som bedriver miljöfarlig verksamhet, att vidta sådana skyddsåtgärder att den skadliga immissionsverkan undanröjes.

6.2.2. Immissionsinstitutet

Immissionsstrategin blev aldrig särskilt framgångsrik av det skälet att den tidigt väckte motstånd. Den ansågs kunna ha en hämmande inverkan på den industriella utvecklingen, som riskerade att bli ödesdiger för landet. Immissionsinstitutet kom därför enbart att användas i ett inledningsskede av industrialismens framväxt. Det synsätt på problematiken som kännetecknar immissionsrätten utgår entydigt från den normativa polen, skydd för etablerad position. Immissionsinstitutet kom därmed att stå i motsatsförhållande till de marknadsfunktionella kraven på fri förfoganderätt över den fastighet där man ämnade bedriva industriell verksamhet. Framväxten av storskalig industri innebär att de grannelagsrättsliga utgångspunkter som immissionsproblematiken ursprungligen haft som rättsinstitut tedde sig som för begränsade. Om vi vänder på det kan vi säga att immissionsstrategin hotade den ekonomiska utvecklingen.

Det ordinära immissionsanspråket innefattade ett krav på återställande av den kränkta äganderättens frihet. Det vanliga yrkandet i immissionsprocessen, i de fall som dök upp i rättspraxis, gick antingen ut på förbud mot den immitterande verksamhetens fortsatta drift eller på föreläggande för immittenten att vidta sådana åtgärder att den skadliga immissionsverkan undanröjes. Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet fanns det relativt gott om fall i rättspraxis, vari domstolarna utdömde förbud och/eller föreläggande av detta slag. Som exempel från högsta domstolens praxis kan nämnas följande.

Ånghammare, som alstrade skakning i grannens fabriks- och kontorslokaler, förbjöds i ett fall från 1877.[32] I några rättsfall från sekelskiftet förbjöds en kraftmaskin som orsakade skakningar inom grannens bostadslägenhet.[33] Andra exempel utgörs av förbud mot användande av en skorsten som medförde olägenheter för omkringboende samt förbud mot en gasmotor som uppställts i ett bageri.[34] Den sistnämnda ansågs åstadkomma sådant buller att nattron stördes för grannarna. Det förekommer även fall som handlar om förbud mot elektricitetsmaskiner i ett gårdsmagasin, som

32 NJA 1877:514.
33 NJA 1903:365.
34 NJA 1900:189.

genom skakningar förorsakade sprickor och sättningar i grannfastigheten.[35]

Det dröjde inte länge förrän man började tumma på principerna bakom immissionsinstitutet.[36] Redan i 1909 års jordabalksförslag utgick man ifrån att immissioner inte helt kunde undvikas och att en fastighetsägare således måste tåla ett visst mått av olägenhet från verksamhet på annan fastighet. Där hävdades också att immissionsreglerna skulle kunna verka i hög grad förlamande för industrin och att sådana verkningar borde förebyggas genom ett koncessionssystem. Det var med denna bakgrund som intervenerande regler sedermera föddes på miljöområdet.

6.2.3. Skadeståndsinstitutet

De första stegen mot införande av det marknadsfunktionella äganderättsbegreppet som bättre skulle kunna tillgodose den framväxande industrialismens behov av expansion togs genom skadeståndsinstitutet. Detta kom dock att framstå som för snävt och för svårhanterligt för att på ett adekvat sätt kunna fungera som en lösning av konflikten inom äganderättens ram. Detta kan i sin tur hänföras till fyra mer specifika problem, nämligen kravet på subjektivt ansvar, fastställande av toleranspunkt, bevis- och utredningskrav samt avgränsning av kretsen av skadelidande[37] .

Kravet på subjektivt ansvar förlorar sin betydelse i en situation då skadorna inte längre kan hänföras till vårdslöst eller försumligt beteende hos en enskild individ, vilket är det gängse för skadeståndsansvarets utkrävande. Det juridiska culpabegreppet blir inte längre det centrala. Orsakerna till skador förändras från den mänskliga faktorn till systematiska risker förknippade med den moderna produktionen. Ansvaret blir på detta sätt alltmer systembundet och mindre knutet till individuella felhandlingar. Det är i detta perspektiv man skall se införandet av strikt ansvar som grundläggande skadeståndsprincip, dvs ett ansvar oberoende av culpa, oberoende av vårdslöshet eller försumlighet hos ett handlande subjekt. Detta sker för första gången i skriven lag genom miljöskyddslagen 1969 men hade förekommit i rättspraxis långt innan dess. Bestämmelserna om strikt ansvar har sedermera överförts till miljöbalkens regler.

Vållandekravet har i praktiken kommit att ersättas, dels av krav på överskridande av en gräns för egendomens tillåtna nyttjande, en slags toleranspunkt som leder till ansvar om den överskrids samt dels genom att man slopat det strikta ansvaret i de fall s k orts- eller allmänvanlighet kännetecknar den verksamhet som ger upphov till skadan. Lösningen av kon-

35 NJA 1891:129.
36 Se den intressanta diskussion som fördes i målet, redovisat i Bäckman 1998.
37 För en mer detaljerad genomgång, se referenser i not 31 ovan.

flikten mellan äganderättens två sidor flyttas på detta sätt över från ett ställningstagande till vad som på individuella, moraliska, grunder skulle vara en acceptabel lösning till en bedömning på ett samhällsrationellt plan. Utvecklingen överensstämmer därmed med vad vi fann på besittningsskyddet och anställningsskyddets områden, där industrialismen drev fram en kompromiss som bibehöll de samhällsekonomiskt betingade fallen av fri förfoganderätt, t ex i form av uppsägningsrätt vid arbetsbrist, samtidig som behovet av skydd för etablerad position bibehölls i övrigt.

Beträffande orts- och allmänvanlighetsrekvisiten gäller att om en verksamhet som ger upphov till skador och störningar i omgivningen kan betraktas som ortsvanlig eller allmänvanlig så måste innehavaren på ett eller annat sätt kunna sägas ha varit vårdslös eller försumlig för att skadestånd skall utgå. Det innebär med andra ord att om det rör sig om en skadegörande verksamhet som är dominerande för sysselsättningen på orten så är toleransen högre. Människor som lever i en industriort med viss miljöstörande industri får härigenom finna sig i skador i större utsträckning än andra. På samma sätt är det med människor som lever i orter där en viss störande verksamhet, t ex en sulfatfabrik, kan betraktas som allmänvanlig, de får finna sig i det obehag detta för med sig. Dessa principer kan ses som exempel på kompromisser betingade av det ekonomiska handlingssystemets krav på utrymme och därmed på det marknadsfunktionella äganderättsbegreppets inbrytning i skyddet för etablerad position.

Det tredje problem som är förknippat med skadeståndsinstitutet som instrument för att komma till rätta med miljöproblem, är de bevis- och utredningskrav som följer i takt med miljöproblemens alltmer komplexa karaktär. Samtidigt som man lättat på den subjektiva sidan av skadeståndsansvaret genom införandet av strikt ansvar i vissa fall, ökar den objektiva sidans svårigheter. De hälso- och miljöproblem som är förbundna med den moderna produktionen kännetecknas av att de är okända för vetenskapen. Det är först när de visat sig och blivit vanligt förekommande som vetenskapen kan identifiera problemens orsaker. När det gäller hälsoproblem är epidemiologiska studier en användbar metod. Men sådana kan bara bekräfta problemen i efterhand. Än svårare är det att analysera orsakerna till ekologiska störningar.

Skadeståndsinstitutet bär med andra ord inom sig på nackdelen av att förutsätta förekomsten av det som skall bekämpas. Det är först när skadorna har inträffat och dessutom i sådan omfattning att kunskap om orsakssamband kan slås fast, som det är möjligt att ingripa mot den skadegörande företeelsen. Detta är något som systematiskt missgynnar skyddet för etablerad position och som i praktiken stimulerar den fria förfoganderättens framväxt.

Slutligen är skadeståndsinstitutet omgärdat av nackdelen att vara partikulär. Det är enbart den som klagat genom skadeståndstalan som kan få kompensation alternativt få stopp på den skadegörande aktiviteten. I Sverige har vi inte heller på samma sätt som i de anglosaxiska länderna motsvarigheten till så kallade grupprättegångar (*class actions)*, varigenom ett principfall har rättsverkningar för alla övriga fall med motsvarande förutsättningar.[38] I vår rättstradition är det upp till var och en att göra gällande rättskrav mot den skadegörande för att sedermera kunna få rätt till kompensation. Det är dessutom kostsamt och med små möjligheter till rättshjälp.

Skadeståndsinstitutet är således ingen garanti för att den skadegörande verksamheten får bära det fulla ansvaret för problemen. Det är avhängigt vilka som gör anspråk och på vad. Den allmänpreventiva effekten går därför lätt förlorad. Därtill kommer de svenska domstolarnas njugga inställning till värdering av hälso- och miljöskador. Även dessa förhållanden leder till att den fria förfoganderätten gynnas på bekostnad av skyddet för etablerad position.

6.2.4. Intervenerande regler

Det stod således tidigt klart att de rättsliga instrument som fanns till förfogande för att möta den rättsliga problematik inom äganderättens ram som miljöproblemen drev fram inte var lämpade för ändamålet. Immissionsinstitutet tedde sig otidsenligt i takt med att dimensionen på miljöproblemen ökade och skadeståndsinstitutet framstod som otillräckligt i takt med att komplexiteten hos miljöproblemen tilltog. Dessutom upplevde den framväxande industrin skadeståndsinstitutet som besvärande. Den uppfattade det som irrationellt att riskera att råka ut för en skadeståndstalan efter det att man investerat i en viss industriell verksamhet till samhällets fromma. Industrin behövde ett skydd häremot, hette det. Detta ledde vid tiden kring sekelskiftet till politiska motioner i riksdagen i syfte att lösa problemet. På så sätt kom nya rättsliga lösningar att födas i form av idéer om koncessionslagstiftning. Förslag om införande av intervenerande regler för att lösa konflikten på miljöområdet mellan äganderättens två sidor framfördes som nämnts ovan redan år 1909 av de s k jordabalkssakkunniga.

Detta förslag representerade en kompromiss såtillvida att utgångspunkten var den fria förfoganderätten, men till skydd för de som kan drabbas av

38 Frågan har dock utretts i SOU 1994:151, *Grupprättegång*, något som dock ej ännu lett till införande av lagstiftning. Viss försöksverksamhet med grupptalan har dock förekommit vid allmänna reklamationsnämnden. Åtskilliga motioner har under åren väckts i syfte att införa grupptalan på miljöområdet utan att det har givit något resultat.

miljöstörningar skulle ett system införas, där man redan från början tog ställning till vilka krav som omgivningen kunde tänkas komma att ställa på verksamheten. Så föddes idén om koncessionslagstiftning. Den som planerar att etablera miljöfarlig verksamhet äger rätt att starta sådan, men först efter det att vederbörande fått tillstånd av därtill utsedd myndighet. Tillståndsmyndigheten fastslår i samband härmed under vilka villkor verksamheten får bedrivas.

Intervenerande regler innebar således ett nytt sätt att tematisera miljöproblemen och ett nytt sätt att lösa konflikten mellan det marknadsfunktionella grundmönstret och skyddet för etablerad position. Det lagförslag som las 1909 innebar ett förhållandevis långtgående skydd för etablerad position. Det var en vetenskapligt sammansatt myndighet som skulle avgöra miljöproblemens karaktär och därmed vad som skulle gälla. Dessutom skulle man i prövningsprocessen ta ställning till, uppskatta och lösa eventuella skadeståndskrav i förväg. Det kom emellertid att dröja inte mindre än 60 år innan det förslag till koncessionssystem som de så kallade Jordabalkssakkunniga la fram 1909 kom till stånd genom 1969 års miljöskyddslag.

För att göra en kort översikt över utvecklingen kan följande sägas. Efter Jordabalkssakkunnigas förslag 1909 tillsattes en ny kommitté, dikningslagskommittén. Denna la 1915 fram ett nytt förslag om att industrier som bedrev miljöfarlig verksamhet skulle vara skyldiga att söka tillstånd till verksamheten innan den påbörjades. Tillståndet skulle prövas av en särskild myndighet, Vatteninspektionen, som var sammansatt av miljöexperter. Tillstånd kunde beviljas endast om de skador som förväntades uppkomma bedömdes vara små i förhållande till nyttan med den industriella verksamheten. I tillståndet skulle särskilda villkor för verksamhetens bedrivande specificeras. Sökanden var också skyldig att betala en särskild avgift som skulle gå till stöd framför allt av fiskindustrin och till en fond för reglering av skador till följd av miljöfarlig verksamhet.

Vatteninspektionen skulle också ha makten att gå emot det ekonomiska handlingssystemets normer och besluta om inskränkningar i produktionen och krav på förbättrad teknik i miljöhänseende, såsom bättre teknik för att ta hand om avfall. Tankar på återanvändning förekom redan vid denna tidpunkt. I lagförslaget talades också om beslut om nedläggning av gamla industrier samt om möjligheten att upphäva tidigare givna tillstånd i vissa fall. Vatteninspektionen skulle utrustas med egna resurser för undersökningar och dess bedömningar skulle vila på vetenskaplig grund.

Dikningslagskommitténs förslag remitterades till olika myndigheter och privata organisationer för yttrande. Industrin var till stor del negativt inställd till lagförslaget, dock inte alla. Även centrala ämbetsverk som So-

cialstyrelsen, Medicinalstyrelsen och Kommerskollegium var negativa. Samtliga dessa remissinstanser menade att lagförslaget skulle ha en negativ inverkan på den industriella utvecklingen. Miljöintresset till stöd för skydd för etablerad position var således inte tillräckligt stark för att lägga grunden för en reglering i frågan. Vid denna tidpunkt försökte man negligera riskerna och farorna med miljöstörningarna. Man hänvisade till att det inte var visat att miljöproblemen berodde på industriella aktiviteter och att såväl kapitalismens som naturens och miljöns egna självläkande krafter genom utspädning m m var så starka att de skulle upphäva miljöstörningarna. Man vägrade således att se miljöproblemen som ekologiska störningar som på sikt skulle kunna inkräkta på det skyddsorienterade normativa grundmönstret i äganderätten. Problemen var uppenbarligen vid denna tid inte så påtagliga och inte heller var kunskapen tillräckligt stor för att blottlägga brotten mot det naturliga systemets krav på bevarandeaspekter för systemets reproduktion.

I remissvaren togs också frågan om Vatteninspektionens sammansättning upp. Skulle den bestå av vetenskaplig expertis eller återspegla och vara sammansatt av olika intressegrupper? Omskrivet handlar denna diskussion om huruvida man skall se miljöproblemen renodlade från naturens och miljöns ekologiska normsystem eller om man skall väga in ekonomiska och politiska aspekter vid bedömningen av tillåtligheten och under vilka villkor verksamheten skulle bedrivas. Vidare diskuterades på samma tema frågan om Vatteninspektionen skulle ha till uppgift att lösa konflikter mellan olika brukare av vatten eller om den skulle fatta beslut om vattenföroreningar med utgångspunkt från allmänna hälsoskäl.

Under alla omständigheter hände inget med 1915 års förslag från Dikningslagskommittén om åtgärder till stöd för bevarandeintressen visavi det naturliga systemet. Istället för en reglering av vad som på juridiskt fackspråk kallas för den defensiva vattenrätten, infördes 1918 en vattenlag som behandlade den så kallade lukrativa vattenrätten, varigenom relationerna mellan olika exploateringsintressen i förhållande till utbyggnaden av vattenkraften reglerades. Denna konflikt mellan likartade ägarintressen i konkurrensen om den fria förfoganderätten till vattnet som resurs reglerades. Däremot kom det att dröja ända till år 1937, innan vi fick några bestämmelser i lagstiftning om vattenförorening, dvs i konflikter mellan de olika aspekterna av äganderätten, rätten till exploatering respektive rätten till skydd mot intrång. Då infördes en förordning om ”särskilda åtgärder till motverkande av skada på fisket genom vattenförorening”. Från det naturliga systemets utgångspunkt hade lagstiftningen liten inverkan, men det var ändå att betrakta som ett principiellt genombrott från det naturliga systemets bevarandeaspekter i det ekonomiska handlingssystemets krav

på fri exploatering av vattenresurser. Ambitionsnivån i lagstiftningen låg väsentligt lägre än det förslag som Dikningslagskommittén lagt fram 22 år tidigare. Lagstiftningen kontrollerades av en särskilt för ändamålet tillskapad myndighet som löd under lantbruksstyrelsen. Myndigheten skulle företa inspektioner av fabriker och andra anläggningar och ägde att meddela råd och anvisningar om hur föroreningar skulle motverkas. Myndigheten skulle göra anmälan till länsstyrelsen om skäliga åtgärder mot vattenförorening inte vidtogs trots meddelade anvisningar. Interventionen i den fria äganderätten var således måttlig i denna reglering och den avsåg bara vattenförorening, inte miljöstörningar generellt.

Vidare infördes bestämmelser om anmälningsplikt till myndigheten för inrättande av vissa typer av fabriker som betraktades som generellt sett vattenförorenande, såsom sulfit- och sulfatcellulosafabrik, jäst- och sockerfabrik samt anrikningsverk. Dessa bestämmelser i 1937 års förordning utvecklades ytterligare i de ändringar i vattenlagen som trädde i kraft år 1942. Då utsträcktes bestämmelserna att gälla motverkande av vattenföroreningar mer generellt. Sålunda infördes i vattenlagens 8 kapitel bland annat särskilda regler om kloakvatten respektive industriellt avloppsvatten. Samtidigt introducerades för första gången ett tillståndssystem av ungefärligen den typ som föreslogs 1915. En något utökad lista av företagstyper var skyldiga att underkasta sig förprövning av vattendomstolen rörande åtgärder till motverkande av vattenförorening innan verksamheten fick påbörjas.

Syftet med denna lagstiftning var framför allt att förhindra nya vattenföroreningar samtidigt som gamla försyndelser gradvis skulle elimineras. Men redan under 1950-talet hade verkligheten inte bara hunnit ikapp lagstiftningen utan också sprungit ifrån den. Vattenföroreningarna var större än tidigare och lagstiftningen hade inte lett till några påtagliga resultat. Det uppträdde, som miljöhistorikern Lars J Lundgren har påpekat, inga alarmerande skador så länge utsläppen till största delen bestod av naturliga organiska och oorganiska ämnen, men en vana, en ovana, hade dessförinnan grundlagts som så småningom också kom att omfatta syntetiska ämnen och gifter av olika slag. Skyddet för etablerad position hade trängts undan av det ekonomiska handlingssystemets krav på den fria förfoganderättsliga äganderätten. De strukturella normernas tryck började göra sig gällande i det storskaliga industrisamhället. Lundgren har uttryckt det på följande sätt:[39]

> Den fria konkurrensen medförde, att den kapitalistiska produktionens lagar fungerade som en tvångslag gentemot den enskilde fabriksägaren. Hans valfrihet kunde

39 Lundgren 1974:230.

> därigenom reduceras till ett minimum. Han måste ta hänsyn till de givna betingelserna och följa de allmänna spelreglerna. Utsläpp av avfall i vattendragen var ett socialt faktum, ett sätt att handla i samhället oberoende av den enskildes vilja. Ett annorlunda beteende ”straffades”. Föroreningen var således ett socialt problem. Då förorenarna sannolikt inte själva skulle ändra sitt beteende, krävdes det ett politiskt beslut, som tvingade alla att följa nya regler. Det kunde bli en tämligen långvarig och besvärlig process, särskilt som motstånd organiserades.

En ny kommitté tillsattes som föreslog och genomförde en del ytterligare skärpningar i vattenlagens bestämmelser 1956. Men fortfarande hölls luft- och markföroreningar, buller och andra miljöstörningar utanför lagstiftningen. Det var inte förrän arbetet på en ny Jordabalk tog fart igen som idén om ett tillståndssystem som omfattade även andra miljöstörningar än vattenföroreningar blev aktuellt på nytt efter Dikningslagskommitténs förslag 1915. De argument som anfördes till stöd för en mer generell tillståndslagstiftning var behovet av skydd för företagen att drabbas av krav på nedläggning av miljöskäl för den händelse miljöstörningar uppkom. Efter diverse turer tillsattes år 1963 en särskild kommitté för att undersöka frågan och denna la 1966 slutligen fram ett förslag om ”Luftföroreningar, buller och andra föroreningar”.[40] Detta resulterade i 1969 års miljöskyddslag, den första egentliga miljöskyddslagen.

I miljöskyddslagen fick skyddet för etablerad position för första gången ett rättsligt erkännande. Företagen var skyldiga att söka tillstånd innan de etablerade en verksamhet som i lagen definierades som miljöfarlig. Motsvarande regler har idag överförts till den Miljöbalk som trädde i kraft 1999. Ansökan om tillstånd sker enligt denna hos miljödomstolen, varav det finns sex i landet. Dessa är knutna till olika tingsrätter. De är i normalfallet sammansatta av en juristdomare, ett s k miljöråd med teknisk eller naturvetenskaplig utbildning och erfarenheter av miljöfrågor, samt två sakkunniga ledamöter, den ene med erfarenhet av de frågor som faller inom Naturvårdsverkets verksamhetsområde och den andre med erfarenhet av antingen industriell eller kommunal verksamhet, beroende på målets karaktär. I samband med tillståndsprövningen prövar miljödomstolen vilka villkor som skall gälla för verksamheten. Dessa villkor är centrala som skydd för omgivningen. I den reglering som bestämmer vilka krav som kan ställas på en miljöfarlig verksamhet föreskrivs en skyldighet att ”utföra de skyddsåtgärder, iaktta de begränsningar och vidta de försiktighetsmått i övrigt som behövs för att förebygga, hindra eller motverka att verksamheten eller åtgärden medför skada eller olägenhet för människors hälsa eller miljön” (Miljöbalken 2 kap 3 §).

40 SOU 1966:65.

6.3. Finns det normativa grundmönster som går igen inom olika rättsområden?

Med miljöskyddslagen infördes således ett visst skydd för etablerad position som förts över och förstärkts i Miljöbalken. Detta skydd för etablerad position uppvisar påtagliga likheter med besittningsskyddet och anställningsskyddet. Det vilar på intervenerande regler som skapar en kompromiss mellan det marknadsfunktionella grundmönstret och skyddet för etablerad position. Båda kan uppträda samtidigt. Utgångspunkten är att en företagare inte fritt kan etablera en verksamhet utan först måste ha tillstånd. Näringsfriheten är således inte oinskränkt. Samtidigt finns det i miljölagstiftningen inbyggt mekanismer, på samma sätt som inom hyreslagstiftningens och anställningsskyddets område, som inte hotar den fria förfoganderätten så länge denna används i enlighet med det marknadsfunktionella grundmönstrets samhällsrationalitet. De strukturella normerna lämnas således intakta.

Detta tar sig på miljörättens område uttryck i att näringsidkare är tvungen att iaktta försiktighetsåtgärder som nämndes ovan, men att dessa inte får vara mer ingripande än att de är ekonomiskt och tekniskt möjliga för företaget att uppfylla. Det är således ekonomiska normer som bestämmer hur långtgående krav som kan ställas till stöd för omgivningens behov av skydd för etablerad position. Under vissa villkor kan t o m ”skada eller olägenhet av väsentlig betydelse för människors hälsa eller miljön” (Miljöbalken 2 kap 9 §) komma att accepteras om det finns ”särskilda skäl”, dvs att verksamheten är av ekonomisk eller annan betydelse för samhället. Även om människors hälsa eller naturen är hotad får de sociala respektive ekologiska bevarandenormerna ge vika för starka ekonomiska normer präglade av den storskaliga samhällsrationaliteten.

Konstruktionen är också sådan att endast den teknik som redan finns framtagen och används i industriell drift kan krävas. Näringsfriheten är i den meningen oinskränkt så att Miljödomstolarna inte kan ställa krav på att teknik skall utvecklas för renings- eller skyddsändamål. Myndigheter och domstolar kan inte heller lägga sig i produktionens inriktning genom att kräva att ett företag tillverkar något annat eller på ett annat sätt som vore mer skonsamt för miljön. En annan viktig omständighet i sammanhanget är att lagen är så uppbyggd att den leder till att ungefärligen samma krav kommer att ställas inom samma bransch. Konkurrensneutralitet är här en ledstjärna. Det är inte tillåtet att tillskansa sig fördelar genom att profitera på en dålig miljö. På så sätt intervenerar lagen också till stöd för

en annan av det marknadsfunktionella grundmönstrets stöttepelare, konkurrensfriheten.

Det föreligger en intressant parallell till besittningsskyddets och speciellt anställningsskyddets område i den individuella prövning och rättsutveckling som äger rum mot bakgrund av allmänna principer angivna i lag. Anställningsskyddslagens krav på saklig grund för uppsägning innebär visserligen som vi sett ett accepterande av arbetsbrist, dvs ekonomiska orsaker till uppsägning, men bygger i övrigt på ett ställningstagande till skyddet för etablerad position med utgångspunkt i förutsättningarna i det enskilda fallet. På samma sätt går gränsen för skyddet för etablerad position på miljöområdet vid ekonomiska hänsyn. Domstolar och myndigheter kan inte ställa mer långtgående krav än att företaget, efter en branschtypisk bedömning som det heter, ekonomiskt kan klara av att uppfylla kraven. Men därutöver skall ett ställningstagande till vilka villkor som skall gälla vila på en individuell bedömning som dessutom i praktiken vilar på de förutsättningar som företaget själv presenterat i dess tillståndsansökan.

Frågan är om man på miljöområdet kan återfinna samma begynnande tendens till en återgång till det marknadsfunktionella mönstret som finns på hyres- respektive anställningsskyddsområdet. Det tycks som om övergången från skydd för etablerad position till det marknadsfunktionella mönstret just är en övergång till ett nytt grundmönster, inom vilket det sedermera kommer att ställas krav på skydd för etablerad position som föds inom den nya erans sociala relationer. På miljöområdet kan man i detta perspektiv konstatera att det växer fram självreglering på miljöområdet som utgår från att miljön håller på att undergå en förändring från negativt till positivt värde.[41] Detta hänger samman med att miljön blivit en konkurrensfaktor. I takt med att miljömedvetenheten har ökat så har individerna som konsumenter börjat ställa större krav på miljökvalitet, vilket i sin tur har skapat incitament för företagen att etablera goda miljöprofiler. Vi skulle möjligen här kunna tala om systemkoalition. På det här sättet har självreglerande initiativ tagits i näringslivet som går längre än det skydd för etablerad position som följer av miljöbalkens regler.[42] Dessutom har stödjande strukturer växt fram till stöd för denna nya rättsutveckling i form av EMAS och ISO 14 001.[43] Här läggs således grunden för en ny normativ rörelse från skydd för etablerad position till ett marknadsfunktionellt grundmönster med reservation för att det nya normativa grundmönstret utvecklas i en riktning som måhända gör den marknadsfunktionella be-

41 Se bl a Hydén 1998b.

42 Jfr resonemang i Gillbergs avhandling 1999 samt i Hydén och Gillberg 2002 (kommande).

43 Ibid. Om utvecklingen av normstödjande strukturer i initialfasen av en rättsbildningsprocess, se Wickenbergs avhandling 1999.

teckningen mindre adekvat. Men det handlar om samma rörelseriktning som den vi kan återfinna på hyresrättens och anställningsskyddets område.

Prövningen av hållbarheten i det normativa grundmönster som Anna Christensen urskiljt och beskrivit på den sociala dimensionens område, finner således stöd även på miljöområdet. Anna Christensen menar att mönstret har stor pregnans.[44] Hon fortsätter:

> Det framträder tydligt i olika juridiska ramar (familjerätt, offentlig rätt etc) och i olika ”yttre” förhållanden (en anställning, en hyreslägenhet, en utbetalning från försäkringskassan). Det kan inte vara något tvivel om att det är samma mönster som går igen i de familjerättsliga reglerna om underhåll och de offentligrättsliga reglerna om änkepensioner likaväl som i anställningsskyddet och hyresgästernas besittningsskydd.
>
> Det handlar om ett grundläggande mönster. Det har historisk konstans. Samma mönster som präglade de ständiga besittningsrätterna i det gamla svenska jordbrukssamhället går igen i reglerna om besittningsskydd i det moderna hyreshuset. Det är ett mönster med stor spridning i normmängden. Det återkommer inom alla rättsområden som ingår i den sociala dimensionen. Det är också ett starkt mönster som sätter en tydlig prägel på reglernas innehåll. Det kan visserligen försvinna för en tid i regleringen av ett visst rättsområde, men det finns kvar i det normativa fältet och kommer gång på gång och i nya former tillbaka i den rättsliga regleringen.

Anna Christensen talar vidare om att det rör sig om normer och föreställningar som växer fram i en normativ praktik på samhällets vardagslivsnivå om hur relationer mellan människor bör vara beskaffade och som sedan bekräftas i den rättsliga regleringen.[45] Detta antyder att de normativa grundmönstren rör mer eller mindre ”eviga” frågor bestämda av relationen mellan människor och vars moderation bestäms av den vid varje tid rådande samhälleliga kontexten. Anna Christensen behandlar primärt framväxten av skyddet för etablerad position. Hon framhåller sammanfattningsvis att utvecklingen av arbetsrätten och hyresrätten under de senaste 100 åren kan beskrivas som en rörelse i det normativa fältet mellan två poler, å ena sidan skydd för etablerad position, å andra sidan, den marknadsfunktionella polen. Rörelsen inom dessa båda rättsområden har i stort sett varit parallell och vi har även kunnat konstatera en parallellitet med miljöskyddsområdet.

Det är slående hur de olika rättsbildningsaktiviteterna överensstämmer i tid. 1907 års nyttjanderättslag kan jämföras med 1909 års jordabalksförslag, som i och för sig inte blev till lag vid denna tid, men som indirekt bidrog till att konsolidera det marknadsfunktionella äganderättsbegreppet på miljöområdet. 1956 ägde det rum förändringar såväl i hyreslagstift-

44 Christensen 1996:564.
45 Ibid s 565.

ningens regler om besittningsskydd som i vattenlagens skyddsregler mot vattenförorening. Slutligen fullbordades besittningsskyddet i 1968 års hyreslag och miljöskyddet i 1969 års miljöskyddslag. Jag skulle också kunna lyfta fram Decemberkompromissen 1906 och den s k nya arbetsrätten på 1970-talet som en annan parallell utveckling. På samma sätt som besittningsskydd utan försäljningsrätt, som Anna Christensen framhåller,[46] ger en alltför stabil och konservativ ordning i ett marknadsperspektiv, så framstår anställningsskydd utan uppsägningsrätt överhuvudtaget, liksom miljöskydd utan etableringsrätt, som en alltför stark inbrytning i det ekonomiska systemets premisser till skydd för etablerad position. Det kan här nämnas att det 1974 infördes på arbetslivets område en lag (1974:13) om vissa anställningsfrämjande åtgärder. Denna lag innehöll bestämmelser, utöver om varsel vid driftsinskränkning och skyldigheter att lämna uppgifter till länsarbetsnämnden, om möjligheter för länsarbetsnämnden att hos arbetsgivare kräva nyanställning av äldre arbetskraft eller arbetstagare med nedsatt arbetsförmåga. Dessa bestämmelser kan ses som exempel på rättslig reglering som så att säga går för långt i skyddet av arbetskraften i brottet mot den marknadsfunktionella logiken, i det att lagen i praktiken inte har använts för avsett ändamål. Den möjliga gränsen för rättslig intervention till stöd för sociala eller ekologiska normer går uppenbarligen vid de ekonomiskt färgade strukturella normernas krav på oinskränkthet.

I den tid vi lever har de två polerna av normativa grundmönster, det marknadsfunktionella och skyddet för etablerad position, å ena sidan, den fria förfoganderätten manifesterad genom avtals-, närings- och konkurrensfrihet och å andra sidan, det sociala skyddsintresset som tar sig uttryck i inskränkningar i den privata äganderätten, ingått en förening. Detta har givit upphov till en särskild typ av rättsregler, det vi talat om i termer av intervenerande regler. Genom denna typ av regler lever de två sidorna av äganderättsbegreppet inte bara sida vid sida med varandra utan de har integrerats och därmed bildat ett särskilt normativt mönster som dominerar rättsutvecklingen i det moderna samhället på det sätt som beskrevs i föregående kapitel under avsnitt 5.3.

Anna Christensen menar att den hemrätt som hon identifierat och analyserat har samma normativa drag som de i tiden obegränsade nyttjanderättsformer som fanns i jordbrukssamhället och att dessa i sin tur liknar det romerskrättsliga institutet *emphyteusis*, som var en i tiden obegränsad, ärftlig och förytterlig nyttjanderätt till fast egendom med skyldighet att betala avgäld till jordägaren, och som hade ännu äldre förebilder som nu ligger mer än tvåtusen år tillbaka i tiden.[47] Utvecklingen från marknadsfunktio-

46 Christensen 1994:371.
47 Ibid s 374 med hänvisning till Almquist 1929.

nellt grundmönster till skydd för etablerad position och tillbaka till det marknadsfunktionella synsättet är en utveckling som sannolikt pågått även under tidigare faser av samhällsutvecklingen än den period som analyserats i detta kapitel.

6.4. Rättens utveckling genom bipolära värden

De kategorier som Anna Christensen laborerar med, det marknadsfunktionella mönstret och skyddet för etablerad position, kan sannolikt relateras till ett spänningsförhållande som förekommer i större eller mindre skala inom alla samhällssystem mellan ett exploateringsintresse och ett skydd för tillgodoseende av mänskliga behov. I de fall exploatering sammanfaller med eller leder till tillgodoseende av mänskliga behov minskar betydelsen av skydd för etablerad position. Vice verca kan man anta att om exploateringen faktiskt hotar tillgodoseende av sociala behov tenderar betydelsen av skyddsregler att öka. Vi kan tala om att ekonomiska värden står mot mänskliga värden, ekonomisk rationalitet mot social rationalitet. Det kan finnas olika orsaker till att detta motsatsförhållande uppkommer. Samhällets grundläggande organisationsprinciper är avgörande under vissa förhållanden. Ett annat genomgående drag är att ett samhällssystem som nått en viss grad av storskalighet tenderar att fjärma sig från det ”folk det betjänar”. Det uppstår motsättningar mellan system och livsvärld för att använda Jürgen Habermas terminologi.[48] Det handlar också om de externa effekter som följer på ett storskaligt samhälle som därmed blir mer och mer kontraproduktivt när det gäller tillgodoseende av de mänskliga behov som en gång har drivit fram det och dess samhällsstrukturer.

Dessa faktorer varierar över tid. Under marknadsepoken har teknologiutvecklingen bl a lett till att produktion och konsumtion skiljts åt. Därmed har en motsättning mellan en produkts bruksvärde som konsumtionsvara och dess bytesvärde på marknaden som försäljningsvara öppnats upp. Denna motsättning, som var central i Marx´ analyser av den kapitalistiska ekonomin, accentuerades genom uppfinningen och införandet av begreppet juridisk person. Detta begrepp gjorde det nämligen möjligt att likställa ett företag eller annan organisation med en enskild person. Den omständigheten att det trots allt är skillnad på ett storföretag och en enskild person ifråga om resurser av olika slag har givit upphov till störning-

48 Habermas 1995.

ar på marknaden i form av överexploatering av konsumenter som sålunda har ansetts kräva kompenserande skyddsmekanismer i form av konsumentskyddslagstiftning.

Det finns således ett samband mellan tillskapandet av begreppet juridisk person och konsumentskyddslagstiftning. Bakgrunden är att företeelsen juridisk person etablerades i mitten av 1800-talet i samband med att industriproduktionen övergick i en storskalig fas, där det fanns behov av att kunna samla stora mängder av kapitalägare inom ramen för ett rättssubjekt. I det läget splittrades det som tidigare benämnts naturliga personer i två typer av rättssubjekt, fysiska personer och juridiska personer. På det här sättet kunde man bära med sig hela den individbaserade romerskrättsliga civilrättstradition som marknadsekonomin vilar på över i den moderna samhällsfasen baserad på storskalig industriproduktion. Det pris som samhället sedermera fick betala var den våg av intervenerande konsumentlagstiftning som för övrig också införs under 1970-talet och framåt som ett uttryck för behovet av skydd för etablerad position, dvs socialt skydd mot ett dominerande exploateringsintresse. I och med att den enskilde individen inte har samma styrka som ett stort företag och inte heller förfogar över samma resurser inrättas en konsumentombudsman och ett konsumentverk – märk parallellen till Naturvårdsverk och koncessionsnämnd för miljöskydd som inrättas i stort sett vid samma tid – som har till uppgift att med stöd av intervenerande lagstiftning i form av konsumentköplag, marknadsföringslag, lag om oskäliga avtalsvillkor, hemförsäljningslag, etc. se till att individens/konsumentens intressen tillgodoses på marknaden.

I industrisamhället har de spänningsförhållanden som påkallat kompromisser mellan exploatering och skydd/bevarande, som vi sett i föregående kapitel, främst utgått från en huvudmotsättning mellan arbete och kapital betingad av organisationen av arbete i form av lönearbete. Denna huvudmotsättning påkallade intervention till stöd för skyddsaspekten, tidigast i det som ligger människan närmast, nämligen hälsoaspekten[49] och arbetsmiljön,[50] samt därefter, försörjningsmöjligheten och därmed framväxten av den kollektiva arbetsrätten[51] och slutligen i anställningsskyddet.[52] Så småningom har också systemen börjat ta överhanden och binda upp oss i särskilda mönster för behovstillfredsställelse.[53] I den mån detta leder till överexploatering eller att den mänskliga aspekten av annat skäl fal-

49 Hydén 1978 m fl referenser.
50 Jag har behandlat denna utveckling i avsnittet i Hydén 1990.
51 Se Schmidt 1962 samt Adlercreutz 1954.
52 Se Numhauser-Henning 1984.
53 Jfr här Habermas distinktion mellan och diskussion av begreppen livsvärld och system, i Habermas 1981.

ler bort, har det givit upphov till kompenserande mekanismer. Utvecklingen på miljöområdet är ett sådant exempel.[54]

Anna Christensen relaterar diskussionen om förändringar i det normativa grundmönstret till marknadsekonomin. Hon betraktar marknadsekonomin som ett ekonomiskt system uppbyggt av vissa grundläggande normativa företeelser, nämligen äganderätten, det fria avtalet och näringsfriheten. Den sociala dimensionen kan då ses som ett uttryck för det sociala skyddsbehov som uppkommer i människors vardagliga praktik, när dessa tre normativa grundpelare inte genererar legitima resultat i samhället i fråga om social behovstillfredsställelse.

Detta leder mig fram till att betona en annan omständighet av betydelse för förståelsen av rättsliga förändringsprocesser och det är sambandet och samspelet mellan olika normativa grundmönster. Den normativitet som ger uttryck för kompromissen mellan det marknadsfunktionella grundmönstret och skyddet för etablerad position är inte nödvändigtvis densamma som den normativitet som skapar behovet av och driver fram den rättsliga regleringen. Det finns flera normativa poler som opererar samtidigt och som stödjer eller motverkar varandra över tid. Jag nämnde inledningsvis som exempel på andra sådana bipolariteter, polerna likafördelning versus behovsfördelning och formell rättvisa versus materiell rättvisa.

Den brittiske rättssociologen Roger Cotterrell har i en bok, *Law´s community. Legal Theory in a Sociological Perspective*,[55] lyft fram olika sociala karakteristika i form av polariteter som han menar kännetecknar samtida lagstiftning. De polariteter han pekar på är mellan ordning och rättvisa som legitimerande värden, mellan *voluntas* och *ratio* som komponenter i den rättsliga doktrinen samt mellan imperium och *community* som bilder av samhället vilka är underförstådda och verksamma i den rättsliga doktrinen och retoriken. Cotterrell menar att ordning och rättvisa är relaterade till varandra. Ordning är dock ett mera basalt värde i samhället. Logiken är då att det inte är någon mening med att sträva efter rättvisa om man inte har garantier för att den kan genomdrivas. I begreppet rättssäkerhet (*Rule of law*) med dess betoning av förutserbarhet sammanförs rättvisa med ordning, menar Cotterrell.

Motsatsparet *voluntas* och *ratio* står mellan suveränens vilja, obestridliga politiska auktoritet och tvångsmakt, å ena sidan samt det element av överväganden och principer, där den bindande kraften och övertygelsen

54 Det var det rättsområde jag i första hand använde i min avhandling, Hydén 1978 för att åskådliggöra framväxten av intervenerande regler. Se i detta sammanhang också Hydén 1999.

55 Cotterrell 1995.

stämmer ur idéernas logiska mönster, normativa konsistens och rationella koherens, å andra sidan.[56] *Voluntas* representerar rättens behov av hierarki och politisk kontroll. Det är ytterst rättens politiska auktoritet som skänker den karaktären av ett sammanhängade rättssystem. Eventuella inkonsistenser och oklarheter i rätten döljs genom manipulationer och utövande av politisk makt.[57] Medan sålunda *voluntas* speglar rättens politiska auktoritet uttrycker *ratio* den moraliska auktoritetens enhet och integritet. *Voluntas* är förknippad med rättspositivism i det att om inslaget av *voluntas* ökar så tenderar institutionaliseringen av den rättsliga doktrinen att öka. Detta gynnar framväxten av en särskild juristprofession som skänker juridiken karaktären av standardiserad politik, där de politiska förarbetena utgör den främsta rättskällan.[58] Juridiken förvandlas till (rätts)teknik istället för konst.[59] Den industrialiserade världens rättssystem av idag kännetecknas enligt Cotterrell av att den substantiella rationaliteten – de rättsliga principerna och de moraliska argumenten bakom innehållet i rätten – tenderar att vara "*piecemeal and localized*".[60]

På samma sätt som ordning har prioritet framför rättvisa dominerar *voluntas* över *ratio*. Cotterrell menar att detta bl a visas i det faktum att policydriven lagstiftande och dömande rättsbildning kontinuerligt gör ingrepp i den rättliga rationaliteten, vilket nödvändiggör ett rättsvetenskapligt "renhållningsarbete", vars funktion blir att reparera de skador i form av hål och luckor i den rättsliga logiken som därigenom uppstått. Cotterrell framhåller också att *voluntas* och *ratio* är sinsemellan oberoende värden i den rättsliga doktrinen.[61] *Voluntas* kan bidra till lag och ordning på samma sätt som *ratio* kan medverka till att det utmejslas moraliskt förankrade och systematiserade principer för rättvisa. Samtidigt är dessa olika värden i Cotterrells ögon relaterade och beroende av varandra. Det finns t ex gränser för hur mycket makt som den centraliserade statsmakten kan bära i rättsligt hänseende innan den betraktas som illegitim eller imploderar som det sovjetiska systemet, på samma sätt som det finns gränser för hur långt den moraliska rationaliteten kan sträcka ut sig i det rättsliga systemet. Inom vissa delar av rättssystemet ligger moralen närmare till hands, medan andra delar vilar mer på politisk maktutövning.

Samma resonomang gör sig gällande ifråga om polariteten mellan imperium och *community*. Rättens karaktär av imperium hänger samman

56 Cotterrell 1995:165 f samt 278 ff.
57 Som enskilda exempel på detta fenomen kan hänvisas till de fallbeskrivningar som förekommer i Hydén & Thoor (red.) 1997a.
58 Jfr Hydén 1999, kap 2.
59 Jfr Stömholm 1974. Se även Høilund 1992.
60 Cotterrell 1995:318 och Cotterrell 1989:223 ff.
61 Cotterrell 1995:319.

med det hierariska förhållande som rätten förmedlar när den träder i kontakt med enskilda människor. Rätten är något överordnat som dessutom kan genomdrivas med tvång. Mot denna bild kan ställas rätten som *community*, något som hålls samman och byggs upp av en moraliskt färgad gemenskap mellan människor som delar samma värderingar. Denna karakteristik har släktskap med den distinktion mellan den rätt som så att säga byggs uppifrån respektive växer underifrån, som redogjordes för under avsnitt 4.2 ovan. Cotterrell menar att det i den industrialiserade, västliga världens rättssystem finns en klar länk mellan bilden av rätten som imperium och *voluntas*, å ena sidan samt mellan *community* och *ratio*, å andra sidan. Han skriver:

> The image of community presupposes a moral grounding of principle which is considered to unite society and which finds its expression in legal doctrine as ratio. If ratio is the element of unifying moral authority in law it implies social arrangements in which principles of justice are derived by elaborating a substantive rationality justified as grounded in shared moral experience.

Både Christensen och Cotterrell trycker på samtidigheten i de motsatspar som rätten värdemässigt uppvisar. Christensen talar i och för sig om rörelser, om normativa poler som attraherar över tid och drar till sig olika regleringar. Cotterrell uppfattar motsatsparen mer som paradoxer,[62] om delvis motstående värden som kämpar om att påverka den rättsliga doktrinen och regleringen. Jag kan hålla med om bådadera, men vill hävda att normutvecklingen uppvisar ett mönster som antyder rörelser från den ena polen mot den andra och vice verca. Motsatsparen kan ses som bipolära värden som den normativa utvecklingen omväxlande går mot. När utvecklingen nått till sin extrem, vänder den och går mot den andra poolen, för att återigen gå tillbaka när utvecklingen nått den andra poolens extrem. Man kan enligt mitt förmenande se det som en pendel som svänger. Vi har med denna utgångspunkt anledning att tala om tyngdpunktsförskjutningar, där båda värdepolerna hela tiden är närvarande, men där det sker en dominansförskjutning i takt med att normutvecklingen närmar sig en av poolerna. Denna utveckling är inte kontinuerlig. Den kan vara ryckig och ojämn i sitt tidsförlopp, men poängen är att den är trendmässig. Rörelsen går åt ett visst håll i ett visst tidsskede.

Genomgången av rättsutvecklingen inom olika rättsområden, som diskuterades ovan i samband med diskussionen om Anna Christensens normativa grundmönster, stödjer tanken på att det sker förändringar inom där diskuterade bipolariteter i form av rörelser från den ena polen till den andra. Givet att de normativa grundmönstren är återspeglingar av ”mora-

62 Cotterrell 1995:324.

liska sedvänjor och grundhållningar som utbildas i samhället",[63] borde man kunna spåra en samhällsutveckling som korresponderar mot förändringarna i de normativa rörelsemönstren. Därmed inte sagt att det finns anledning att förvänta sig en enkel kausalitet mellan samhällsutvecklingen och de normativa och rättsliga förändringarna.

6.5. En teori om rätts- och samhällsutveckling

6.5.1. Rättsutveckling i faser

För att ha en uppfattning om och förstå rättsutvecklingsprocesser måste man ha en teori om rätten och dess karaktär. När man i rättsvetenskapliga sammanhang talar om rättsteori, så har detta oftast en rättsfilosofisk prägel.[64] Det innebär att de rättsteoretiska resonemangen har haft svårt att nå längre än ett taxonomiskt stadium kännetecknat av indelningar av olika typer av normer.[65] Utgångspunkten för förståelsen av normer blir då dessas inbördes förhållanden och skiljetecken. Detta kan betraktas som en reflektion av rättens cirkulära karaktär. Rätten är inget annat än det som definieras som rätt, vilken i sin tur kan delas in olika underkategorier. "Relatively little time is spent on the study of law as a system, its differentiation from other social systems, or the interaction of its parts", skriver Terence Daintith.[66] Motsvarigheten i den rättsvetenskap som har samhällsvetenskapliga utgångspunkter skulle kunna vara Niklas Luhmanns med fleras beskrivning av rätten som ett idealt slutet system, där tyngdpunkten ligger i att med stöd av teorier om autopoiesiska system förklara hur olika samhälleliga subsystem förmår att kommunicera och påverka varandra.[67]

Inte heller rättssociologin har i någon större utsträckning ägnat frågan om relationen mellan rättsregler och deras samhälleliga bakgrund och motsvarigheter något större intresse. Den i rättsvetenskapliga sammanhang iögonfallande frågan om vilka samhällsförhållanden som korresponderar mot olika typer av rättsregler har inte blivit ställd och i vart fall inte behandlats på ett systematiskt sätt. Jørgen Dalberg Larsen talar om att rättssystemet har en genetisk sida svarande mot frågan om vad som drivit fram en viss lagstiftning samt en operationell sida som handlar om rättens

63 Christensen 1996:527.
64 För en översikt, se Raz 1990. Att det finns undantag framgår av Henrichsen 2001.
65 Det hindrar inte att den rättsfilosofiska diskussionen har andra kvaliteter som inte kommenteras här.
66 Daintith 1989:361.
67 Se Luhmann 1988 i Teubner 1988 jämte Teubners eget bidrag i denna antologi.

verkningar i olika hänseenden.[68] Jag laborerar själv med en distinktion mellan ett vertikalt, deduktivt, perspektiv på rätten och ett horisontellt, orsaks- eller förståelseorienterat synsätt på rätten, där det sistnämnda svarar mot Dalberg Larsens perspektiv.[69] Men i båda fallen rör det sig om att antingen belysa det ena, dvs bakgrunden till varför vi har rättsregler, eller det andra, vilka konsekvenser och funktioner som rättsreglerna har.[70] De två perspektiven har således inte knutits ihop till en sammanhållande teori om relationen mellan rätt och samhälle[71].

En annan tradition inom rättssociologin handlar om implementeringen av lagar och vilka problem detta möter.[72] Dessa studier ger oss kunskap om under vilka villkor rätten kan förväntas fungera enligt sina intentioner. Viss typ av lagstiftning kräver särskilda institutionella arrangemang för att upprätthållas. Detta gäller primärt för de lagar som s a s förs in i det sociala livet utifrån och som skall genomföras i ett uppifrånperspektiv. Dessa studier tenderar att betrakta rätten som en black box, dvs som om den rättsliga designen är betydelselös för genomförandet. Det finns således inte någon ackumulation av kunskap om relationen mellan rätten och samhället inom detta forskningsfält.

Det finns också inom det rättssociologiska området forskningsansatser som syftar till att beskriva rättsutvecklingen i termer av olika stadier. Redan de första rättssociologiskt relevanta sociologiska studierna använde rätten som indikator för att beskriva samhällsutvecklingen. Som främsta företrädare för denna vetenskapliga ansats kan nämnas Emile Dürkheims studie, *De La Division du travail social,* där författaren använder förändringen över tid från straffrättsligt till civilrättsligt dominerad lagstiftning, som en indikator på en övergång från ett samhälle baserat på mekanisk till organisk solidaritet. Ett annat sådant klassiskt exempel är rättshistorikern, Henry Maines studie av utvecklingen från status till kontrakt.[73] Även Max Webers analys av olika auktoritetstyper där den legala auktoritetstypen får representera det moderna samhället, kan nämnas i detta sammanhang.[74]

68 Dalberg Larsen 1999.
69 Se Hydén 1998.
70 I ett vidare vetenskapsteoretiskt perspektiv kan vi här tala om en åtskillnad mellan struktur och process samt mellan synkrona (tvärsnitts)studier och diakrona, longitudinella studier.
71 Hydén 1978 innehåller ett bidrag till förståelsen av denna problematik. Det finns naturligtvis också andra som behandlat frågan. Här kan i ett nordiskt perspektiv nämnas Auberts bok 1976 samt Mathiesen 1977.
72 Här inskränker jag mig av utrymmesskäl till att nämna den som introducerade rättssociologiämnet i Sverige, Per Stjernquist, och dennes bok Stjernquist 1973.
73 Maine 1959.
74 Weber 1983:144 ff.

De amerikanska rättssociologerna Phillipe Nonet och Philip Selznick har delat in rättsutvecklingen i modern tid i tre faser:[75] Repressiv rätt, autonom rätt och responsiv rätt. Rättssystemets utformning kan enligt deras förmenande ses som en indikation på samhällets utvecklingsnivå. Den repressiva rätten svarade mot behovet av att legitimera en framväxande politisk ordning.[76] Med initieringen av en ny social organisationsprincip kom enligt Nonet och Selznick behovet av en förändring i den rättsliga strukturen. Som en reaktion på den repressiva fasen växte den autonoma rätten fram. Denna rätt, som slår igenom under förra århundradet, uppfattas i gengäld som stående över tidens sociala, ekonomiska och politiska problem. Detta blir ett ideal att upprätthålla som skapar en skiljelinje mellan rätt och politik och mellan rätts- och samhällsvetenskap.[77] Den autonoma rätten motsvarar vad Max Weber kallat för en formell rättslig rationalitet, kännetecknad av strikta regler och normorienterat beslutsfattande, universella och preciserade regler samt utövad av en juridisk profession. Den autonoma rätten ger också upphov till en alldeles särskild systemrationalitet som legitimeras genom processuell korrekthet.

Under efterkrigstiden är man enligt Nonet & Selznick över i en tredje fas, nämligen den responsiva rätten. I denna framstår rätten som en flexibel social institution i stånd att dra lärdom av erfarenheter och reagera följsamt på sociala behov och mänskliga förväntningar i det omgivande samhället. I denna nya rättsform styrs beslutsfattandet av ändamålsöverväganden, vilka baseras på samhällsvetenskaplig kunskap och på olika mekanismer för deltagande, varigenom medborgarna dras in i rättens användning och vidareutveckling. Det betyder i sin tur att den tidigare skarpt upprätthållna skillnaden mellan rätt, samhälle och politik försvagas.

Härigenom förändras den formella och autonoma rätten till en orientering mot ett materiellt innehåll. Den ändamålsbestämda rättsordningen kräver mål-medel orienterade regler. Den tidigare normorienterade beslutsmetoden ersätts i större utsträckning av policyanalyser rörande lagens ändamål. Den nya responsiva rätten kräver också nya institutionella och organisatoriska strukturer. Det fordras en integration av rättsliga och moraliska bedömningar och av rättsligt och politiskt deltagande. [78] Rättsreglerna skall enligt Nonet & Selznick åstadkomma en harmonisering av institutionella strukturer och sociala sammanhang, snarare än att påverka de sociala sammanhangen i sig själva. I stället för att direkt ange ett konkret

75 Nonet–Selznick 1978.
76 ibid. s 29.
77 Jfr här även Dalberg Larsen 1984:194.
78 Nonet-Selznick, a.a. s 104, 108 och 110.

socialt resultat är rätten hänvisad till strukturella mekanismer av typen förhandlingar, decentralisering, planering och kanalisering av konflikter.[79]

Jørgen Dalberg Larsen har varit inne på liknande tankegångar i den övergång från rättsstat till välfärdsstat som han beskriver.[80] En annan rättssociolog som behandlat rättsutvecklingen i faser är Günther Teubner. Han har i en artikel i *Law and Society Review* 1983 framfört en tes om att rätten går från formell till materiell rätt och vidare till något som han kallar för reflexiv rätt.[81] Teubner är i stort sett enig med Nonet & Selznick om att vi har passerat ett stadium av formell rätt, som överensstämmer med begreppet autonom rätt, över i en materiell rätt. Teubner menar dock att övergången från formell till materiell rätt bör delas upp i två olika typer. En ”äkta” materiell rätt som består i att rätten används för att realisera bestämda, konkreta värden, vad Teubner kallar för substantiell rätt samt en annan typ av materiell rätt som Teubner döper till reflexiv rätt.[82] Denna sistnämnda rättsform kännetecknas av konstitutiva och processuella regler som sätter ramar för rättsutvecklingen utan att ange konkreta materiella värden som skall realiseras. Teubner sammanfattar den reflexiva rättens kännetecken genom att sätta den i relief till den formella och substantiella rätten på följande sätt:[83]

> Reflexive law affects the quality of outcomes without determining the agreements that will be reached. Unlike formal law, it does not take prior distributions as given. Unlike substantive law it does not hold that certain contractual outcomes are desirable.

Man kan också i den svenska rättsutvecklingen spåra de rättstyper som förts fram i denna diskussion. För egen del är jag dock benägen att inte betrakta utvecklingen som en evolutionsprocess, där en rättsform ersätter en annan. Snarare ser jag det som att samhällsutvecklingen efter hand har ställt krav på förändrade rättsformer, utan att de tidigare helt försvinner.[84] Jag är därför mer benägen att betona det samtidiga inslaget av de olika rättstyper som nämnts. De olika rättstyperna förekommer enligt mitt förmenande parallellt med varandra men med skilda funktioner och framförallt med varierande styrka över tid.[85] Detta leder snarare tanken till mönster som rättsutvecklingen tar sig, där en rättsform över tid förskjuts till för-

79 Ibid. s 111.
80 Dalberg Larsen 1984.
81 Artikeln heter ”Substantive and Reflexive Elements in Modern Law” och finns publicerad i Volume 17, nr 2 1983.
82 Ibid s 257 ff.
83 Ibid s 256.
84 Se Hydén 1998.
85 Jfr Henrichsen 2001:81.

mån för en annan. Det för oss på så sätt tillbaka till Anna Christensens teori om normativa grundmönster bestående av olika poler som drar till sig eller stöter från sig rätten under samhällets utvecklingsgång.

Som exempel kan hänvisas till att den formella (Teubner) och autonoma (Nonet & Selznick) rätten i högsta grad är närvarande inom straffrättens och civilrättens domäner. Det hindrar inte att dessa har kommit i skymundan under efterkrigstiden på grund av tillväxten av regler inom det politiskt-administrativa området på det sätt som vi konstaterade i föregående kapitel. Den materiella rätt som krävts i dessa sammanhang har haft problem att få genomslag av bl a de skäl som jag relaterade till begreppet intervenerande regler. Det har talats om regleringskris i sammanhanget, vilket lett fram till behovet av att söka sig delvis nya rättsliga vägar.

Vi måste söka oss teoretiska förklaringar som tar sin utgångspunkt i något annat än den ytliga återspegling som rättsreglernas uttryck ger vid handen. I ett längre tidsperspektiv och med facit i hand kan rättsreglerna användas som indikatorer på samhällsutvecklingen på det sätt som t ex Durkheim arbetat eller som informanter om den normativa utvecklingen, såsom Anna Christensens analyser om rörelser inom normativa grundmönster antyder. Men vill vi veta något om den samtida rättsutvecklingen och vart den kan tänkas vara på väg måste vi göra två saker. Dels måste vi förlänga tidsperspektivet för att därigenom dra nytta av paralleller till rättsutvecklingen i tidigare skeden av historien och dels måste vi söka efter rättsutvecklingens rötter bland de normer och normsystem som rätten till dels är en del av och i övrigt är beroende av för sin existens och överlevnad.

6.5.2. Rättsutvecklingens lokomotiv

Tiden är nu mogen för att presentera en teori om rätts- och samhällsutveckling som bygger på förståelsen av normer och normsystem och deras rörelser över tid. Det handlar då om att knyta rätt och samhälle till varandra över tid, något som inte är särskilt vanligt i rättshistoria och rättssociologi. Om vi utgår från erfarenheterna från framväxten av vår egen rättskultur, finns det anledning att ta fasta på en som försökt att kombinera de två synsätten, Harold J Berman, när han i slutsatserna av sitt stora verk *Law and Revolution. The formation of the Western Legal Tradition* skriver följande:[86]

> Thus the Western legal tradition grew – in part – out of the structure of social and economic interrelationships within and among groups on the ground. Behavioral patterns of interrelationships acquired a normative dimension: usages were transformed into custom. Eventually custom was transformed into law. The last of these transformations – custom into law – is accounted for partly by the emergence of

86 Berman 1983:556.

centralized political authorities, when a conscious restructuring at the top was needed to control and direct the slowly changing structure in the middle and at the bottom. Law, then, is custom transformed, and not merely the will or reason of the lawmaker. Law spreads upward from the bottom and not only downward from the top.

Social theory must therefore accept a broader concept of law than that which Marx and Weber adopted. Law is, as they believed, an instrument of domination, a means of effectuating the will of the lawmaker. But this theory of law, usually identified with the positivist school of jurisprudence, tells only part of the story. Law is also an expression of moral standards as understood by human reason. This view of law, which is associated with natural-law theory, is also partly true. Finally, law is an outgrowth of custom, a product of the historically rooted values and norms of the community. This third view, identified with the historical school of legal philosophy, can also claim – like each of the other two schools – one third of the truth.

By combining all three perspectives it may be possible to give better answers .....

Vi har i tidigare kapitel lagt den analytiska grunden för en teori av rättsliga förändringar. Denna teoretiska grund vilar på förståelsen av samhällsutvecklingen i termer av S-kurvor eller vågrörelser på det sätt som beskrevs i kap 1.2 .[87] En andra utgångspunkt återfinns i kap 3 och det är förståelsen av normer som imperativ tillhörande olika system. Här underlättar den stabilitet som kännetecknar rättsutvecklingen i vårt land över tid.[88] En annan ingrediens i teorin om rättsutveckling hämtar vi från kapitel 4 och den genomgång av rättsliga egenskapsrymder, som i sin tur ligger bakom förståelsen av resonemanget om tyngdpunktsförskjutningar i rätten.[89] Vidare kan vi lägga den genomgång av den faktiska rättsutvecklingen över tid som redovisas i kapitel 5 till grund för analysen. Sista pusselbiten i den teoretiska grunden utgår från vad som sagts om rättsutveckling inom ramen för bipolära värden enligt ovan i detta kapitel.

Vi vet således att rätten hämtar sitt huvudsakliga innehåll från de normer som konstituerar det sociala, ekonomiska och politiskt-administrativa handlingssystemet i samhället, men att rätten också kompletterar dessa system genom att tillhandahålla eget skapade normer/regler. Vidare har vi kunnat konstatera att skälet till att vissa normer inom de nämnda handlingssystemen tilldelas status av rättsregler hänger samman med tryggandet av respektive handlingssystems reproduktion och de åtgärder detta för med sig. De normer som är av vital betydelse för systemets reproduktion tenderar att bli rättsregler.

87 Härigenom förs en historisk dimension i resonemangen om olika rättstyper som saknats i mina tidigare analyser av rättsutvecklingen. Jfr den kritik som Carsten Henrichsen med rätta för fram i detta hänseende, Henrichsen 2001:78 ff, något som för övrigt också gäller Teubners, Nonet & Selznicks arbeten.

88 ”Det torde knappast finnas något land som i större utsträckning än vårt varit förskonat från hastiga växlingar från ett rättssystem till ett annat”, skriver rättshistorikern Henrik Munktell i boken om det svenska rättsarvet, Munktell 1944:175.

89 Detta gör min tidigare indelning av olika rättstyper mer konkret och historiskt specifik.

Detta innebär dock inte att dessa regler är de ur respektive handlingssystems synvinkel mest angelägna normerna av det skälet att de handlingsdirigerande normerna så gott som uteslutande ligger utanför rättssystemet. Det är de normer som konstituerar handlingssystemet som visat sig kräva förstärkning av rättssystemet. Detta förhållande bidrar till att skänka rätten stabilitet. Det leder till långsamma förändringar över tid liksom rättens successiva sätt att förändras på. Även en med utgångspunkt från respektive handlingssystem relativ radikal förändring kan i det rättsliga systemets termer bli beskriven som en mindre redaktionell förändring.

Rättssystemets uppbyggnad och uppgifter förklaras också av den reproduktiva funktionens behov av konsensusskapande och konfliktlösande mekanismer. Det handlar i mångt och mycket om vad som skall anses vara rätt och fel. Denna typ av rättsregler kännetecknas av en hög grad av stabilitet, vilket hänger samman med att de konstituerande normerna är stabila, medan de handlingsdirigerande normerna varierar och förändras. De regler som idag återfinns inom civil- och straffrätt och som omgärdar de sociala och ekonomiska systemen har gamla anor. Samma sak kan sägas om de processrättsliga regler som lägger grunden för rättslig konfliktlösning. Inom den administrativa rättens eller förvaltningsrättens område är principerna beroende av det politiska systemets historiska specificitet, vilket skänker dem en kortare livslängd. De följer utvecklingen av den samhälleliga S-kurvan, vilket gör att de idag i mångt och mycket är desamma som under tidigt 1900-tal även om mängden och omfattningen av regelstoffet ökat.

Det finns också anledning att i detta sammanhang erinra om den eftersläpning rättsutvecklingen uppvisar i jämförelse med samhällsutvecklingen i övrigt. Det innebär att en epoks respektive eras rättsprinciper kommer till uttryck först i samband med att epoken eller eran genomlevt sin topp och är på väg att upplösas. Det innebär att rättsutvecklingen uppvisar en viss eftersläpning i förhållande till de S-kurvor som samhällsutvecklingen beskriver. Men med denna reservation kan vi i övrigt konstatera i det empiriska materialet att rättsutvecklingen följer S-kurvorna. Vi återfinner således en period av avreglering i anslutning till att maskineran är på väg neråt, samtidigt som vi kan identifiera en nyreglering i hägnet av industrisamhällets framväxt under 1800-talets senare hälft och framåt. Det tycks emellertid som det finns ett gap mellan avreglering och nyreglering. Det är inte så att den rättsliga nyregleringen följer direkt på avregleringen, utan mängden regler går ner under perioden av avreglering för att sedan så småningom kompenseras med ny rättslig reglering och därigenom stiga igen. Man kan frågan sig vad som gäller under den period som i rättsligt perspektiv framstår som ett vakuum. Det troliga är att vi under denna period återfin-

ner en tid av självreglering utan rättslig inblandning. Sannolikt är det denna självreglering som lägger grunden för den kodifiering som sedermera äger rum. Under tiden genomgår rätten en omstrukturering, där befintliga rättsliga byggstenar ingår i delvis nya konstellationer, samtidigt som nya rättsinstitut kan komma att växa fram som svar på den nya teknikens och det nya samhällets behov. Vi har sett exempel på detta under den successiva framväxten av marknadsepokens rätt på det sätt som beskrevs i kapitel 5 ovan.

Om vi återvänder till samhällsutvecklingen i termer av kurvor, innebär det att rättsutvecklingen rör sig på den övre halvan av figuren, dvs den dyker upp i historien först vid en tidpunkt då samhällseran har genomgått sin födelsefas och inlett sin uppväxtfas. Under denna period dominerar fortfarande den tidigare samhällsformationens politiska och rättsliga institutioner. Det är först när det gamla samhället genom avreglering släppt sitt grepp och det nya samhället konsoliderat sina ställningar, som det finns anledning att förvänta sig en rättslig kodifiering, som vi får vad vi kallar för ett rättssystem. I figuren över samhällsutvecklingen nedan etableras den rättsliga regleringen strax före en punkt som motsvaras av den där den övre kurvans tänkta förlängning möter den uppåtgående framväxande samhällsformationens kurva. Rättsutvecklingen genomlöper sedan de olika stadier som följer kurvans uppgång till ett maximum för att sedan följas av en avreglering på det sätt som beskrevs ovan. Den hypotes som den övergripande analysen genererar är således att en rättsutveckling alltid föregås av en självreglerande fas som följs av rättslig kodifiering när samhällsutvecklingens kurva början närma sig hälften. Därefter dominerar den rättsliga regleringen tills den avtar av egen kraft och så småningom dör ut och ersätts av en ny rättskultur.

Ser vi till det empiriska materialets utfall under 1900-talets senare hälft finner vi på samma sätt en avreglering i den industrialiserade västvärlden under 1980-talet och framåt. Denna avreglering inleds efter det att industrisamhället nått sin topp i början av 1970-talet. Vi är på väg mot de första stegen av nyreglering av informationssamhällets begynnande regleringsbehov. Men än så länge dominerar en självreglering inom IT-området, där berörda aktörer söker sig fram efter egna vägar. Rättsutvecklingen kännetecknas av kontraktion i inledningsskedet av en ny era samt extraktion vid rörelsen mot S-kurvans topp. Detta symboliseras av rörelsen under industrisamhället från nattväktarstat och rättsstat som ideal under ett inledningsskede till välfärdsstatens och regleringsstatens framväxt i industrisamhällets mognadsfas.

Logiken bakom rättsutvecklingen tycks skilja sig från samhällsutvecklingen. Medan samhällsutvecklingen under marknadsepoken sker i olika

steg relaterade till framväxten av nya kärnteknologier och därmed genomgår olika system- eller paradigmskiften över historiens gång, tycks utvecklingen på det normativa planet och rättshistorien snarare kännetecknas av rörelser inom ramen för bipolära motsatspar på det sätt som antyddes tidigare i detta kapitel i takt med samhällsutvecklingens och S-kurvans utveckling. Det är här som uttrycket rättsutvecklingens lokomotiv kommer in i bilden. Lokomotiv är ett ord sammansatt av de två latinska orden *locus*, som betyder plats, ställe och det senlatinska *motivus* som står för rörelse. Det intressanta med denna ordkonstellation är således att det förenar två oförenliga begrepp eller två företeelser som sinsemellan är skilda. Det handlar dels om något statiskt som plats, ställe, och dels om något dynamiskt som rörelse. Ordet lokomotiv symboliserar därför väl principerna för den samtida rätts- och samhällsutvecklingen. Rätten rör sig i en vertikal dimension, inom en plats, upp och ner mellan bipolariteter, medan samhället rör sig framåt i en ständigt förändrande rörelse.

Med stöd av vad vi vet om utvecklingen av normativa grundmönster finns det skäl att anta att rätten bl a beskriver en rörelse från ett marknadsfunktionellt grundmönster i inledningsskedet av en S-kurva för att så småningom få inslag av skydd för etablerad position i takt med den uppåtgående rörelse som S-kurvan beskriver. När S-kurvan befinner sig på sin topp och för tiden strax därefter är skyddet för etablerad position som störst. Detta manifesteras i det rättsliga materialet genom framväxten av det marknadsfunktionella synsättet under 1800-talet senare hälft, vilket slår igenom i rätten kring sekelskiftet. Det visar sig också i den konsolidering av skydd för etablerad position som växer fram under efterkrigstiden och slår igenom i rätten i slutet av 1960-talet och framåt. Däremellan återfinns olika kompromisser i form av en stegvis rörelse från den ena polen till den andra. Jag har i annat sammanhang talat om denna utvecklingstendens i termer av att rättsinstitut kommer och går över tid.[90] De kan försvinna för en tid, bli obsoleta som det heter på juristspråk, men de tenderar att förr eller senare komma tillbaka.

På samma sätt inträder ett skifte från skydd för etablerad position tillbaka till det marknadsfunktionella, eller i vart fall till det avtalsfria tillstånd som kännetecknar den fria förfogandeaspekten hos äganderätten, vid en tidpunkt som sammanfaller med att informationssamhället håller på att bryta ny mark. Det antyder att rörelsen reverserar. Skyddet för etablerad position går tillbaka, medan en ny era av marknadsfunktionellt mönster etableras.

90 Se Ewerman & Hydén 1997:98, där jag talar om tyngdpunktsförskjutningar i rättens utveckling över tid samt Hydén 1996a.

Jag hänvisade tidigare till den framstående rättssociologen och österrikiske statsmannen Karl Renner, som har gjort samma iakttagelse fast i ett annat perspektiv, när han hävdat att äganderättsbegreppet har kunnat bibehålla samma juridiska innebörd över tid, trots att det har haft ett skiftande socialt/ekonomiskt/politiskt innehåll från Romarrättens enkla varuproduktion, där var och en ägde det som tillverkades, till industrialismens mer sammansatta äganderätt till produktionsmedlen, vilket också innebar inflytande över andra människor över till välfärdsstatens blandade äganderättsbegrepp med fri förfoganderätt för ägaren inom de gränser och med de inskränkningar som staten genom intervenerande lagstiftning ställt upp. Renner förklarar detta fenomen med att äganderättsbegreppet kopplades samman med olika, konnexa, rättsliga institut. Äganderättsbegreppets relation till avtalsinstrumentet, säkerhetsrätter och annat spelade in, liksom konstruktionen av nya rättsliga begrepp, såsom begreppet juridisk person.

Samhällstutvecklingens S-kurva tar sig också i övergången från ett samhällssystem till ett annat uttryck i en rörelse från kollektiv till individuell orientering, som rättsligt motsvaras av en tyngdpunktsförskjutning från lag till självreglering, där avtalet får ökad betydelse. Jag talade i kapitel 1, i samband med genomgången av S-kurvorna, om att varje ny sådan leder till att man s a s börjar om från början. Måhända är vågrörelser en bättre metafor.[91] En våg sköljer fram och ersätts av en annan. Just att en våg skulle vara en bättre parallell hänger samman med att vågen beskriver en lite längre uppåtgående kurva och en kortare nedgång, när den väl nått sin högsta höjd. Den nya vågrörelsens apostlar för alltid under en övergångsperiod en kamp mot det gamla normativa mönstrets väletablerade institutionella aktörer. När det nya mönstret har hunnit etableras i stor skala kommer det att sin tur aktualisera konflikter mellan exploateringsintresset och det sociala skyddsbehovet, som kommer att driva fram nya rättsliga mönster till skydd för etablerad position, osv. På detta sätt beskriver rätten en omväxlande upp- och nedåtgående rörelse inom ramen för en och samma plats, tillhörande olika bipolära värdestrukturer, alltmedan lokomotivet drar tåget vidare, dvs samhällsutvecklingen fortgår.

För att bygga vidare på metaforen med ett lokomotiv kan man under en epok se det som att under tiden som lokomotivet drar tåget framåt kopplas fler vagnar på i takt med att epoken genomlöper olika eror. Under marknadsepoken fylls rätten på efterhand som den genomlöper köpmanna-, handelshus-, maskin- och industrieran. Det handlar om ett rättssystem som successivt byggs upp med olika komponenter. Under köpmannaeran dominerar fortfarande den kanoniska rätten, men samtidigt etableras

91 Jfr här Tofflers 1981, som just handlar om teknikutveckling i dessa termer.

mer eller mindre genom självreglering de grundläggande spelreglerna för marknadsekonomin, själva utbytet mellan köpare och säljare.[92] Detta får sedan genom lex mercatoria, byggd på en återupplivad och efter den tidens krav modifierad romarrätt, så småningom rättsliga uttryck i form av grundläggande spelregler. I Sverige finns inslag härav i landskapslagarnas köpmålabalkar. Dessa regler handlade främst om att skapa trygghet kring transaktionerna i termer av att säljaren var rättmätig innehavare till den sålda egendomen, etc. I handelshuseran etableras mycket av regelsystemet kring betalningsförpliktelser och säkerhetsrätter i samband med behovet av att finansiera de långa sjöfärderna efter orientaliska varor. Varje resa var ett stort projekt som krävde kollektiv finansiering vilket nödvändiggjorde dessa rättsregler. Möjligheten att registrera äganderätt och andra säkerhetsrätter i (fartygs)register spelar här en stor roll. Drivkraften var marknadsepokens behov av nya varor. Samma krafter drev fram hantverket under maskineran. I takt med att marknaderna breddades framtvingades ”en större enhetlig marknad, nationalstaten.”[93] Detta ledde i sin tur till att marknadsregleringen fick ett tillskott genom merkantilismens principer av skyddstullar och liknande. Mer varor än tidigare kunde avsättas, vilket innebar att enskilt hantverk började ersättas av yrkesspecialisering och arbetsdelning. Så småningom blev maskiner självständiga handelsvaror. Det var under denna tid som produktionen kom att dominera den rättsliga regleringen genom framväxten av staden och dess privilegiesystem uppbyggt på skråväsendet. Under industrieran, slutligen, släpper merkantilismen och skråväsendet sitt grepp över produktionen som ”släpps fri”. I gengäld får vi en rättslig reglering kring konsumtionen, framförallt i form av offentlig produktion jämte statlig skyddslagstiftning för konsumenterna och individerna i olika hänseenden, alltifrån konsumenskydds- till miljöskyddslagstiftning.[94]

Om vi återknyter till tidigare forskning på området sträcker den sig inte tillräckligt långt tillbaka i tiden för att kunna verifiera samhälls- och rättsutvecklingen i termer av S-kurvor under hela marknadsepoken. Men jag skall i det följande försöka lyfta fram vad som finns att ta fasta på. Det handlar då främst om utvecklingen under de senaste hundra åren, dvs övergången från maskinsamhälle till industrisamhälle. Här kan då Dürkheims iakttagelser och analyser av rörelsen från repressiv till restitutiv lagstiftning nämnas. Denna utveckling svarar mot vad Dürkheim kallar för

92 Om köpmannen och handelns betydelse, se Beard 1939.
93 Ewerman 1996:247.
94 Det är enbart den sista eran i en epok som kännetecknas av konsumtion. De tidigare erorna är inriktade på investeringar. På samma sätt är det den sista fasen inom en era som domineras av konsumtion, medan investeringar äger rum under de tidigare.

mekanisk och organisk solidaritet. Det repressiva stadiet är relaterat till inledningsskedet av en S-kurva som samtidigt också representerar ett brytningsskede mellan två olika samhällssystem. I detta skede av samhällsutvecklingen finns det anledning att förvänta sig en normupplösning i meningen att de normativa poler som haft dragningskraft i det gamla samhället förlorar sin kraft och får konkurrens av andra normativa poler som hör till ett nytt samhällsskede. Det är först när ett samhällssystem etablerats och nått ett stadium av mognad, för att tala med Ewermans terminologi, som vi kan förvänta oss att de repressiva dragen får stå tillbaka för socialiserande inslag i straffmätningen på det sätt som vi upplevde under perioden 1960 – 1990 i Sverige. I det mogna samhället, för Sverige i tiden efter andra världskriget, uppstår en homogenitet som gör brottsligheten till ett marginalfenomen och den organiska solidariteten blir möjlig i och med att ”alla sitter i samma båt”.[95] Det blir i detta perspektiv logiskt att mer betona individualpreventionen, koncentrationen på att återföra brottslingen till samhället, än att genom hårda straff lyfta fram allmänpreventionen och den avskräckande verkan detta är tänkt att föra med sig.[96]

Om vi tillämpar resonemanget om rättsliga förändringar i form av rörelser mellan bipolära punkter inom det normativa fältet, så skulle vi idag befinna oss i en tid då vi är på väg mot ett nytt stadium av ökade repressiva inslag. Att detta inte har samma samhälleliga orsaker som de Dürkheim åberopar i termer av mekanisk solidaritet följer på den ovan drivna tesen att samhället förändras, medan de rättsliga företeelserna är desamma, de kommer och går över tid. Den samhällskontext som idag driver fram repression är helt annorlunda än den som gällde för den tid som Dürkheim tar upp.

Max Weber gör en distinktion mellan formell och substantiell rättvisa som även den kan ses som en dikotomi mellan bipolära punkter, där den formella svarar mot en mogen fas av rättsutvecklingen och den substantiella mot en övermogen fas. Reza Banakar lyfter fram Timasheff´s åtskillnad mellan olika rättsliga paradigm som är uppbyggda kring etik respektive makt, vilket har släktskap med Malinowski´s beskrivning av sociala ordningar som är oberoende av tvång och politiska institutioner och sådan social ordning som är beroende av dessa institutioner. Banakar pekar också i sammanhanget på Carol Gilligans skillnad mellan omsorgsrationalitet och rättviserationalitet.[97] Han lyfter själv fram skillnaden mellan rättsfakta och

95 Jämför folkhemsideologin. Det handlar om politisk fördelning för maximal konsumtion. Det vi kallar utbudsekonomi, vars ideologi grundar sig på vad Ewerman kallar för ”den Keynesinianska parantesen” i historien.
96 Se Strahl 1967:14 ff.
97 Gilligan 1982.

värden (jural fact and values). Banakar menar att dessa dikotomier kan föras tillbaka till en mer basal skillnad mellan ett externt och ett internt perspektiv på rätten.[98] Överfört till temat för denna bok skulle man kunna anta att det externa perspektivet gör sig gällande i ett historiskt skede som kännetecknas av initieringen av en ny rättsform, dvs i etableringsfasen av en S-kurva, medan det interna perspektivet blir framträdande i senare delen av en S-kurva, då själva eran har ”satt sig” och blivit internaliserad i samhället i stort, den tid då de strukturella normerna dominerar. På samma sätt skulle, för att följa Banakars resonemang, dikotomierna mellan attributiva egenskaper respektive preskriptiva normer samt mellan begreppsparet legalitet och rättigheter kunna hänföras till samma utvecklingsskeden. Den omständigheten att dessa dikotomier, som framhållits av främst Alan Hunt,[99] kan sägas tillhöra alla rättsliga fenomen, utesluter inte att vi har, på sätt som framfördes tidigare, med tyngdpunktsförskjutningar att göra, där den ena aspekten dominerar över den andra och vice verca i olika utvecklingsskeden av samhälls- och rättsutvecklingen.[100]

Idag handlar det – utöver att byte av samhällssystem i sig innebär ett skifte av sociala koder och därmed skiftande bedömningar om vad som är rätt och fel mellan de som utgår från det gamla samhällets normativa mönster och de som utgår från det nya framväxande samhällets normativiteter – om globaliseringen med allt vad det för med sig ifråga om influenser från olika håll och om migrationsflöden som har inneburit stora förändringar och därmed spänningar i samhället.[101]

Man kan också relatera de indelningar av rättsutvecklingen som Nonet och Selznick samt Günther Teubner fört fram, enligt vad som inledningsvis beskrevs, till samhällsutvecklingen i termer av S-kurvor och rättsutvecklingen i form av rörelseförändringar på det normativa fältet. Nonet och Selznicks övergång från repressiv till autonom eller formell rätt för att använda Teubners kategori, representerar en rörelse utefter S-kurvan från ett inledande repressivt skede i enlighet med Dürkheim över till en mer stabil normativ fas som motsvarar Dürkheims organiska solidaritet, där rättens ideal består av processuell korrekthet som följer rättsstatens ideal. Lanserandet av begreppet responsiv rätt motsvarar den punkt på S-kurvan då samhällssystemet i fråga närmar sig sin höjdpunkt och fördelningspoli-

98 Se Banakar 2000.
99 Hunt 1993.
100 Banakar menar t ex att Gurvitch´s syn på rättvisa sammanföll med strävan efter att uppnå balans mellan rättsliga fakta och värden. Mitt resonomang motsäger inte denna uppfattning, men det skulle innebära att under vissa tider – i inledningsskedet av en samhällsera, så dominerar värdena, medan rättsfakta och rättsteknik dominerar i senare skeden av samhällserans utvecklingskurva.
101 Se Fitzpatrick 2001, kap 6.

tiken blir dominerande. Det handlar då om att se individernas behov utifrån kollektivets perspektiv. Teubners argumentation för en reflexiv rätt kan i detta sammanhang måhända tolkas som ett försök att lösa övergångssamhällets problem av normativ upplösning på en kollektiv nivå, varför normbildningen bäst sker av de som berörs i varje särskilt fall. Rättens roll blir i detta perspektiv att skapa en arena för denna normbildning, varigenom de intressenter som berörs av den storskaliga aktivitetens externa och indirekta – många gånger oavsiktliga – effekter får tillfälle att påverka normutfallet. Fördelen med modellen för reflexiv rätt är i detta perspektiv att den kompenserar det bristande rättsliga innehållet med ett demokratiskt innehåll i jämförelse med den responsiva rättens mer expertbetonade lösningsförslag. De försök i praktiken som genomförts i syfte att kompensera den responsiva modellens bristande demokratiska innehåll med olika participativa inslag, har inte haft något större genomslag. Klyftan till den systemdominerade lagstiftningens kontext är för stark och tränger ut eventuella argument från individernas livsvärld.[102]

Ewerman tillhandahåller åtskilliga ytterligare exempel på bipolariteter inom bestämda dimensioner som han använder sig av för att karakterisera vad som kännetecknar olika skiften i historien. I boken *IT & social förändring*[103] använder sig Ewerman genomgående av denna metod för att peka ut rörelseriktningen inom olika relevanta områden för bestämningen av övergången från industristad till informationsstad. Han talar här om ”från planerad till slumpmässig”, ” från ekonomi till relation”, ”från fritid till arbete”, etc.

Det är viktigt att komma ihåg att den normativa utvecklingen sker inom ramen för värdemässigt bestämda poler. Mot dessa svarar olika stereotyper av rättsliga konstruktioner. Växlingarna i rättsliga lösningar varierar således primärt med värdemässig pol. Man kan t o m tänka sig att en och samma rättsliga lösningsmodell fyller olika funktioner i olika konkreta samhällen, en situation som då skulle kunna vara betingad av särskilda historiska förutsättningar. Det rör sig dock i praktiken sannolikt endast om mer marginella avvikelser från etablerade mönster. En annan sak är att mönstren för rättens utveckling är bundna till olika rättsliga s k familjer, dvs mer övergripande rättsliga traditioner av typen *civil law*- och *common law*-traditionen respektive olika religiösa rättssystem.[104]

En annan omständighet som är viktig att understryka är att ”lokomotivet” innehåller flera platser inom vilka värden förändras under rörelsens

102 På miljöområdet kan här hänvisas till två avhandlingar i rättssociologi, Eriksson 1985 och Svenning 1996, vilka båda belyser de ”frånstötningsmekanismer” som gör sig gällande när den s k allmänheten skall försöka komma till tals i miljöskyddsärenden.

103 Ewerman & Hydén 1997.

104 För en överblick över skilda rättssystem eller rättsliga familjer, se Bogdan 1996.

gång. Parallella förändringar i normativa mönster samverkar eller motverkar varandra i rättsliga förändringsprocesser över tid. Här kan man peka på övergången från ett formellt rättvisebegrepp i samband med det nya samhällets initieringsfas, då alla skall ha lika möjligheter att slå sig fram, vilket kräver att det gamla samhällets murar rivs, över till ett materiellt rättvisebegrepp, som bygger på idén att alla skall ha lika mycket och helst två av allting, vilket förutsätter att man gör tillfredsställandet av mänskliga behov till en del av det politiska projektet, varvid rätten blir ett instrument för detta syfte. Det är när dessa rörelser drar i samma riktning som vi får en förändring av de normativa grundmönstren som i sin tur medverkar till att framkalla samhälleliga förändringar.

Rörelseriktningen är densamma i hela den industrialiserade världen.[105] Skillnader i hastighet och utvecklingstakt är bl a beroende av hur relationen ser ut mellan de olika bipolära normativiteter som bestämmer det samlade normativa grundmönstret. Detta är i sin tur relaterat till en rad omständigheter, alltifrån samhällsekonomisk utvecklingsnivå, institutionella traditioner till teknologiska förutsättningar. För att åskådliggöra resonemanget kan vi relatera det under detta avsnitt hittills sagda till de S-kurvor som presenterades i kapitel 1. Om vi håller oss till maskinerans övergång till industriera och dennas övergång till informationsera och också anger de fyra faser som var och en av dessa eror genomlöper, får vi följande figur:

Figur 6.1

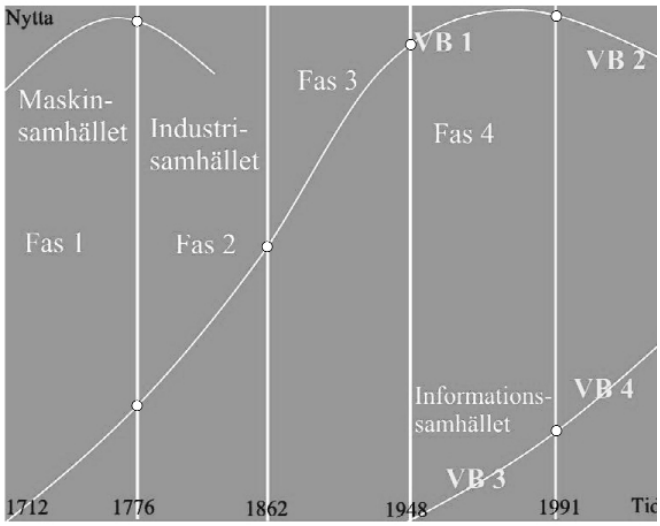

105 Järnvägen är i metaforens termer enkelspårig.

Samhällsutvecklingens rörelse framåt är samtidigt rättens rörelse inom ramen för sin plats, en och samma värdedimension, även om det i och för sig finns flera sådana parallella platser. Beteckningen lokomotiv återspeglar denna motstridighet mellan statiskhet och dynamik, mellan plats och rörelse. Lokomotivet förenar därmed det synkrona med det diakrona perspektivet. Frågan är dock vad som förorsakar rörelsen. Var kommer kraften ifrån? I industrierans perspektiv ligger svaret nära till hands. Det beror på vilken energikälla som används, vilket i sin tur är avhängigt vilken teknologisk utvecklingsnivå samhället befinner sig på. Rätten är att likna vid de mekanismer genom vilket energin kanaliseras. Den ger inte kraften, men den förmedlar den. Skulle man använda sig av metaforen med lokomotivet kan man säga att om rätten representeras av en vertikal dimension så är denna ihopkopplad och dras med den vågrörelse som samhällsutvecklingen motsvarar. Det innebär att i takt med att samhällsutvecklingen följer vågrörelsen framåt ändras läget på den vertikala axeln, den normativa dimensionen, uppåt och neråt beroende på utvecklingsfas. Rätten styr inte utvecklingen. Den driver än mindre utvecklingen framåt. Men rörelsen framåt kräver att utvecklingen i den normativa dimensionen hänger med. Annars uppstår grus i maskineriet. Det uppstår inkongruenser och anomalier. Utvecklingen kan stanna av, etc. Lokomotivet stannar.

Om vi tänker oss att den normativa utvecklingen – med beaktande av den eftersläpning som normalt uppträder enligt vad som tidigare sagts – manifesteras i slutskedet av en fas, i figuren markerade med 1, 2, 3 och 4, ett mönster. Märk dock att fas 1 och 4 löper parallellt men med skilda innehåll allmänt såväl som rättsligt och att fas 2 fortfarande konkurrerar om utrymmet med den övre kurvans kvarvarande rester. Det är under denna fas som kriser visar sig som jag tidigare talat om i termer av övergångssamhällets motsättningar.

Under en S-kurva – i takt med rörelsen framåt – förskjuts tyngdpunkten i rätten från fas 1 självreglering, fas 2 spelregler, fas 3 planerade systems regler till fas 4 intervenerande regler. Ser vi till olika rättstyper förflyttas fokus i rättsutvecklingen under samhällsutvecklingens gång från fas 1 icke rättslig reglering över till fas 2 pliktregler, fas 3 mål-medel regler och fas 4 avvägningsregler. Till dessa olika regeltyper är i sin tur de olika rättsliga argumentationsmodeller knutna som vi talade om i kapitel 4 jämte de beslutsorgan som där beskrevs kopplade till dessa rättsliga modeller: fas 1 utomrättsliga fora, fas 2 domstolar, fas 3 myndigheter och fas 4 partssammansatta organ. Om vi uttrycker utvecklingen i rättssystematiska termer kan vi tala om följande som dominerar under respektive skede: fas 1 straffrätt och personrätt avseende det sociala systemet och statsrätt avseende det politiskt-administrativa systemet; fas 2 civilrätt med fokus på det ekono-

miska systemet; fas 3 förvaltningsrätt med inriktning på myndigheter samt fas 4 den speciella förvaltningsrätt som hör till intervenerande regler och som handhas av partssammansatta organ av olika slag.

Märk väl att jag talar om att en viss typ av normformalisering (spontan, spelregler, formalisering och intervenering) dominerar vid angivna tidpunkter. Det utesluter således inte den samtidiga existensen av samtliga rättsformer. De angivna utgör dock dominerande rättsform som kännetecknar respektive tidsperiod. Under den första fasen kan man ur rättslig synpunkt hävda att fas 4 dominerar. Fas 1 har ännu inte hunnit ge tillräckligt starka materiella avtryck för att få mentala genomslag. Även under fas 2 finns en eftersläpande prioritet för den övre kurvans mentaliteter och rättskultur. Jämför vad som sas på denna punkt i kapitel 1, där jag lyfte fram tendensen att, i historiska situationer av övergång från en era till en annan, värdera det som händer i det nya samhället (den nya S-kurvans perspektiv), i det gamla samhällets termer.

När nu informationsteknologin driver fram nya sätt att tillgodose mänskliga behov visar sig denna kvardröjande mentalitet på följande sätt. Det ena är att det gamla samhällets regler lägger hinder i vägen för etablerandet av det nya, vare sig det nu handlar om nya arbets-, boende eller försäljningsformer. Det andra är att den nya företeelsen blir betraktad genom det gamla samhällets glasögon, varvid de problem som det gamla samhället givit upphov till projiceras på den nya företeelsen. Låt mig som exempel ta reglerna kring elektronisk handel.

Som ett pregnant exempel kan nämnas att Sverige, därtill tvingat av EG-direktiv, har infört en lag (SFS 2000:74) om konsumentskydd vid distansavtal och hemförsäljningsavtal Denna distansavtalslag innebär att konsumenterna vid e-handel har rätt till två veckors ångertid. Man har alltså i distansavtalslagen förlängt den ångervecka som infördes genom hemförsäljningslagen från år 1973 till två veckor, som om man därigenom fördubblade konsumentskyddet. Åtgärden framstår som märklig i två hänseenden. För det första på grund av IT kännetecknas av att snabba upp beslutsfattandet och för det andra på grund att konsumenterna på nätet söker upp sina produkter, dvs tar egna initiativ på ett annat sätt än vid hemförsäljning. Dessutom minskar B2C (business to consumer) på nätet, medan B2B och C2C, där distansavtalslagen inte är tillämplig.

Samma felsyn gäller om den problemindentifering som utredningen angående konsumenträttsliga synpunkter ger uttryck för.[106] Konsumenterna kommer inte att vara en svag grupp på framtidens IT-marknad på det sätt de varit i massproduktionens storskaliga industrisamhälle, där produktionen och producenterna dominerade. I den nya ekonomin kommer

106 SOU 1999:106:46 f.

konsumenterna att växa sig starka. Det kommer att ske genom ökade möjligheter till utbyte av information och frivillig och/eller kommersiella grupper/företag som kommer att tillhandahålla information om olika produkter och producenter. Man kan således tänka sig framväxten av en slags frivillig tredjepartscertifiering. Sannolikheten är därvid hög att producenter kommer att vara missnöjda – rätt eller fel – med den information som lämnas om just deras produkter. Intresset av att kunna vidta rättsliga åtgärder mot den som tillhandahåller felaktig information om ett företags produkter torde i framtiden kunna komma att bli starkt. Detta leder förmodligen till att det på e-handelns område kommer bli säljarna som kommer att kräva rättsligt skydd mot förtal och liknande och inte konsumenterna.

Både utredningen om IT och konsumentskyddet liksom distansavtalslagen kommer sannolikt att ha spelat ut sin roll ganska snabbt. Båda bygger på en problembild som härrör från industrisamhällets horisont och utgångspunkter. Det finns trots allt en viss insikt om att de nya företeelser som informationsteknologin ger upphov till inte nödvändigtvis kräver nya regler, utan att det går bra med de gamla – åtminstone än så länge. Som exempel kan hänvisas till strävanden att rättsligt integrera IT-baserad medier. Reglering krävs och det går att använda befintliga rättsinstitut. Ett annat exempel är diskussionen om reglering av s k elektroniska pengar. Vad är detta i rättsligt hänseende och hur skall man rättsligt förhålla sig till dem?

I SOU 1998:122 *E-pengar – civilrättsliga frågor*, diskuteras frågan om E-pengar är en ny rättsfigur.[107] Där konstateras sammanfattningsvis, att det är svårt att finna en enda rättslig figur som skulle omfatta alla typer av digitala värdeenheter. Vid en analys framträder egenskaper som kan härledas från såväl löpande fordringar som kontanter. Utredningen gör följande slutsats: ”En analys av de digitala värdeenheternas rättsliga karaktär för att söka klarlägga om gällande rätt, t ex skuldebrevslagen eller Godtroslagen, genomgående kan tillämpas på sådana instrument skulle riskera få tydliga drag av begreppsjurisprudens.” Man avstår därför från att lägga fram ett lagförslag på denna punkt. På samma sätt fann IT-utredningen att ett delvis förändrat synsätt inom avtalsrätten är en ofrånkomlig följd av de nya IT-rutinerna, men att ”(d)en osäkerhet som på IT-området kan framträda rörande vissa detaljfrågor inte bör föranleda någon särreglering inom avtalsrätten”.[108] Man fortsatte med att konstatera att ”(ä)nnu mindre bör det införas någon detaljreglering för rutiner baserade på nya handelsmönster. De omfattande regler som skulle bli följden av ett sådant tillvägagångssätt skulle – på grund av den intensiva utvecklingen inom området – med all

107 SOU 1998:122 s 59 ff.
108 SOU 1996:40:120.

säkerhet inte få den stabilitet och varaktighet som bör kännetecknа den centrala civilrätten".[109]

Så tycks det vara. En ny rättsutveckling är på väg där gamla rättsinstitut delvis får en ny innebörd och där i övrigt rättsutvecklingen avvaktar den självreglering som äger rum i hägnet av den nya tekniken. Nya rättsområden, uppbyggda kring nya funktionaliteter såsom e-handel, kan komma att konstitueras av ändrade relationer mellan befintliga rättsliga institutioner vars innebörd därmed förändras på det sätt Karl Renner pekat på. Det verkar således som den nya informationsteknologin inte kräver förändrade regelkonstellationer och innovationer.[110] Den tillit och de stödjande strukturer som varje ny företeelse som skall regleras kräver, vilar för IT-rättens del än så länge i stor utsträckning på spontana lösningar knutna till marknadens eget funktionssätt och logik istället för politiska och rättsliga lösningar i statlig eller överstatlig form.[111] Den rättsvetenskapliga kompetens som krävs för att möta denna nya rättskultur kräver en återgång till de perioder av friare rättsdogmatiskt skapande som kännetecknat motsvarande skeden tidigare i historien som de Manuel Castells har beskrivit i sina arbeten.[112]

Vi står med dessa teoretiska utgångspunkter inför en tid av samhällsomvandling som också kommer att ge upphov till rättsliga förändringar. Rättsutvecklingen är redan på väg att på nytt domineras av och utgå från pendelns extrem av frihetlighet och självreglering i informationssamhällets fas 1 för att under fas 2 i slutet gå mot rättslig reglering i form av spelregler och så småningom planerande och intervenerande regler.

109 Ibid.
110 Jfr Lessig 1999, 2001.
111 Ramberg 2002.
112 Om innebörden i begreppet rättskultur, se bl a Blume 1998, Kahn 1999, Modéer 2000, 2001 samt Nousianinen 2001.

KAPITEL 7

Normvetenskap

7.1. Rättssociologi som normvetenskap

7.1.1. Normer som disponibilitet för handling – parallellen till gener

Idén om rättsliga förändringsprocesser i form av rörelser på ett normativt fält mellan olika poler kombinerat med förståelsen av samhällsutvecklingen i termer av S-kurvor gör det möjligt att systematisera rättsligt material och så småningom kanske lägga ett pussel som ger oss bättre förståelse för rättsliga förändringsprocesser och behovet av att relatera dessa till rörelser i normativa grundmönster i samhället. Man skulle kunna dra paralleller till den pågående genforskningen. Informationsteknologin har gjort det möjligt att ackumulera så mycket kunskap att vi nu kan kartlägga alla mänskliga gener. För att denna kunskap skall vara användbar måste man dock forska kring de olika genernas funktioner och samband sinsemellan. Detta är ett mödosamt arbete som redan inletts inom den medicinska forskningen, men som kommer att ta lång tid.

Normvetenskapen gör det på motsvarande sätt möjligt att kartlägga förekomsten av normer och deras olika funktioner och samband. Inom rätts- och samhällsvetenskapen skulle man kunna likna den mänskliga organismens gener vid samhällets normer. De är de minsta beståndsdelarna i det som bygger upp gemenskapen. De är i också i båda fallen bärare av viktig information. Det är med de normativa grundmönstren som med arvsanlagen. Det är ordningen och relationen mellan de normativa polerna som ger funktionen, inte ursprunget. Normer, liksom gener, skapar en disponibilitet för handling. Men det är inte normen själv, lika lite som genen, som

är ensam determinerande. Därtill kommer kontextuella faktorer. Miljöfaktorer är i båda fallen mer eller mindre bestämmande för vilken riktning handlandet tar. Normen är därför alltid ”bara” en potentiell handling, precis som rättsregeln är en potentiell norm. Styrkan i normen står mot styrkan i de materiella och strukturella förhållanden i vilket handlandet utspelar sig. På samma sätt varierar olika geners genomslag och betydelse för mänskligt handlande med i vilken organisk kombination de uppträder. Normerna har liksom generna sina bokstavskombinationer som kan kombineras i all oändlighet. Hur de är sammansatta, vilket språk som talas, känner vi inte inom den medicinska forskningen och än mindre inom rätts- och samhällsforskningen. För normernas del finns tre olika baser, vilja och värderingar (V), kunskap och kognition (K) samt system och möjligheter (SM) som binder ihop fakta och värderingar eller – för rättsnormernas del – rätt och samhälle. Den tvinnade normvetenskapliga dubbelsträngen hålls samman av tvärkopplingar mellan (V), (K) och (SM) i normerna.[1]

Vi har idag en lika primitiv uppfattning om normerna i samhället som vi har om generna. Det behövs en rätts- och samhällsvetenskaplig forskning som analyserar vilken funktion och samband med övriga normer i samhället som en viss norm har. För att sedan förstå normernas relation till rättsreglerna måste vi ha en rätts- och samhällsvetenskaplig forskning som relaterar befintliga rättsliga företeelser till deras bakomliggande normativiteter. Det krävs med andra ord en rättsvetenskaplig forskning och utbildning, där kunskap om lagars uppbyggnad och bakgrund i form av normativa grundmönster integreras med kunskap om reglers samhälleliga funktioner. För detta ändamål behövs en normvetenskap som kan skapa en brygga mellan moraliska sedvänjor, systemimperativ och normutveckling i samhället, å ena sidan, och rättsliga förändringsprocesser, å andra sidan.

I sökandet efter en normvetenskap finns det i första hand anledning att se till rättssociologiämnet och vad det har att erbjuda. Rättssociologin har inte tidigare tagit normen som sådan till utgångspunkt för sina studier. Istället har man utgått från befintliga rättsregler och inte problematiserat hur dessa förhåller sig till normbegreppet. Rättsantropologin har ägnat sig åt att diskutera vad som kännetecknar rättsregler till skillnad från andra sociala normer. Inom rättspluralismen finns det, å andra sidan, en tendens att jämställa rättsregler och sociala normer.[2] Den omständigheten att rät-

1 Generna är uppbyggda av DNA (deoxyribonukleinsyra) som består av två tvinnade trådar i form av en dubbelspiral, som är uppbyggd av socker, fosfat och kvävebaser. Det finns i generna fyra olika baser, adenin (A), tymin (T), cytosin (C) och guanin (G) som håller ihop de två trådarna. Det är denna bokstavskombination som är avgörande för genens funktion.

2 Se t ex Griffiths 1986:24-25.

ten mer eller mindre finns överallt och i alla sammanhang innebär inte att det är rätten som utgör den normativa referenskällan.[3] Rätten aktualiseras alltid först då det underliggande normsystemet fallerat som regleringsform. I den meningen är rätten – med undantag av de intervenerande (rätts)normerna – alltid sekundär i förhållande till de underliggande normerna i samhället. Jag använder medvetet inte termen utomrättsliga normer av det skälet att detta uttryck i rättsvetenskapliga sammanhang brukar förbehållas den situation att normer konkurrerar med rättsregler i avgörandet av det särskilda fallet. Vad jag här vill framhålla är emellertid att normerna/rättsreglerna aktualiseras i två steg. Först styr normerna handlandet och därefter – om konflikt uppstår – aktualiseras rättsreglerna. Konflikterna kan, som vi sett i kapitel 5, vara antingen av intra-systemkaraktär, vilket är det vanligaste, eller av inter-systemkaraktär, då de intervenerande rättsnormerna skapas. Den primära källan till handlandet ligger i normer hämtade från något eller några, ibland konflikterande, normsystem som gör sig gällande i samhället. Rätten kommer in i bilden först om ”något går snett”, dvs de inblandade aktörerna inte själva lyckas lösa problemet/konflikten.[4] En framstående rättssociolog som Boaventura de Sousa Santos utgår även han i sin bok, *Towards a New Common Sense,* från att rättsregler och normer kan behandlas utan åtskillnad. de Sousa Santos skriver:[5]

> The sociological conception of the legal field presented here calls for a concept of law that must be broad and flexible enough to capture the sociolegal dynamics in such different frameworks of time and space ... I conceive law as a body of regularized procedures and normative standards, considered justiciable in a given group, which contribute to the creation and prevention of disputes, as well as to their settlement through an argumentative discourse coupled with the threat of force.

När det gäller behandlingen av olika rättsliga former räknar de Sousa Santos med sex stycken. Det handlar om *domestic law* som han betraktar som ”the native law of the householdplace, the set of rules, normative standards and dispute settlement mechanisms both resulting from and in the sedimentation of social relations in the household”.[6] Hit hör även produk-

3 Jfr Sherwin 2000, som just talar om att ”Law is everywhere”, och Ewick och Silbey 1996. När Ewick & Silbey talar om rätten som vardagsfenomen, såsom rättskulturen upplevs och betraktas av gemene man, så handlar det mer om hur de normativa frågor uppfattas som rätten omfattar eller institutionellt ingår i, inte hur just rättsnormerna upplevs. Se också Carlsson 2002.

4 Jfr de resonemang jag för i boken Hydén 1985 om arbetslivets reglering i samband med övergången från en mer fri förhandlingsstrategi och användandet av rättsliga argument.

5 de Sousa Santos 1995:112.

6 Ibid s 429.

tionsrätt som är liktydigt med fabrikslagstiftning i en vidsträckt mening inkluderande såväl bolagsrätt som arbetsrätt. de Sousa Santos förtydligar: ”Production law may be written or unwritten, formal or informal, but, contrary to domestic law, its artificiality, arbitrariness and external imposition tend to be recognized as such in the everyday life experiences of those ruled by it.... Phenomenologically speaking, production law is a very complex social construction.”[7] de Sousa Santos nämner vidare *exchange law* som närmast beskrivs som lex mercatoria, *community law, state law* och *systemic law*. Samtliga kännetecknas i de Sousa Santos beskrivning av en flytande gräns mellan legalitet och socialitet, dvs han bakar samman den samlade normativitet som gör sig gällande inom dessa samhällsområden. Sett i ett globalt perspektiv kan det tyckas ligga en poäng i detta såtillvida att i olika samhällssystem skiftar graden och arten av rättslig reglering inom de nämnda områdena. Inte desto mindre finns de där och det kan finnas anledning att göra jämförelser. Dessutom kan innebörden av att något är föremål för rättslig reglering skifta i olika samhällssystem, dvs de institutionella arrangemang varigenom rätten upprätthålls skiftar. Men med den normvetenskapliga ansats som denna bok bygger på är det inte likgiltigt vilken roll rätten spelar i förhållande till andra normer i samhället och tvärtom. Jag skulle vilja påstå att det är av mycket stor strategisk betydelse även i ett praktiskt samhälls- och rättspolitiskt perspektiv av det slag som de Sousa Santos själv företräder.

För egen del finner jag det således problematiskt att inte ha möjligheten att hålla rättsregler och normer i sär. Jag betraktar, som utvecklats i kapitel 4, rättsregler som en kategori av normer. Det innebär att rättsregler kan ses både som normer i största allmänhet och som en särskild normkategori med sina egna kännetecken. Den ståndpunkt jag förfäktar är att rättsregler inte är något annat än normer, dvs de skiljer sig inte från normer i största allmänhet, utan vissa normer har s a s upphöjts till rättsregelns status och därmed fått en viss förstärkning som norm.[8] Jämför figur 7.1 nedan. Samtidigt är det emellertid viktigt att upprätthålla skillnaden mellan normer i allmänhet och de normer som också har status av rättsregel. Normer kan, som nämnts i kapitel 3, ses som handlingsanvisningar som genereras inom ramen för olika handlingssystem; det socio-kulturella handlingssystemet, det ekonomiska, det politiskt-administrativa och de naturgivna systemen.

Inom vart och ett av dessa system artikuleras normer i takt med att olika aktörer använder sig av systemen för tillgodoseende av sina intressen.

7 Ibid s 432 f.

8 Stöd för denna ståndpunkt finns även i Strömholm 1991:157, där han hävdar att man kan se rättsreglerna som ett normsystem bland flera. Andra normsystem kan vara sidoordnade eller ibland konkurrerande.

Normerna kännetecknas av en spontan efterlevnad. Utbredningen av normen skiftar, dvs det varierar hur många som omfattar normen. Det som är gemensamt för normer, med undantag av moraliska normer och rättsregler, är att sanktionen är inbakad i normen. Det innebär att straffet för att bryta eller förtjänsten av att följa normen ligger som en del av själva normen. Påföljden är en del av normen, såsom t ex de ekonomiska normer som följer på marknadsekonomiska analyser fungerar som imperativ om man vill uppnå en vinst eller undvika en förlust. Som ett exempel, leder normer/anvisningar om hur man ska t ex bygga broar som baserar sig på beräkningar inom hållfasthetsläran till hög efterlevnad, eftersom man annars riskerar att misslyckas i sitt uppsåt att bygga bron eller vad det nu handlar om. Emile Durkheim har i förlängningen av detta resonemang gjort distinktionen mellan moraliska normer, å ena sidan, och tekniska normer, å andra sidan. Durkheim menar att beträffande moraliska normer är sanktionen konstgjord. Den är inte en automatisk följd av handlingen utan något syntetiskt. Sanktionen måste skapas och s a s föras in utifrån. Påföljden för brott mot en moralisk norm faller oftast tillbaka på det sociala systemets sanktionsmöjligheter. Detta till skillnad från tekniska normer, där sanktionen är en naturlig del av själva normen, norm och sanktionsmekanism tillhör s a s samma system. Om man bryter mot en teknisk norm så inträder sanktionen spontant som en följd av själva normbrottet.

7.1.2. Normer mellan rätt och samhälle

Den omständigheten att vissa normer blir till rättsregler innebär för dessas del att de får en förstärkning. Om de inte fungerar spontant kan den förfördelade parten eller det allmänna framtvinga regelns upprätthållande. Åtminstone är det tanken. Sanktionen är därför skild från normen så att den kan göras gällande särskilt och fungera som ett påtryckningsmedel, när normen som sådan inte ger upphov till handling i enlighet med normens innehåll. Överhuvudtaget får normen som rättsregel en högre grad av pregnans och tydlighet som vi sett i kapitel 4.4 ovan. Den formaliseras och skall dessutom upprätthållas av en särskild profession, juristprofessionen, som vid oklarhet genom domaren gör anspråk på ensamrätt när det gäller uttydning av regelns innehåll. Detta gör sammantaget att rättsregeln har en fasthet som samtidigt är både dess styrka och dess svaghet.[9] Styrkan hänger samman med möjligheten att skänka rättsregeln ett förutsägbart innehåll i enlighet med rättsstatens ideal. Svagheterna består i den rigiditet som kan prägla regelns upprätthållande. Rättens tillämpning framstår lätt som byråkratisk och opersonlig när regeln genom sina rekvisit görs till den

9 Se Hydén 2001, kap 2.

bestämda utgångspunkten för tolkningen. Normen blir med andra ord mindre flexibel när den antar rättsregelns form.

Normen och rättsregeln kan bl a som en följd av det sagda komma att glida ifrån varandra. Det kan uppstå en diskrepans dem emellan. Något grovt kan man generalisera och hävda att ju större avståndet är mellan den faktiska normen i samhället och rättsregeln desto högre blir kontrollkostnaderna för regelns upprätthållande. En regel kan alltid genomdrivas men det kan kosta större eller mindre mängd tvång för att framtvinga en efterlevnad eller bidrag av olika slag för att locka fram regelns tillämpning i praktiken. Ytterst vilar rättsregelns upprätthållande på möjligheten att kunna genomdrivas med tvång. I en rättsstat är det staten som har monopol på användande av våld för detta ändamål. Rättsregeln tillkommer formellt i en politisk beslutsprocess även om dess bakgrund som norm kan ligga inom något annat handlingssystem. För att en norm skall upphöjas till regel fordras därför att antingen de som omfattas av reglerna har slutit sig samman och erkänt någon form av lagstiftande organ som legitimt eller att individerna påtvingas reglerna uppifrån.

Om vi ser till relationen mellan rätt och samhälle finns det anledning att mellan dessa nivåer infoga de olika normsystemen i enlighet med följande figur:

Figur 7.1

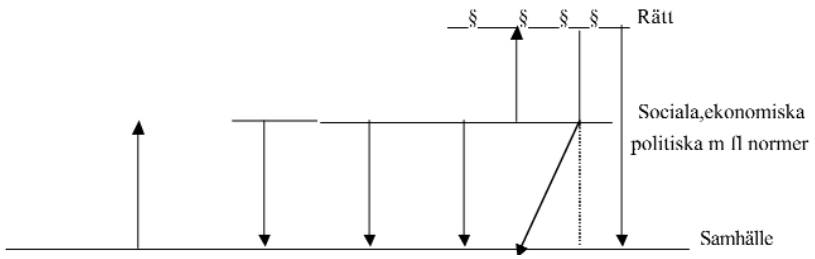

Det går urskilja åtskilliga hittills obesvarade forskningsfrågor ur denna figur. Om vi börjar till höger i bild och går mot vänster kan man för det första rent generellt se normerna som ett filter mellan rättsregler och samhälle som påverkar utfallet av den rättsliga regleringen. Detta gäller också för de fall normen är en produkt av rättssystemet självt, såsom i fallet med de intervenerande normerna, markerade längst till höger i figuren. Även då påverkar normerna utfallet av den rättsliga regleringen genom att bestämma

tillämpningen i det enskilda fallet på det sätt som gäller för ramlagstiftning. För det andra har vi frågan om rättsreglernas relation till normerna. Vilken bakgrund har rättsregeln? Finns det en överensstämmelse mellan norm och regel, etc.? I de fall norm och regel avviker finns det en risk för att normen ”bryter av” rättsregelns tilltänkta innehåll, såsom i figuren och ger upphov till ett annat resultat. Hit hör också för det tredje frågor om i vilken grad norm och regel samverkar och vilket stöd regeln har i normen. Är det regeln eller normen som verkar i det särskilda fallet? En fråga i förlängningen av detta resonemang gäller vilka normer som har givits status av rättsregler av alla de normer som gör sig gällande inom det område som så att säga täcks av ett visst rättsområde. En analys av detta förhållande säger mycket om rättens roll generellt sett.

Som framgår av den grafiska framställningen i figuren finns det vidare anledning att räkna med att stora delar av normsystemen ligger utanför rättssystemets domäner. Rättssociologins forskningsuppgifter kommer då att inriktas på relationen mellan normer och handlingar/beteenden på den samhälleliga nivån. I detta hänseende kan rättssociologin sägas ha ett renodlat normvetenskapligt fokus. Rättssociologin har i detta perspektiv genom normvetenskapen en potentiellt viktig funktion inom samhällsvetenskapen genom att tillhandahålla ett till stora delar outnyttjat analysredskap för förståelsen av mänskligt beteende inom ramen för en samhällelig gemenskap, normerna och de normativa strukturerna. Slutligen har vi situationer där en verksamhet spontant vuxit fram och som är i behov av normstödjande strukturer för att kunna etableras och få den fasthet som behövs.

I ett rättsvetenskapligt perspektiv har normvetenskapen en slags hypotesprövande funktion. Karlo Tuori betonar skillnaden mellan rättens två ansikten i form av rätten som en rättsordning, som ett kulturellt-normativt fenomen och rätten som samhälleliga praktiker, rättsliga praktiker.[10] Tuori menar att dessa två sidor av rätten kännetecknar rättsvetenskapen, å ena sidan och samhällsvetenskapen, å andra sidan. För rättsvetaren, skriver Tuori, är rätten främst ett normativt fenomen, en rättsordning. För samhällsvetaren visar rätten däremot, enligt Tuori, sitt andra ansikte, för honom eller henne består rätten i första hand av särskilda samhälleliga praktiker. Med användning av Bourdieu talar Tuori om en rättslig spelplan, där rättsvetaren och samhällsvetaren står på olika sidor om gränslinjen till den rättsliga spelplanen. Rättsvetaren är deltagare i spelet, medan samhällsvetaren iakttar den rättsliga spelplanen från utsidan; i förhållande till rätten är han eller hon en utomstående observatör. Denna metafor överensstäm-

10 Tuori 1999:9.

mer med vad jag i annat sammanhang har utvecklat som skillnaden mellan ett internt respektive ett externt perspektiv på rätten.[11]

Genom normvetenskapen får vetenskapsmannen eller -kvinnan möjlighet att både delta i spelet och betrakta det utifrån. Det gäller dock att hitta den variabel som är både immanent och transcendent, dvs som förmår att förena rätten som rättsordning och som samhällelig praktik. Det är just vad normen gör. Tuori tycks utgå från att rätten får sin normativitet inom de tre olika nivåer som rättsordningen kan förstås i. Men sannolikt sker det också och primärt influenser från rätten som samhällelig praktik. Rätten är, som betonats i detta arbete, uttryck för normer vilka har sin bakgrund i något av de system med stöd av vilka mänskligheten tillgodoser sina behov. Sedan är det en sak för sig att rättsnormernas modalitet präglas av de tre rättsliga nivåerna. Det innebär att förståelsen av rättsnormerna inte enbart är en rättsintern angelägenhet. Som betonats av Jürgen Habermas är både ett internt och externt perspektiv på rätten nödvändigt.[12] Det är det kombinerade perspektivet på rätten som normvetenskapen tillhandahåller som i sin tur lägger grunden för reflektion kring rätten som rättsordning. Samma sak kan i och för sig sägas om rätten som samhällelig praktik. Framförallt förmår normvetenskapen att värdera den rättsliga praktikens förhållande till rättsordningens normativa innehåll. Som jag lyft fram i denna bok varierar rättsordningens betydelse som normativt fenomen beroende på position på S-kurvan och samhällsutvecklingen.

Normen som analytisk nivå har flera fördelar. För det första förenar normen i sig såväl kognitiva som moraliska element. Det innebär att man får möjligheten att på ett kollektivt plan väga in de handlande subjektens, människornas, motiv till sitt handlande. Detta är annars bara möjligt inom ramen för mikroinriktade, socialpsykologiskt baserade studier av hur människor uppträder i olika situationer. Inom sociologin finns studier av opinioner eller människors attityder till saker och ting, men ingen av dessa faktorer säger egentligen något om vilka motiv som ligger bakom handlingar på ett meso- eller makroplan. Det gör däremot normen. Normen är nämligen ett uttryck inte bara för en relativt stabil egenskap hos den grupp som handlar i ett visst fall utan också en återspegling av aktörernas subjektiva (kunskap) och objektiva(systemförutsättningar) förmåga att handla i enlighet med normen.

En annan fördel med normen som utgångspunkt för analysen är också att den lämnar utrymme för att väga in betydelsen av faktorer som känslor, estetik och andra inom samhällsvetenskapen oftast frånvarande faktorer i förklaringshänseende. Sammantaget innebär normanalysen att det finns

11 Se Hydén 1997 och 1998.
12 Jfr kapitel 3.

möjligheter att värdera kognitiva faktorers betydelse tillsammans med värdemässiga och känslomässiga förhållanden, när det gäller förståelsen av varför människor handlar på ett visst sätt.

Inom t ex miljöområdet föreligger idag vattentäta skott mellan samhälls- och naturvetenskap. Vardera sidan tar den andra sidans kunskap för given.[13] Normen som analysnivå erbjuder här en möjlighet. Undersökningar av konkret miljöhandlande i termer av normer gör det möjligt att identifiera vad som bestämt handlandet, instrumentella argument tillhöriga något av de ändamålsbestämda systemen eller det ekologiska eller socio-kulturella systemets normer. Det finns i praktiken ett släktskap mellan de två sistnämnda systemen genom att det ekologiska systemets normer visar sig så vagt och otydligt att det i praktiken förutsätter att de tas upp och får en förstärkning av det socio-kulturella systemets normer.

Metodmässigt har den rättssociologiska analysen i normsammanhang mycket att hämta från rättsdogmatiken.[14] Skillnaden är den att man måste gå baklänges i jämförelse med den rättsdogmatiska analysen. Rättsdogmatiken börjar med regeln och drar sedan, med utgångspunkt från hur regeln är uppbyggd, slutsatser om vad som skall göras. Den rättssociologiska analysen börjar med handlingen eller beteendet och ställer sig frågan: Vilka är de normativa premisser som ligger bakom handlingen eller beteendet? Det gäller således att rekonstruera det normativa innehållet mot bakgrund av det faktiska beteendet och dess motiv. När detta väl är gjort bildar handlingens hemvist i normsystemet en möjlighet att fortsätta analysen genom att knyta den till potentiella förhållanden på såväl makro- som på mikronivå. Rättssociologin som normvetenskap kan således undersöka samhälleliga företeelser och mänskligt handlande inom detta med stöd av rättsvetenskapligt inspirerade metoder.

Inom ramen för analysen av normen öppnar sig en särskild tematik som handlar om normens beroende av moraliska argument eller av argument som härrör ur normens systemtillhörighet. Vissa handlingssystem är, som vi sett i kapitel 3, mer ändamålsbestämda än andra. Sålunda är de tekniska normer som följer på naturvetenskapligt bestämda lagbundenheter icke förhandlingsbara. De gör sig obevekligen påminda och påkallar därför lydnad. Samma sak borde gälla för de ekologiska normer som också följer av naturvetenskapligt bestämda lagbundenheter av typ fotosyntesen och termodynamikens olika huvudsatser. Men här uppträder inte samma obönhörliga lydnad trots att sanktionen är en del av normen. Problemet är att dessa sanktioner ofta kommer på sikt och därför är svårare att identifiera. Ett brott mot normen framkallar inte omedelbart en sanktion. Dessutom

13 Se Hydén 1997d.
14 Se i detta sammanhang Christensen 1994.

är sanktionen diffus och otydlig. Det är först när de ekologiska normerna åsidosätts i större skala som sanktionerna i form av skadeverkningar blir synliga. Det kan då vara svårt att lokalisera orsakssambanden och därmed knyta sanktionerna till en viss handling och ett visst subjekt.

De tekniska normerna har således ett övertag på de ekologiska. De ekonomiska normerna bestämmer i sin tur mycket av användningen av de tekniska normerna. De ekonomiska normerna vilar på strategiska ställningstaganden till vad som är framgångsrikt på marknaden. Detta skänker också det ekonomiska systemet en hög grad av ändamålsbestämning. Man kan säga att de normativa elementen i dessa fall i huvudsak bestäms av systemtillhörigheten och inte är diskursivt bestämda genom ställningstaganden till vad som är bra eller dåligt, rätt och riktigt från andra utgångspunkter än de som bestäms av själva det ekonomiska systemets uppbyggnad. De ekonomiska normerna är lika effektiva som de tekniska normerna i det att sanktionen i normen inträder direkt om man avviker från normen. En felinvestering, dvs en avvikelse från systemets bestämning av vad som är optimalt, visar sig direkt och ger därför signaler om ändrat beteende. Nu kanske någon invänder att det ekonomiska systemet ideligen ger ändrade signaler för vad som är rätt och fel. Detta är riktigt. Men min poäng kvarstår, nämligen att det är det ekonomiska systemet som bestämmer vad som normativt ska gälla som rätt.

Ett alternativ till det ekonomiska systemet är det socio-kulturella systemets sätt att fungera. Det socio-kulturella systemet bygger på premissen att människor diskursivt, dvs genom samtal, kommer fram till vad som är bra och dåligt, rätt och fel, etc. Det gör man väl inom alla system, kan det tyckas med tanke på att dessa trots allt bärs upp av människor och dess normer måste artikuleras av människor. Men skillnaden är den mellan det socio-kulturella systemet och de övriga handlingssystemen att det socio-kulturella systemet inte är ändamålsbestämt på samma sätt som de övriga. Detta utesluter inte att det kan förekomma maktkamp och strategier inom ramen för det socio-kulturella systemets sätt att fungera. Således kan kampen mellan könen ses som en sådan faktor som interfererar i det socio-kulturella systemets funktionssätt. Det är i och för sig en öppen fråga huruvida genderproblematiken genomsyrar och förstärks av övriga handlingssystem eller om det är tvärtom.[15] Under alla omständigheter är frågan i högsta grad relevant inom ramen för rättssociologins normvetenskapliga forskningsuppgifter. Manuel Castells ser patriarkatets makt som en återspegling av andra hierarkiska maktförhållanden i samhället.[16]

15 Frågan har ställts av Ellinor Platzer inom ramen för en rapport till Kvinnomaktutredningen, SOU 1997:114. ”Handlingssystem, makt och frigörelse”.

16 Castells 1998, bd 2, kap 4.

Det socio-kulturella systemets ännu större öppenhet gör att det är svagare och får ge vika för de mer pregnanta normer som hör till de ekonomiska eller tekniska systemen. Detta är naturligtvis enbart ett problem när de olika normsystemen kolliderar i mänsklig praxis, dvs när de berör samma problemområde, såsom när Banverket skall dra järnvägen rakt igenom Hallandsåsen eller ett företag skall tillverka en farlig produkt med utsläpp till mark och vatten, etc. I dessa fall får de ekologiska och socio-kulturella normerna ge vika. Det beror också på att sanktionerna är otydliga. Det socio-kulturella systemets främsta sanktion är uteslutning ur den sociala gemenskapen eller andra mer eller mindre stigmatiserande sanktioner. I konflikten med andra handlingssystems normer mobiliseras det socio-kulturella systemet först när dessa grundläggande sociala värden sätts på spel. Hit hör naturligtvis också hälsan och möjligheterna att överleva fysiskt. Det är först när dessa värden hotas som det finns anledning att förvänta sig att det socio-kulturella systemets normer tar överhanden i relationen till tekniska och/eller ekonomiska normer.

Det socio-kulturella systemet är emellertid inte statiskt. Tyngden i normerna bestäms sist och slutligen av de inblandade individerna själva som genom att artikulera sina intressen och synpunkter kan förstärka det socio-kulturella systemets normer. Här kommer vi in på den konflikt som vi i kapitel 2 talat om i termer av relationen mellan system och livsvärld, där den sistnämnda handlar om den del av det socio-kulturella systemet som bestäms av icke-systemrelaterade argument om vad som är bra eller dåligt för de berörda individerna. Relationen mellan det socio-kulturella systemets och det ekonomiska eller tekniska systemets normer är inte given en gång för alla utan kan hela tiden påverkas och förskjutas. Det finns alltid en möjlighet att det socio-kulturella systemet genom social eller politisk mobilisering kan påverka utgången av normkonflikten.

I grund och botten kan konflikten mellan livsvärld och system uttryckas i termer av en konflikt mellan moraliska argument och instrumentella argument härrörande från ett ändamålsbestämt system. Förhållandet mellan dessa topos är något som förändras över tid i takt med samhällsutvecklingen . Rättssociologin tillhandahåller möjligheten av att fungera som en normvetenskap i den meningen att den intresserar sig för och studerar empiriskt förekomsten av och tyngden i moralisk argumentation i samhället. Moralen kan hämta sin näring från egna ideologiska system, varav religionen är den vanligaste och starkaste, men även politiska ideologier kan spela en motsvarande roll.[17] Detta kan vara ett sätt att stärka de moraliskt färgade socio-kulturella normerna. Paradoxen är dock att om dessa ideologier blir dogmatiska och börjar upprätthållas mekaniskt riskerar de att förlo-

17 Jfr Mathieu 1999.

ra i styrka. Då spelar det ingen roll hur stora organisationerna växer sig. Styrkan i de socio-kulturella normerna bestäms således mer av kvaliteten och intensiteten än av kvantiteten hos den mängd människor som omfattar idéerna.

Det kan finnas skäl att här också nämna att individer inom det socio-kulturella systemet kan använda sig av det ekonomiska systemet för att hävda socio-kulturella normer. Det ekonomiska systemets ändamålsbestämdhet kan inte helt frigöra sig från kopplingen till individernas livsvärld i det socio-kulturella systemet. Visserligen har det ekonomiska systemet länge kunna förutsätta och bygga på konsumenternas acceptans av det ekonomiska systemets output. Så länge den materiella behovstillfredsställelsen ökade genom produktionen kunde denna ensam bestämma vad som skulle produceras. I takt med att de negativa externa effekterna ökar samtidigt som behovstillfredsställelsen minskar, avtar det ekonomiska systemets automatiska legitimitet. Konsumenterna börjar ifrågasätta produktionens inriktning och ställa krav på denna. I detta perspektiv utgör marknaden ett möjligt instrument för påverkan, ett instrument som i många stycken är betydligt effektivare än att gå den politiska vägen, där utfallet ändå i sista hand är i händerna på tröga myndigheter och ovilliga byråkrater.[18]

För att avslutningsvis kort återvända till de kurvor som beskriver samhällsutvecklingen, finns det ur normativ synvinkel anledning att lyfta fram att det finns två synsätt: ett vertikalt och ett horisontellt, som båda ger oss ett samtidigt rum. Se markeringarna i figur 7.2 nedan. Av det vertikala synsättet framgår att individer kan uppleva nuet i två olika kontexter, den övre kurvans – det gamla samhällets – perspektiv där industrisamhällets kollektiva konsumtion och fördelningsfrågor dominerar samt den nedre kurvans – det nya informationssamhällets – individuella investeringar. Det innebär att människor som lever i samma tid ändå kan leva i olika tidsmässiga världar. På samma sätt kan ett horisontellt synsätt ge vid handen att människor som lever i olika delar av världen, kan ”tillhöra” olika tidsmässiga utvecklingsstadier. Det finns i detta perspektiv ett nu som för samman människor med bakgrund i kulturer som motsvarar olika stadier i samhällsutvecklingen.

18 Detta förhållande har berörts i en artikel jag skrivit tillsammans med Minna Gillberg som heter ”Law as a Safetybelt and Market as an Enforcer”, se Hydén och Gillberg 1996. Det är också temat i Gillbergs avhandling 1999.

Figur 7.2

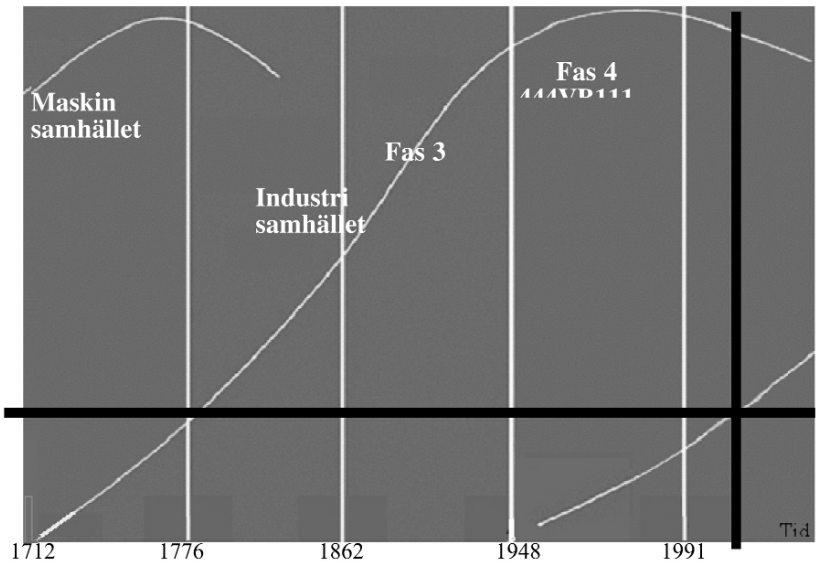

Den aspekt av rättssociologin som här lyfts fram har ett samhällsvetenskaplig fokus. Den kompletterar samhällsvetenskapen och ger denna redskap för att på ett makroplan handskas med den för närvarande största samhälleliga konflikten, nämligen den mellan systemets imperativ och människors livsvärld. Eftersom denna konflikt inte har några tydliga sociala bärare och är allmänt diffus och därför svår att mobilisera politiskt, finns det anledning att räkna med att konflikten kommer att ta sig andra vägar än de vi har varit vana vid under marknadssamhällets tusenåriga historia. Här finns således en uppsjö av möjliga normvetenskapliga forskningsuppgifter som ligger i hjärtat av samhällsutvecklingen. För detta ändamål skall vi nu presentera normen som analytiskt redskap för denna typ av studier. Det handlar då om att dissekera normens komponenter. Normen är sammansatt och formas av element från olika samhälleliga och individuella dimensioner eller aspekter. Var och en av dessa har sin speciella bakgrund och kontext. Det är genom att lära känna dessa faktorer som grunden läggs för etablerandet av en normteori.

7.2. Normmodellen

7.2.1. Normens tre dimensioner

Normmodellen bygger på att normen har tre förutsättningar, (V) vilja och värderingar, (K) kunskap och kognition samt (SM) system och möjligheter. I den litteratur som redovisats i kapitel 2 och 3 om normer är det endast Nils Christian Sundby som i boken *Om normer* ägnar sig åt att dissekera själva normbegreppet. Vi skulle kunna säga att Sundby anlägger ett internt perspektiv på normer, medan övrig litteratur uppvisar ett externt perspektiv som handlar om vilka normer som finns, varför människor följer och hur man får folk att följa normer, etc. Vill man undersöka normen närmare ur ett kombinerat internt och externt perspektiv, måste man söka sig andra vägar och i stor utsträckning skapa en egen referensram.

Som startpunkt för denna uppgift kan nämnas att Ulltunaprofessorn, Ulrich Nitsch, för sin del har hävdat att människans val och livsstil påverkas av kunskaper, värderingar och de möjligheter situationen erbjuder.[19] Dessa faktorer påverkas enligt Nitsch i sin tur av ett ramverk i form av institutionella faktorer som lagstiftning, ekonomiska styrmedel, marknaden, utbildning, m m. Nitsch har med denna utgångspunkt konstruerat vad han kallar för en incitamentmatris, där de tre variablerna på den horisontella axeln, kunskap, värderingar och möjligheter, på den vertikala axeln kombineras med tre nivåer i form av individuella faktorer, situationella faktorer och institutionella faktorer.[20] Kunskapsvariabeln översätts av Nitsch operationellt till dikotomin vet/vet ej. Värderingarna blir bestämmande för preferenserna, vill/vill ej. Möjligheterna, slutligen, blir liktydigt med dikotomin, kan/kan ej. Med denna konstruktion uppträder t ex olika faktorer som uppmuntrande eller begränsande på de olika nivåerna. När det t ex gäller böndernas benägenhet att ta till sig olika jordbruksmetoder, vilket är Nitsch exempel, spelar faktorer som ålder och hälsa in på den individuella nivån; pengar, storlek på jordbruket, klimat och jordens bördighet bland situationella faktorer samt kreditmöjligheter, politisk policy, regleringar och marknadssituation in bland institutionella faktorer. Även statsvetaren Lennart Lundquist är inne på närbesläktade tankegångar.[21] Han menar att effekten av politisk styrning är beroende bl a av tre egenskaper hos den styrde, nämligen om denne förstår, kan och vill utföra den åsyftade handlingen. ”Förstår” handlar om aktören begriper innebörden i styrningen, vad som önskas av honom eller henne. Om aktören kan är en fråga om aktören har förmåga att verkställa styrningen, dvs enligt Lundqu-

19 Se Nitsch 1996:132 – 136 och den ”incitamentmatris” han utvecklar där.
20 Nitsch 1995:27 ff.
21 Lundquist 1992:75 ff samt 1987.

ist om han har tillräckliga förmågor i form av inflytande, kunskap och handlingsförmåga att verkställa åtgärden.[22] Det rör sig således om individuell kapacitet hos den enskilde aktören. ”Viljan”, slutligen, gäller huruvida aktören önskar verkställa styrningen. Det kan finnas många skäl till att aktören inte finner styrningen acceptabel och därför inte vill verkställa den. Det handlar också om behovet av engagemang inför uppgiften, något som påverkar kvaliteten i arbetet.

Dessa resonemang ligger nära de som denna bok utgår från när det gäller normens konstruktion. Det som skiljer när det gäller Nitsch är den systemteoretiska förståelsen av samhället i mitt arbete, dvs att systemen skapar en slags spelplan, där systemet/spelet ger upphov till både spelregler och strukturella normer knutna till spelets idé på sätt som beskrevs i kapitel 2 och 3. Det är denna kategori av normativa omständigheter, vilka närmast kan klassificeras som fristående imperativer, som på ett makroplan verkar bestämmande på vilka möjligheter, positiva och negativa, som gör sig gällande i det särskilda fallet. Likheten mellan min utgångspunkt och den Nitsch företräder är att vi båda ser variabeln kunskap som knuten till det handlande subjektet samt att vilja och värderingar hänger samman i en viktig dimension som har med motivbildningen hos det handlande subjektet att göra. Här finns också det främsta släktskapet med Lennart Lundquist. Han talar om vill och kan i stort sett i samma termer. Lundquist talar dock om ”förstår” som en egen kategori, vilket förmodligen är betingat av att hans terminologi ingår i studiet av styrningsrelationer. För egen del betraktar jag variabeln förstå som ingående i kan-dimensionen. Om vi går utanför styrningskontexten och ser till ett mer allmänt handlingsteoretiskt sammanhang finns det anledning att betrakta bristande förståelse som beroende av fallerande kunskap eller någon form av kulturellt främlingsskap inför den handling eller uppgift som aktören står inför. Lundquist har ingen motsvarighet till restriktioner knutna till bristande handlingsmöjligheter till följd av olika systemförhållanden. Dimensionen kan och vill hos Lundquist är desamma som i normteorin. Denna lyfter fram de faktiska möjligheterna till handlandet som en tredje dimension.

Steget från handlande till lärande och läroprocesser är inte långt. Lärande är som handlande beroende av vilja, kunskaper och möjligheter. Det finns också mycket riktigt ansatser inom detta område som påminner om normteorin. Sålunda talar Knud Illeris i sin bok *Laering – aktuel laeringsteori i spaendingsfeltet mellem Piaget, Freud og Marx*[23] om att allt lärande omfattar tre olika dimensioner, att lärandet så att säga utspelar sig mellan tre poler och att det på motsvarande sätt kan betraktas och analyseras ur tre

22 Lundquist 1992:76.
23 Se Illeris 1999.

olika infallsvinklar.[24] För det första, menar Illeris, har allt lärande ett färdighets- eller betydelsemässigt innehåll. Tillägnelsen av detta innehåll sker främst genom en kognitiv process. För det andra är lärande också alltid en psykodynamisk process, dvs en process som omfattar psykisk energi förmedlad via känslor, attityder och motivationer som både kan fungera som drivkrafter och själva påverkas genom lärandet. För det tredje är lärande dessutom en social och i sista hand en samhällelig process. Illeris betonar, ”att de tre dimensionerna ingår på ett integrerat sätt i allt lärande och att de i praktiken inte förekommer som separata funktioner. Ur ett analytiskt perspektiv kan det däremot vara fruktbart att skilja dem åt för att få en tydligare och mer differentierad bild av lärandet, under förutsättning att man alltså är medveten om att de tre dimensionerna i praktiken är förenade”.[25] Det är med lärandet som med normbildning att det i sista hand handlar om processer som utgör en förmedling mellan människan som en biologiskt-genetiskt utvecklad varelse och de av människorna genom olika system för behovstillfredsställelse utvecklade samhällsstrukturerna.[26]

Det gängse i sociologin är att se normer som något som enbart hör den sociala sfären till. I detta perspektiv är moralen det som verkar bestämmande för handlandet. Vi talar då om normens drivkrafter i termer av ett visst önskvärt värde som skall tillgodoses genom handlandet. Men normer har också sin bakgrund i ett handlingssystem, det ekonomiska, det politiskt-administrativa systemet eller i något av de naturgivna systemen, det biotiska och det fysiska systemet. Moralen spelar för det socio-kulturella systemet samma roll som marknaden gör för det ekonomiska systemet och som naturen gör för det tekniska systemets normer. Moralen är något som utvecklas i relationen mellan människor. Den kan ha sin utgångspunkt hos individen i det vi kallar samvetet, men den utvecklas och artikuleras i kommunikation och samhandlande mellan människor.

Sven Eric Liedman betonar med hänvisning till Johan Asplund att det inte är individen eller egot som kommer först utan det istället är den sociala responsiviteten.[27] Denna sociala responsivitet har under de senaste århundrandena, i takt med att kommunikationsmöjligheterna har ökat, utvecklats till att också gälla vad Asplund kallas för en abstrakt socialitet. Hundratusentals människor sitter runt om i landet eller världen och läser eller ser oberoende av varandra samma nyheter och samma kommentarer. Trots att dessa människor inte känner varandra, än mindre talar med varandra, infogas de i samma opinioner. Radio, tv och tidningar är etapper på

24 Ibid i svensk översättning, s 17.
25 Ibid s 19.
26 Ibid s 228.
27 Liedman 2001:196 ff.

samma väg. Genom den digitala tekniken utvecklas dessutom möjligheten till interaktion och kommunikation direkt mellan människor. I det moderna samhället lever människor utöver sina konkreta liv med familj och arbete också i en abstrakt roll som medlemmar av ett allmänt, ansiktslöst och i en viss mening också gränslöst samhälle. Detta sistnämnda förhållande ger upphov till mänskliga relationer som präglas av anonymitet och abstrakt socialitet. Med det nya, abstrakta samhället, föddes också enligt Asplund samhällsvetenskapen i en modern mening. Liedman tillägger: ”Samhället blir med samhällsvetenskapen ett kunskapsområde för sig som det aldrig varit tidigare. Det personliga skall inom det området förenas med det opersonliga, det individuella med det kollektiva.”[28] I takt med den fortgående funktionsspecialiseringen i samhället har samhällsvetenskaperna successivt specialiserats. Sociologin har som en följd alltmer kommit att snäva in sig på socio-kulturella specialiteter, trots att dessa i det moderna, storskaliga industrisamhället, som kommenterades i kapitel 3, fått en allt mindre betydelse på bekostnad av sociala relationers beroende av yrkesmässiga och systembundna faktorer.

Till de naturliga systemen hör, som nämnts, två typer av normer, dels de normer som har med människans exploatering av systemen att göra och dels de normer som har med bevarandet av systemet att göra, de ekologiska normerna. I dessa sammanhang blir kunskap en viktig komponent i normen. Utan kunskap kan normen inte effektueras och genomföras. Det är således den andra förutsättningen för normen, en förutsättning som för övrigt också gör sig gällande i fråga om de övriga systemen inklusive socialt handlande. Kan vi inte läsa av det sociala samspelets mysterier, kan vi inte heller förstå de normer som gör sig gällande i det socio-kulturella systemet. Men än tydligare blir detta behov i samband med normer som går utanför det interpersonella samspelet och riktar sig mot naturen eller det ekonomiska systemet. Behovet av kunskap och insikt om systemets funktionssätt blir då mer påtaglig.

Den tredje förutsättningen för normen är de faktiska möjligheter som föreligger att realisera de önskade värden man har kunskap om och vill genomföra. Det handlar om de systemvillkor som de samhälleliga och naturliga systemen ställer upp. Det är en sak att kunskapen om systemen kan variera. Det är en individuell omständighet som inverkar. Men systemvillkoren handlar om de generella begränsningar som följer av de samhälleliga och naturliga systemen. De mest påtagliga av dessa begränsningar är naturlagarna, som tyngdlagen, fotosyntesen, termodynamiken och liknande. Dessa är till den del de berör våra dagliga liv internaliserade hos människan och ingår därför oftast inte som en medveten del av de överväganden som

28 Ibid s 198.

ligger till grund för ett normstyrt handlande. Som exempel kan hänvisas till att om vi har kontoret på tredje våningen och har lite bråttom hem, så föresvävar det inte oss att ta genvägen ut genom fönstret. Vi har internaliserat tyngdlagen och dess ibland smärtsamma konsekvenser redan från barnsben. Vidare har vi också upptäckt och internaliserat den bräcklighet som det biotiska systemet givit människan, vilket gör att vi har stora svårigheter att stå emot ett hopp från tredje våningen i ett kontorshus. Andra naturlagar kan ligga så ”långtifrån” individen i såväl rum som tid att de av det skälet inte uppfattas som en restriktion vid normbildandet. Här skulle man kunna peka på vårt (normstyrda) förhållande till problemet med växthuseffekten. Åter andra naturlagar ingår som en kalkylerad del i normens förutsättningar, vilket gäller för de normer som har med exploatering av naturen att göra i form av tekniska krav baserade på överväganden inom materiallära, hållfasthetsberäkningar och liknande.

Det hittills sagda kan sammanfattas i följande figur:

Figur 7.3

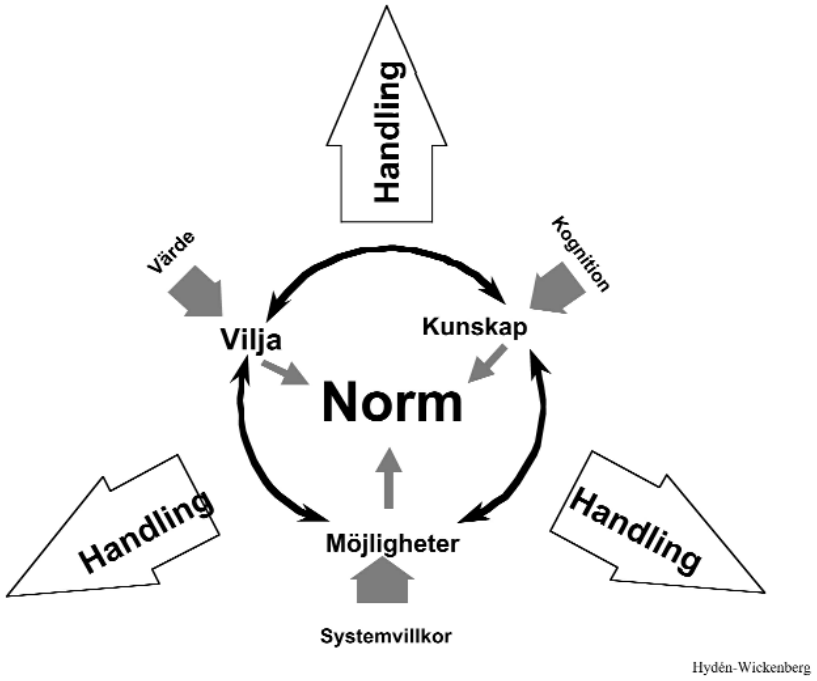

Till var och en av dessa kategorier, (V) vilja, (K) kunskap och (SM) systemmöjligheter finns det knutet olika bakomliggande förutsättningar. Vilja hänger samman med vilka värden som individen omfattar och vilka drivkrafter som gör sig gällande, dvs motiven för människans handlande. Dessa drivkrafter kan i sin tur hänföras bakåt till olika motivationssystem, alltifrån människans inre samvete till moral och etik och andra yttre påverkanssystem såsom religion, politiska och andra ideologier. Ekonomiska överväganden kopplade till egoistiska motiv liksom handlande utifrån solidaritet med andra människor är andra exempel på möjliga drivkrafter. Vad som gör sig gällande i det särskilda fallet är en empirisk fråga. Normmodellen nöjer sig s a s med att peka ut vilken typ av analys som är relevant för att förstå mänskligt handlande i ett normperspektiv.

När det gäller den andra komponenten, kunskap, är kognitionsbegreppet centralt. Kunskap är beroende av hur vi ser och uppfattar världen. Här gör skillnader ifråga om genus, etnicitet, utbildning och makt sig gällande, men också vilken position eller utsiktspunkt man har i samhället, när man uttalar sig. Kvinnoforskningen har pekat på hur kunskapen präglas av kön.[29] Inom området internationell migration och etniska relationer, den s k IMER-forskningen, har vi på senare tid lärt oss hur beroende vår syn på kunskap är av etnisk och kulturell tillhörighet.[30] Att utbildning är av betydelse för kunskap är närmast självklart, men här har på senare tid synen på kunskap delvis förändrats. Kunskap är inte bara en fråga om s k boklig bildning utan något mycket mer. Det rör sig både om kommunikativ och social kompetens som annan ”tyst kunskap”.[31] I detta sammanhang finns det också anledning att lyfta fram en gammal sanning om att kunskapen inte är jämt spridd över befolkningen utan relaterad till ekonomisk och social status, vilket i sin tur lägger grunden för skillnader i makt. Allt detta påverkar normbildningen i samhället.

Men kanske ännu viktigare är att lyfta fram att det finns en grundläggande skillnad mellan ett livsvärlds- och ett systemperspektiv på frågan om vad kunskap är. Som framhållits i kapitel 2 har normer både med den primära socialisationens värderingar och syn på kunskap att göra, och den sekundära socialisationens professionella färdigheter. Kognition kan både vara relaterad till det kulturella och till det professionella planet. Influenserna för kunskapsutvecklingen kan komma såväl från V (viljekomponenten i normen) som SM (system och möjligheter). Normen kan således ha bokstavskombinationen N = V, K, SM eller N = SM, V, K, dvs. normen kan ha sin utgångspunkt i viljan eller i system och möjligheter. I först-

29 Se här Widerberg 1995.
30 Se t ex Olsson (red) 2000.
31 Jfr Rolf 1995.

nämnda fallet är det den primära socialisationens kulturella uppfattningar som påverkar kognitionen, medan i sistnämnda fall det är den systembundna, professionellt elaborerade kunskapen som bestämmer kognitionen och kunskapskomponenten. Det innebär att pilen i figur 7.3 ovan i det första fallet går från V till K och i det andra fallet från SM till K. Till stöd för den systembundna kunskapen har olika vetenskaper utvecklats, vilka efterhand har specialiserats allt mer. Jämför vad som sades i kapitel 1 om den isärtagning som präglat vår tids kunskapsideal. Utvecklingen av kulturellt baserad kognition och klokskap förutsätter kommunikation, mellan människor i samtal eller genom standardiserade kulturella uttryck i film, poesi, skönlitteratur, massmedia. När Jürgen Habermas argumenterar för det kommunikativa handlandet så sker det således i motsättning mot de instrumentellt bestämda handlingsanvisningar som följer av systemens logik och inneboende värderingar. När Habermas bestämmer den ideala kommunikationen så är det en situation som kännetecknas av så lite inflytande som möjligt från den förutbestämda snedvridenhet som följer på systembaserade utgångspunkter för samtalet. Habermas använder, som vi sett i kapitel 2, ord som att systemen koloniserar livsvärlden, att kommunikationen är systematiskt störd, etc. Allt detta understryker det spänningsförhållande som omger de två typer av kunskap som följer med de olika utgångspunkter för kognitionen som här lyfts fram.

Det finns således två möjliga ingångar till kunskapskomponenten i normmodellen. Dessa närmar sig kunskapskomponenten i figur 3 ovan ”från var sitt håll”. De störningsmoment som kan förekomma i respektive fall är normkonflikter i fråga om systemsidan och bristande legitimitet i vad avser livsvärldens kulturella påverkan. Dessa förhållanden kan schematiskt beskrivas enligt följande schema:

Figur 7.4

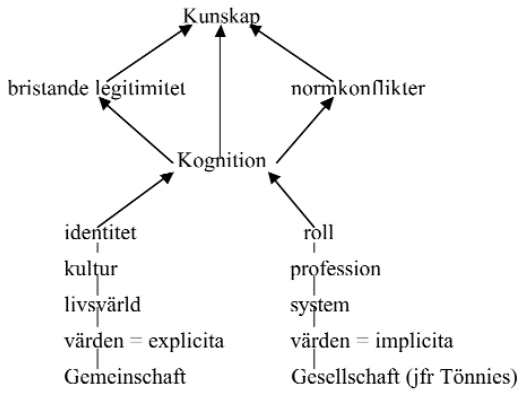

Den tredje normförutsättningen som hänger samman med de olika systemen faller tillbaka på de systemvillkor som diskuterades ovan i kapitel 2 och 3. Dessa systemvillkor är i sin tur bestämda av strukturella faktorer såsom naturlagarna i fråga om de naturliga systemen och marknaden inom det ekonomiska systemet. Vi kan således bygga ut normmodellen med följande komponenter.

Figur 7.5

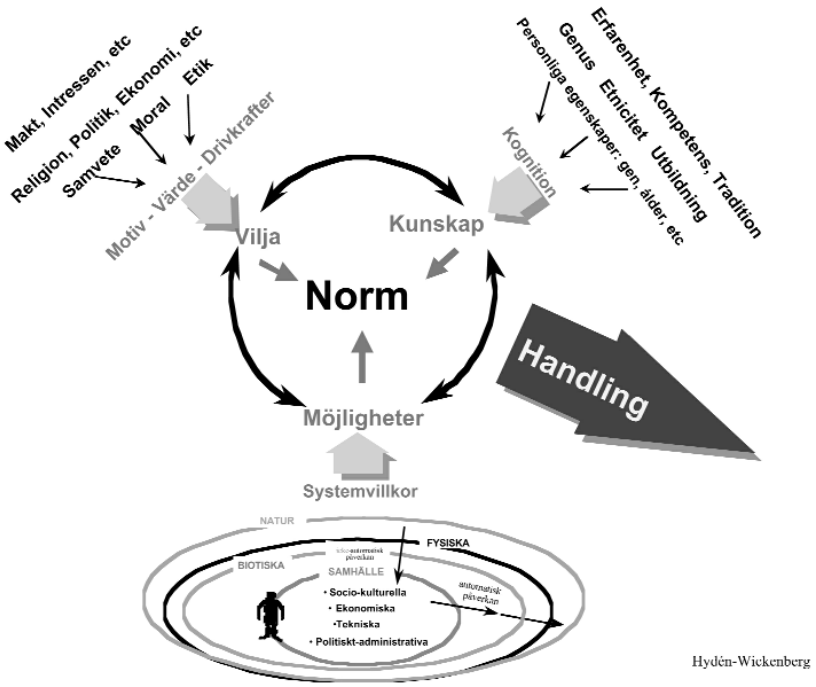

De delar av normmodellen som vi nu talat om berör frågan om vilka poler hos normen som är med och bestämmer handlandet. Ett ytterligare tillägg är här på sin plats, nämligen att det sker en ömsesidig påverkan av normens förutsättningar i själva normbildningsprocessen. Viljan och värdet påverkar vad som blir relevant som kunskap, vad vi letar efter. Samtidigt är det som kommenterades ovan att kunskap är relaterad till och beroende av systemen och systemvillkoren. Cirkeln sluts av att systemvillkoren i sin tur har konsekvenser för vilka värden och drivkrafter som gör sig gällande i samhället i stort. Som exempel kan hänvisas till de normativa implikatio-

nerna av begreppet hållbar utveckling.[32] Det är knutet till och överbestämt av de naturliga systemen och har som sådant konsekvenser för vilka värden som skall föras fram och vilken kunskap som krävs. Man kan uttrycka det som att SM, systemen och de möjligheter dessa ger upphov till fungerar som selektionstryck på normens V- och K-egenskaper. Det blir vissa normer som tillåtes växa fram, medan andra inte får tillräcklig grogrund. För att en norm skall etableras måste viljekomponenten stå i överensstämmelse med de villkor som systemet ifråga tillhandahåller. John Heritage har med hänvisning till Talcott Parssons uttryckt detta på följande sätt: ”Through this process, Parsons proposed, social actors come to want to do what the institutionalized normative patterns require them to do”.[33]

7.2.2. Normmodellen mellan aktörs- och systemteori

Normmodellen innehåller element av såväl aktörsteori som systemteori. Viljekomponenten är något som artikuleras och hävdas av individer och grupper. Likaså är kunskapen också knuten till det handlande subjektet. I dessa delar är normmodellen en handlingsteori som är aktörsinriktad. När vi sedan ser till systemförutsättningarna kommer vi obönhörligen över på systemteori. Systemen är uppbyggda på olika sätt vilket skänker dem olika strukturer. När vi således applicerar normmodellen på konkreta fall har vi anledning att beakta samtliga dessa faktorer, även om betydelsen av olika faktorer varierar med vilken typ av problem och handling som studeras. Men utgångspunkten för normmodellen är frågeställningen: Vad bestämmer handlandet? Då har normmodellen ett handlingsteoretiskt innehåll, något som utvecklas i ett aktörsperspektiv i förhållande till vilka värden och vilken kunskap som gör sig gällande. Därutöver måste en andra övergripande fråga ställas: Vad ligger bakom normen i det särskilda fallet? Genom detta är normmodellen över i systemteori och strukturella resonemang. Syntesen består sedan i behovet av att se till samspelet mellan värde, kunskap och möjligheter i det särskilda fallet, där långsiktiga systemförutsättningar kan fungera som premissleverantör för individen och bidra till att formera kortsiktiga motiv för handlandet.

Vi kan i detta perspektiv lägga ut normmodellen genom följande figur:

32 Se utförligare resonemang härom i Hydén 1999d.
33 Heritage 1984:75.

Figur 7.6

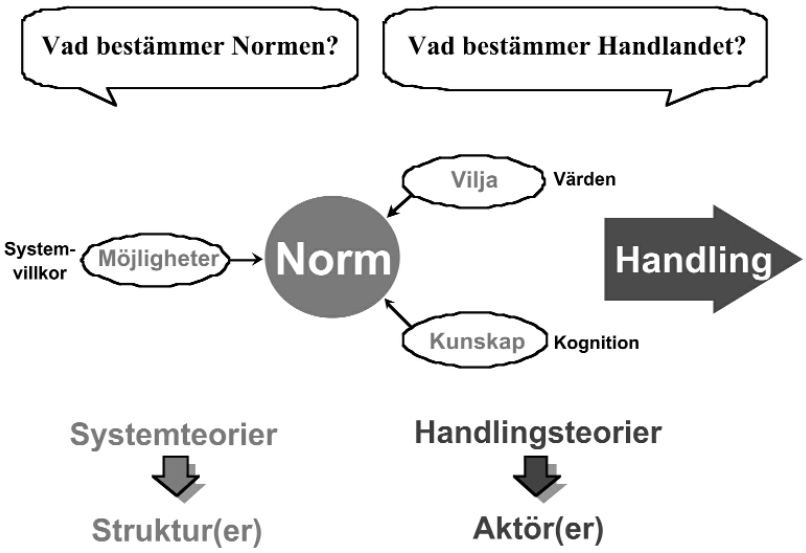

Tillämpningen av normen i det särskilda fallet är alltid en fråga om ett individuellt beslut i och med att normen verkar på människor. Detta gäller till undvikande av missförstånd även i de fall vi studerar företag och andra organisationer. De roller som där förekommer kreeras av individer som uttyder normens innehåll. Det innebär att vi i figuren ovan skulle kunna ersätta normen och sätta individen i centrum för den påverkan som äger rum. Avvägningen mellan (V), (K) och (SM) vilar sist och slutligen på individens beslut. Låt vara att normen just ofta blir en norm på grund av att den tenderar att åtföljas, men det finns alltid ett utrymme för individuella hänsynstaganden och därmed avvikelser eller justeringar av normen. Avvägningen mellan (V), (K) och (SM) innefattar ett moraliskt element även i de fall normen hör till något av de ändamålsbestämda systemen. Det blir den enskilde aktörens samvete som konkret avgör t ex i vilken utsträckning överväganden inom (V) skall ”gå emot” kraven från (SM). I förlängningen av denna diskussion aktualiseras begrepp som civilkurage och civil olydnad. Samhälleliga förändringar kräver alltid att (V) lyfts fram på bekostnad av (SM) och (K). Det är därför som uppstarten av en S-kurva, som representerar ett nytt samhällsskede, alltid initieras av enstaka individer som går egna vägar, antingen det rör sig om uppfinnare eller dygdetiker. Inno-

vationer föds aldrig i stora organisationer som kännetecknas av standardiserade, normstyrda beteendemönster. Det är också därför som begreppet normstödjande strukturer blir relevant i de fall man vill kollektivt stödja framväxten av normer som i något hänseende framstår som angelägna.

Det finns vidare skäl, för att ytterligare kommentera normmodellen, att understryka att denna inte ”av sig själv” ger svar på alla frågor. Som framhållits i inledningen till denna bok så är normen som begrepp och normmodellen något som kan användas som ett analysredskap för systematisering av kunskap om mänskligt handlande. Dess funktion är att strukturera kunskapsprocessen så att den förmår att beakta så mycket som möjligt av det som är relevant i ett visst fall eller för en viss typ av normer. Vad som är relevant bestäms av vilket problem som studeras. Kunskapsprocessen i sig förutsätter inslag från en mängd olika möjliga vetenskaper. Här får forskaren antingen falla tillbaka på sekundärlitteratur från dessa discipliner eller knyta till sig berörd sakkunskap i det särskilda fallet.[34]

Utgångspunkten för normanalysen är att handlandet betraktas som individuellt även om det analyseras i termer av normer. En norm kan således rent teoretiskt vara individuell. Det är också det en empirisk fråga. Normen kan föreskriva det normala handlandet för mig och utgå från mitt normsystem. Men givet att ett visst värde har en stark position och att kunskapen om hur man följer normen är allmänt utbredd samt möjligheterna finns där, tenderar normen att ha en allmän tillämpning. Detta är särskilt påtagligt för t ex de normer som fungerar som spelregler eller umgängesregler. Man måste vidare, som betonades i inledningen till kapitel 2, skilja på normen som faktisk företeelse och som analysinstrument. Som analysinstrument medverkar normmodellen till att rekonstruera antingen de förutsättningar som gör sig gällande i det särskilda fallet av handling(ar) som studeras eller de element som allmänt erkända normer, inklusive rättsregler, konstitueras av.

I det första fallet anger normmodellen de variabler som är relevanta att beakta vid analysen av vilka faktorer som gör sig gällande, när en aktör fattar beslut om att handla på visst sätt. Därmed inte sagt att de faktorer som påverkar handlandet nödvändigtvis är föremål för medvetna överväganden i handlingsögonblicket. Olika delar av normmodellen förväntas spela roll i olika empiriska situationer och under olika historiska faser. Jag har i denna bok avsikten att lägga grunden för denna typ av empiriska undersökningar. Vi har med den normvetenskapliga ansats som presenterats sett att socialpsykologiska teorier behövs för att förklara hur individerna lär och ska-

34 Den av mig förordade *task-force* strategin blir här viktig, jfr Hydén 1998b. I detta sammanhang är det viktigt att komma ihåg behovet av s k tyst kunskap oftast företrädd av praktiker, jfr Rolf 1995.

par normer genom interaktion. Internalisering och socialiseringsprocesser är viktiga begrepp i detta sammanhang. Det föreligger en del olika uppfattningar om vad en norm är för något. En norm kan ha samband med stabila förväntningar (Aubert), rutiniserade beteenden (Stjernquist), sanktioner och social kontroll (Axelrod respektive Coleman). Men normer kan också vara knutna till normativa kärnområden, där en gemensam kärna av värderingar bildar utgångspunkten för normbildningen. Detta är något som kännetecknar religiösa rättssystem. Vi har vidare visat att t ex spelteori kan hjälpa oss att förklara framväxten av normer, dvs. hur olika interaktiva situationer ställer krav på normer för samordning av beteende. Behovet av en norm uppkommer enligt Coleman när en parvis relation eller annat handlande medför konsekvenser för andra än de närmast inblandade. Om vi utgår från existensen av normer så påverkar enligt Therborn aktörernas handlingssammanhang normefterlevnaden och det framförallt på grund av följande faktorer: Hur synligt aktörens handlande är, hur beroende aktören är av den normbärande sociala omgivningen samt hur mycket aktören identifierar sig med normkällan.

Vidare gäller att normer på en nivå verkar styrande på normerna på närmast underliggande nivå. T.ex. menar jag att strukturella normer fungerar som riktlinjer och begränsande för strategiska normer som i sin tur påverkar de normer som ligger till grund för konfliktlösning och sanktionsbestämning vid brott mot normen. Förhållningsregler utgår från värderingar som riktar sig direkt till handlandet. Tekniska normer baserar sig på kunskap om faktiska förhållanden. Mål-medel normerna bygger på värderingar i form av bestämda mål, vilka för sitt uppfyllande förutsätter kännedom om tekniska normer. Spelregler definierar ett befintligt system (spel). De strukturella normerna utgår från systemets (spelets) idé och de strategiska bygger på erfarenheter om optimala strategier för att nå framgång. Värderingarna ligger inbäddade i systemet (spelet) och de manifesterar sig i de strukturella normerna. Förhållningssätt bestäms av spelregler och strategiska normer tillsammans. De sistnämnda kompletteras av tekniska normer i den mån det ekonomiska systemet interfererar i eller är beroende av det naturliga systemet.

Det sociala systemets grundläggande normer är förhållningsreglerna. De motsvaras i det ekonomiska systemet av de strukturella normerna och i de politiskt-administrativa systemen av mål-medel normerna samt tekniska och kvasi-tekniska eller professionella normer, vilka samtliga ytterst är bestämmande för respektive handlingssystems innehåll. Det politiskt-administrativa systemet kännetecknas av en ändamålsrationalitet. Naturliga systems normer, slutligen, är bestämda dels av tekniska normer som bestämmer tillvägagångssättet i samband med exploateringen av natur och

miljö för mänskliga (kortsiktiga) intressen och dels av ekologiska normer som har med långsiktiga bevarandeaspekter att göra. Inom dessa ramar finns ett antal handlingsalternativ som möjliga i ett hållbarhetsperspektiv. Den s.k. bemästringsexplosionen har emellertid varit och är styrd av en teknisk rationalitet som tenderar att stå emot den bevarande- eller förvaltningsfilosofi som baserar sig på ekologiska grunder.

Om vi ser normmodellens komponenter i relation till rättsreglerna kan vi, med utgångspunkt i vad som utvecklades om olika typer av rättsregler i kapitel 4, kortfattat ange följande bild. Det normativa innehållet är svagare i mål-medel reglerna än i pliktreglerna.[35] Mål-medel reglerna är policyorienterade och bygger på ställningstaganden som förutsätter kunskap i andra än rättsliga hänseenden.[36] Beträffande pliktreglerna gäller att samtliga av normmodellens tre dimensioner är uppfyllda. Regeln tar entydigt ställning till viljan, dvs vad som skall ske, förhållandena är sådana att kunskap finns och slutligen utgår den från att handlingsmöjligheter föreligger i det att systemförutsättningarna är uppfyllda. Mål-medel reglerna är vagare i viljehänseende, förutsätter för sin tillämpning kunskap i olika hänseenden samt är beroende av systemförutsättningarna. I samband med intersystemkonflikter och avvägningsreglerna ”trycker (SM) på” och skapar motstridiga bud på (V) och som en följd härav också olika krav i kunskapshänseende (K).

Det finns ett samband inom varje handlingssystem mellan dess olika normer vilket hålls samman av respektive systems speciella rationalitet och logiska uppbyggnad. Sålunda finns ett samband mellan sociala systems normer i form av förhållningsregler, umgängesregler och moraliska normer, ett samband som kännetecknas av en kommunikativ rationalitet. Som strukturell norm för förståelsen av hur det sociala systemet fungerar, hävdas att patriarkatets makt bestämmer den grundläggande normen. Patriarkatet kan i sin tur härledas till och ha stöd från religionen, från kulturella uppfattningar eller från det ekonomiska systemets struktur. Det sociala systemet är genom sin icke-ändamålsbestämda systemuppbyggnad öppet för påverkan i varje särskilt fall. Det är därmed också sårbart för maktanspråk inte minst sådana som ytterst baserar sig på fysiskt våld. Det är därför som reglerna till skydd för livet och den kroppsliga integriteten spelar en så stor roll i förhållande till det sociala systemets normer och det är

35 Att det finns där är dock viktigt att konstatera. Aleksander Peczenik skiljer på handlingsnormer och målnormer och använder uttrycket regulativa normer som gemensam beteckning på dessa, se Peczenik 1987:15. Jfr även Graver 1988.

36 Se om mål-medel regler som exempel på *The law of legislation* och vad som kännetecknar denna, von Hayek 1993:138 ff.

därför som sexualbrotten och reglerna till skydd för kvinnofriden blir allt viktigare i takt med att kvinnans frigörelse och därmed makt ökar.

Jag har i denna bok betonat norm- och rättsutvecklingens beroende av samhällsutvecklingens olika faser. Detta är något som också har ett genomslag i vad avser normmodellen och vilken i bokstavskombination (V), (K), (SM) som dominerar i vilken fas. Med hänvisning till den fasindelning som använts tidigare kan hävdas att under fas 1 dominerar fortfarande de systemmöjligheter som tillhör den tidigare s-kurvans fas 4 och som därmed överbestämmer viljan och påverkar kunskapsutvecklingen i samhället. Det är ett uttryck för vad Jürgen Habermas talat om i termer av systemets dominans över och kolonisering av livsvärlden. Detta utesluter inte att det inom smala sektorer av samhället redan under denna fas finns utrymme för viljan. Bland uppfinnare och innovatörer är den normativa utvecklingen viljemässigt fri, liksom kunskapsutvecklingen. Detta blir ett starkare drag i fas 2, där entreprenörer av olika slag ”sprider den fria viljan” och medverkar till att gamla gränser sprängs.[37] I fas 3 handlar det om att förmera den kunskap som krävs och sprida den till tillräckligt många för att kunna realisera den kärnteknologi som den fria viljan varit med om att utveckla så att den kan reproduceras i stor skala. Vi går på aktörsplanet från amatör till imitatör. Tyngdpunkten ligger då på normmodellens kunskapsdimension. Denna skall massproduceras och spridas (inte minst av akademiker). I detta skede får utbildning och forskning ökad betydelse. Dessa drag förstärks ytterligare i fas 4, då vi i ett inledningsskede får en situation av massutbildning på olika nivåer, inte minst genom universitet och högskolor. I fas 4 är vi successivt tillbaka i systemdominansen och strukturella förhållandens betydelse för vad vi kommer att tycka är bra och dåligt, vilket i sin tur överbestämmer vad vi betraktar som nyttig kunskap, något som ytterligare befäster de befintliga systemens dominans o s v i en cirkel.

Det enda som kan få cirkeln att upphöra är systemens vikande legitimitet genom bristande nyttouppfyllelse för människor, vilket leder till strävan efter förnyelse. Som exempel kan under vår tid hänvisas till nya system i form av ekologiskt tänkande och idéer om hållbar utveckling, vilka kan ses som en reaktion på de problem det storskaliga industrisamhällets externa effekter ger upphov till. I detta perspektiv kan framhållas att det i fas 4 uppträder spänningar inom normmodellen som sådan, vilket kan leda till asymmetri bland normens dimensioner med ödesdigra praktiska konsekvenser och bristande legitimitet som följd.[38] Både (V), (K) och (SM) för-

37 Detta gäller även egna gränser, vilket kan leda till utbrändhet och oregelbundna arbetstider.

38 Jämför här exemplet Hallandsås, där den normativa asymmetrin hade ödesdigra kon-

svagas i denna situation. När systemet blir övermogt fallerar legitimiteten. Systemet tillgodoser inte längre sociala behov på samma sätt som tidigare, vilket försvagar (V). Den kunskap som det gamla systemet drivit fram blir i det nya samhällets perspektiv inadekvat. Vi kan här tala om paradigmskiftets problematik. Systemen i sin tur försvagas genom bristande rationalitet. Befintliga ekonomiska och tekniska system konkurreras ut av nya sätt för produktion av varor och tjänster.

Det är i syfte att kunna analysera denna typ av spänningar och motsättningar i samhället som normmodellen blir ett angeläget instrument för normvetenskapen. Än viktigare blir normmodellen för att kunna identifiera de normativa förändringar som föregår varje samhällsförändring. Det är i detta perspektiv man skall se normvetenskapen som en vetenskap för det 21:a århundradet. Med utgångspunkt från de cykliska teorier som Anders Ewerman med stöd av ANNALES-skolan jämte ekonomisk historieforskning fört fram och som redovisats på åtskilliga ställen i denna bok, står vi sannolikt inför en megasocial förändring till följd, dels av en övergång från en era till en annan och dels till följd av ett skifte från en tusenårig civilisation till en annan. Denna samhällsförändring kommer först att indikeras av normativa förändringar på grund av byte av sociala koder och värderingar. De samhällsförändringar som informationsteknologin för med sig kommer således först att visa sig i förändrade normsystem, det normativa grundmönstret förskjuts på det sätt som utvecklats i kapitel 6. Jag skall avslutningsvis peka på några av normvetenskapens implikationer i detta sammanhang.

7.3. Strategiskt normativt tänkande (SNT) – normativ design till stöd för självreglering

7.3.1. Strategiskt normativt tänkande som komplement till rättslig reglering

Högsta domstolen ägnar sig åt SNT när den ändrar principerna för utkrävande av ansvar i brottmål från att tidigare ha ansett gärningsmannaskapet vara utslagsgivande för utkrävande av ansvar för t ex mord då flera varit inblandade. När brottslingarna, därtill vägledda av välbeställda advokater, kom på att man kunde ”skylla på varandra” och därmed genom sträng le-

sekvenser såväl miljömässigt som ekonomiskt. Se Hydén och Baier 1998 samt Baier 2002.

galistisk argumentation göra ingen ansvarig som gärningsman, såsom i det s k Lindomefallet, reagerade rättsapparaten genom domstolarna så småningom med att frankt deklarera att det inte spelade någon större roll vem som var gärningsmän, så länge det kunde hävdas att två eller flera agerat samfällt i en viss situation. Det är därför det inte anses spela någon roll att en av de inblandade i Malexandermorden, då en polis sköts ihjäl, har erkänt och ”tagit på sig” brottet. De övriga inblandade kan inte begära resning för att frikännas. Alla tre dömda betraktades som delaktiga i mordet och dömdes på grundval härav till långvariga fängelsestraff.

På samma sätt är arbetsdomstolen på sin tid SNT-orienterad i anslutning till ett antal fall om saklig grund för uppsägning av alkoholister. Det började med att arbetsdomstolen i ett uppmärksammat prejudikat, slog fast att alkoholism är en sjukdom och att de som efter frånvaro från jobbet på grund av alkoholism eller som ertappats berusade på jobbet inte på denna grund kunde sägas upp, åtminstone inte på ett större företag som kan anses ha resurser att ”ta hand om problemet”.[39] Enligt förarbetena till lagen om anställningsskydd kan nämligen sjukdom vara saklig grund för uppsägning endast ”om arbetsförmågan är väsentligen nedsatt”. I detta första prejudikat som arbetsdomstolen avkunnade till stöd för tolkningen av lagen, uttalade domstolen, att ”så länge den anställde kan utföra arbete av någon betydelse” är arbetsförmågan inte att betrakta som ”väsentligen nedsatt”. Med denna skrivning bäddade arbetsdomstolen för att alkoholister i stort sett inte kunde sägas upp, vilket föranledde stark kritik från arbetsgivarhåll och från allmänheten som menade att ”Sverige är fantastiskt”, där får man ostraffad vara berusad på jobbet och liknande. I detta läge tänker arbetsdomstolen normativt strategiskt. Domstolen kunde ju inte krypa ifrån det tidigare prejudikatets rättsliga innebörd. Man beslutar sig istället för att nästa gång facket för talan till stöd för någon som sagts upp på grund av att vederbörande missköter sig genom att vara frånvarande eller berusad på arbetsplatsen, så ställer man skärpta krav på kriteriet sjukdom. Arbetsdomstolen accepterade inte längre enbart påståendet om alkoholism utan krävde läkarintyg av förtroendeläkare för att det skulle betraktas som sjukdom. Att vara berusad på arbetet är därmed i sig ingen förmildrande omständighet. På det här sättet kunde arbetsdomstolen anpassa rättspraxis utan att egentligen ändra rättsläget till något som stod i bättre överensstämmelse med den allmänna opinionen. Det är innovativt SNT.

Helsingborgs tingsrätt avkunnade 2002-01-18 dom i målet mellan åklagaren och representanter för Skanska Sverige AB för att dessa i samband med den s k Hallandsåsskandalen genom bolagets hantering av tätnings-

39 Det s k Volvo-fallet, AD 1978:89.

medlet Rhoca Gil hade gjort sig skyldiga, dels till arbetsmiljöbrott och dels till vållande till miljöstörning. I målet försökte Skanska Sverige AB skylla ifrån sig på säljaren av tätningsmedlet, (det franska) företaget Rhóne-Poulenc Sverige AB, genom att hävda att detta företag inte upplyst om det ifrågavarande tätningsmedlets farlighet, etc. I tingsrättens dom kommenterar domstolen Skanska-representanternas invändning med en SNT-hänvisning. Skanska borde ha beaktat att de uppgifter som lämnades av det franska företaget ingick i ett affärsmässigt förhållande, där säljaren hade till uppgift att sälja så mycket som möjligt, varför man inte kunde förlita sig på uppgifternas fullständighet. Skanska borde därför enligt tingsrätten föranstaltat om en egen sakkunnig undersökning av tätningsmedlet. Tingsrätten spelar på detta sätt på de motivationsstrukturer som gör sig gällande i den ifrågavarande situationen.

Strategiskt normativt tänkande är således en (för rättsvetenskapen försummad) större eller mindre del av all rättsanvändning, vilket de tre mer eller mindre godtyckligt utvalda fallen ovan är exempel på. SNT saknar plats inom rättsvetenskapen. Det finns inga fast hållpunkter att hänga upp kunskapen på. I detta perspektiv utgör normvetenskapen ett komplement till rättspositivismen. Normvetenskap och SNT utgör annars ett naturligt inslag i rättsdogmatikens epistemologi. Normvetenskapens betydelse varierar dock under olika faser av samhällsutvecklingen.

Som framhållits i kapitel 6.5 sker normbildningen under framväxten av en samhällsformation, under en S-kurvas etableringsperiod, i form självreglering. Lagen om tilltagande avkastning gör att det finns förutsättningar för en spontan tillväxt, där koordineringen av aktiviteter sker genom normer som bygger på egenintresset hos samtliga inblandade. Därtill kommer den eftersläpning som enligt vad som utvecklats i inledningskapitlet och kapitel 6 kännetecknar normutvecklingen. I ett inledningsskede upplever man det nya samhället genom det gamla samhällets termer. Det gamla samhällets etablerade institutioner gör allt för att klamra sig fast vid det existerande.[40]

I samband med framväxten av ny teknik så talar man inom ekonomisk teori om produktivitetsparadoxen. Med det menas att det tar ganska lång tid innan man får en mer allmän positiv effekt på produktivitet och tillväxt av ny teknik.[41] Det gällde för elmotorn liksom för datorerna. Produktivitetsparadoxen upptäcktes av ekonomen Robert Solow som vid mitten av 1980-talet konstaterade att datorer nu syntes överallt i samhället utom i produktivitetsstatistiken. Detta förklarade det till synes oförklarliga att

40 En omständighet som skänker mening åt skämtteckningen av Stig Johansson med texten: Att vara med sin tid betyder ofta att vara emot den.

41 Se Schön 2001:525.

just i det läge då de mest utvecklade ekonomierna anammade den nya digitala tekniken så försvagades tillväxten. I normvetenskapliga termer skulle man i analogi härmed kunna tala om spelregelsparadoxen. Trots att ett nytt samhälle/spel växer fram så ser vi inte några nya spelregler. Det tar sin tid. Medan produktivitetsparadoxen beror på att det tar tid att utveckla ny kompetens, förändrad arbetsorganisation, utveckla nya insatsvaror m m, så kan spelregelsparadoxen hänföras till den mentala trögheten uppbackad av oviljan hos gamla makthavare att släppa ifrån sig spelplan för det nya spelets aktörer. När innovationsutvecklingen är i ett tidigt skede uppträder många flaskhalsar och störningar. Produktivitetsökningen dämpas till dess att tekniken stabiliserats, inlärningseffekterna förstärkts och kompetensen blivit spridd. Då kan också innovationerna spridas till fler områden och produktivitetstillväxten så småningom öka. Samma förutsättningar gäller för spelregelsutvecklingen. Det krävs att spelet så att säga satt sig för att spelreglerna skall accepteras och bli allmänt omfattade.

Under tiden kommer den normativa utvecklingen te sig som avgränsade öar av nya spel som praktiseras inom ramen för den stora spelplanen. De nya spelen utvecklas genom självreglering, där påföljder för brott mot normerna är en del av själva normen, på det sätt som vi tidigare har karakteriserat skillnaden mellan normer och regler. Det hela börjar som en lek i de medverkandes källare eller garage med stöd av amatörens glada entusiasm. Det går så småningom över i organiserat spel där självreglering utgör kompensationen för avsaknaden av allmänt omfattade spelregler. Vem som väljer att spela vilket spel bestäms av de preferenser individen har till följd av personlighet och kulturell bakgrund.

7.3.2. Normativ design till stöd för självreglerande processer

Det är i detta läge som det normativa går över från regeltillämpning till strategiskt normativt tänkande. I och med att det inte finns några fix och färdiga spelregler som kan appliceras på den nya aktiviteten måste koordineringen av beteendet vila på egenintresset. För att kunna göra egenintresset till ett gemensamt, kollektivt, intresse krävs strategiskt normativt tänkande (SNT). Det innebär att man rekonstruerar under vilka betingelser i form av motivationsstrukturer som en viss aktivitet äger rum och gör beräkningar av vilka möjligheter som finns att påverka aktörer i olika riktningar, givet dessa normativa förutsättningar. SNT omfattar även möjligheten av att påverka själva motivationsstrukturen. SNT är något som drivs fram när behov därav uppstår i samhället. Resultatet av SNT kan vara en normativ design, i rättsliga eller utomrättsliga termer, av det område som skall påverkas.

Det finns olika grader av självreglering. En definition ser ut enligt följande:[42]

> Självreglering är åtgärder i systematiserad form som vidtas av ett företag, en grupp företag, en bransch eller hela näringslivet för att utreda, förebygga eller lösa problem i förhållande till konsumenter eller andra kunder. Självreglering kan bestå av rekommendation (från t ex en branschorganisation), gemensam reglering (co-regulation) där myndigheterna utformar reglerna tillsammans med branscherna eller näringslivet eller egenåtgärder som är självpåtagna av aktörerna.

I ordets egentliga mening innebär självreglering att egen- och allmänintresse sammanfaller på ett sådant sätt att nödvändig koordinering av beteende via spelregler och/eller umgängesregler upprättas av inblandade parter själva och att externa effekter är så begränsade att dessa ”kan tas om hand” av huvudintressenterna. I definitionen ovan finns denna variant med i slutet, ”egenåtgärder som är självpåtagna av aktörerna” som ett gemensamt intresse. Med självreglering kan också förstås åtgärder som sker för att förekomma behov av reglering. I detta sammanhang krävs inslag av SNT. Det gäller att finna ut vilka normativa strukturer som gör sig gällande och hur dessa påverkar berörda aktörers motivationsstrukturer och utifrån detta utforma samhandlandet, organisationen eller vad det nu handlar om. I begreppet självreglering ligger också möjligheten av att berörda aktörer själva sätter upp normer för det gemensamma agerandet. Därvid aktualiseras rättsliga instrument av den typ som Nils Kristian Sundby kallar för tillåtande normer, dvs. sådana som varken påbjuder eller förbjuder utan endast tillåter. Hit hör bl a avtalsinstrumentet. Genom avtalet kan enskilda parter utforma och stadfästa sina mellanhavanden på ett sätt som vid behov kan genomdrivas av rättsmaskineriet. Innehållet i regleringen bestäms således av parterna själva. I den meningen är det adekvat att tala om självreglering i dessa situationer. Ingen kan heller tvingas att sluta avtal. Det fordras parternas fria vilja. Formerna för avtalet och därmed självregleringen är dock tvingande och rättsligt reglerade.

Vilken form självregleringen tar sig är beroende, dels av vad den gemensamma verksamheten går ut på, dels av hur den är organiserad. När det gäller verksamhetens innehåll kan hänvisas till skillnaden mellan gemensam aktivitet som är inriktad på att uppnå något tillsammans eller sådan som bygger på konkurrens. Jag har i annat sammanhang använt mig av en metafor som utgår från skillnaden mellan att bygga en koja och att spela fotboll.[43] Båda fallen kännetecknas av gemensam aktivitet, men skillnaden är att i fallet spela fotboll förutsätts vissa regler. Under det stadium av

42 SOU 2000:96 s 7.
43 Hydén 1985, kapitel 1.

lek då ett spel utvecklas etableras regler spontant efterhand som det uppstår tvister och behov av avgöranden av dessa. Men så fort leken går över i spel, bestäms per definition handlandet av regler. Ju mer avancerat spelet är, framförallt när det går över från att utövas av amatörer till av professionella spelare, desto större behov av tredje man (domare) för att tillämpa och upprätthålla reglerna. Att bygga en koja kräver dock inte några regler. Det är en aktivitet som kan påkalla viss samordning och fördelning av arbetsuppgifter, men detta kan ske utan i förväg bestämda regler. De inblandade kan behöva göra en arbetsfördelning och komma överens om hur beslut skall fattas, men även detta kan ske spontant utan inblandning av regler. Det är först när leken att bygga en koja går över i att bygga ett hus eller annat byggprojekt som de externa effekterna kan bli av sådan omfattning att man av det skälet kan komma att behöva genom regler värna om utomståendes intressen.

Så visst är aktivitetens karaktär av betydelse för behovet av regler. Men också organiserandet av aktiviteten påverkar. En sak som omedelbart gör sig gällande är att omfattningen av den aktivitet som bedrivs, oavsett om den är konkurrensbaserad eller inte, påverkar behovet av regler; ju större verksamhet, desto större behov av regler. Men det är inte storleken i sig som är avgörande. Om vi ser till de tre nivåerna, primärgrupp, sekundärgrupp och nationell nivå, kan följande sägas. I den lilla primärgruppen, t ex familjen, behövs inga regler för att koordinera verksamheten. Dess beslut och den tillit som krävs för att överenskommelser skall ingås, upprätthålls genom de personliga bindningar som föreligger. Det är en annan sak att primärgruppen kan förekomma i ett sammanhang där det upprättats regler till skydd för medlemmar i primärgruppen, t ex kvinnors och barns ställning, men dessa regler är då etablerade på en högre nivå och tillhör den högre nivåns regelsystem. Sekundärgruppen behöver inte heller några koordinerande regler. Det finns dock olika typer av sekundärgruppen.

Om vi ser till släkten eller till klanen i klansamhällen, så fungerar den efter samma logik som primärgruppen. De personliga bindningarna medverkar till att aktiviteter följer ett visst mönster utan att det behöver ”framtvingas” med hjälp av regler. Detta kan också gälla en hel befolkningsgrupp om denna t ex lever under sådana levnadsomständigheter att samhandlandet blir till en nödvändighet, framförallt genom denna materiella produktionens organisering, dvs hur man skaffar sitt levebröd. Som exempel kan hänvisas till Aster Akalus studier av nomadfolket Nuerna i Etiopien.[44]

Om sekundärgruppen utgörs av en organisation som ingår i ett kommersiellt sammanhang följer redan av det en fokusering på en bestämd

44 Akalu 1985.

uppgift som i sig kan vara tillräcklig för samhandling. Återigen är det en annan sak att det kan krävas gemensamma regler för att koordinera beteendet på marknaden, men detta är då regler som konstitueras på en högre nivå. Men om vi ser till sekundärgruppens, organisationens, ”inre liv” behövs i sig inga regler, åtminstone inga externt påfordrade regler. Här spelar dock storleken på och graden av specialisering och funktionsfördelning inom organisationen en roll. I en stor organisation är det nästan undantagsvis så att det sker en uppdelning mellan beslutsfattande och verkställande funktioner, mellan principal och agent för att använda ett ekonomiskt språkbruk eller mellan huvudman och exekutiv, för att använda en organisationsteoretisk terminologi.[45] I dessa fall underlättar regler ett fastslående av maktförhållanden och funktionsfördelning. I stora organisationer eller storskaliga samhällen sker detta genom interna regler. Rör det sig om icke kommersiella organisationer måste maktförhållandena stadfästas och upprätthållas genom överordnat organ, i sista hand statsmakten. I en icke kommersiell sekundärorganisation saknas den sammanhållande länk som en gemensam uppgift i ett ekonomiskt, mätbart, sammanhang utgör.

När vi kommer upp på en nationell nivå blir behovet av koordinerande regler än mer påtagligt. Marknaden och det ekonomiska systemet behöver sina spelregler. Det politiskt-administrativa systemet bygger på formaliserade regler för uppgifts- och maktfördelning. Staten själv gör anspråk på att skydda sig genom regler.[46] Även det socio-kulturella systemet har fått sina gränser fastslagna genom rättsregler. Tekniken omgärdas även den av rättsregler, om inte annat så av legitimitetsskäl för att ta hand om externa effekter. Allt detta har vi talat om i kapitel 4. Men återigen, sättet att organisera en verksamhet styr behovet av regler. Vi kan t ex se hur marknadsplatsen har påverkat reglernas karaktär ifråga om reglering av handeln.

Under köpmannaeran behövdes regler för att trygga äktheten hos varan, dvs för köparen förelåg en osäkerhet i vad avser risken för att någon efter köpet skulle komma och hävda att saken var hans. Säljaren skulle enligt landskapslagarnas köpmålabalkar kunna styrka att den sålda varan var hans. Under handelshuseran krävde anskaffandet av varor till marknadsplatsen särskilda rättsliga arrangemang för att skapa kreditmöjligheter och regler om betalningsförpliktelser. I hantverkssamhället reglerades rätten att framställa varor för marknaden och under industrieran skyddas köparen mot att bli förd bakom ljuset av säljaren och mot att det föreligger felaktigheter i varan. Dessa förändringar i regelbehov hänger samman med de kärnteknologiska skiften som vi tidigare kommenterat kännetecknar dessa

45 Abrahamsson 2000.
46 Töllborg 1997.

eror i marknadsepokens etablering. Det är det förändrade sättet att organisera handeln på som driver fram ändrade regelstrategier.

När vi nu är på väg in i ett informationssamhälle tycks det som om marknadsplatsen i stor utsträckning organiseras så att den kan frigöra sig från behovet av rättsregler. I informationssamhället är vi på väg tillbaka till idén med den ursprungliga marknadsplatsen och dess karaktär av mötespunkt för alla köpare och alla säljare av en viss vara, låt vara inom det begränsade område som då gällde för marknaden i fråga. Genom den ökade kommunikationsförmågan i informationssamhället blir det möjligt att sammanföra alla säljare till en och samma marknadsplats för en speciell vara, bilar, kylskåp eller vad de nu må vara. Det blir således marknaden som splittras upp för olika varor och inte säljarna. Genom att sammanföra alla köpare och säljare av en viss vara till en och samma (virtuella) marknadsplats minskar transaktionskostnaderna och behovet av regler blir minimalt.[47]

Näringslivet har på eget bevåg utvecklat en självregleringstradition.[48] Alla branschorganisationer med självaktning har idag etiska regelverk, ibland kombinerade med något slags råd eller nämnd där olika frågor prövas och policy utvecklas.[49] Egenåtgärder ses av näringslivet som ett bra och effektivt sätt att reglera elektroniska affärer, bättre än lagstiftning.[50] Konsumenterna ser självreglerande mekanismer av detta slag som ett komplement till lagstiftning som kan förtydliga och tolka lagen.[51] Det är således en ganska blygsam ambition med självreglering, där denna ses framförallt som ett legitimitetsskapande instrument. ”Den kan ge konsumenterna en mer tillgänglig information och på det sättet öka förtroendet för den elektroniska handeln. Förtroendet är nyckeln till en framgångsrik e-handel,” heter det i en hearing som anordnades i juni 2000.[52]

Staten får också ett intresse av självreglering för att stimulera ökat bruk av elektroniska affärer, något som anses kunna främja den ekonomiska tillväxten. Utvecklingen är mycket snabb på detta område, medan den traditionella lagstiftningsprocessen är långsam. För att främja utvecklingen anser regeringen att det bör finnas alternativ till traditionell lagstiftning.[53] Regeringen anser att utvecklingen av tillämpningar och tjänster skall drivas av marknaden, men att marknadens parter bör uppmuntras att finna

47 Se den analys som Christina Ramberg gör i boken Ramberg 2002.
48 Se härom SOU 2000:96 s 17.
49 Ibid. Se även Hoff 2002.
50 SOU 2000:96:30.
51 SOU 2000:96:32.
52 IT-kommissionen tillsammans med Näringsdepartementet, se SOU 2000:96 s 32.
53 SOU 2000:96:27.

lösningar som stimulerar ökad användning av elektroniska affärer och som samtidigt skapar tillgänglighet och tillit.

Behovet av SNT gör sig redan gällande under den storskaliga industrieran. Den belastning som detta samhälle kräver ifråga om rättslig reglering inte minst till följd av inter-systemkonflikter gör att tankar på självreglering växer fram som nödvändiga komplement till statlig reglering. Boaventura de Sousa Santos har i en metafor karakteriserat rättssystemet som en kamel som får mer och mer att bära på, den får allt svårare att gå och faller till sist ihop.[54] I detta läge påkallas SNT för att avlasta kamelen och för att hitta alternativa vägar att påverka beteenden och inkludera externa effekter inom ramen för intra-systemregleringen. De intervenerande reglernas normativa ambivalens måste ersättas med andra arrangemang än rättsregler.

7.3.3. Förutsättningar för självreglering på trafikområdet m fl områden

Som exempel kan vi till att börja med se till trafikområdet. Trafiksäkerhetsforskningen ger entydigt vid handen att det finns ett starkt samband mellan hastighet och olycka, ju högre hastighet desto större sannolikhet för att olyckor inträffar och dessutom ju högre hastighet desto mer omfattande skador.[55] Sett i normmodellens perspektiv gäller att det finns en inkongruens mellan kunskap och handling. Ett problem är naturligtvis att kunskapen inte finns tillgänglig hos de strategiska aktörerna, förarna. I sin strävan att uppfylla vad Vägverket kallar för nollvisionen blir således hastighetsbekämpning en viktig uppgift. Frågan är bara hur detta skall gå till. Låt oss därför kortfattat blicka in i trafikområdets normativa universum. Resonemanget kan gå som följer.[56]

Om vi applicerar SNT på problemet, ligger det nära till hands att föreslå att förarna förses med trafiksäkerhetsforskningens insikt om sambandet mellan hög hastighet och risk för olycka. Detta kan ske genom informationskampanjer. Så har också skett, men det hjälper inte. Frågan uppstår varför. Vi har anledning att se till fler dimensioner i normmodellen än (K), kunskapsdimensionen. Det finns av flera skäl en stark vilja hos många förare att köra fort. (V), viljekomponenten, ger ett motsatt budskap än vad (K) tillhandahåller. Det gäller således att ge (V) ett annat innehåll. Hur på-

54 Se de Sousa Santos 1995.

55 Enligt en Australiensisk studie har man kunnat visa att vid ett överskridande av tillåten hastighet med 20 km/tim, 80 km/tim istället för tillåtna 60 km/tim, så är risken för olyckor 32 ggr större än om hastighetsgränsen hållits, se Kloden, C.N., McLean, A.J., Moore, V.M., Ponte, G., 1999.

56 För en utförligare genomgång och en tillämpning av normmodellen på trafikområdet med inriktning på hastighetssänkande åtgärder, se Hydén 2001.

verkar man (V) bäst? En första åtgärd blir att se till den normativa kontexten. Vad finns det för krafter som kan tänkas dra i olika riktningar. Vi finner då att preferenserna i (V) till dels är individuella. Det finns skillnader i populationen förare. Om vi inriktar oss på de som kör för fort kan konstateras att en del av dessa gör det av personliga skäl. De gillar att köra fort. Det kan vara individer "som alltid har bråttom", etc. Men vi finner också att normmodellens tredje komponent, (SM), systemmöjligheterna, inverkar på (V). Bilen kallas inte för inte för fortskaffningsmedel. Tanken sett ur systemets synvinkel är med andra ord att man skall kunna färdas fort. Detta förstärks i sin tur av biltillverkarna. Dessa marknadsför sina produkter med utgångspunkt från variabler som fart och flärd, 0 – 100 km/tim på 9,8 sekunder och helst med en vacker kvinna sittande på motorhuven. I den mån bilindustrin beaktar relationen mellan fart och olycksrisk så används det till att profilera sig på säkerhetssidan. Man skall således kunna köra fort och om olyckan är framme så skall man ändå själv kunna klara sig. Vad som händer omgivningen ingår inte i kalkylen. Det tillhör avdelningen externa effekter som man inte behöver bry sig om, med mindre någon kräver det.

Ett annat sätt att försöka förmå förare att köra saktare är att i lag förbjuda högre än vissa stipulerade hastigheter. Dessa hastighetsgränser kan då varieras med hänsyn till omgivningen. 50 km/tim har länge varit en gräns för hastigheten i tättbebyggt samhälle, 70 km/tim på mindre och 90 km/tim som bekant på större vägar. På motorväg och större motortrafikleder kan vi få köra upp till 110 km/tim. Problemet med dessa regler är att de för det första inte följs. Studier och statistik visar att hastigheterna ligger genomsnittligt betydligt högre, trots att de borde vara lägre, i tättbebyggt samhälle inte högre än 30 km/tim. Frågan uppkommer då hur man kommer åt fortkörarna. Rättens klassiska påverkansvariabel är straffet. Det skall kosta pengar, böter, om man kör för fort. I värsta fall, dvs om någon kör t ex mer än 30 km/tim över tillåten hastighet, kan man dra in körkortet under viss tid och vid grova brott för alltid. Det fordras då uppkörning på nytt för att få tillbaka körkortet. För de som råkar ut för dessa påföljder finns det anledning att anta att viss påverkan sker. Denna är dock inte tillräcklig. Straffen är för detta ändamål för milda. Å andra sidan finns det en gräns för hur stränga påföljderna kan bli. Denna gräns heter legitimitet; människorna i ett samhälle kan komma att opponera sig mot hela systemet om man anser att straffet inte står i rimlig proportion till brottet, dvs om spänningarna blir för stora mellan normens olika komponenter.

Även om de som "åker fast" kan tänkas bli påverkade av det straff de får, så tycks det inte ha någon avskräckande, återhållande effekt på övriga bilister och vad värre är, dessa tillhör majoriteten. Det är således enbart ett

mindre antal bilister som blir föremål för lagföring och straff. Denna strategi har därför en begränsad effekt. Kan man då inte göra något åt det? Det handlar om att öka effektiviteten i tillsynen av den lagstiftning som reglerar hastigheterna. Detta är polisens uppgift. Denna aktualiseras i normalfallet av att någon anmäler ett brott, varvid polisen rycker ut och gör utredning till grund för lagföring. Så går det också till på trafikområdet. När en olycka inträffar, som är någorlunda allvarlig, påkallas polisens utredning. Men problemet visavi det vi diskuterar är att det är ju just detta vi vill undvika. Nollvisionen handlar om att det inte skall förekomma några olyckor med dödlig utgång. Som strategi kan vi således inte avvakta inträffandet av en olycka. Det gäller således, mot bakgrund av den kunskap vi har om olycksrisk, att påverka faktorn fortkörning i sig. Lagstiftningen är också uppbyggd efter denna tanke. Det är straffbart att köra för fort oavsett konsekvenserna. Det gäller för övrigt också för brottet vårdslöshet i trafik. En vårdslös omkörning är straffbar även om inget hände i det särskilda fallet. Men detta för med sig övervakningskostnader.

Mot denna bakgrund uppstår frågan vilka möjligheter polisen har att beivra brott. Inom kriminologin används begreppet mörkertal för att beteckna det bortfall av brott som aldrig upptäcks. Mörkertalet på trafikområdet är stort, det vet man. Det är så stort att polisen i praktiken inte stoppar bilister förrän de kör 15 – 20 km/tim över hastighetsgränsen. Redan detta utgör en kraftig riskökning.[57] Av detta kan man ana sig till att tillsynen av lagens efterlevnad är problematisk. Övervakningskostnaderna är stora. Polisen har introducerat användningen av övervakningskameror för att effektivisera tillsynen. Men även detta för med sig kostnader. Enligt beräkningar som är gjorda utifrån svenska förhållanden skulle automatisk kameraövervakning av 1 185 mil kunna spara 35 liv och kosta 17 711 MSEK, dvs över 17 miljarder.[58] Enligt samma källa skulle en tiofaldig ökning av polisens hastighetsövervakning kunna spara 133 liv till en kostnad av 2 754 MSEK. Kontrollkostnaderna har inte bara ett pris i kronor och ören utan också i det vi kallar för legitimitet. Det finns en gräns för hur mycket kontroll människor kan tolerera innan de reagerar. Gränsen för legitimitetssvikten är relaterad till hur många som omfattar de normer som bryts mot och hur många som inte gör det. Om de som bryter mot lagen är större än de som säger sig sympatisera med lagen, är legitimiteten i fara. Vidare spelar karaktären hos de handlingar som konstituerar brottet in.

57 Jfr den i not 55 angivna australiensiska studien. Enligt samma studie ökar olycksrisken om man kör 20 km/tim för fort, 80 km/tim där det är 60 km/tim, lika mycket som om man kör bil med ca tre starköl i kroppen, dvs om blodalkoholnivån uppgår till 0,21 g/100 ml.

58 Elvik & Amundsen 2000.

Rör det sig om något som folk i allmänhet uppfattar som bagatellartat så uppstår legitimitetssvikten snabbare vid en omfattande kontrollinsats.

Slutsatsen av det förda resonemanget är närmast att det endast återstår att påverka trafikanternas beteende med annat än rättsliga medel. Rättsreglerna slår helt enkelt slint om de inte motsvaras av allmänt omfattade normer i samhället. Frågan uppstår i detta fall hur man påverkar de normer i samhället som är bestämmande för trafikbeteendet. Vi bär då också med oss från diskussionen ovan att vi måste beakta, dels de normer som verkar för lagenligt trafikbeteende och dels sådana normer som drar i annan riktning.

Innan vi kommer in på normer som gynnar lagenligt beteende så vill jag betona att en respekt för rättslig reglering i sig kan leda till att den rättsliga regleringen följs. Vidare kan enbart vetskapen om att man kan straffas verka avskräckande på den brottsliga gärningen, fortkörningen. Men dessa faktorer tycks ju inte vara verksamma mot de som bevisligen bryter mot lagen och det är en tillräckligt stor grupp för att utgöra ett samhällsproblem. För dessas räkning måste ytterligare påtryckningar vara verksamma. En sådan faktor som lyfts fram och berörts ovan av spelteoretikern Robert Axelrod i en intressant simulering av brottsligt beteende är betydelsen av omgivningens fördömande av det brottsliga beteendet.[59] Dvs det visade sig inte tillräckligt för att få en avskräckande effekt att de som bröt mot reglerna straffades. För att få en stabil nedgång av brottsligheten fordrades därutöver att omgivningen uttalade sitt sociala fördömande av handlingen. Denna iakttagelse vinner stöd i en amerikansk studie på trafikområdet som avser bilkörning mot rött ljus. Detta tenderade att ske i större utsträckning av bilister som var ensamma i bilen i jämförelse med bilister som har sällskap av andra personer, varvid dras slutsatsen att den sociala påtryckning, uttalad eller outtalad, som uppstår när man är flera i bilen verkar avskräckande.

Ett annat exempel på att sociala påtryckningar är verksammare än rättsliga visas i en kanadensisk studie av trafikantbeteende.[60] I denna studie fick ett antal studenter uppgiften att förmå bilister att använda blinkers, när de skulle svänga ut från en parkeringsplats. Först satte de upp en skylt som talade om att det innebar en ökad olycksrisk att inte använda blinkers (Budskapet var: ”Avoid accidents ...). Senare satte de upp en skylt som refererade till ”förarnas sociala ansvar” (Budskapet var: Be courteaus ....). Resultatet av detta experiment var att den senare strategin hade signifikant större effekt på trafikbeteendet än den förra.

59 Axelrod 1987.
60 Rapporterat i Wilde 1978.

Dessa iakttagelser förlorar eventuellt sin relevans i hastighetssänkningsfrågan om det inte föreligger ett socialt avståndstagande mot att köra fort. Då återstår ”bara” möjligheten att försöka ändra folks uppfattningar och beteende i hastighetsfrågan. Något måste göras för att påverka de sociala uppfattningarna om vad som är rätt och fel i hastighetsfrågan. Med utgångspunkt från normmodellen finns det inget som direkt påkallar lägre hastigheter, om vi ser till motivbildningen utifrån den enskilde bilistens perspektiv. Tvärtom finns skäl att anta att dessa bejakar både en rätt till högre hastigheter och en frihet att välja hastighet. Detta ligger i linje med bilens *raison d'aitre*, nämligen att vara, som nämndes ovan, ett fortskaffningsmedel. Så det blir svårt att med stöd av argument från själva trafiksystemet och bilens roll i detta hitta strategier till stöd för lägre hastighetsgränser.

Vad som då återstår är att falla tillbaka på skamkänslor och skuldtänkande. Mänskligt beteende drivs både av en strävan efter något som värderas som positivt och en strävan efter att undvika något negativt, såsom vissa socialt icke önskvärda beteenden. I sistnämnda hänseende skulle en vädjan till solidariteten med de som skadas och dör i trafiken kunna vara ett verksamt påtryckningsmedel i kampen om lägre hastigheter. Detta förutsätter att människor uttalar sin uppfattning i hastighetsbegränsningsfrågan och aktivt fördömer på ett sådant sätt att det framstår som socialt oacceptabelt att bryta mot reglerna. Om denna grupp dessutom hade varit homogen eller i vart fall kunnat lokaliseras till speciella segment i samhället, så skulle man måhända kunnat skapa politiska allianser och/eller påtryckningsgrupper för att påverka den allmänna opinionen. Men så ser det inte ut på trafikområdet.

Dessa omständigheter förklarar varför informationskampanjer i detta sammanhang är tämligen verkningslösa. Man skulle dock kunna tänka sig insatser i syfte att skapa ett slags gemensamt motstånd mot och moraliskt fördömande av fortkörning bland dem som är drabbade av trafikolyckor i form av kampanjer likt de som kännetecknade motståndet mot rattfylleri. Detta skulle förutsätta normstödjande strukturer i form av någon slags infiltration och stöd till sådana grupper i det civila samhället.

Man kan också tänka sig ett socialt engagemang hos enskilda individer som därmed skulle kunna verka som sociala påtryckningsmekanismer. Dessa behöver ju inte vara organiserade, bara de uttrycker en gemensam syn och är aktivt fördömande av fortkörning. Utan att ha vetenskapligt stöd för det kan man tänka sig att det bland kvinnor och män som har vårdnad om barn växer en attityd för lägre hastigheter och ökad trafiksäkerhet. En attitydundersökning skulle kunna verifiera detta samband. Visst stöd för detta finner man i bostadskvarter med småbarnsfamiljer, där

man går samman och kräver införande av lägre hastigheter, sätter upp egna skyltar om att ”Kör sakta, tänk på barnen”, etc. Här kan man tänka sig att en grogrund finns för sociala påtryckningsmekanismer att göra sig gällande i hastighetsdämpande syfte. Men det är bara inom dessa avgränsade områden som det sociala trycket dels kan etableras och dels vara verksamt. Så fort vi lämnar detta område förlorar det sin spontana normativa kraft. Här kan man således tänka sig ett externt stöd för att få spridningseffekter.

Utanför närområdet är bilföraren anonym. Ett sätt att råda bot på detta förhållande är att ha namn istället för nummer på bilregistreringsskyltarna. Detta skulle kunna ha en återhållande effekt på de i vart fall mest avvikande trafikbeteendena, såsom alltför hög hastighet. Att använda sociala mekanismer försvåras av att biltrafiken inte fungerar som ett socialt system på samma sätt som t ex i båttrafiken. I sitt socialfilosofiska huvudverk, *Kritik av det dialektiska förnuftet*, 1960, låter Jean-Paul Sartre bilkön illustrera vad han kallar för serialitet. En serie består i hans terminologi av människor som är i vägen för varandra. En serie är alltså motsatsen till en grupp. Det är i gruppen som sociala och moraliska normer kan förväntas uppstå och leva vidare. I bilkön önskar alla att de inte var där. Alla gör samma sak, men ingen har någon användning av de andra. I en grupp däremot, är alla beroende av de andra, de gör gemensamma ansträngningar, kompletterar varandra, löser uppgifter tillsammans, etc.[61]

Detta kan vara en av förklaringarna till att det kan vara svårt att med moraliska eller andra normer påverka individernas trafikbeteende. Systemens imperativ fungerar som ”neutraliseringstekniker” i förhållande till livsvärldens normer.[62] För att uttrycka det konkret: Även om Vägverket eller någon annan skulle lyckas med att understödja och sprida en norm om hastighetssänkande beteende, så är risken stor för att de budskap som sprids från bilindustri och motsvarande intressenter förtar effekten. Detta är i och för sig ett välkänt fenomen inom trafiksäkerhetsforskningen, men tål understrykas kraften av. Den operationella slutsatsen av detta är att det mest rationella är att påverka ”neutraliseringsteknikerna”. Detta ligger emellertid utanför politikens och administrationens omedelbara räckvidd och kan därför stöta på patrull.

Det som emellertid ur normvetenskaplig synvinkel framstår som det mest effektiva sättet är att arbeta med tekniken visavi trafiksystemet som sådant. Skall man med säkerhet få till stånd självreglerande åtgärder, måste man fysiskt bygga in hastighetsdämpande åtgärder i form av rondeller, gupp och avsmalnande vägpartier. Detta har också prövats i allt större utsträckning, med lyckade resultat. Man räknar med minst en 50 %-ig re-

61 Jfr Hylland Eriksen och Hessen 2000:202.
62 Jfr Matza and Sykes 1957.

duktion av personskaderisken. Problemet är att effekten är lokal och begränsad till platsen. Ett totalt system som skulle bygga på denna strategi kostar mycket pengar. En rondell syftar framförallt till att lösa trafikrisker relaterade till korsningar. Där vägar möts tenderar olyckor att uppstå. Det klassiska sättet att möta detta problem, dvs det som följer av ett traditionellt regleringstänkande är att inrätta trafikljus. Bilister i en riktning får köra i taget. Denna metod är bara effektiv om reglerna, läs signalerna, följs. Om det inte sker föreligger mycket hög olycksrisk. Det finns inga garantier för att detta inte skall inträffa och det gör det också. Därtill kommer väntetid med irritation för den enskilde och kostnader för samhället.

En rondell följer däremot en SNT strategi. Den gör det möjligt för trafiken att löpa på. Ingen behöver nödvändigtvis stanna. Man kan anpassa hastigheten till trafiken i rondellen och genom ögonkontakt smälta in i trafikrytmen, etc. Rondellen överlämnar således en del av genomförandet av själva regleringen till trafikanterna själva, medan trafikljusen är okänsliga för trafikflöden, även om det finns varianter med avkännare, väderleksförhållanden m m. Rondellen kan således stå som symbol för en självreglering. Att det nu kostar pengar att genomföra denna strategi beror på att denna idé hade slagit igenom när man konstruerade de vägar som idag är befintliga. Men för framtiden finns det ingen anledning att ha trafikljus och i de fall det är ekonomiskt möjligt kan man bygga om.

Gupp och avsmalnande vägpartier, eventuellt i kombination med vägbinder, är exempel på mer eller mindre absoluta åtgärder för att få ner hastigheterna. Dessa förekommer därför framförallt i tättbebyggda områden, där det framstår som extra viktigt att hastigheten hålls nere, t ex vid skolor, i bostadsområden, vid sjukhus, på en rak gata som inbjuder till hög hastighet inför övergångsställen och liknande. Dessa åtgärder är ur normativ synpunkt oerhört effektiva. De invändningar som kan riktas mot dem avser den s k nyttotrafiken. Ambulanser, brandkåren, bussar m fl tillhör den kategori som möjligen kan vara kritiska. Men det blir en fråga om att ta ställning. De fysiska farthindren är så att säga utan pardon.

En ännu mer drastisk metod, sett ur individens perspektiv, för att åstadkomma hastighetsdämpande åtgärder med teknisk utveckling, är utnyttjandet av automatiska impulser direkt till bilen i samband med att man inträder i hastighetsbegränsad zon. Denna metod är f n föremål för försöksverksamhet. Det är följaktligen för tidigt att uttala sig om effekterna. Ur teknisk synvinkel förefaller metoden väl så effektiv som ovan nämnda fysiska restriktioner som införts. Jag kan tänka mig att motståndet ligger mer på det mentala planet än det praktiska. Det finns en risk för att människor upplever metoden som alltför ingripande och därför är motståndare till idén. Man har också svårt att föreställa sig att metoden skulle bli obligato-

risk, varvid frågan uppkommer vilka incitament som skall till för att få en rimligt omfattande användning. Möjligen att nya bilar på sikt skulle kunna komma att förses med anordningen. Det krävs då att man kan peka på några fördelar för den enskilde med metoden. Jag har i nuläget svårt att se några starka sådana argument. Från de försök som hittills genomförts antyds dock vissa positiva effekter för bilisterna i form av minskad stress och liknande ”mjuka värden”.

Som ytterligare exempel på åtgärder i regleringshänseende där den digitala tekniken gjort sitt insteg kan hänvisas till tekniken med alkolås. Vi vet att bilkörning under inflytande av berusning ökar olycksfallsrisken högst avsevärt. Det anses att hundratals liv årligen skulle kunna räddas om man införde alkolås.[63] Rattonykterhet är ett ännu svårare problem att komma åt med klassiska rättsliga åtgärder än fortkörning. Detta har lett till att straffen för rattonykterhet är strängare än för fortkörning i syfte att få en avskräckande effekt. Kostnaderna är dock ännu högre än för hastighetskontroller. Kort sagt, behovet av SNT innovationer är stort. Ett exempel på en sådan innovation är alkolåset. Det fungerar på det viset att bilen inte går att starta med mindre att föraren kan genom utandning påvisa att han/hon är nykter. Alkolås kostar ca 5 000 kr att installera och ännu mindre om det blir standard i nya bilar. Sedan år 1999 förekommer försöksverksamhet med alkolås.[64] Vi får genom denna tekniska konstruktion förutsättningar för en unik självreglering. Det är inte bara det att individen kontrollerar sig själv utan modellen har också förutsättningar att verka rehabiliterande, helt utan statens inblandning. Den som är i behov av sin bil eller som av personliga skäl gärna vill köra bil, måste skärpa sig och avstå från alkohol i dessa fall.[65] Man kan således mycket väl tänka sig att alkolåset på detta sätt bidrar till avhållsamhet och att den enskilde frivilligt inträder i rehabiliteringsprogram. Alkolåset kan således behöva kompletteras med normstödjande åtgärder för att få full effekt, men det är definitivt en innovation i ett SNT-perspektiv.[66]

63 Uppgift från Hans Laurell, Vägverkets expert i frågan, tillika ledamot i ICADT, en internationell organisation för drog-och alkoholfri trafik, se http://corren.se/sidor/tidningen/0005/23.._liv_skulle.htm.

64 Sedan 1 januari 1999 pågår, som första land i Europa, en försöksverksamhet med alkolås. Hundra personer i tre län som dömts för grovt rattfylleri får fortsätta köra bil, men med ett alkolås inmonterat i bilen. Från första januari 2001 pågår ett annat försök där 100 bussar, taxibilar och lastbilar i Dalarna försetts med alkolås.

65 Vittnesbörd från de som prövat metoden är mycket positiva. Det har enligt i not 64 redovisad källa i åtskilliga fall räddat både ekonomi och äktenskap.

66 Det finns fler tekniska innovationer som är under utveckling. Med hjälp av ny teknik hoppas man i framtiden kunna kontrollera en misstänkt rattfyllerist på avstånd. Försök pågår i USA där en nyutvecklad apparat på håll känner av utandningsluften i en bil.

Inom trafikområdet spelar således tekniken en stor roll för SNT. Frågan är om den kan spela samma roll inom andra områden. Man skulle ju kunna tänka sig att t ex miljöfrågorna skulle kunna lösas med samma strategi, allrahelst som teknikutveckling ligger nära till hands för att lösa miljöproblemen. Om vi för jämförelsens skull för över resonemanget om bilen till miljöområdet och sätter in det i ett normvetenskapligt sammanhang gör sig följande övergripande synpunkter gällande. Bilen, liksom andra transportmedel, är en stor miljöstörande faktor. Detta beror till mycket stor del på användningen av drivmedel. De problem som bilen alstrar i miljöhänseende hänger samman med användandet av bensin som bränsle. Ett strategiskt handlande visavi bilen som transportmedel är följaktligen att sträva efter att byta ut bensinen mot andra drivmedel. Man kunde naturligtvis också tänka sig kompletterande insatser för att öka själva motorns effektivitet och verkningsgrad, men som sagt, bränslet i första hand. Det föreligger försöksverksamhet med att använda naturgas, etanol och metanol som bränsle, men satsningen är begränsad. Istället läggs stor kraft ner på att försöka minska bilåkandet genom åtgärder för att ersätta privatbilism med kollektiva transportmedel och liknande, genom stöd till bilpooler, m m. Pengar satsas på forskning som syftar till att i genderperspektiv undersöka vem i familjen som nyttjar bilen, etc. Alla dessa åtgärder kan enbart ha en marginell effekt på miljöproblemet. Ändå är det här satsningarna sker. Hur kan det komma sig?

Återigen finns det anledning att sätta in problemet i ett normvetenskapligt perspektiv för att se vilken typ av normativa krafter som gör sig gällande. Här är ingalunda platsen för en total genomlysning av problemet. Låt mig bara antyda i vilken riktning det kan gå. Hela problembilden antyder att det finns starka intressen knutna till användandet av bensin som bränsle. Vad det handlar om är oljeindustrins makt och inflytande. Uppenbarligen finns här en stark motkraft som blockerar helhjärtade satsningar på alternativa drivmedel. Här finns också uppenbarligen gemensamma (ekonomiska) intressen hos det politiskt-administrativa systemet i bl a form av fiskala intressen och det ekonomiska systemets aktörer. Denna situation kan endast brytas genom att människor reagerar och protesterar på olika sätt. Det är också vad som skett genom konsument- och miljöorganisationers agerande. Ett strategiskt normativt tänkande leder till att man försöker vrida de starka krafter som genererar miljöproblem och som tidigare varit mot förändring i riktning för miljöförbättrande åtgärder.[67]

På miljöområdet har man kunnat märka en tendens under det senaste decenniet att systemens krafter används till stöd för miljöintresset.[68] När

67 Se Hydén 1998b.
68 Se för en internationell genomgång, Gunningham och Grabosky 1998.

miljön sålunda blev ett konkurrensmedel i slutet på 1980-talet till följd av konsument- och miljöorganisationernas påtryckningar, så uppstod en grogrund för självreglerande mekanismer till stöd för miljön i form av märknings-, miljölednings- och certifieringssystem.[69] Dessa har bidragit till att lägga ambitionsnivån i de flesta fall långt bortom de krav som ställs av myndigheterna med stöd av lagstiftningen på området.[70] På samma sätt har man på miljöområdet insett att en klok hantering av miljöfrågorna är ekonomiskt lönsamma. Logiken är då den att bättre reningsteknik ger mindre spill i fråga om användningen av naturresurser som råvaror. I båda fallen tillkommer en ekonomisk drivkraft i form av ökat *goodwill*-värde till följd av en positiv miljöprofil. Denna utveckling gör företagen känsliga för miljöfrågorna. Till detta kommer hela diskussionen om hållbar utveckling som förlänger företagens planeringshorisonter och som nödvändiggör en integration av ekonomiska, sociala och ekologiska frågor.[71] Sålunda har oljebolagen själva aktiverat sig i detta hänseende.[72]

Vi har under den tid vi lever vant oss vid att kalla på lagstiftaren så fort ett samhällsproblem dykt upp. Detta har lett till den inflation i rättsregler som berörts i kapitel 5 och som vi upplevt inom vissa samhällsområden, framförallt i form av intervenerande regler. De intervenerande reglerna har inte varit särskilt framgångsrika i regleringshänseende något som i första hand kan tillskrivas deras relation till inter-systemkonflikter. Men även utan denna bakgrund, såsom på trafikområdet, stöter lagstiftningen på tillämpningspatrull. Om inte lagstiftningen harmonierar med underliggande normer så har den svårt att göra sig gällande utan stora kontrollkostnader. Och det säger sig självt att ju fler områden som så att säga dras in under regleringsambitionen, desto svårare blir det att hålla uppe kontrollen. Detta har lett till spontan utveckling av olika självreglerande alternativ, alltifrån etiska kommittéer till tekniska lösningar av olika slag, såsom inom trafikområdet och miljöområdet, om än mot bakgrund av olika bevekelsegrunder.

Den här tendensen att försöka lösa allt med lagstiftning är något som tillhör det gamla, storskaliga industrisamhällets politiska fas. Rätten är, som jag utvecklat i annat sammanhang, en form av standardiserad politik.[73] På grund av den eftersläpning genom det gamla samhällets – den övre kurvans – dominans över det framväxande nya samhällets mentala

69 Se Hydén och Gillberg 2002.
70 Se Gillberg 1999.
71 Se Amundsdotter och Gillberg 2001.
72 Som exempel kan hänvisas till Shells ambitiösa satsningar som ett svar för den (berättigade) kritik man tidigare utsatts för i samband med inblandning i diverse miljöskandaler.
73 Hydén 1999a, kap 2.

strukturer, så gör det sig gällande i vår tid. Det nya som växer fram värderas, som vi kommenterat i kapitel 6, i det gamla samhällets termer. När vi i vår tid står inför en ny teknikutveckling på det biotekniska området så blir följaktligen den ryggmärgsmässiga reflexen att lagstiftning skall införas till kontroll av den nya företeelsen. I den mån den nya tekniken missbrukas omfattas den av redan befintlig lagstiftning i straff- och civilrätt. Men det storskaliga samhällets strävan efter att kontrollera och lägga under sig allt leder också till krav på kontroll av etableringen av de nya verksamheterna.

Detta har bl a lett till att det i 13 kapitlet Miljöbalken införts bestämmelser om genteknik. Bestämmelserna gäller användning av genetiskt modifierade organismer (GMO) i laboratoriemiljö, vid utsättning i naturlig miljö samt när produkter som innehåller GMO släpps ut på marknaden. Regleringen har införts i miljölagstiftningen. Denna gäller normalt till skydd för naturen och med ett syfte om hållbar utveckling. Beträffande GMO är dock syftet med bestämmelserna främst att säkerställa att särskilda etiska hänsyn tas. Detta prövas av respektive myndighet, vid jordbruksprodukter av Jordbruksverket. Det krävs enligt 13 kap 12 § Miljöbalken tillstånd för att genomföra en avsiktlig utsättning i naturen av GMO eller för att släppa ut produkt som innehåller GMO på marknaden. Detta tillstånd får endast lämnas om verksamheten är etiskt försvarbar. I denna fråga skall en särskild nämnd, Genteknikn ämnden, yttra sig. Än så länge leder dessa yttranden och beslut till att verksamheten regelmässigt betraktas som etiskt försvarbar. Lagen och dess förarbeten är också förtegen om under vilka förutsättningar som en utsättning eller utsläppande på marknaden inte skulle vara etiskt försvarbar.

Vad innebär då den här regleringen i ett SNT-perspektiv? Låt oss sätta in hela problematiken i en normvetenskaplig kontext. Vi kan då konstatera att problemen med gentekniken är den osäkerhet som omger teknikens konsekvenser. Vad kan hända i naturen ifråga om hybrider av växter uppstår? Kan GMO ta över och slå ut annan växtlighet, etc? Dessa konsekvenser är i största utsträckning okända för vetenskapen. Denna har framförallt satsat sina resurser på att ta fram och använda gentekniken för utvecklingen av nya grödor, som kan vara resistenta mot angrepp av olika slag, tåla kyla, växa sanbbare, vara mer näringsrika, etc. Detta är positiva åtgärder som därför ”växer fram av sig själva”. I detta perspektiv gäller det således att framtvinga FoU om genteknikens möjliga konsekvenser för att minimera riskerna. Genom den lagstiftning som införts har staten socialiserat och tagit på sig risken. Ett klartecken att sätta ut GMO eller marknadsföra sådan produkt från jordbruksverket innebär att staten och det allmänna tagit på sig ansvaret för det som kan gå snett. Visserligen ställs det krav i lagen (13 kap 8 § Miljöbalken) på att den som söker tillstånd skall förete en

utredning som skall kunna ligga ”till grund för en tillfredsställande bedömning av vilka hälso- och miljöskador som organismerna kan orsaka”. Utredningen skall enligt samma paragraf vara gjord i enlighet med vetenskap och beprövad erfarenhet. Problemet är just att denna erfarenhet saknas och det finns inget i lagen med den konstruktion lagen har som driver fram en sådan, snarare tvärtom. Dessutom innebär ett tillstånd till verksamheten att verksamhetsinnehavaren erhåller straffrättslig immunitet för miljöbrott.

Ur ett SNT – perspektiv uppstår den paradoxala situationen att läget hade varit bättre utan statens ingripande genom lagstiftning. Om inte staten hade tagit på sig ansvaret genom lagstiftningen hade företagen och de som bedriver FoU inom området själva burit det fulla ansvaret. Detta hade satt press på var och en verksam inom området att inte ta några chanser. Den som skulle försöka ta ”genvägar” till framgång och därvid åstadkomma någon skada, skulle kunna avkrävas såväl civilrättsligt ansvar i form av skadestånd och straffrättsligt ansvar enligt miljöbalkens eller brottsbalkens regler. Därtill kommer den starkaste påföljden av alla. Utöver att vederbörande riskerar att skada hela branschen och därigenom utsättas för påtryckningar skulle det egna företagets framtid vara satt på spel. Det är oerhörda ekonomiska sanktioner som gör sig gällande i detta sammanhang. Dessa sanktioner behöver inte krävas ut vid domstol såsom vid brott mot rättsnormer, utan de döms ut av företrädare för systemen själva, inte minst brukar marknadens dom vara hård.[74]

7.3.4. Om att upptäcka en norm eller ett normsystem

En fråga som avslutningsvis kort skall beröras är hur man upptäcker en norm eller ett normsystem. Det är ju vad som krävs för att normvetenskapen skall kunna få empirisk näring och utvecklas, vilket är dess nästa steg i tillblivelseprocessen. Inom rättsvetenskapen är detta problem enkelt. En norm, dvs en rättsregel har sin hemvist i en auktoritativ rättskälla av något slag, främst lagstiftning. Det finns en väl etablerad teknik för att identifiera och tillämpa rättsnormer. Svårare är det med andra typer av normer. Tillämpningen av sociala och andra normer följer i och för sig, som jag varit inne på i kapitel 4, samma typ av logik om än i inverterad form, dvs tillämpningen sker med utgångspunkt från identifieringen av sociala fakta,

74 Detta innebär inte att jag generellt förordar frånvaro av lagstiftning som någon vulgärt har tolkat det. Här kan hänvisas till Hydén och Gillberg 1996, där vi talar om ”Law as a safetybelt and market as an enforcer”. Det är bara den förvaltningsrättsliga (ram)lagstiftningen som behöver göras upp med, framförallt de intervenerande reglerna. Den klassiska civil- och straffrätten behöver skärpas och tillämpas även på den nya teknikens områden. Sannolikt kommer detta att kräva en ny rättskultur innan det fungerar ordentligt. Steg i denna riktning kan redan skönjas.

som känns igen av aktören och som sätts i samband med ett visst sätt att handla. Sociala och andra normer tillämpas således bakvänt i jämförelse med rättsnormer. Vid rättsnormer utgår man från regeln och dess rekvisit för att identifiera rättsfakta. Om vissa rättsfakta föreligger leder det till att en viss regel är tillämplig och denna regel talar om vilken rättsföljd som gäller, dvs. hur man skall handla. I samband med sociala normer startar tillämpningen med att aktören känner igen vissa sociala fakta som han/hon sätter i samband med ett visst sätt att handla. Detta sätt att handla uttrycker då själva normen.

Detta innebär att förekomsten av en norm enbart kan identifieras med utgångspunkt från aktörernas handlingar. Det är genom att rekonstruera bevekelsegrunderna för aktörernas handlingar i normmodellens dimensioner och variabler som vi förmår att systematisera kunskap om förekomsten av vissa normer och hur dessa är uppbyggda. Om vi redan har kunskap om hur man brukar handla i vissa situationer, kan vi gå direkt på normen och analysera dess förutsättningar, för att undersöka vilka faktorer inom (V), (K) och (SM) som gör sig gällande och hur de förhåller sig till varandra. Denna uppgift kräver en gedigen samhälls- och beteendevetenskaplig analys. Rent teoretiskt skulle man kunna tänka sig att en och samma norm är konstituerad av olika element för olika aktörer, som trots det agerar på samma sätt och som tillskriver beteendet samma norm. Men utgångspunkten är att i den mån mänskligt beteende uppvisar lagbundenheter, detta kan tillskrivas en och samma norm. Ur metodologisk synvinkel finns det anledning att uppöva förmågan att analysera beteenden i normmodellens termer.

Det saknas i stor utsträckning studier av detta slag. Jag har ovan i detta kapitel antytt vilka överväganden som kan göras visavi speciella samhälleliga problem och vilka empiriska implikationer detta för med sig. Men det återstår att följa upp normmodellen genom empiriska studier i syfte att lägga den systematiska grunden för en normvetenskap. Vissa ansatser föreligger redan i forskning från rättssociologiska avdelningen eller som inspirerats av denna, varav en del omnämns på olika ställen ovan. Det behövs dock fler och mer systematiskt genomarbetade, där inte minst SNT appliceras. Det finns dem som i den rättssociologiska diskussionen fört fram farhågor för att en sådan vetenskaplig ansats är dömd att misslyckas, att den i vart fall inte är att rekommendera med hänsyn till alla andra misslyckade försök då stora teorier skapats.[75] I anledning härav och till förtydligande vill jag klargöra att min ambition med den normvetenskapliga ansatsen är att lägga grunden för en syntetiserande vetenskap som förmår att tillgodogöra sig de fragmentariska element av kunskap om natur och sam-

75 Mathiesen 1998.

hälle som vi i vår specialiseringsiver har skapat under de senaste hundra åren, för att kunna sätta samman dessa på ett nytt sätt som gör samtiden begriplig. Häri ligger också skälet till att jag valt just normer som studieobjekt och gränsyta och inte något annat, såsom makt, etc.[76] För detta har jag argumenterat på skilda ställen i denna bok och särskilt i den avlutande ”pläderingen”. Detta kan synas vara en väl så pretentiös uppgift. Men här är ett par kommentarer på sin plats. Jag gör inte anspråk på att ha skapat och har inte heller ambitionen att i framtiden bygga en stor normteori. Normmodellen är ett analysinstrument och ett redskap för att samla in och systematisera relevant information för förståelsen av mänskligt handlande, individuellt och kollektivt. I den mån teorier om normer etableras i förlängningen av detta så kan det aldrig vara en persons verk. Det krävs lagarbete, inte minst på grund av den fragmenterade karaktären på den kunskap som utgör indata i normmodellen och på grund av den syntetiserande ansatsen.

Med dessa ord skiljer jag mig från saken i detta mål och överlämnar det till läsarens bedömning och eventuella användning. Det är endast fortsatta tillämpningar som kan utvisa om det varit mödan värt.

76 Normanalysen förutsätter en rad skilda vetenskapliga ansatser och perspektiv. Vad som blir bestämmande i det särskilda fallet bestäms av kunskapsintresset och den kontext som omger det fenomen som studeras.

Litteratur

Abrahamsson, Bengt (2000) *Organisationsteori*, Studentlitteratur, Lund
Abrahamsson, Bengt och Boström, Anders. (1979). *Om arbetets rätt.* Stockholm
Adlercreutz, Axel. (1954). *Kollektivavtalet, studier över dess tillkomsthistoria.* Lund: Gleerup
Adlercreutz, Axel. (2000). S*vensk arbetsrätt.* Upplaga 11. Stockholm: Nordstedts juridikförlag.
Akalu, Aster (1985) *Beyond morals? Experiences of living the life of the Ethiopian Nuer*, Liber, Malmö
Alexander, Jeffrey C. (1990). Analytical debates: Understanding the relative autonomy of culture. I Alexander, Jeffrey C. och Seidman, Steven. (1990). *Culture and society.* Cambridge University
Alexander, Jeffrey. C. (1989). *Between progress and apocalypse: social theory and the dream of reason in the twentieth century*, i J. C. Alexander & P. Sztompka (red.), ”Rethinking Progress: Movements, Forces and Ideas at the End of the Twentieth Century” (s. 15-38), Boston, MA: Unwin Hyman.
Almquist, Jan Eric (1929). *Om ärftlig besittningsrätt till jord före det sjuttonde seklets slut.* Uppsala
Amundsdotter, Eva & Gillberg, Minna. (2001). *Den jämställda arbetsplatsen. En metodbok.* Falun. Bilda förlag
Andersson, Gunnar. (1993). *Leva för jobbet och jobba för livet: om chefsfamiljers vardag och samlevnadsformer*. Akademisk avhandling, Lunds universitet. Stockholm. Stehag: B Östlings bokförlag. Symposion.
Andersson, Pär (red.), (2000). *Den nya ekonomin. Den nya juridiken?* Industriförbundet, Stockholm
Anners, Erik. (1990). *Europeiska Rättens Historia.1.* Stockholm: Norstedts Juridik
Appelstrand, Marie. (kommande 2002). *Miljömålet i skogsbruket – en studie av samverkan mellan myndigheter och skogsägare*. Lunds Universitet, kommande avhandling 2002
Arnold, Thurman (1962 [1935]). *The Symbols Government.* New Haven
Aronsson, Gunnar och Karsson, Jan Ch. (red.), (2001) *Tillitens ansikten*. Lund: Studentlitteratur.
Aspelin, Gunnar. (1926). *Hegel.* Stockholm: Geber
Asplund, Johan. (1992). *Det sociala livets elementära former.* Göteborg: Bokförlaget Korpen
Aubert, Vilhelm & Eckhoff, Torstein & Sveri, Knut. (1952). *En lov i søkelyset, Socialpsykologisk undersøgelse av den norske hushjelpslov.* Oslo: Akademisk förlag

Aubert, Vilhelm. (1964). *Sociologi.* Kristiansand
Aubert, Vilhelm. (1976). *Rettens sociale funksjon.* Oslo: Universitetsförlaget.
Aubert, Vilhelm. (1989). *Continuity and Development.* Universitetsförlaget. Oslo
Auden, Wystan H. (1972) *Collected Poems*, Faber & Faber, London
Axelrod, Robert. (1986). An Evolutionary Approach to Norms. I *American Political Science Review*, Vol. 80, Nr. 4
Axelrod, Robert (1987) *Från konflikt till samverkan,* Kristianstad, SNS förlag
Baier, Matthias (2002) *Norm och rättsregel. En undersökning av tunnelbygget genom Hallandåsen* , (ak avh, kommande)
Baird, Douglas, Gertner, Robert H. ooch Picker, Randal C. (1994) *Gametheory and the Law*, Harvard university Press, Cambridge Mass.1
Banakar, Reza. (2000). Integrating Reciprocal Perspectives. On George Gurvitch´s Theory of Immediate Jural Experience. Onati Institute for Sociology of Law
Bartolomei, Maria Luisa och Hydén, Håkan. (eds.). (1999). *The Implementation of Human Rights in a Global World.* Lund Studies in Sociology of Law, 9
Barton, John H. (1975). Behind the Legal Explosion. In *Stanford Law Review,* nr 27
Bauman, Zygmunt. (1995, 2001). *Postmodern etik.* Göteborg: Daidalos förlag
Beard, Miriam (1939) *Affärsmannens historia* (2 band), Natur och Kultur, Stockholm 1939, (Originalets titel: A History of the Business Man)
Beck, Ulrich. (1986). *Risikogesellschaft : auf dem Weg in eine andere Moderne.* Frankfurt am Main: Suhrkamp
Beck, Ulrich. (1995). *Att uppfinna det politiska. Bidrag till en teori om reflexiv modernisering.* Uddevalla: Daidalos
Beer, Stafford. (1980). Preface to autopoiesis. I Maurana, Humberto, Varela, Fransisco & Uribe R. *Autopoiesis and cognition.* Boston
Bellah, Robert N. (1973). *Durkheim, Émile On morality and society*: selected writings / Émile Durkheim; (ed.) and with an introd. by Robert N. Bellah. Chicago
Bentham, Jeremy. (1788, återutgiven Lond 1970). *An introduction to the principles of morals and legislation.* Oxford: Clarendon
Berger, Peter L och Luchmann, Thomas. (1966). *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge.* London: Penguin
Bergström, Sören. (1994). *Naturekonomi: Manöverutrymmet mellan resursförbrukning och kvalitetsanspråk.* Stockholm: Carlsson
Berman, Harold J. (1983). *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge, Mass.: Harvard U.P
Berner, Georg. (1978). Inflation im Recht. *Bayrisches Verwaltungsblatt,* s 617 ff
Bertilsson, Margareta. (red.) (1995). *Rätten i förvandling: jurister mellan stat och marknad* Stockholm: Nerenius & Santérus
Biel, Anders, Ek, Daniel och Gärling, Tommy. (1987). The Importance of Fairness for Cooperation in Public Goods Dilemmas. I Juslin, P. & Montgomery, H. (eds.) *Judgment and decision making: Lens-modeling and process tracing approaches.* London: Erlbaum
Biel, Anders, von Borgstede, Chris och Dahlstrand, Ulf. (1998). Norm Perception and Co-operation in Large-scale Societal Dilemmas. I Foddy, M. , Smithson, M. & Schneider S. (eds.). *Resolving social dilemmas.* Philadelphia, PA: Psychology Press.
Blackwell Dictionery of Sociology
Blake, Judith and Davis, Kingsley. (1964). Norms, values and sanctions. Faris, Robert E.L. In *Handbook of modern sociology,* Chicago
Blankenburg, E., Ekkehard, K. & Rottleuthner H. (1980). *Alternativen Rechtsformen und Alternativen zum Recht*. Opladen
Bogdan, Michael.(1993). *Komparativ rättskunskap.* Falköping: Nordstedts förlag
Bonner, John Tyler.(1980). *The Evolution of Culture in Animals.* Princeton University Press.

Bora, Alfons. (1991). *Die Konstitution sozialer Ordnung*. Pfaffenweiler. Centaurus-Verl.-Ges. Freiburg (Breisgau), Univ., Diss.,
Bordieu, Pierre. (1977). *Outlinge of a Theory of Practice.* Cambridge University Press
Bostedt, Göran & Hjern, Benny, (1991) *Regelverk och verklighet*, Stockholm
Boulding, Elise och Kenneth E., (1995) *The Future. Images and Processes*, Sage, Thousand oaks
Braudel, Fernand. (1984). *Perspective of the World.* London: Fontana Press
Braudel, Fernand. (1982). *Vardagslivets strukturer. Det möjligas gränser. Civilisationer och kaptilism 1400 – 1800,* Band 1, Stockholm 1982:Gidlunds
Broady, Donald och Palme, Mikael. (1992). *Högskolan som fält och studenternas livsbanor.* Stockholm. Högskolans lärarutbildning
Bruun, Niklas m.fl. (1990). *Den nordiska modellen. Fackföreningarna och arbetsrätten i Norden – nu och i framtiden*. Lund: BTJ Tryck AB
Brusiin, Otto. (1959). *Zum Ehe-scheidungsproblem.* Helsingfors
Brusiin, Otto. (1951) *Uber das juristische Denken,* Köbenhavn
Bäckman, Anders, (1998) *Rökprocessen. En miljötvist i början av 1900-talet*, Avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria, KTH.
Cameron, Rondo. (2001). *Världens ekonomiska historia, från urtid till nutid.* Lund: Studentlitteratur
Carlsson, Benny. (1986). *Svenska regleringar under 200 år. En svepande översikt.* Lund
Carlsson, Bo & Isaksson, Åke (1989). *Hälsa, kommunikativt handlande och konfliktlösning*, Lund
Carlsson, Bo. (2002). Rättens trivialisering och avmystifiering. I *Retfaerd 2001, nr 4*
Castells, Manuel. (1999). *Informationsåldern. Nätverkssamhällets framväxt.* Band 1. Uddevalla: Daidalos
Castells, Manuel. (2000). *Informationsåldern. Identitetens makt*. Band 2. Göteborg: Daidalos
Castells, Manuel. (2000). band 3, *Millenniets slut*. Band 3. Göteborg: Daidalos
Castells, Manuel (2001). *The Internet Galaxy*, Sage, Oxford
Castles & Mitchell. (1992). Identifying Welfare State Regimes: The Links between Politics, Instruments and Outcomes. *Governance,* vol. 5
Chorafas, D.N. & Binder, E.M. (1992). *Technoculture and change*. Strategic solutions for tomorrow's society / D.N. Chorafas, Eva Maria Binder. London: Adamantine Press
Christensen, Anna. (1994). *Hemrätt i hyreshuset. En rättsvetenskaplig studie av bostadshyresgästens besittningsskydd.* Stockholm: Juristförlaget
Christensen, Anna. (1996). Skydd för etablerad position – ett normativt grundmönster. I TfR *Tidskrift för Rettsvitenskap, nr 4*
Coleman, James. (1990). *Foundations of a Social Theory*, Cambridge, Mass.: Havard University Press
Coleman, Jules L. (1988). *Markets, Morals and the Law*. Cambridge University Press
Coleman, Jules L . (1993). *Risks and Wrongs*. Cambridge
Cotterell, Roger. (1995). *Law's Community. Legal Theory in Sociological Perspective.* Oxford: Clarendon Press
Cotterell, Roger. (1998). *Emile Durkheim. Law in a Moral Domain.* Stanford: University Press
Dagens Nyheter. (2000-08-06). Demokrati 20013 i Dagens Nyheter sommarserie,
Dahl, Tove Stang. (1987). *Women's Law. An Introduction to Feminist Jurisprudence,* Oslo
Dahlberg, Karin, Drew, Nancy och Nyström, Maria (2001). *Reflective Lifeworld Research,* Studentlitteratur, Lund
Daintith, Terence (1989) Legal Research and Legal Values i *The Modern Law Review* 1989 nr 3, s 352 – 368
Dalberg-Larsen, Jørgen. (1984). *Retstaten, Velfærdsstaten og hvad så?.* København: Akad.forl.

Dalberg-Larsen, Jørgen. (1999). *Lovene og livet.* København: Akademisk forlag
Dalberg-Larsen, Jørgen. (1991). *Ret Styring og Selfforvaltning.* Aarhus
De Gama, Katherine. (1993). A Brave New World? Rights Discource and the Politics of Reproductive Autonomy. I *Journal of Law and Society, Nr 1*
DiMaggio, Paul. (1997). Culture and Cognition. I *Annual Reviews Sociology* 1997.23:263-87
Dorfman, Robert. (1968). *Priser och marknader*. Lund
Douglas, Mary. (1992). Risk and Danger. I *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory. London*
Douglas, Mary. (ed), (1973) *Rules & Meanings,* Penguin Books, Middlesex
Durkheim, Emile. (1933) *Emile Durkheim on the division of labor in society: being a translation of his De la division du travail social* / with an estimate of his work by George Simpson. New York
Durkheim, Emile. (1906). *The Determination of Moral Facts.*
Durkheim, Emile. (1968). *Självmordet*. Uppsala: Argos
Dukheim, Emile. (1984). *The Division of Labour in Society.* London
Eckhoff, Torstein. (1987, 2.utg) *Rettskildelaere.* Oslo: Tano
Eckhoff, Torstein och Graver, Hans Petter. (1991). *Regelstyring av lokale forvaltningsvedtak.* Oslo
Eckhoff, Torstein och Sundby, Nils Kristian. (1991). *Rettssystemer: systemteoretisk innføring i rettsfilosofien.* Upplaga: 2. rev. utg. Oslo: Tano
Eder, Klaus. (1983). Collective Learning Processes and Social Evolution. I *Tidskrift för rättssociologi* nr 1, 1983.
Eder, K. (1990). *The cultural code of modernity and the problem of nature: a critique of the naturalistic notion of progress*, i J. C. Alexander & P. Sztompka (red.), ”Rethinking Progress: Movements, Forces and Ideas at the End of the Twentieth Century” (s. 67-87), London/New York: Unwin Hyman.
Claes Edlund, Göran Hermerén och Tore Nilstun (1986). *Tvärskap*, Studentlitteratur, Lund
Edström, Örjan. (1994). *MBL och utvecklingsavtalet. Samverkansförhandlingar i företag.* Stockholm: Fritze
Enzensberger, Hans Magnus (1992), *Till det normalas försvar*, Stockholm
Ellickson, Robert C. (1991) *Order without Law: How Neighbours Settle Disputes*, Cambridge, Mass.:Harvard University Press
Elster, Jon. (1989). *The cement of society.* Cambridge
Elvin-Victor. (1979). *Marxistisk rättsteori*. Stockholm
Ericsson, Lars. (1985). *Ett surt regn kommer att falla. Naturen, myndigheterna och allmänheten.* Akademisk avhandling, Lunds universitet
Eriksen, Thomas Hylland & Dag O. Hessen. (2000). *Egoismen.* Nora : Nya Doxa
Eriksson, Lars D. (1979) Utkast till en marxistisk jurisprudens, *Retfaerd* 1979
Eriksson, Lars D. (1993), Rätt och intressen i Blume, Peter och Petersen, Hanne, (red) *Retlig Polycentri*, Köbenhavn 1993
Eriksson, Lars D. (1998). *Maktdelning, intressen och social förändring*, Helsinki,
Esser, Josef. (1964). *Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts. 2* uppl. Tubingen
Ewerman, Anders och Hydén, Håkan. (1997). *IT och social förändring*. Byggforskningsrådet
Ewerman, Anders. (1996). *Marknaden 1000 år – Fem eror i Europa.* Stockholm: Ewerman Business Intelligence
Ewerman, Anders. (1999). *Vägen till cyberlandet*. Stockholm: Ewerman
Ewick, Patricia & Silbey, Susan S., (1998) *The Commonplace of Law: Stories From Everyday Life*, Chicago, University of Chicago Press

Fagerström, Torbjörn. (1995). *Den skapande evolutionen. Om vad evolutionsteorin innebär – och inte innebär.* Stockholm: Scandinavian Univ. Press
Fahlbeck, Reinhold. (1992). *Praktisk arbetsrätt.* Lund
Filsosofiskt lexikon (1988).
Fitzpatrick, Peter (2001) *Modernism and the Grounds of Law*, Cambridge University Press, Cambridge
Flodgren, Boel. (1983). Arbetsdomstolen som rättsbildare – Reflexioner kring några monumentalfall från arbetsdomstolen på senare tid. I *Perspektiv på arbetsrätten. Vänbok till Axel Adlercreutz.* Juridiska föreningen i Lund
Flyvbjerg, Bent. (1991). *Rationalitet og magt. Bind 1. Det konkretas videnskasb, Band II. Et case-baseret studie af planering, politik og modernitet.* Kobenhavn: Akad. Forlag.
Freud, Sigmund (1929). *Das Unbehagen in der Kultur*, svensk översättning: *Vi vantrivs i kulturen*. Stockholm
Fromm, Erich. (1959). *Ett friskare samhälle.* Stockholm: Tidens förlag.
Galtung, Johan. (1970). *Fredsforskning.* 3. uppl. Stockholm: Prisma
Galtung, Johan. (1972). *Freds- och konfliktforskning.* Oslo ?
Garfinkel, Harold. (1967*). Studies in ethnomethodology*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall
Geertz, Clifford. (1973). Religion as a Cultural System. I *The Interpretation of Cultures.* New York, Basic Books
Gibbon, Edward. (1999) *Romerska rikets nedgång och fall*, Del I – IV i D. M. Lows förkortade version ; översättning: Claës Gripenberg, Forum, Stockholm
Gibbs, Jack P. (1965). Norms: The problem of definition and classification. I *American Journal of Sociology 70:586 – 94)*
Gibbs, Jack P. (1981). *Norms, Deviance and Social Control,* Elsevier, New York.
Giddens, Anthony. (1984). *The Constitution of Society*. Cambridge
Giddens, Anthony. (1999). *Tredje vägen. Om förnyelsen av socialdemokratins förnyelse*. Stockholm: Atlas
Gillberg, Minna. (1999). *From Green Image to Green Practice. Normative Action and Self-regulation.* Akademisk avhandling, Rättssociologi. Lund: Studies in Sociology of Law nr 6
Gilligan, Carol. (1982). *In a Different Voice*, Cambridge, Mass.
Glavå, Mats. (2001). *Arbetsrätt*. Göteborg
Goffman, Ervin. (1961). *Asylums.* New York.
Graver, Hans Petter. (1988). Norms and Decisions i *Scandinavian Studies in Law* 1988 s 49 – 67
Graver, Hans Petter. (1990). *Sociale rettigheder i gjeldsforhold. Håndbok i gjeldsrådgivning.* Oslo: Tano
Griffits, John. (1986). What is Law? I *Journal of Legal Pluralism*. 24:1-55
Gunningham, Neil och Peter Grabosky, (1998). *Smart Regulation. Designing Environmental Policy,* Clarendon Press, Oxford
Gustavsson, Bernt. (1996). *Bildning i vår tid.* Om bildningens möjligheter och villkor i det moderna samhället. Stockholm: Wahlström & Widstrand
Gustavsson, Bernt. (2000). *Kunskapsfilosofi. Tre kunskapsformer i historisk belysning.* Stockholm: Wahlström & Widstrand
Gärdenfors, Peter. (2000). *Hur Homo blev sapiens: om tänkandets evolution*: Nora: Nya Doxa
Habermas, Jürgen. (1979). *Legitimation Crises*. London
Habermas, Jürgen. (1985). Law as Medium and Law as Institution. I Teubner, Günther (ed) *Dilemmas of Law in the Welfare State.* Berlin/New York
Habermas, Jürgen. (1987). *The Theory of Communicative Action, Vol 1*. Boston
Habermas, Jürgen, (1995), *The Theory of Communicative Action, Vol 2. Lifeworld and System: The Critique of Functionalist Reason.* Cambridge: Polity Press

Habermas, Jürgen. (1996). *Between Facts and Norms.* Oxford: Polity Press
Hannertz, Ulf. (1969). *Soulside. Inquiries into Ghetto Culture and Community.* Columbia University Press
Haralambos, Michael (red) (1980) *Sociology: Themes and Perspectives.* University Tutorial Press, London
Hardin, Garret & Badeb, John. (eds.). (1977). *Managing the Commons.* San Francisco
Hardin, Garret. (1972). The tragedy of the commons: the population problem has no technical solution; it requires a fundamental extension in morality. I Beagle/Garrett Hardin *Exploring new ethics for survival: the voyage of the spaceship.* New York: Viking Press
Hart, H.L.A.. (1961). *Concept of Law*. London
Hayek, Friedrich A. von. (1993). *The law of legislation and liberty. A new statement of the liberal principles of justice and political economy*. London: Routledge
Heckscher, Eli F. (1952, rev. 1953). *Merkantilismen.* Stockholm. P.A. Nordstedt & Söners Förlag
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. (1821). *Grundlinien der Philosophie des Rechts.* Berlin
Henrichsen, Carsten (2001) *Moderne Retsvidenskab. Bidrag till den nordiske debat om retsstat, legalstrategier og juridisk metode*, Jurist- og Ökonomforbundets Forlag, Köbenhavn
Heritage, John (1984) *Garfinkel and Ethnometodology*, Polity Press Cambridge
Hernes, Gudmund. (1983). Marknaden som domstol. I *Land i olag.* Kristianstad
Hjern, Benny. (1989) På väg mot politisk målstyrning? Umeå
Hjärpe, Jan. (1995). *Law and the Islamic world past and present*. Papers presented to the joint seminar at the universities of Copenhagen and Lund, March 26th-27th, 1993 / organized by Christoher Toll, Jan Hjärpe; edited by Christopher Toll and Jakob Skovgaard-Petersen Copenhagen: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab: Munksgaard
Hobbes, Thomas. (1985). *Leviathan*. (Första gången publ. 651). Penguin books.
Hoebel, Edward Adamsson. (1954). *The Law of Primitive Man.*Harvard U.P.: Oxford U.P.
Hoff, David (2002) *Varför etiska kommittéer*? ak avh (kommande)
Hofstadter, Douglas. (1985). *Metamagical Themas: Questing for the Essence of Mind and Pattern.* Basic books
Hohfeld, W.N. (1964), *Fundamental Legal Conceptions*, Yale University Press, New Haven
Holmberg, Erik & Stjernquist, Nils. (1995). *Introduktion till Sveriges grundlagar och riksdagsordningen.* Särtryck ur Sveriges grundlagar och riksdagsordningen, s.9-55. Stockholm: Riksdagen tryckeriexp.
Holmbäck, Åke & Wessén, Elias. (1962). *Magnus Erikssons stadslag. I nusvensk tolkning.* Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Stockholm: Nord. bokh. (distr.)
Homans, George Caspar. (1961). *Social behaviour: its elementary forms*. London: Routledge & Kegan Paul
Homiak, Marcia, L. (2001). Does Hume Have an Ethics of Virtue? Some Observatins on Character and Reasoningin Hume and Aristotle. I www.bu.edu/wcp/Papers/Mode
Honoré, A.M. Rights of Exclusion and Immunities against Divesting (1960) 34 *Tulane Law Review* 453
Huizinga, John. (1955). *Homo ludens. The Study of Play Elements in Culture*. Boston
Hunt, Alan.(1993). *Explorations in law and society: toward a constitutive theory of.* New York: Routledge
Hume, David. (1748). *Enquiry concerning human understanding*
Hume, David. (1751). *An enquiry concerning the principles of morals*.
Hydén, Håkan. (2001 [1977]). *Rättsregler.* Lund: Studentlitteratur

Hydén, Håkan. (1978). *Rättens samhälleliga funktioner*. Akademisk avhandling. Lund: Studentlitteratur
Hydén, Håkan. (red.), (1982). *Rätten som instrument för social förändring.* Studentlitteratur Lund
Hydén, Håkan. (1984). *Ram eller lag? Om ramlagstiftning och samhällsorganisation.* DsC 1984:12
Hydén, Håkan. (1985). *Arbetslivets reglering.* Lund: Studentlitteratur
Hydén, Håkan. (1988a). Förmögenhetsrätten ur ett rättssociologiskt perspektiv. I S*vensk Juristtidning*
Hydén, Håkan. (1988b) Legalstrategins rättsliga möjligheter – en inventering och diskussion, i Tuori, Karlo (1988) s 69 – 86
Hydén, Håkan. (1990). Arbetsmiljöreglering i Norden. I Bruun, Niklas, m fl, *Den nordiska modellen.* Lund
Hydén, Håkan. (1992). Faktorer av betydelse för val av metod. I Basse, Ellen Margrethe och Jensen, Vibeke (red.) *Regulering og Styring III.* København
Hydén, Håkan. (1996). Vad kommer efter lönearbetsrätten. I *Arbetsmarknad och Arbetsliv, nr 3*
Hydén, Håkan & Gillberg, M. (1996). Law as a Safetybelt and Market as an Enforcer. I *Challenges in Environmental Human Dimension Research.* Forskningsrådsnämnden, Rapport 1996:10
Hydén, Håkan & Thoor, Alf. (red.). (1997a). *Rätt i förändring. En antologi om kristendenser i svensk rätt*. Lund Studies in Sociology of Law 2
Hydén, Håkan. (1997b). Vad är rättssociologi? I *Rättssociologi – då och nu*. Lund Studies in Sociology of Law 1
Hydén, Håkan. (1997c). Rättens samhälleliga funktioner – då och nu. I *Rättssociologi då och nu.* Lund Studies in Sociology of Law 1
Hydén, Håkan. (1997d). Hur kan kunskapslandskapet förmås att matcha jordmanteln. I *Samspelet Mark-Vatten-Miljö. Fysisk planering för att nå samhälleliga mål.*
Forskningsrådsnämnden, Rapport 1997:1.
Hydén, Håkan. (1998a). *Rättssociologi som rättsvetenskap.* Lund: Sociologiska institutionen. Lund studies in Sociology of Law 3,
Hydén, Håkan. (1998b). *Rättssociologiska perspektiv på hållbar utveckling.* Sociologiska institutionen, Research report 1998:1
Hydén, Håkan & Lindén, Anna-Lisa (red) (1998) *Lagen, rätten och den sociala tryggheten: Tunnelbygget genom Hallandsåsen.* Sociologiska institutionen, Research Report 1998:14
Hydén, Håkan. (1999a). *Rättssociologi som emancipatorisk vetenskap.* Lund Studies in Sociology of Law
Hydén, Håkan. (red) (1999b). *Aspekter av och perspektiv på normer. Rättssociologer reflekterar kring normer.* Lund. Sociology of Law, Research Report 1999:3
Hydén, Håkan. (1999c). Nya normer, nya regler – om arbetsrättens upp- och nedgång. I (1999a)
Hyden, Håkan (ed.) (1999d) *Rättssociologiska perspektiv på hållbar utveckling.* Lund: Lund Studies in Sociology of Law, nr 8.
Hydén, Håkan. (2000). Normativa grundmönster – mot en teori om rättsliga förändringsprocesser. I Ann Numhauser Henning (red.) *Normativa perspektiv.* Festskrift till Anna Christensen
Hydén, Håkan (2001) PM om att åstadkomma hastighetssänkningar i ett normvetenskapligt perspektiv,
Hydén, Håkan & Gillberg, Minna. (2002). *Legal and Governing Strategies – Towards a Law of Sustainable Development*. Kommande 2002
Höilund, Peter. (1992). *Den forbudte retsfølelse. Om lov og moral.* 1 udg. Købehavn. Munksgaard

Illeris, Knud (1999) *Laering – aktuel laeringsteori i spaendingsfeltet mellem Piaget, Freud og Marx,* Roskilde: Roskilde universitetsforlag (finns även i svensk översättning utgiven på Studentlitteratur 2001
Jönsson, Bodil & Wickenberg, Per. (1994). *På goda grunder.* Lund: Liber utbildning.
Jönsson, Bodil & Örnfjäll, Karin (1997). *Den annorlunda plånboken. En talad tankebok*. Enskede: Iris Förlag,
Jönsson, Bodil (1999). *Tio tankar om tid.* Stockholm: Brombergs förlag
Jönsson, Bodil och Karin Rehman (2000). *Den obändiga söklusten:* Stockholm: Brombergs förlag
Kahn, Paul W. (1999). *The Cultural Study of Law : reconstructing legal scholarship*. Chicago: University of Chicago Press
Kerr, N. L. (1995). Norms in social dilemmas. I D. Schroeder (red.). *Social dilemmas: Social psychological perspectives*. New York: Pergamon Press
Kinder, Hermann & Hilgemann, Werner. (1987). *Tidens världshistoria,* band 1, Stockholm: Tiden
King, Michael. (1993). The Truth´About Autopoiesis. I *Journal of Law and Society, Vol. 20, nr 2*
Kloden, C.N., McLean, A.J., Moore, V.M., Ponte, G., (1999) Travelling speed and the risk of crash involvement, Vol 1: Findings, NHMRC, University of Adelaide
Kolb (1964) *A dictionary of the social sciences* / ed.: Julius Gould, William L. Kolb ; comp. under the auspices of the United Nations educational, scientific, and cultural organization London
Kotler, Philip, Armstrong, G., Saunders, J. & Wong, V. (1999). *Principles of Marketing. Second European Edition.* Prentice Hall. London
Larsson, Reidar. (1968). *Politiska ideologier. En antologi*. Stockholm: Almqvist &Wiksell
LeGrand, Pierre. (1996). European Legal Systems are not converging i *International and Comparative Law Quarterly* 1996, s 52 – 81
Lessig, Lawrence. (1999). *Code and Other Laws of Cyberspace.* New York: Basic Books
Lessig, Lawrence. (2001). *The Future of Ideas.* New York: Random House
Levi, Margaret. (1991). Are there limits to rationality?. I *Archives Europeennes de Sociologie*, vol 31.
Liedman, Sven Eric (2001), *Ett oändligt äventyr. Om människans kunskaper*, Stockholm
Lindholm, Stig. (1985). *Kunskap, från fragment till helhetssyn.* Stockholm: Liber förlag
Lloyd, Dennis. (1964). *The Idea of Law*. London
Locke, John.(1690). *Two Treatises on Government.* (svensk översättning 1726)
Luhmann, Niklas. (1981). Communication about Law in interaction systems. I Knorr-Cetina, K. och Cicourel, A.V. (ed.). *Advances in social theory and methodology : toward an integration of micro- and macro-sociologies.* Boston: Routledge & Kegan Paul
Luhmann, Niklas. (1985). *A Sociological Theory of Law.* London: Routhledge and Kegan, Paul
Luhmann, Niklas. (1986). The Self-Reproduction of Law and its Limits. I Teubner, G. (ed.) *Dilemmas of Law in the Welfare state.* Berlin, s 121 ff
Luhmann, Niklas. (1987a). Closure and Openness. I Teubner, G. (ed.), (1987)
Luhmann, Niklas. (1987b). The Unity of the Legal System. I Teubner, G. (ed.), (1987) 12 – 35
Luhmann, Niklas. (1989). *Ecological Communication*. Cambridge: Polity Press
Luhmann, Niklas. (1992a). The Coding of the Legal System. I Febbrajo – Teubner (eds.). *European Lawbook of Sociology of Law: State, Law, Economy as Autopoietic Systems: Regulation and Autonomy in a New Perspective*
Luhmann, Niklas (1992) *Autopoiesis.* København
Lukes, Steven & Scull, Andrew. (1984). *Durkheim and the Law.* Oxford
Lundblad, Nicklas (2000) *Teknotopier – den nya tekniken och rättens framtid,* Timbro, Kristianstad

Lundgren, Lars J. (1974). *Vattenförorening. Debatten i Sverige 1890-1921.* Lund
Lundgren, Lars J. (1990). *Vad tål naturen?*. Solna: Statens Naturvårdsverk
Lundquist, Agne. (1921-22, 1983). Förord. I Weber, Max. (1921-22, 1983). s XXVII *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder. Lund:* Argos 1983. Originalet *Wirtschaft och Gesellschaft. Grundrisse der verstehenden Soziologie, band 1 och 2, 1921* – 22)
Lennart Lundquist (1992) Förvaltning, samhälle och stat, Lund: Studentlitteratur
Lennart Lundquist (1987) Implementation Steering, Lund: Studentlitteratur
Macauley, Stewart. (1963). Non-Contractual Relations in Business: A Preliminary Study.I *American Sociological Review*. 28:55-67
MacIntyre, Alasdair. (1984). *After virtue. A study in moral theory.* Notre Dame, Ind: University of Notre Dame Press
MacCormick, Neil. (1999). *Questioning sovereignty : law, stat, and nation in the European Commonwealth.* Oxford: Oxford University Press
Maine, Henry. (1959 [1861]). *Ancient Law.* The World Classics. London
Malinowski, Bronislaw, (1962). *Crime and Custom in Savage Society*, New York
Malmström, Åke. (1966). *Rättsordningarnas system.* Några synpåunkter på ett klassifikationsproblem inom den jämförande rättsvetenskapen. Festskrift till Håkan Nial, Stockholm. Utkom också på engelska: *The system of legal systems.* Notes on a problem of classification in comparative law.
Margalit, Edna Ullman. (1977). *The Emergence of Norms.* Oxford
Marx, Karl .(1867). *Kapitalet. Till kritiken av den politiska ekonomin*
Mathiesen, Thomas. (1966)
Mathiesen, Thomas. (1977). *Rett og samfunn. Utkast til en retssociologi, Upplaga 2.* Oslo:
Mathiesen, Thomas. (1986). *Rätten i samhället.* Göteborg
Mathiesen, Thomas. (1998) Is it that bad to be a stepchild? Comments on the state of sociology of law, *Retfaerd* 1998 nr 4, s 67 – 76
Mathiesen, Thomas. (1999) *Industrisamfunn eller informasjonssamfunn? Inspill til belysning av den hyömoderne tid.* Oslo: Pax forlag
Mathieu, Chris. (1999). *The Moral Life of the Party*. Lund Disseratations in Sociology 30, 1999
Maturana, Humberto R., Varela, Francisco J. och Uribe R (1972 spansk utgåva, 1980 engelsk översättning) *Autopoiesis and Cognition.* The realization of the living with a preface to "Autopoiesis" by Stafford Beer. Dordrecht: Reidel
Matza, David and Sykes, Gresham M., (1957).Techniques of Neutralization. A Theory of Delinquency, i *American Sociological Review*, vol. 22, 1957.
McCarthy, Thomas. (1985). Complexity and Democracy, or The Seducements of Systems Theory. I *New German Critique*, Nr. 35
Mead, George Herbert. (1936). *Movements of Thought in the Nineteenth Century*, ed. Moore,
Meads, George, Herbert. (1934). "lär sig hur den sociala världen är konstruerad. I Gerberg, Geirge (1934). *Mind, Self and Society.* Chicago 1934
Merton, Robert. (1957). *Social Theory and Social Structure*
Michalaikis, Dimitris (1995) 1995) *Legislating Death: Socio-Legal Studies of the Brain Death Controversy in Sweden*. Doctoral Dissertation. Acta Universitatis Upsaliensis. Almqvist & Wiksell, International. Stockholm. (pp. 254).
Mill, John Stuart. (1861). *Det representativa styrelsesättet*
Misztal, Barbara A. (1998). *Trust in modern societies: the search for the bases of social order.* Oxford: Polity Press
Modéer, Kjell Åke. (2000). Vad är rättskultur? Om vår tids historiska skolstrid vid juridisk fakultet. I Lars M. Andersson m.fl. (red.) *Rätten.* En festskrift till Bengt Ankarloo. Lund: Nordic Academic Press

Modéer, Kjell Åke. (2001). Rättens historiska atlas – tid och rum i rättskulturella kartor. I *Rättskulturer.* Umeå: Juridiska institutionens rapport No 5/2001, s 19 ff
Montesquieu, Charles de Secondat, baron de. (1990) *Om lagarnas anda* med inledning och urval: Stig Strömholm ; översättning: Dagmar Lagerberg.Stockholm: Ratio
Moore, Sally Falk (1978) *Law* as *Process. An Anthropological Approach.* Routledge & Kegan, Paul, London
Moore, Sally Falk. (1986). Legal Systems of the World. I Lipson, L och Wheeler, S (ed.) *Law and the Social sciences.*
Mortensen, Nils. (1990). Normer. I i Peter Gundelach, Peter, Mortensen, Nils och Tonboe, Jens Chr. (red) *Sociologi under forandring*. Köpenhamn: Nordisk förlag Gyldendal
Munktell, Henrik. (1944). *Det svenska rättsarvet.* Stockholm: Bonnier
Murphy, Tim W. (1997). *The Oldest Social Science. Configurations of Law and Modernity*, Clarendon Press, Oxford
Myrdal, Gunnar (1958). Value in Social Theory, London
Myrdal, Gunnar (1983). Objectivity in social research, Middletown, Conn.
Nergelius, Joakim. (1996). *Konstitutionellt rättighetsskydd: Svensk rätt i ett komparativt perspektiv.* Akademisk avhandling, Lunds universitet. Stockholm: Fritze
Nitsch. Ulrich (1996) Miljöinformationens utmaningar i SOU 1996:105 *Konsumenterna och miljön*
Nitsch, Ulrich (1995) *From Diffusion of Innovations to Mutual Learning*, stencil Sveriges Lantbruksuniversitet.
Nonet, Philippe och Selznick, Philip (1978). *Law and Society in Transition. Toward Responsive Law.* New York
Nordborg, Gudrun. (1985). Konstgjord befruktning – moderskap på det offentliga patriarkatets villkor. I *Retfærd Nr 31*
Nousiainen, Kevät. (2001). *Responsible selves : women in the Nordic legal culture.*
Aldershot : Ashgate
Nousiainen, Kevät. (2001). Vad menar man med rättskulturer. I *Rättskulturer.* Umeå: Juridiska institutionens rapport No 5/2001, s 11 ff
Numhauser-Henning, Ann. (1997). Den framtida arbetsrättens förutsättningar. I *Arbetsmarknad och Arbetsliv Nr 1*
Numhauser-Henning, Ann. (1984). *Tidsbegränsad anställning : en studie av anställningsformsregleringen och dess funktioner*. Akademiska avhandling. Lund: Juridiska föreningens förlag.
Nussbaum, Martha C (2000). *Women and human development*, Cambridge
Nussbaum, Martha C (1997). *Cultivating humanity*, Cambridge, Mass
Olivecrona, Karl. (1966). *Staten och rätten.* Lund
Olsson, Erik (red), (2000) *Etnicitetens gränser och mångfald*, Carlssons, Stockholm
Ostrom, Elinor. (1990). *Governing the commons. The evolution of institutions fo collective action*. Cambridge University Press
Parsons, Talcott. (1937, 1968). *The structure of social action*: a study in social theory with special reference to a group of recent European writers. New York: Free Press
Peczenik, Aleksander. (1987). *Rättsnormer*. Norstedts Stockholm
Peczenik, Aleksander. (1988). *Rätten och förnuftet*. En lärobok i allmän. Stockholm: Norstedt
Peczenik, Aleksander. (1995). *Vad är rätt? Om demokrati, rättssäkerhet, etik och juridisk argumentation* . Stockholm: Fritzes förlag
Persson, Anders. (1997). *Politiken i krissamhället. Studier av politikens reella och virtuella verkligheter.* Stockholm: Carlssons förlag
Petersen, Hanne. (1991). *Informel Ret på kvindearbejdsplatser.* København: Akademisk forlag

Pfannenstill, Annika. (2002). *Rättssociologiska studier inom området autism: Rättsanvändning i en kunskapskonkurrerande miljö.* Lunds Universitet, (ak avh, kommande)
Platzer, Ellinor. (1997). Handlingssystem, makt och frigörelse. En rättssociologisk studie om informella normer hos kvinnor och män. I Jonasdottir, Anna G. *Styrsystem och jämställdhet, Institutioner i förändring och könsmaktens framtid.*
Putnam, Robert et al. (2000). *Disaffected democracies.* Princeton University Press
Pöyhönen, Juha. (1985). The Critical Legal Studies Movement – alternativ rättsdogmatik i USA, i *Retfaerd* nr 28, s 83 – 88
Ramberg, Christina (2002). *Internet Marketplaces – The Law of Auctions and Exchanges Online*, Oxford University Press
Raz, Joseph. (1990 [1970]). *The Concept of a Legal System. An introduction to the Theory of Legal System.* Hongkong: Clarendon Press
Redman, Charles L. et al. (eds) *Unilinealism, multilinealism, and the evolution of complex societies,*
Renner, Karl. (1949). *The Institutions of Private Law and their Social Functions.* London: Routledge
Rättsfall från hovrätterna, RH 1997:47 angående tillämpning av regeringsformen 11 kap 14 §
Rheinstein, Max. (1954). *Max Weber on law in economy and society.* Cambridge: Harvard U.P; Oxford U.P
Ricardo, David. (1819). *Nationalekonomins och beskattnignens principer*
Rolf, Bertil (1995) *Profession, tradition och tyst kunskap. En studie i Michael Polanyis teori om den professionella kunskapens tysta dimension,* Lund
Ross, Alf. (1953). *Om ret og retfaerdighet*. København
Rossi, Peter och Berk, Richard A. (1986). A conceptual Framework for Measuring Norms. I Short, J. (red.) *The Social Fabric.* Beverly Hills
Rothstein, Bo. (1993a). Välfärdsstatens logik. I *Häften för Kritiska studier*, nr 1 – 2 1993
Rothstein, Bo. (1993b).*Vad bör staten göra?. Om välfärdsstatens moraliska och politiska logik.*1 uppl. Stockholm: SNS Studieförbundet Näringsliv och samhälle
Rothstein, Bo. (1998) *Just institutions matter. The moral and political logic of the universal welfare state.* Cambridge: Cambridge Univ. Press
Rottleuthner, Hubert. (1985). Theories of Legal Evolution: Between Empiricism and Philosophy of History. I *Rechtstheori Supplement 9*
Sanderson, Stephen K. (1999). *Social transformations: a general theory of historical development.*Oxford: Expanded Edition
Sandgren, Claes. (1992/93). En social avtalsrätt, del och del 2. I *Juridisk Tidskrift.* Stockholms universitet, Nr 3
Sandgren, Claes. (1999-2000) Vad gör juristen? Och hur – del 1 och 2. *Juridisk Tidskrift 1999-2000 no 3 och 4.*
Schmidt, Folke. (1962). *Kollektiv arbetsrätt*. Upplaga 4. Stockholm: Norstedt
Schneewind, J. B. (1990). *The Misfortunes of Virtue*
Schumpeter, Joseph A. (1934 omtryck 1983). *The Theory of Economic Development.* New Brunswick, USA
Schumpeter, Joseph A. (1939). *Business Cycles, 1 and 2.* New Brunswick, USA
Schutz, Alfred. (1964). Collected Papers II. Studies in Social Theory. Edited and introduced by Arvid Brodersen, Martinus Nijhoff, Haag
Schutz, Martinus. (1964). (Collected Papers II. Studies in Social Theory. Edited and introduced by Arvid Brodersen, Martinus Nijhoff, Haag)
Schwartz, S.H. (1977) . Normative influences on altruism. I Berkowitz, L. (red.). *Advances in Experimental Social Psychology*, 10,

Schömer, Eva. (1999). *Konstruktion av genus i rätten och samhället. En tvärvetenskaplig studie över svenska kvinnors rätt till jämställdhet i ett formellt jämlikt rättsystem*. Akademiska avhandling, Iustus förlag
Schön, Lennart. (2000). *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel.* Stockholm
Schön, Lennart. (2001). Nya tillväxtmönster vid 1900-talets slut. I Rondo Cameron 2001.
Scott, John Finley. (1971). *Internalization of Norms. A Sociological Theory of Moral Commitment*, Englewood.Cliffs, N.J.
Sejersted, Francis. (1993). *Demokratisk kapitalisme.* Oslo: Universitetsforlag
SFS 1984:151
Sherwin, Robert K. (2000). *When Law Goes Pop: The Vanishing Line between Law and Popular*
Skog, Göran. (1982). *Marknadens villkor.* Normer, köprätt, konsumenträtt samt etablerings- och produktkontroll i samhällsvetenskaplig belysning. Stockholm : Timbro
Smart, Carol. (1992) *Regulating Womenhood*, Routledge, London
Smith, Adam. (1759). *Theory of moral sentiments*
Smith, Adam. (1776). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*
Sociologiskt lexikon (1998). Stockholm: Universitetsforlaget
Soper, Philip. (1984). *A Theory of Law.* Cambridge. Mass.
SOU 1966:65 Luftföroreningar, buller och andra föroreningar
SOU 1994:151 *Grupprättegång*
1995:123 Subsidiaritetsprincipen inom EU
SOU 1996:40
SOU 1997:114. Kvinnomaktsutredningen
SOU 1998:122 E-pengar – civilrättsliga frågor
SOU 1999:106
SOU 2000:96 Självreglering inom elektroniska affärer – rapport från en hearing,
Sousa Santos, Boaventura de. (1995). Towards a New Common Sense. New York: Routledge
Stjernquist, Per. (1973). *Laws in the Forests. A Study of Public Direction of Swedish Private Forestry.* Lund
Stjernquist, Per. (1976) s 35 *Rättens ursprung grund.* Lund : Ekstrand
Stridbeck, Ulf. (1992). *Från kontrakt till social rättighet. En analys av förhållandet mellan eldistributör och abonnent.* Lund
Strahl, Ivar. (1967). *Makt och rätt: rättsidéns gång genom historien: från Babylonien till F.N. Upplaga:* 4., [omarb.] Stockholm: Aldus/Bonnier
Strömholm, Stig. (1974). Det juridiska systembegreppets uppkomst och utveckling. I *Tidskrift for rettsvitenskap*
Strömholm, Stig. (1975). *Svensk rättskunskap.* Lund
Strömholm, Stig. (1979). Normer och mål – det normbundna beslutsfattandets särart. I S*vensk Juristtidning*
Strömholm, Stig. (1981). *Rätt, rättskällor och rättstillämpning*. Stockholm
Strömholm, Stig. (1991). *Europa och rätt*en. Stockholm: Natur och kultur
Sumner, Graham. (1909). *Folkways. A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores and Morals*
Sumner, William G. (1959).
Sundby, Nils Kristian. (1974, 1978, uppl 2). *Om normer*. Oslo
Svenning, Conny. (2000). *Metodboken. Samhällsvetenskaplig metod och metodutveckling. Klassiska och nya metoder i IT-samhället.* Eslöv: Lorentz
Svenning, Margaretha. (1996). *Miljökriget. Miljöarenan och politikens möjligheter att styra vår miljö.* Akademisk avhandling. Lund

Swidler, Ann. (1986). Culture in Action: Symbols and strategies. *American Sociological Review* Vol. 51
Soper, Philip, A. (1984). *A Theory of Law.* Cambridge, Mass.
Söderström, Hans Tson & Calmfors, Lars. (1985). *Nya spelregler för tillväxt*. Stockholm: Studieförbundet. Näringsliv och samhälle (SN&S). Konjunkturrådets rapportserie 1986
Tainter, Sanders, William T. Webster, David. (1978). Unilinealism, multilinealism, and the evolution of complex societies. I Redman, Charles L. (ed.), *Social archeology: beyond subsistence and dating.* New York: Academic Press.
Tamanaha, Brian Z. (1993). The Folly of the 'Social Scientific' concept of Legal Pluralism. I *Journal of Law and Society,* nr. 2
Tamm, Ditlev. (1998). *Romersk rätt och europeisk rättsutveckling*.Andra upplagan. Stockholm: Nerenius & Santérus. Originaltitel. *Romersk ret og europeisk retsudvikling.*
Tanzi, Vito & Schuknecht, Ludger. (2000). *Public Spending in the 20th* Century. Cambridge University Press.
Tarzhys, Daniel (1993) Infrastrukturer. I *Dagens Nyheter* 1993-08-07
Tarras-Wahlberg, Björn. (1980). *Lagstiftning till döds? 1970-talets regleringar av företagen kartläggning och konsekvenser.* Stockholm: Svenska arbetsgivareföreningen (SAF)
Teubner, Günther. (1983). Substantive and Reflexive Elements in Modern Law. I *Law and Society Review 1983:2*
Teubner, Günther. (ed.). (1986). *Dilemmas of Law in the Welfare State.* Berlin/New York
Teubner, Günther. (1987). *Juridification of Social Spheres. A Comparative Analysis in the Areas of Labor, Corporate, Antitrust and Social Welfare Law,* del II.Berlin: New York: De Gruyter
Teubner, Günther.(ed.) (1987). *Autopoietic Law: A New Approach to Law and Society*, de Gruyter, Berlin
Teubner, Günther. (1988). Hypercycle in Law and Organization: the Relationship between Self-Observation, Self-Constitution and Autopoiesis. I *European Yearbook in the Sociology of Law.*
Teubner, Günther. (1989). "And God Laughed…." Indeterminacy, Self-Reference and Paradox in Law. I Joerges and Trubek (eds) *Critical Legal Thought.* Baden-Baden
Teubner, Günther. (ed) (1993). *Law as an autopoietic system.* Oxford. Blackwell
The Internet Encyclopedia of Philosophy
Therborn, Göran. (1993). *Normens vägar och frågetecken*. I Sociologisk forskning 1993 nr 2
Toffler, Alvin. (1981). *The third wave*. London: Pan in assoc. with Collins
Tolonen, Juha. (1988) Administration, makt och information, i Tuori, Karlo (1988) s 173 – 180
Torpman, Jan. (kommande 2002). *Rättssystemets lärande*. Akademisk avhandling, Stockholm: Handelshögskolan i Stockholm
Trondman, Mats. (1994). *Bilden av en klassresa : sexton arbetarklassbarn på väg till och i högskolan*. Akademiska avhandling, Lunds universitet.Stockholm: Carlsson
Tuori, Karlo. (1988), (red) *Rättsdogmatikens alternativ*, Tammerfors: Juridica
Tuori, Karlo. (1999). Från ideologikritik i kritisk positivism. I *Retfaerd 1999, nr 2*
Tuori, Karlo. (2002) *Critical Legal Positivism*, Ashgate, Aldershot, 2002
Töllborg, Dennis (1997) *National security and the rule of law,* Göteborg : Centrum för Europaforskning,
Tönnies, Ferdinand. (1963). *Gemeinschaft und Gesellschaft : Grundbegriffe der reinen Soziologie Upplaga:* 2., durchges. und berichtigter reprogr. Nachdr. Darmstadt
Ullman-Margalit, Edna. (1977). *The emergence of norms.* Oxford: Clarendon P.
Unger, Roberto Mangabeira. (1978). *Law in Modern Society*. New York
Unger, Roberto Mangabeira. (1986) *The critical legal studies movement.* Cambridge, Mass: Harvard University Press

Wallerstein, Immanuel. (1974). *The Modern World System.* New York: Academic
Wallerstein, Immanuel. (2000). Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World System. 15 *International Sociology,* s 249 ff
Weber, Max. (1978). *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Lund: Argos (Originalets titel: Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie)
Weber, Max. (1983-1987). *Ekonomi och samhälle: förståendesociologins grunder.* Lund: del 1–3
Wickenberg, Per. (1999). *Normstödjande strukturer. Miljötematiken börjar slå rot i skolan*. Lund. Akademisk avhandling. Lund Studies in Sociology of Law 5. Sociologiska institutionen, Lunds universitet
Widerberg, Karin. (2001). Patriarkatets slut? Tros-satser á la Castells. I *Retfærd 2001, No 2, s 14 ff*
Widerberg, Karin. (1995) *Kunskapens kön,* Norstedts förlag, Falun
Wilde, G.J.S. (1978) Mass Media Communications for Pedestrian Safety. Report to the Road Research Programme of the Organization for Economic Cooperation and Development (Paris) (58 pages). Published by the United Kingdom Transport and Road Research Laboratory, Crowthorne, Berkshire, UK.
Wilhelmsson, Thomas. (1987). *Social civilrätt. Om behovsorienterade element i kontraktsrättens allmänna läror.* Helsingfors. Lakimiestliiton Kustannus (Juristförb.),
Wilhelmsson, Thomas. (1993). *Perspectives on Critical Contract Law.* Hampshire
Wilhelmsson, Thomas. (2001). *Senmodern ansvarsrätt. Privaträtt som redskap för mikropolitik.* Helsingfors. Juristförbundets Förlag
Willke, Helmut. (1995) Governance and knowledge, Oslo
Wolf, Martin. (2000). The Golden Age of Government. I *Financial Times.* Juli 2000
Zeleny, Milan. (1981). *Autopoisis: A Theory of Living Organization*, *North Holland.* New York
Åström, Karsten. (1988). *Socialtjänstlagstiftningen i politik och förvaltning: en studie av parallella normbildningsprocesser*. Akademisk avhandling, Lund. Lund Univ. Press
Østerberg, Dag. (1991 [1977]). *Sociologins nyckelbegrepp och deras ursprung.*Översatt av Bosse Forsén *Upplaga:* 2., rev. och utvidgade uppl..Göteborg: Korpen